

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

Şİİ JEOPOLİTİĞİ VE İRAN DIŞ POLİTİKASI

MEHMET BORA SANYÜREK

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ARALIK 2018

Ŗii JEOPOLİTİĞi VE İRAN DIŖ POLİTİKASI

Mehmet Bora SANYÜREK

DOKTORA TEZİ

ULUSLARARASI İLİŖKİLER ANABİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARALIK 2018

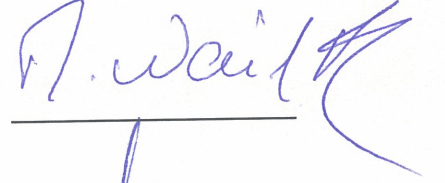
DOKTORA TEZİ KABUL VE ONAY SAYFASI

Mehmet Bora SANYÜREK tarafından hazırlanan “Şii Jeopolitiği ve İran Dış Politikası” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından ~~OL BİRLİĞİ~~ OY ÇOKLUĞU ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Canan ATEŞ EKŞİ
Uluslararası İlişkiler, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa Nail ALKAN
Uluslararası İlişkiler, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

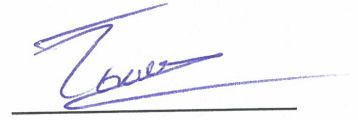
Üye : Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN
Uluslararası İlişkiler, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye : Doç. Dr. Burak TANGÖR
Uluslararası İlişkiler, Hacettepe Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

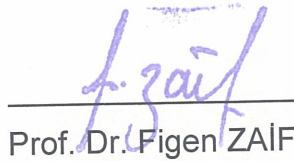

Üye : Doç. Dr. Serhat ERKMEN
Uluslararası İlişkiler, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 04 / 12 / 2018

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZALF

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Mehmet Bora SANYÜREK
04.12.2018

Şİİ JEOPOLİTİĞİ VE İRAN DIŞ POLİTİKASI

(DOKTORA TEZİ)

Mehmet Bora SANYÜREK

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARALIK 2018

ÖZET

İran, 1979 yılındaki İslam Devrimi'nden sonra devrim ihracı politikası izleyerek, bölgesel etki alanını genişletme arayışı içersine girmiş, Humeyni'nin ölümünden sonra ise daha yumuşak bir dış politika takip etmiştir. ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesiyle birlikte, ülkenin yönetiminde Şiiler başat aktör konumuna gelmiştir. Bu durumun İran'a önemli bir fırsat verdiği ve Irak, Suriye ve Lübnan Şiileri üzerinden etki alanını genişleteceği, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Umman ve Yemen Şiilerini de yönlendirerek, Orta Doğu'da bir Şii Hilali kuracağı yönünde kuvvetli iddialar gündeme getirilmiştir. Bu iddiaların doğruluk payı bulunmakla birlikte, gerçekleştirilebilirliği yönüyle pek mümkün gözükmemektedir. Öncelikle İran'ın etnik ve dini yapısı ile ekonomik ve askeri gücü, böyle bir politikayı sürdürebilmesini engellemektedir. Diğer taraftan bu politikadan rahatsız olan Sünni devletler, bölge dışı aktörlerle birlikte tedbir alma arayışına girişmişlerdir. Hatta Suudi Arabistan ve İsrail bile İran'a karşı bir araya gelebilmişlerdir. İran'ın bu politikayı sürdürmekte ısrar etmesi durumunda iç sorunları şiddetlenecek ve halk ayaklanması ile sonuçlanabilecek gelişmeler yaşanabilecektir. Diğer taraftan, dış politikada karşı karşıya kalacağı yaptırımlar ve bölgesel yalnızlık İran'ın hiç istemediği sonuçları yaşamasına sebep olabilecektir.

Bilim Kodu : 114107

Anahtar Kelimeler : İran, Şii, Orta Doğu, Jeopolitik

Sayfa Adedi : 289

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Canan ATEŞ EKŞİ

**SHIITE GEOPOLITICS AND IRAN FOREIGN POLICY
(PH. D. THESIS)**

Mehmet Bora SANYÜREK

**GAZİ UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DECEMBER 2018**

ABSTRACT

After the Islamic Revolution in 1979, Iran sought to expand its regional influence by pursuing a policy of exporting the revolution, but it followed a softer foreign policy after Khomeini's death. With the U.S. invasion of Iraq in 2003, Shiites became dominant actor in the country's government. At the time, strong allegations were made that this situation provided Iran with a significant opportunity, that Iran would expand its influence over Shiites in Iraq, Syria and Lebanon and would create a Shiite Crescent in the Middle East by also engaging the Shiites in Kuwait, Qatar, Bahrain, United Arab Emirates, Saudi Arabia, Oman and Yemen. While these allegations are true to a certain extent, they do not seem to be realisable. First of all, Iran's ethnic and religious structure and economic and military power prevent the country from pursuing such policy. Besides, Sunni countries that are not comfortable with this policy have embarked to take measures with actors outside the region. Even Saudi Arabia and Israel have managed to come together against Iran. If Iran insists on continuing this policy, its domestic problems will deepen, giving rise to developments which can result in popular uprisings. On the other hand, sanctions faced in foreign policy and regional isolation may cause Iran suffer from unwanted consequences.

Science Code : 114107
Key Words : Iran, Shia, Middle East, Geopolitics
Page Number : 289
Supervisor : Prof. Dr. Canan ATEŞ EKŞİ

TEŞEKKÜR

Tezimin hazırlanma sürecinde çok değerli bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendiren danışmanım Prof. Dr. Canan ATEŞ EKŞİ ve Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN, Doç. Dr. Burak TANGÖR, Doç. Dr. Serhat ERKMEN hocalarıma, tez konumun belirlenme aşamasında beni kıymetli tavsiyeleriyle yönlendiren Dr. Hatem CABBARLI, Dr. Nazım CAFERSOY, Dr. Araz ASLANLI ve Dr. Kamil AĞACAN hocalarıma, tezime yoğunlaştım süre boyunca hayat yükümüzü üzerine alan kıymetli eşim Nesrin KARACA SANYÜREK'e ve her yorulduğumda beni gülüşüyle dinlendiren güzel kızım Bade'ye teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	SAYFA
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ	xi
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	xiii
HARİTALARIN LİSTESİ	xiv
KISALTMALARIN LİSTESİ	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM İRAN VE ŞİİLİK

1.1. İran'ın Yeri ve Özellikleri	3
1.2. İran ve İranlılık Kavramı	4
1.3. Şiilik Öncesi İran Tarihi	4
1.3.1. Elam Krallığı (M.Ö. 2700 - M.Ö. 660)	4
1.3.2. Yeni Anzan ve Sus Krallığı (M.Ö. 742 - M.Ö. 640)	5
1.3.3. Med İmparatorluğu (M.Ö. 750 - M.Ö. 550).....	6
1.3.4. Ahameniş (Pers) İmparatorluğu (M.Ö. 550 - M.Ö. 330).....	8
1.3.4.1. II. Kiros Dönemi (M.Ö. 559 - M.Ö. 529)	9
1.3.4.2. II. Kambizes Dönemi (M.Ö. 529 - M.Ö. 522)	11
1.3.4.3. I. Darius Dönemi (M.Ö. 522 - M.Ö. 486).....	12
1.3.4.4. Kserkes Dönemi (M.Ö. 486 - M.Ö. 465)	14
1.3.4.5. I. Artakserkses Dönemi (M.Ö. 465 - M.Ö. 424)	15
1.3.4.6. II. Darius Dönemi (M.Ö. 424 - M.Ö. 404).....	16
1.3.4.7. II. Artakserkses Dönemi (M.Ö. 404 - M.Ö. 358)	16
1.3.4.8. III. Artakserkses Dönemi (M.Ö. 358 - M.Ö. 338)	17
1.3.4.9. III. Darius (M.Ö. 336 - M.Ö. 330)	17
1.3.5. Büyük İskender Dönemi (M.Ö. 330 - M.Ö. 323).....	18
1.3.6. Selevkoslar Dönemi (M.Ö. 312 - M.Ö. 129).....	19
1.3.7. Partlar Dönemi (M.Ö. 247 - M.S. 224)	21
1.3.8. Sasaniler Dönemi (224 - 651).....	24
1.3.9. İslamiyet Dönemi	29
1.3.9.1. Dört Halife Dönemi	29
1.3.9.2. Emeviler	30
1.3.9.3. Abbasiler	30
1.3.9.4. Tahiriler (821-873)	31
1.3.9.5. Saffariler (861-1003).....	31
1.3.9.6. Samaniler (819-1005).....	31
1.3.9.7. Büveyhiler (932-1062)	32
1.3.9.8. Gazneliler (963-1186).....	33
1.3.9.9. Selçuklular (1040-1308)	34
1.3.9.10. Moğollar ve İlhanlılar (1256-1353).....	35
1.3.9.11. Timurlular (1370-1507)	37
1.3.9.12. Karakoyunlular (1351-1469).....	39
1.3.9.13. Akkoyunlular (1340-1514)	40

1.4.	Şiilik	41
1.4.1.	Şiiliğin Tanımı	41
1.4.2.	Şiiliğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	42
1.4.3.	Şiiliğin Kolları	45
1.4.3.1.	Zeydiyye	45
1.4.3.2.	İmamiye / İsnaaşeriyye (Caferilik)	45
1.4.3.3.	İsmailiyye	48
1.4.4.	Şii Devletleri	48
1.4.4.1.	İlk Dönem Şii Devletleri	48
1.4.4.2.	Şii Zeydi Devletleri	49
1.4.4.3.	Şii İsmaili Devletleri	50
1.4.4.4.	Şii İmamiye (Caferi) Devletleri	51
1.5.	Şii İran Tarihi	52
1.5.1.	Safeviler (1501-1736)	52
1.5.2.	Afşarlar (1736-1804)	58
1.5.3.	Kaçarlar (1796-1925)	59
1.5.4.	Pehleviler (1925-1979)	67
1.5.4.1.	Rıza Şah Dönemi (1925-1941)	67
1.5.4.2.	Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979)	73
1.5.5.	İslam Devrimi ve İran İslam Cumhuriyeti (İİC) Dönemi (1979-....)	85

İKİNCİ BÖLÜM GÜNÜMÜZDE İRAN

2.1.	Nüfus ve Demografik Yapı	103
2.1.1.	Nüfus Yapısı	103
2.1.2.	Etnik ve Dini Durum	108
2.2.	Ekonomi	110
2.2.1.	Genel Ekonomik Durum	110
2.2.2.	Sektörel Dağılım	111
2.2.2.1.	Tarım Sektörü	112
2.2.2.2.	Sanayi Sektörü	113
2.2.2.3.	Madencilik Sektörü	113
2.2.2.4.	Hizmetler ve Ulaştırma Sektörü	114
2.2.3.	Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY)	115
2.2.4.	Enerji Kaynakları ve Enflasyon İlişkisi	115
2.2.5.	Dış Borç Stoku	116
2.2.6.	İşsizlik Sorunu	117
2.2.7.	Dış Ticaret	119
2.2.8.	Uluslararası Yaptırımlar	120
2.2.9.	Direnış Ekonomisi Doktrini	121
2.2.10.	Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin Ekonomi Politikası	126
2.2.11.	Genel Ekonomik Değerlendirme	126
2.3.	Devlet Teşkilatı ve Anayasal Kurumlar	127
2.3.1.	Egemen Güçler	129
2.3.1.1.	Yasama	130
2.3.1.1.1.	İslami Şura Meclisi (Meclis-i Şuraye Eslami)	130
2.3.1.1.2.	Koruyucular Konseyi (Şura-i Nigahban)	133
2.3.1.2.	Yürütme	134
2.3.1.2.1.	Rehberlik Makamı (Velayet-i Fakih)	134

2.3.1.2.2.	Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hubregan-e Rahbari)	136
2.3.1.2.3.	Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu	137
2.3.1.3.	Yargı	139
2.3.1.4.	Danışma Konseyleri	141
2.3.1.4.1.	Düzenin Yararını Teşhis Konseyi	141
2.3.1.4.2.	Ulusal Güvenlik Konseyi	141
2.3.2.	Taşra Teşkilatı	142
2.3.2.1.	İl Örgütü / Vali (Ostandar)	142
2.3.2.2.	İlçe Örgütü / Kaymakam (Farmandar)	143
2.3.2.3.	Bucak Örgütü / Bucak Müdürü (Bakhşdar)	144
2.3.3.	Yerel Yönetimler	144
2.3.3.1.	Yerel Konseyler	144
2.3.3.2.	Belediyeler	145
2.3.3.3.	Kentsel Yerel Hizmetler	146
2.3.4.	Merkezi Planlama ve Denetim Birimleri	147
2.3.4.1.	Sayıştay	147
2.3.4.2.	Özelleştirme İdaresi Başkanlığı	147
2.3.4.3.	İran İslam Cumhuriyeti Merkez Bankası	147
2.3.4.4.	İran Ulusal Kalkınma Fonu	148
2.3.4.5.	İran Atom Enerjisi Kurumu	148
2.3.4.6.	Çevre Koruma Kurumu	148
2.3.4.7.	Dış İlişkiler Stratejik Konseyi	148
2.3.5.	Temel Ekonomik Aktörler	149
2.3.5.1.	Devrim Muhafızları Ordusu (DMO)	149
2.3.5.2.	Vakıflar (Bonyad)	150
2.4.	Silahlı Kuvvetler	151
2.4.1.	İran'ın Güvenlik Sorunu	151
2.4.2.	İran'ın Güvenlik Stratejisi	153
2.4.3.	İran Güvenlik Kuvvetleri	156
2.4.3.1.	Düzenli Ordu (Artesh)	156
2.4.3.2.	Devrim Muhafızları Ordusu (DMO)	158
2.4.3.3.	Besic Halk Muhafızları	159
2.4.3.4.	Kudüs Gücü	159
2.4.3.5.	İç Güvenlik Kuvvetleri	160
2.4.4.	İran Silahlı Kuvvetleri'nin Askeri Harcamaları ve Envanter Durumu .	160

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İRAN DIŞ POLİTİKASI

3.1.	İran Dış Politikasının Temel İlkeleri	163
3.2.	Devrim Öncesi İran Dış Politikası	168
3.3.	Devrim Sonrası İran Dış Politikası	170
3.3.1.	Humeyni Dönemi (1979-1989)	173
3.3.2.	Rafsanjani Dönemi (1989-1997)	175
3.3.3.	Hatemi Dönemi (1997-2005)	177
3.3.4.	Ahmedinejad Dönemi (2005-2013)	181
3.3.5.	Ruhani Dönemi (2013-....)	183
3.4.	İran Dış Politikasının Araçları ve Temel Sorun Alanları	188
3.4.1.	Enerji Politikası	188
3.4.1.1.	Petrol	188

3.4.1.2.	Doğalgaz	200
3.4.1.3.	Nükleer Enerji	209
3.4.2.	Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı	216
3.4.3.	Hazar Denizi	225

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Şİİ JEOPOLİTİĞİ

4.1.	Jeopolitik ve Şii Hilali Kavramları	231
4.2.	Şii Coğrafyası ve Siyasi Gelişmeler	235
4.2.1.	Irak Şiileri	238
4.2.2.	Lübnan Şiileri	243
4.2.3.	Suriye Şiileri (Nusayriler)	245
4.2.4.	Suudi Arabistan Şiileri	246
4.2.5.	Yemen Şiileri	248
4.2.6.	Bahreyn Şiileri	250
4.2.7.	Kuveyt Şiileri	251
4.2.8.	Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) Şiileri	252
4.2.9.	Katar Şiileri	252
4.2.10.	Umman Şiileri	252
4.2.11.	Afganistan Şiileri	253
4.2.12.	Pakistan Şiileri	255
4.2.13.	Azerbaycan Şiileri	257
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME		259
KAYNAKLAR		267
ÖZGEÇMİŞ		289

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

	SAYFA
Çizelge 1.1. 1954-1977 Yılları Arası Askeri Harcamalar.....	75
Çizelge 1.2. İran'ın Petrol Gelirleri (1954-1976).....	78
Çizelge 1.3. İran'ın Sanayi Üretimi (1953-1977)	80
Çizelge 2.1. İran'ın Nüfus Verileri (1955-2018).....	103
Çizelge 2.2. İran'ın Nüfus Projeksiyonu (2020-2050)	105
Çizelge 2.3. Eyaletlere Göre İran Nüfusu (2011).....	107
Çizelge 2.4. İran'daki Etnik Gruplar	108
Çizelge 2.5. İran'daki Dini Gruplar	110
Çizelge 2.6. GSYİH'nin Sektörel Dağılımı (%).....	112
Çizelge 2.7. İşsizlik Göstergeleri	118
Çizelge 2.8. İlk 5 Ürünün İhracatı (Toplam İhracat Yüzdesi / 2010-2014)	119
Çizelge 2.9. İlk 5 Ürünün İthalatı (Toplam İthalat Yüzdesi / 2010-2014).....	120
Çizelge 2.10. İran'ın Askeri Harcamaları (1979-2016 / Bin \$).....	161
Çizelge 3.1. İran'ın Kanıtlanmış Petrol Rezervi (milyon varil)	190
Çizelge 3.2. Kanıtlanmış Petrol Rezervi (Ülkeler) (2016 / milyon varil).....	191
Çizelge 3.3. İran'ın Devrim Öncesi Petrol Üretimi (1.000 varil / gün).....	192
Çizelge 3.4. İran'ın Petrol Verileri (1.000 varil / gün)	193
Çizelge 3.5. Petrol Üretimi (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün).....	195
Çizelge 3.6. Petrol Tüketimi (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)	195
Çizelge 3.7. Petrol İhracatı (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)	196
Çizelge 3.8. Petrol İthalatı (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)	196
Çizelge 3.9. İran'ın Rafineri Kapasitesi (1.000 varil / gün)	197
Çizelge 3.10. Rafineri Kapasitesi (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)	198
Çizelge 3.11. İran'ın Petrol Ürünleri İhracatı (1.000 varil / gün)	198

Çizelge 3.12. Petrol Ürünleri İhracatı (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün).....	199
Çizelge 3.13. İran'ın Tanker Filosu	200
Çizelge 3.14. İran'ın Kanıtlanmış Doğalgaz Rezervi (milyar m ³).....	201
Çizelge 3.15. Kanıtlanmış Doğalgaz Rezervi (Ülkeler) (2016 / milyar m ³)	202
Çizelge 3.16. İran'ın Doğalgaz Verileri (milyon m ³).....	203
Çizelge 3.17. Doğalgaz Üretimi (Ülkeler) (2016 / milyon m ³).....	206
Çizelge 3.18. Doğalgaz Talebi (Ülkeler) (2016 / milyon m ³)	207
Çizelge 3.19. Doğalgaz İhracatı (Ülkeler) (2016 / milyon m ³)	208
Çizelge 3.20. Doğalgaz İthalatı (Ülkeler) (2016 / milyon m ³)	209
Çizelge 3.21. Basra Körfezi'nin Petrol Kaynakları (2016)	217
Çizelge 3.22. Basra Körfezi'nin Doğalgaz Kaynakları (2016)	218
Çizelge 3.23. Hazar Denizi'nin Petrol Kaynakları (2016)	226
Çizelge 3.24. Hazar Denizi'nin Doğalgaz Kaynakları (2016)	226
Çizelge 4.1. Orta Doğu Ülkelerinin Dini / Mezhebi Dağılımları	237

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

	SAYFA
Şekil 1.1. Haşimiler ve Erken Şii İmamlar	44
Şekil 1.2. Şii / Ehl-i Beyt İmamları	44
Şekil 2.1. İran Nüfusu	104
Şekil 2.2. İran'ın Yıllık Nüfus Artış Oranı	104
Şekil 2.3. İran Nüfusu'nun Yaş ve Cinsiyet Dağılımı.....	106
Şekil 2.4. Nominal GSYİH (milyar Dolar / 2005-2015)	111
Şekil 2.5. Reel Milli Gelir Büyüme Hızı (%).....	111
Şekil 2.6. Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY).....	115
Şekil 2.7. Petrol Gelirleri ve Enflasyon.....	116
Şekil 2.8. Toplam Dış Borç Stoku (Milyar Dolar)	117
Şekil 2.9. İran'ın Dünya'ya İhracatı (Milyar Dolar).....	119
Şekil 2.10. İran'ın Dünya'ya İthalatı (Milyar Dolar)	120
Şekil 2.11. İran'da Egemen Güçler ve Seçilmişler ile Atanmışlar Dağılımı	131
Şekil 2.12. İran'ın Askeri Harcamaları (1979-2016 / Bin \$)	161
Şekil 3.1. Devrim Öncesi İran'ın Petrol Üretimi (1.000 varil / gün)	192
Şekil 3.2. İran'ın Petrol Verileri (1.000 varil / gün).....	194
Şekil 3.3. İran'ın Petrol İhracatı (2011-2016) (1.000 varil / gün)	194
Şekil 3.4. İran'ın Doğalgaz Üretimi ve İç Talebi (milyon m ³)	204
Şekil 3.5. İran'ın Doğalgaz İthalatı ve İhracatı (milyon m ³)	204

HARİTALARIN LİSTESİ

	SAYFA
Harita 1.1. Medlerin Sınırları ve Komşuları (Ölçek: 1/20.000.000)	7
Harita 1.2. Perslerin Sınırları ve Yayılma Alanları (Ölçek: 1/20.000.000)	10
Harita 1.3. İskender İmparatorluğu (Ölçek: 1/20.000.000).....	19
Harita 1.4. Selevkoslar ve Partlar (Ölçek: 1/20.000.000).....	20
Harita 1.5. Partlar	23
Harita 1.6. Sasaniler (500'lü ve 600'lü Yıllar).....	27
Harita 1.7. İslamiyet'in Yayılışı (Ölçek: 1/40.000.000)	29
Harita 1.8. Selçuklular (Ölçek: 1/30.000.000)	35
Harita 1.9. Moğollar ve İlhanlılar (Ölçek: 1/50.000.000).....	36
Harita 1.10. Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları	61
Harita 2.1. İran'daki Etnik Gruplar.....	109
Harita 2.2. İran'da Eyaletlere Göre İşsizlik Oranları	118
Harita 3.1. Basra Körfezi	216
Harita 4.1. Şii Hilali	233
Harita 4.2. Şii Coğrafyası.....	236
Harita 4.3. Afganistan ve Pakistan'ın Etnik Dağılımı.....	254

KISALTMALAR

Kısaltamalar	Açıklama
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIOC	İngiliz-İran Petrol Şirketi
APOC	İngiliz-Pers Petrol Şirketi
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	Birleşmiş Milletler
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BTC	Bakü-Tiflis-Ceyhan
CENTO	Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CIA	Amerikan Merkezi İstihbarat Örgütü
DMO	Devrim Muhafızları Ordusu
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırımlar
FGKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
FOCC	Yabancı Petrol Şirketleri Konsorsiyumu
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
İŞİD	Irak Şam İslam Devleti
İİC	İran İslam Cumhuriyeti
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
KİK	Körfez İşbirliği Konseyi
KİK	Körfez İşbirliği Konseyi
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NIGC	İran Ulusal Gaz Şirketi
NPT	Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
PKK	Kürdistan İşçi Partisi
SAVAK	Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü
SOCAR	Azerbaycan Milli Petrol Şirketi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ŞİÖ	Şangay İşbirliği Örgütü
UAEK	Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu

GİRİŞ

İran kültürü ve medeniyeti, dünya siyasi tarihi içerisinde kalıcı izler bırakmış ve etkisi günümüzde de devam eden önemli bir olgudur. Aryan kavimlerinin, İran coğrafyasına yerleşmeleriyle başlayan Pers imparatorluk geleneği, 7. Yüzyıl'ın ortalarında İslam Ordularının İran'ı fethetmesiyle boyut değiştirmiştir. Bu yıllarda ise Hz. Ali öldürülmüş, sonrasında İslam Dünyası mezhepsel bölünmeler yaşamıştır. İran'da ise İslamiyet yavaş bir şekilde yayılırken, önemli bir oranda Şii İslam benimsenmiştir. Şiiliğin benimsenmesinde, Hz. Ali taraftarlarının İran'a gitmeleri ve buradaki halkı yanlarına çekmeleri etkili olmuştur.

Abbasiler sonrasında Fatımiler ve Büveyhiler gibi bazı Şii devletleri kurulmuş olsa da, Safevi Devleti'ne kadar, Şii inancını benimseyen güçlü bir İslam devleti olmamıştır. Safeviler'in Caferi Şiiliğini resmi inanç olarak kabul etmelerinden sonra, Müslümanlar arası çekişme tekrar şiddetlenmiştir. Safevilerden sonra kurulan devletler de İran'da Caferi Şii geleneğini devam ettirirken, Şii din adamları da toplumsal etkilerini arttırmışlardır.

Şiiler, İslam tarihi boyunca siyasetten ve devlet yönetiminden uzak durmaya çalışmışlar ve kendilerini inançlarını yerine getirmeye adanmışlardır. Safeviler sonrasında Şii din adamlarının, devlet işleri ile fazla ilgilenmeleri nedeniyle bir kısım Şii din adamı durumdan rahatsız olmuş ve Irak'ın Necef şehrine gelmişlerdir. Usuli-Ahbari ayrımı olarak ifade edilen bu bölünme neticesinde İran (Kum) ve Irak (Necef) merkezli iki ayrı Şii (Caferi) kolu ortaya çıkmıştır. Bu farklılık günümüzde de devam etmekte ve Şii Araplar Necef'e, Şii İranlılar ise Kum'a bağlıdırlar.

İran'da, 1979'da, din adamlarının yönetimi ele geçirmesinden sonra, Şii inanç sistemine uygun bir yapı kurulmuş ve Ayetullah Humeyni'nin kavramsallaştırdığı "Velayet-i Fakih" anlayışı uygulamaya geçirilmiştir. Bu dönemde İslam Dünyası'na model olup devrim ihraç etmeyi kendisine amaç edinen İran, bu politikasında başarılı olamamıştır. Humeyni'nin ölümü sonrasında yumuşama eğilimine giren İran, itidalli bir dış politika stratejisine geçerek, hedeflerinden vazgeçmeyen, ancak bunu diplomasiyle elde etmeye gayret eden bir anlayışa geçmiştir.

İrak'ta, 2003 yılından sonra, Şiiilerin devlet yönetiminde başat güç olmaları, Orta Doğu'da İran'ın Şiiiler üzerinden etkisini artıracakı yönünde iddiaları gündeme getirmiştir. "Şii Hilali" veya "Şii Jeopolitiği" olarak ifade edilen bu iddialar, Orta Doğu'nun son yıllardaki temel gündem maddelerinden biri olmuştur. Hatta Arap Baharı sürecinde başlayan Suriye İç Savaşı sırasında, bu savaşın tüm İslam Dünyası'na yayılacakı ve Müslümanlar arası bir mezhep savaşının çıkacakı, İran'ın da bu savaşta bir tarafın öncülüğünü yapacakı yönünde görüşler belirtilmiştir. Bu iddiaların gerçekleşmesi ihtimal dahilindedir.

Çalışmamızda, Şii inancının İran devlet politikasındaki ağırlığı ve bölgesel dengelere etkisi ile İran Dış Politikası etrafında şekillenen "Şii Jeopolitiği" kavramının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda Şiiliğin tarihi gelişim süreci ve Ortadoğu coğrafyasındaki etkisi, jeopolitik kuramlar çerçevesinde incelenmiş, bu ekseninde 1979 Devrimi'nden sonra Şiiliği devlet sistemi haline getiren İran'ın dış politikası araştırılmış ve etkileri ortaya konmuştur.

Çalışmamızda Şiiliğin temel öğretileri ekseninde devlete bakış açısı ve devlet yönetim anlayışı ortaya konulmuş ve İran'ın 1979'dan sonra resmi ideoloji olarak benimsediği Şiiliği, dış politikasının temeli olarak kabul ettiği varsayımından hareketle, izleyebileceği Şii eksenli dış politika stratejisi incelenmiştir. İran'ın tarihi seyri içerisinde bu politikaya bağlılığı, kapsamlı olarak incelenmiş, ancak temel konunun ağırlığını kaybetme riskine karşı, İran'ın ikili ilişkilerine fazla girilmemiştir.

Tezimizin birinci bölümünde, bugünü daha iyi anlayabilmek için İran tarihi tüm derinliğiyle anlatılırken, konumuzun esasını teşkil eden Şiiliğin kökleri, ortaya çıkışı, gelişimi ve devlet yönetimine bakış açısı, çalışmamızı aydınlatacak ölçüde ele alınmıştır. İkinci bölümde, İran'ın güç potansiyelini ortaya koymak maksadıyla, demografik yapısı, ekonomik yapısı, devlet teşkilatı ve anayasal kurumları, silahlı kuvvetlerinin durumu ayrıntısıyla açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, İran'ın dış politikası, ilkeleri, dönemsel seyri, araçları ve temel sorun alanları incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise, jeopolitik kuramları ekseninde Şii Hilali kavramı açıklanmış ve Şii coğrafyası ile bu bölgelerdeki siyasi gelişmeler analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN VE ŞİİLİK

1.1. İran'ın Yeri ve Özellikleri

İran, matematiksel konum olarak 25-40 kuzey enlemleri, 44-64 doğu boylamları arasında yer almaktadır. İran'ın doğusunda Pakistan ve Afganistan; kuzeyinde Türkmenistan, Hazar Denizi, Azerbaycan ve Ermenistan; kuzeybatısında Türkiye; batısında Irak; güneydoğusunda Basra Körfezi; güneyinde ise Hürmüz Boğazı ve Umman Körfezi bulunmaktadır.¹ İran'ın komşuları olan; Irak ile 1.599 km, Türkmenistan ile 1.148 km, Pakistan ile 959 km, Afganistan ile 921 km, Azerbaycan ile 689 km, Türkiye ile 534 km, Ermenistan ile 44 km sınırı bulunmaktadır.²

İran'ın yüzölçümü 1.648.195 km² olup, dünyada 18. sıradadır. 2016 yılı verilerine göre; nüfusu 82.801.633 olan İran'ın, ortalama yaşı 29,4, nüfus artış hızı %1,18, kentleşme oranı ise %73,4 düzeyindedir. En önemli şehirleri; Tahran (8.432.000), Meşhed (3.014.000), İsfahan (1.880.000), Karaj (1.807.000), Şiraz (1.661.000) ve Tebriz (1.572.000)'dir.³

Satın alma gücü paritesine göre İran'da milli gelir 1,459 Trilyon Dolar olup, kişi başına düşen milli gelir 18.100 Dolar düzeyindedir. Sahip olduğu işgücü 29,75 milyon olup, bu işgücünün sektörlere göre dağılımı; Hizmetler %51, Sanayi %39,9, Tarım %9,1 şeklindedir. İşsizlik oranının %10,7 düzeyinde olduğu İran'da, fakirlik sınırının altında yaşayan nüfusun oranı %18,7'dir. (2016 yılı verilerine göre)⁴

¹ Nauman & Göbel, Hürriyet. (1993). Grosser Weltatlas Ansiklopedik Büyük Dünya Atlası. İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., 144-145.

² <https://www.cia.gov/library/publicationss/the-world-factbook/geos/ir.html>

³ <https://www.cia.gov/library/publicationss/the-world-factbook/geos/ir.html>

⁴ <https://www.cia.gov/library/publicationss/the-world-factbook/geos/ir.html>

1.2. İran ve İranlılık Kavramı

İranlılarla ilgili bilgilere ilk olarak M.Ö. 9. Yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlanmaktadır.⁵ Arya ırkının bir kolu, M.Ö. 10. ve 8. Yüzyıllarda, yaşadıkları toprakları terk ederek önce Semerkand ve Buhara bölgesine, oradan Horasan ve Belh bölgesine, oradan da İran'ın değişik bölgelerine göç etmişlerdir.⁶ "Şerefli, dost, vefalı, asil" anlamlarına gelen "Arya" kelimesi eski Hint-İran kavminin adıdır. Aryaların ülkesi anlamına gelen "İran" kelimesi de bu sözcükten türemiştir.⁷ Aryaların / Arilerin ülkesi anlamına gelen Aryana / Ariana kelimesi, zamanla "Eran", daha sonrasında ise "İran" şekline dönüşmüştür.⁸

İran adı tarihte coğrafi bir tanım olarak ortaya çıkmış ve günümüze kadar bu şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Etnik anlamda İran kimliği ise İran'da yaşayan bütün kesimleri içine almak için kullanılan "İranlı" tanımını içermektedir.⁹ Pers İmparatorluğu'nun hakim olduğu M.Ö. 3. Yüzyıl ile M.S. 6. Yüzyıl arasında, İran coğrafyası için "Persiya" tabiri kullanılırdı. Ancak İranlılar tarafından "Persiya" tabiri genellikle reddedilmiş ve yerine "İran" ifadesi yaygın olarak kullanılmıştır. Bu tercihte İran'ın çok uluslu yapısının da etkili olduğu söylenebilecektir.¹⁰

1.3. Şiilik Öncesi İran Tarihi

1.3.1. Elam Krallığı (M.Ö. 2700 - M.Ö. 660)

Elam, coğrafi olarak İran'ın güneybatısında, Zagros Dağları bölgesinde, bugünkü Huzistan eyaletinin bulunduğu yerde kurulmuştu. Elam iktidarı ve kültürü bu yüksek topraklardan yayılıp, Mezopotamya'dan Fars'a, hatta daha da ilerisini içerisine alan bir coğrafyayı içeriyordu.¹¹ Elam'ın çok uzun tarihine ve siyasi-kültürel önemine rağmen, bu devlet hakkındaki bilgiler çok kısıtlıdır.¹²

⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2000). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 22). İstanbul: İSAM, 394.

⁶ Yıldırım, N. (2012). İran Mitolojisi. (1. Baskı). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 83.

⁷ Eliade, M. (2003). Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (1. Cilt). (1. Baskı). İstanbul: Kabaıcı Yayınevi, 240.

⁸ Özgüdenli, O.G. (2006). Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları. İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 15.

⁹ Erdoğan, H. (2008). Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İran. (1. Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 101.

¹⁰ Garthwaite, G.R. (2016). İran Tarihi. (Çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1. (Eserin orijinali 2005 yılında yayımlanmıştır.).

¹¹ Garthwaite, 2016, 23.

¹² Garthwaite, 2016, 23.

Elam, uzun bir süre çağının en güçlü devleti olsa da, güçlenen Asur ve Babil karşısında zayıflamış, askeri ve siyasi varlık gösteremez hale gelmiştir.¹³ M.Ö. 7. Yüzyıl ortalarına doğru parçalanarak bağımsızlığını kaybeden Elam, Asur'un nüfuzuna girmiş ve küçük prensliklere bölünmüştü.¹⁴

Elam iyice yıpranmasına karşın tamamen yıkılmamıştı ve zaman zaman Elam isyanları meydana geliyordu. Bu nedenle Asur, Elam üzerine yürümüş ve savaş neticesinde Asur, Elam için telafisi olmayan bir zafer kazanmıştı.¹⁵ Nihayetinde Asur, Elam'ı, M.Ö. 640 yılında tamamen istila ederek bağımsızlığına son vermiştir.¹⁶

1.3.2. Yeni Anzan ve Sus Krallığı (M.Ö. 742 - M.Ö. 640)

M.Ö. 12. Yüzyılda yaşayan ve siyasi varlığını devam ettiremeyen Büyük Anzan ve Sus Krallığı, M.Ö. 8. Yüzyıl ortalarında, Elam'da yeniden ortaya çıkmıştı.¹⁷ Bu dönemde belirgin bir devlet kuramayan ve küçük prensliklerden oluşan Sus Krallığı'na ait bilgilere Babil kaynaklarında rastlanmaktadır.

Babil kaynaklarına göre uzun süreli iç karışıklıklarla uğraşan Sus Krallığı, iç güvenliği ve otoriteyi sağladıktan sonra, Asur'a savaş açtı. kısmi başarılar sağlansa da, Asur kaybettiği toprakları geri almıştı. Bir süre sonra Sus Krallığı, tekrar büyük bir orduyla Asur'a saldırdı. Bu savaş ile ilgili olarak; Asur kaynaklarında savaşı Asur'un kazandığı, Elam kaynaklarında ise savaşın galibinin olmadığını ifade edilmektedir.¹⁸ Bu savaştan sonra hakkında bilgi bulunmayan Sus Krallığı'nın, Asur Devleti'ne bağlandığı söylenebilir.

¹³ Günaltay, M.Ş. (1987). İran Tarihi (1. Cilt). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 33.

¹⁴ Mieroop, M.V. (2004). Antik Yakındoğu'nun Tarihi. Ankara: Dost Yayınevi, 251.

¹⁵ Günaltay, 1987, 65.

¹⁶ Kinal, F. (1983). Eski Mezopotamya Tarihi. Ankara: Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları, 77.

¹⁷ Günaltay, 1987, 55.

¹⁸ Günaltay, 1987, 59-60.

1.3.3. Med İmparatorluğu (M.Ö. 750 - M.Ö. 550)

Medlerin yazılı geleneği olmadığı için, bu dönemle ilgili bilgilere yabancı kaynaklardan ulaşılmaktadır.¹⁹ Bu konuda Herodotos en önemli kaynak olmakla birlikte, Asur ve Babil kaynakları da Medler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Herodotos'a göre bir yargıç olan Deiokes, Med Devleti'nin ilk kralı olmuştur. Deiokes kral olduktan sonra ilk olarak bölünmüş vaziyetteki Med boylarını bir araya getirerek bütünlüğü sağladı ve 53 yıl süren krallığı sonrasında öldü, yerine ise oğlu Phraortes geçti. Phraortes 22 yıl süren krallığı boyunca Asur üzerine seferler düzenledi ve bir Asur seferi sırasında öldü.²⁰

Phraortes'in yerine geçen oğlu Kyaksares orduda bazı düzenlemeler gerçekleştirdi. Ordusunu kolordulara ayırdı ve okçu, mızrakçı, atlı birlikleri oluşturdu. Lidyalılarla yaptığı savaşta galip gelerek, sınırlarını Kızılırmak'a kadar genişletti. Daha sonra Ninova (Musul)'yı kuşattı, ancak Kimmerleri Avrupa'dan çıkartarak peşlerinden kovalayan İskitlerin Med topraklarına girmesi nedeniyle Ninova kuşatması kaldırıldı ve İskitlerle savaşa girildi. İskitlerin Medleri yenmesiyle, İskitler Asya topraklarına yayılmaya başladılar. Ancak İskitlerin sürekli savaş halinde olmaları ve farklı iklim coğrafyalarında bulunmaları yıpranmalarına yol açtı. Bunu fırsata çeviren Med Kralı Kyaksares, İskitleri Med ülkesinden çıkarmayı başarmıştır. İskitlerin çekilmesiyle Med düzenini yenden sağlayan Kyaksares, Asur seferine çıktı ve M.Ö. 615 yılında Babil dışındaki tüm Asur şehirlerini kendisine bağladı. M.Ö. 590 yılında ise Lidya seferine çıkan Kyaksares'in ordusu, Kızılırmak bölgesinde Lidya ordusuyla karşılaştı, ancak varılan uzlaşma sonucu savaş yapılmadı ve taraflar anlaşarak geri çekildi. Kyaksares 40 yıllık krallığı sonrasında M.Ö. 585 yılında öldü ve yerine oğlu Astiyages geçti.²¹ (Harita 1.1.)

¹⁹ Mieroop, 2004, 310.

²⁰ Herodotos. (2009) Tarih, (Birinci Kitap), (Çev. M. Ökmen). (5. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 98-100.

²¹ Herodotos, I, 2009, 103-106.

Medlerin hakim oldukları ana coğrafya Zagros dağlarından Hazar Denizi'ne kadar olan bölgedir. Bu bölge pek çok derebeylikten oluşan, birbirinden özerk, dağlık bir coğrafyadır. Mevcut kaynaklara göre Medlerin birbirine bağlı olmadığı ve derebeylerin sadece kendi bölgeleriyle ilgilendikleri, bu nedenle de merkezi bir siyasi otoritenin ve bürokratik bir yapının kurulamadığı söylenebilir.²⁵

1.3.4. Ahameniş (Pers) İmparatorluğu (M.Ö. 550 - M.Ö. 330)

Persler, M.Ö. 2000 yılı başlarında İran coğrafyasına gelmişlerdir. M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren ise Urmiye Gölü bölgesine yerleşerek, Asur egemenliği altına girmişlerdir. Bu dönemlerde ayrı kabileler halinde yönetilen Persler, M.Ö. 8. yüzyıldan sonra daha güneye doğru göç ederek, Elamların merkezi olan Sus şehri yakınlarına yerleşmişler ve Parsumaş (Persepolis) şehrini kurmuşlardır. Bu göç sonrasında Asur egemenliğinden kurtulan Persler, Medlerin egemenliği altına girmişlerdir.²⁶ Bölgeye yerleştikleri ilk dönem göçebe hayatı yaşadıkları düşünülen Perslerin, bazı boyları kentlerde tarımla uğraşmaya başlarken, bazı boyları ise hayvancılıkla uğraşmaya devam edip, göçebe hayatı sürdürmüşlerdir.²⁷

Perslerin liderliğini M.Ö. 700'lü yıllarda Akamenes adlı kralın yaptığı tahmin edilmekte ve Persler Akamenes'i hanedanlıklarının atası olarak kabul etmektedirler.²⁸ Bu yönüyle birçok kaynakta Pers İmparatorluğu olarak geçen devlet, birçok kaynakta da Ahameniş (Akamenes, Akamenid, vs.) İmparatorluğu olarak da anılmaktadır. Dolayısıyla Ahameniş bir hükümdarlık kavramıydı ve Pers devlet geleneğinin bir evresiydi. Ahamenişlerden sonra ise Pers devlet geleneğini Partlar / Arşaklılar (M.Ö. 247 - M.S. 3. Yüzyıl) ve Sasaniler (M.S. 224 - M.S. 641) devam ettirmişlerdir.²⁹ Çalışmamızın ileriki bölümlerinde Pers devlet geleneğinin devamı olan Partlar ve Sasaniler ayrıntılı olarak yer alacağı için, Ahameniş Hanedanlığı dönemi bazı kaynaklarda geçen Pers İmparatorluğu yerine ilgili hanedanlık ismiyle anılacaktır.

²⁵ Rollinger, R. (2007). Hayalet İmparatorluk: Medler. Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi, Sayı: 6, 8-18.

²⁶ Günaltay, 1987, 127.

²⁷ Herodotos, I, 2009, 125.

²⁸ Herodotos, III, 2009, 75.

²⁹ Garthwaite, 2016, 20.

Perslerin tarihi Ahamenişlerden çok önce başlamasına karşın, Ahamenişlerin kendilerini Pers olarak tanımladıkları kaynaklar M.Ö. 6. Yüzyılın sonlarına dayanır.³⁰ İran coğrafyası, M.Ö. 639'da Asurlular tarafından yıkılana kadar Elamların, sonrasında ise Medlerin egemenliği altında kaldı. II. Kiros, M.Ö. 553 yılında, Medya Kralı Astiyages (II. Kiros'un anne tarafından dedesi³¹)'in üzerine sefer düzenlemiş ve 3 yıl süren savaşlar neticesinde savaşı kazanarak Medya Krallığı'nı sona erdirmiş ve M.Ö. 550 yılında Ahameniş / Pers tarihini başlatmıştır.³² Ahameniş Devleti'nin kurucusu II. Kiros I. Kambizes'in oğlu, I. Kambizes I. Kiros'un oğlu ve Teispes'in torunu, Teispes ise Ahameniş Hanedanı'na ismini veren Akamenes'in torunudur.³³

1.3.4.1. II. Kiros Dönemi (M.Ö. 559 - M.Ö. 529)

II. Kiros, daha imparatorluğunun ilk yıllarında, Anadolu'ya sefer düzenleyerek M.Ö. 547-546 yıllarında girdiği savaşta Lidyalıları yenerek Sardes, Lidya, Likya, Karya ve Küçük Asya (Anadolu)'daki bazı Yunan şehirlerini topraklarına kattı.³⁴

Bu sefer sonrasında Persler için en büyük tehlike Babil olmuştu. II. Kiros, Babil üzerine sefer yapmadan önce, hem doğudan gelebilecek saldırıyı önlemek hem de ordusuna yeni askerler temin edebilmek maksadıyla, İran'ın doğusuna sefer düzenledi. M.Ö. 546-540 yılları arasında süren bu sefer neticesinde Baktria, Marjiyana, Uvarazimiya ve Sogdiyana bölgeleri alındı.³⁵ II. Kiros Ceyhun (Amuderya) Nehri'ni geçerek Seyhun (Siriderya) Nehri'ne, oradan da İndus Nehrine ulaştı. II. Kiros'un hem Sibiryaz bozkırlarının ilerleyişine engel olması hem de Sakalarla anlaşması nedeniyle kuzeye doğru daha fazla ilerleyemedi.³⁶

³⁰ Garthwaite, 2016, 20.

³¹ Herodotos, I, 2009, 108. Günaltay, 1987, 130.

³² Diakov, V. Kovalev, S. (2010). İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, (1. Cilt), (Çev. Ö. İnce). (2. Baskı). İstanbul: Yordam Yayınevi, 94.

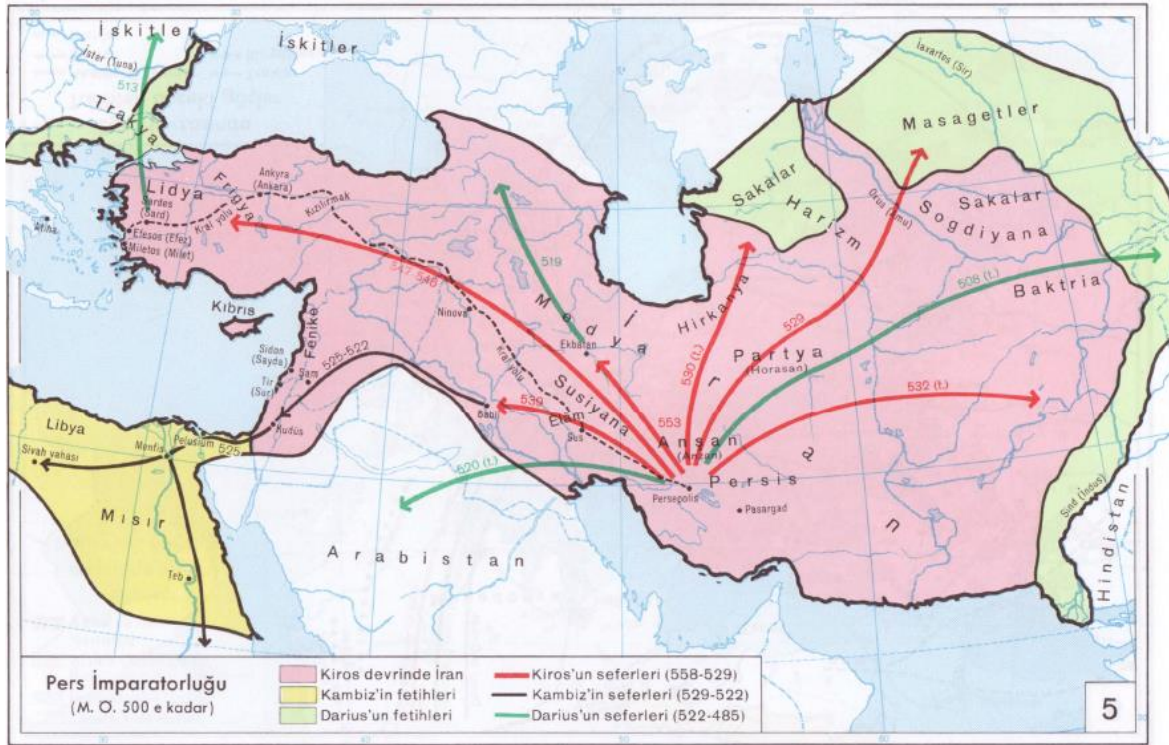
³³ Garthwaite, 2016, 26.

³⁴ Garthwaite, 2016, 27.

³⁵ Günaltay, 1987, 141.

³⁶ Günaltay, 1987, 142.

II. Kiros, kuzeydoğu seferi sonrasında batıya yöneldi ve M.Ö. 539 yılında Babil'i ele geçirdi.³⁷ Bu fetihden sonra, M.Ö. 586 yılında Babil'e sürgün edilen Yahudilerin memleketlerine dönmelerine izin veren II. Kiros, Yahudilerin Kudüs'teki mabetlerini kurmaları için maddi ve manevi yardımlarda bulundu.³⁸ M.Ö. 538 yılında ise Fenikeliler de Pers egemenliğine girerek, limanlarını ve donanmalarını Pers kontrolüne bıraktılar. Fenike'nin Pers egemenliğine girmesiyle beraber Fenike kontrolündeki koloniler ile Akdeniz'deki adaların çoğu Pers egemenliğini tanıdı. Bu dönemde Kıbrıs adası da savaşmadan Perslere bağlandı. Bu gelişmeler neticesinde Persler önemli ticaret üslerine ve denizlerde de etkin bir güce sahip oluyordu.³⁹ (Harita 1.2.)

³⁷ Garthwaite, 2016, 27.

³⁸ McNeill, W.H. (2007). Dünya Tarihi, (Çev. A. Şenel). (12. Baskı). Ankara: İmge Yayınevi, 89.

³⁹ Zournatzi, A. (2005). Persian Rule in Cyprus: Sources, Problems, Perspectives. Cambridge: Cambridge University Press, 82.

⁴⁰ Unat, 2016, 5.

II. Kiros, Saka Massagetlerin (İskitler) Pers topraklarına yaptıkları akınları engellemek maksadıyla, M.Ö. 530 yılında Sakalar üzerine, M.Ö. 529 yılında ise Massaget ülkesine sefer düzenlemişti. Sakaların bu savaşta uyguladığı Turan taktiği neticesinde sahte geri çekilmelerine aldanan Persler, rehavete kapılmış ve savaşı kaybetmişlerdir.⁴¹ Pers ordusunun önemli bir kısmının öldüğü bu savaşta, II. Kiros aldığı ağır bir yara neticesinde öldü ve yerine oğlu II. Kambizes geçti.⁴²

1.3.4.2. II. Kambizes Dönemi (M.Ö. 529 - M.Ö. 522)

II. Kiros, ölmeden önce büyük oğlu II. Kambizes'i veliaht olarak göstermiş ve Babil'e vali olarak atamıştı. Küçük oğlu Bardiya'yı ise, taht kavgalarının önüne geçebilmek için, II. Kambizes'ten sonra tahta geçmek kaydıyla doğu eyaletlerinin yönetimine getirmişti.⁴³ Ancak II. Kambizes, tahta geçmesinin hemen sonrasında, başka varis bırakmamak için kardeşi Bardiya'yı öldürttü. Bu gelişme sonrasında yaşanan isyanları da bastırdıktan sonra, bölgede kendisinden başka güçlü bir devlet istemeyen II. Kambizes, Mısır seferine hazırlanmaya başladı.

Askeri hazırlıklar kapsamında; sefer sırasında kullanılmak üzere donanma kuruldu, gemiler inşa edildi ve Akdeniz'deki uyruklardan denizciler toplandı. Diplomatik olarak ise, Mısır'a Doğu Akdeniz'deki müttefiklerinden yardım gitmesini engelleyecek bir tecrit politikası izlendi ve Arapların da desteğini alarak Pers ordusunun Sina Çölü'nü geçmesi sağlandı. M.Ö. 525 yılında yapılan savaşta Mısırlılar yenildi. Bu savaş sonrasında Libya Perslere teslim oldu.⁴⁴

Mısır'ın alınması sonrasında Etiyopya bölgesine sefere çıkan II. Kambizes, yeteri kadar hazırlık yapmadığından, seferin başında ordunun erzakı tükenmiş ve geri dönmek zorunda kalmıştı. Ancak bu sefer yarıda kesilip geri dönülse de, askerlerin büyük bölümü, yolda açlık ve sıcak nedeniyle ölmüşlerdi.⁴⁵ (Harita 1.2.)

⁴¹ Durmuş, İ. (2008). İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri. Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, 1 (2), 199-214.

⁴² Günaltay, 1987, 146.

⁴³ Günaltay, 1987, 149.

⁴⁴ Garthwaite, 2016, 29.

⁴⁵ Herodotos, III, 2009, 25.

II. Kambizes, Mısır'da bulunduğu sırada, tahtını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Gavmate (Gaumata) adlı bir rahip, kendisinin II. Kambizes tarafından öldürülen II. Kiros'un oğlu Bardiya olduğunu iddia ediyordu ve halkın bazı kesimlerinin desteğini alarak tahta oturmuştu.⁴⁶ Bu haberi alan II. Kambizes, Suriye üzerinden ülkesine geri dönerken, M.Ö. 522 yılında, yolda öldü.⁴⁷

1.3.4.3. I. Darius Dönemi (M.Ö. 522 - M.Ö. 486)

Gavmate'nin tahta oturmasına karşı çıkan Pers soyluları, bir ihtilal gerçekleştirerek Gavmate'yi tahttan indirdiler ve idam ettiler.⁴⁸ İhtilal sonrasında tahta teşkilatçı ve başarılı bir idareci olan I. Darius geçti. Eski sınırlarını muhafaza eden, çıkan isyanları bastırıp ülke bütünlüğünü koruyan ve yeni fetihlere girişen I. Darius, kurduğu güçlü devlet teşkilatı ile Pers İmparatorluğu'nu döneminin en güçlü devleti haline getirmiştir.⁴⁹

I. Darius, M.Ö.519 yılında İskitler, M.Ö. 518 yılında ise Sakalar üzerine seferler düzenlemiştir. Bu seferlerle bozkırda yaşayan göçebe kavimlerin yenilmesi veya durdurulması planlanıyordu. Ancak seferlerde küçük zaferlerden öte bir başarı sağlanamamıştır.⁵⁰ Bu seferler sonrasında Persler açısından önemli bir ticaret merkezi ve tahıl deposu olan Mısır'da isyan çıkmıştır. İsyanı bastıran I. Darius, Akdeniz ile Basra Körfezi arasındaki ticareti kolaylaştırmak ve Mısır'daki meşruiyetini artırmak maksadıyla, Kızıldeniz'i Nil nehri'ne bağlayan bir kanal açtı.⁵¹

I: Darius, M.Ö. 512 yılında, Hindistan seferine çıktı ve Pencap bölgesi ile İndus-Ganj nehirlerinin bulunduğu havza Pers hâkimiyetine girdi. Altın madenleri ve zengin yer altı kaynakları olan Hindistan bölgesinin fethi ile Persler önemli bir ekonomik güç elde etmiştir.⁵² (Harita 1.2.)

⁴⁶ Memiş, E. (2001). Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi. (2. Baskı). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 58.

⁴⁷ Garthwaite, 2016, 30.

⁴⁸ Herodotos, III, 2009, 68-79.

⁴⁹ Mansel, A.M. (1988). Ege ve Yunan Tarihi. (5. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 255.

⁵⁰ McNeill, 2007, 89.

⁵¹ Garthwaite, 2016, 32.

⁵² Diakov, Kovalev, 2010, 197.

I. Darius, Kafkasya İskitleri, Mısır ve Hindistan seferlerinden sonra, M.Ö. 514 yılında Balkan İskitlerine doğru sefere çıktı ve Anadolu üzerinden M.Ö. 512 yılında İstanbul Boğazı'nı geçti.⁵³ Bu seferle asıl hedef Yunanistan iken, hem Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlere gözdağı verilmesi hem de Karadeniz'de ticaret yapan Yunanlıların ekonomisine zarar verilmesi amaçlanmıştır.⁵⁴ İskitlerin iç kesimlerdeki bozkırlara çekilmesiyle savaş olmamış ve Persler geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁵ Başarısızlıkla sonuçlanan bu sefer sonrasında Persler, Trakya ve Makedonya'yı ele geçirmiş, ancak bir daha Kuzey Avrupa seferine çıkmamıştır.

İskit seferi sonrasında Karadeniz, Marmara denizi ve Trakya'nın Pers kontrolüne geçmesiyle birlikte, İyonyalıların Karadeniz'deki kolonileriyle yaptıkları ticaret aksamaya başladı.⁵⁶ Diğer taraftan İyonyalıların ticari rakipleri olan Fenikelilerin Perslerin himayesinde olması ve ticaret yaptıkları Mısır'ın da Pers hâkimiyetinde olması ekonomik sıkıntıları arttırmıştı. Bu nedenle rahatsızlığın yükseldiği İyonya'da M.Ö. 499 yılında isyan başlamış ve bu isyana Batı Anadolu bölgesindeki İyonya, Karya, Ayolya kentleri ile Kıbrıs katılmıştır.⁵⁷ M.Ö. 497 yılında yapılan savaşlarda, İyonya hariç isyancı bölgeler Persler tarafından ele geçirilmiştir.⁵⁸ İsyana öncülük eden İyonya'nın ele geçirilmesi içinse hem karadan hem de denizden saldıran Persler, M.Ö. 495 yılında Lade açıklarında yapılan deniz savaşını kazanmış ve İyonya donanması tamamen yok edilmiştir. Savaşın sonra hem karadan hem denizden kuşatılan Milet kenti bir yıllık direnişten sonra M.Ö. 494 yılında Perslere teslim olmuştur.⁵⁹ Milet'in ele geçirilmesinden sonra ise Sisam ve Midilli adaları da Pers egemenliğine bağlanarak, İyonya isyanı M.Ö. 493 yılında tam olarak bastırılmıştır.⁶⁰

⁵³ Durmuş, İ. (1993). İskitler (Sakalar). Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 71.

⁵⁴ Tekin, O. (2008). Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş. İstanbul: İletişim Yayınları, 92.

⁵⁵ Durmuş, 2008, 199-214.

⁵⁶ Tekin, 2008, 95.

⁵⁷ Herodotos, V, 2009, 98-126.

⁵⁸ Herodotos, V, 2009, 123-126.

⁵⁹ Tekin, O. (2012). Satraplar Anadolu'su. N. Karul (Editör). Son Tunç Çağı'ndan Helenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji Atlası 2. (2012/ 01). İstanbul: Doğan Burda Yayınları, 226-237.

⁶⁰ Mansel, 1988, 269.

İlyonya isyanının bastırılmasından sonra Persler, ekonomik ve siyasi yönden kendilerine düşmanlık yapan ve isyanlara destek veren Atina'yı almak istiyorlardı. Pers donanması önce Çeşme'yi aldıktan sonra Atina'ya doğru hareket ederken, Pers Ordusu Atina'ya karadan ilerliyordu. Sayıca üstün olan Perslere karşı, M.Ö. 490'da, Maraton Ovası'nda yapılan savaşı Atina Ordusu kazandı ve geri çekilmek zorunda kalan Persler Anadolu'ya döndü.⁶¹ Bu savaştan sonra Yunanistan 10 yıl Pers tehlikesinden uzakta kalacaktı.⁶² Maraton Savaşı'ndan sonra cesaretlenen ve Persleri kendilerinin de yenebileceğini düşünen Mısırlılar, M.Ö. 486 yılında isyan başlattılar.⁶³ İsyanı bastırmak için Mısır seferine hazırlanan I. Darius, M.Ö. 486 yılında aniden öldü ve yerine büyük oğlu Kserkes geçti.⁶⁴

1.3.4.4. Kserkes Dönemi (M.Ö. 486 - M.Ö. 465)

Kserkes, tahta çıktıktan sonra, M.Ö. 485 yılında isyan eden Mısır üzerine sefer düzenledi ve Mısır'da tekrardan hâkimiyet sağladı.⁶⁵ Bu isyandan hemen sonra ise Babil'de isyan çıktı. Babil'de M.Ö. 484 yılında çıkan isyanı da kısa sürede bastıran Kserkes, Yunanistan seferinin hazırlıklarına başladı⁶⁶

Kserkes, M.Ö. 480'de Yunanistan seferine başladı ve Atina'ya doğru hem karadan, hem denizden harekete geçti. Perslerle Yunanlılar arasında M.Ö. 480'de yapılan kara ve deniz savaşlarında, Persler kısmi başarılar elde etmişlerse de başarılı olamamışlar ve kışı geçirmek üzere geri çekilmişlerdir.

Persler M.Ö. 479 tekrar saldırıya geçmiş, ancak Plate ve Mikale savaşlarında yenilerek tamamen geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu savaştan sonra Pers donanması Ege Denizi'nden çekilmiş, Pers Ordusu ise Batı Anadolu'da saldırı pozisyonundan, savunma pozisyonuna geçmişti.⁶⁷

⁶¹ Burn, R.A. (1984). *Persia and the Greeks: The Defence of the West*, C. 546-478 B.C. (2nd Ed.) Stanford: Stanford University Press, 256.

⁶² Mansel, 1988, 275.

⁶³ Günaltay, 1987, 189.

⁶⁴ Burn, 1984, 313.

⁶⁵ Herodotos, VII, 2009, 7.

⁶⁶ Mansel, 1988, 275.

⁶⁷ Altı, F. (2013). *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 100-101.

Bu savaşlardan sonra toparlanma gayretlerini artıran Persler, M.Ö. 466'da, Kilikya, Kıbrıs, Fenike donanmaları ile birlikte tekrar saldırıya geçmiş, ancak Köprüçay deniz savaşını kaybetmişlerdir. Bu savaştan sonra Anadolu'nun batısında ve güneyinde Perslerin egemenliğindeki birçok kent, Yunanlıların hâkimiyetine girmiş, Pers Ordusu ise Kızılırmak'ın doğusuna çekilmiştir.⁶⁸ Yunanlılara karşı alınan yenilgiler sonrasında M.Ö. 465 yılında çıkan isyanlarda Kserkes, tahttan indirilip öldürölmüş, yerine ise oğlu I. Artakserkses geçmiştir.

1.3.4.5. I. Artakserkses Dönemi (M.Ö. 465 - M.Ö. 424)

I. Artakserkses, ilk olarak ölkede çıkan isyanları bastırmak ve kaybolan otoritesini yeniden tesis etmek için uğraşmıştır. Ayrıca I. Artakserkses, Yunan kontrolüne giren Batı ve Güney Anadolu ile Kıbrıs'ın tekrar Pers egemenliğine alınması için çalışmalar yapmıştır. Bu sırada Mısır, M.Ö. 460 yılında isyan etti ve bu isyanı desteklemek isteyen Yunanlılar, M.Ö. 459 yılında Mısır'a asker çıkardılar.⁶⁹ Mısır üzerine sefere çıkan Pers Ordusu, önce Mısır'da hâkimiyeti sağladı, ardından Yunanlıların kontrolündeki Kıbrıs'ı geri aldı.⁷⁰

Persler ve Yunanlılar arasında, Batı Anadolu hâkimiyeti için 10 yıl süren savaşlar yaşanmış, ancak bu savaşlardan sonuç alınamaması ve her iki tarafın da yıpranması nedeniyle, taraflar arasında M.Ö. 449 yılında Kallias Barış Antlaşması imzalanmıştır.⁷¹ Bu Antlaşma'ya göre; Pers-Yunan sınırı çizildi ve Pers ordularının Kızılırmak'ın batısına geçmemesi, Pers donanmasının ise Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na girmesi ve Akdeniz'de de Likya bölgesinde Kemer'in doğusunda kalması, Atina'nın ise Mısır ve Kıbrıs'ta çıkacak isyanlara destek olmaması kararlaştırıldı.⁷² Ancak bu Antlaşma'dan sonra da Batı Anadolu'daki hâkimiyet mücadelesi devam etmiştir. M.Ö. 440-439 yıllarında yapılan savaşlar neticesinde Kallias Barışı sona ermiş, Pers donanması Karadeniz'den girerek, Çanakkale'nin önemli bir kısmını geri almış ve Batı Anadolu'da Pers etkinliği artırılmıştır.⁷³

⁶⁸ Tekin, 2008, 101.

⁶⁹ Tekin, 2008, 102.

⁷⁰ Zournatzi, A. (2005). *Persian Rule in Cyprus: Sources, Problems, Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 96.

⁷¹ Bengston, H. (1997). *The Greeks and the Persians*. Ottawa: University of Ottawa Press, 96.

⁷² Olmstead, A.T. (1968). *History of the Persian Empire*. Chicago: University of Chicago Press, 311.

⁷³ Olmstead, 1968, 343.

I. Artakserkses'in ilk döneminde Persler iç isyanlarla uğraşmışlar, sonraki yıllarda ise sürekli taraf değiştiren Ege adaları ve Anadolu topraklarını kendilerine bağlama mücadelesi vermişlerdir. Bu dönemde net sonuç alınamayan savaşlarla güç kaybeden Persler, artık önemli seferler yapamayacak hale geldiler ve sınırlarını korumayı temel devlet politikası haline getirdiler.⁷⁴ I. Artakserkses, M.Ö. 424'te öldü ve yerine oğlu II. Kserkes geçti. Ancak II. Kserkes'in kral olduktan 45 gün sonra öldürülmesiyle yerine I. Artakserkses'in diğer oğlu II. Darius geçti.⁷⁵

1.3.4.6. II. Darius Dönemi (M.Ö. 424 - M.Ö. 404)

II. Darius, kendisinden önceki diğer Pers hükümdarları gibi ilk önce ülkede çıkan isyanları bastırmakla uğraşmıştır. bu isyanları bastırmakla uğraşırken Yunanistan'da yaşanan gelişmelerden uzak kalmıştır. Yunanistan'da ise Atina'nın fazla güçlenmesiyle birlikte Yunanlılar arasındaki rekabet kızışmış ve Atina ile Sparta arasında M.Ö. 431-404 yılları arasında Peleponnez Savaşları yaşanmıştır. Bu savaşlarda Persler, Atinalıları zayıflatmak için Spartalılarla işbirliği yaptı ve İyonya'yı tekrar haraca bağladılar.⁷⁶

Persler bu dönemde Batı Anadolu ve Ege kentlerinde kısmen hâkimiyetlerini arttırırken, Kıbrıs ve Anadolu kentlerini kendilerine bağladılar. Ancak devam eden iç karışıklıklar ve Mısır'da yeniden başlayan ayaklanma, Perslerin dönemsel fırsatlardan faydalanabilmesini engelledi.⁷⁷

1.3.4.7. II. Artakserkses Dönemi (M.Ö. 404 - M.Ö. 358)

II. Darius'un M.Ö. 404 yılında ölmesiyle yerine en büyük oğlu II. Artakserkses geçti.⁷⁸ II. Artakserkses'in hükümdarlığını tanımayan kardeşi Genç Kyros isyan etmiş ve M.Ö. 401 yılında yapılan savaşı kazanmasına rağmen savaş meydanında öldürülmesiyle ordusu dağılmış ve isyan sona ermiştir.⁷⁹

⁷⁴ Altı, 2013, 108.

⁷⁵ Olmstead, 1968, 356.

⁷⁶ Garthwaite, 2016, 35.

⁷⁷ Altı, 2013, 112.

⁷⁸ Garthwaite, 2016, 35.

⁷⁹ Ksenophon. (1998). Anabasis (Onbinlerin Dönüşü). (Çev. Tanju Gökçöl). (2. Baskı). İstanbul: Sosyal Yayınları, 28.

II. Artakserkses, kardeşinin isyanını bastırmasının hemen arkasından, Mısır'da M.Ö. 401-399 yıllarında isyan çıkmış, ancak bu sefer isyan bastırılmamış ve Persler Mısır'dan çekilmek zorunda kalmıştır. II. Artakserkses'in, Mısır'da yeniden hükümlanlık kurma gayretleri sonuç vermemiş, bu kayıp neticesinde stratejik önemi artan Filistin'deki hâkimiyetin sürdürülmesi üzerine yoğunlaşmıştır.⁸⁰

Mısır'da yeniden hâkimiyet sağlama gayretleri devam ederken Anadolu'da Satrap İsyaları (M.Ö. 366-360) yaşanmıştır. Bu isyanlar bastırılmasına karşın Anadolu'da başlayan ekonomik sıkıntılar, Persler için büyük bir güvenlik zafiyetine sebep olurken, imparatorluğun çöküşünü başlatmıştır.⁸¹ Satraplık isyanlarının bastırılmasının akabinde M.Ö. 358 yılında II. Artakserkses öldü ve yerine oğlu III. Artakserkses geçti.⁸²

1.3.4.8. III. Artakserkses Dönemi (M.Ö. 358 - M.Ö. 338)

III. Artakserkses, ilk olarak Mısır üzerine sefer düzenlemiş olsa da başarılı olamadı.⁸³ Bu seferler sonrasında Batı Anadolu ve Ege adalarında isyanlar başladı. Bu isyanlara müdahale eden Pers ordusu isyanları bastırdı. Sonrasında ise bu isyanlara katılan Fenike, Kıbrıs ve Mısır üzerine de seferler yapıldı, ancak başarılı olunamadı.⁸⁴ Persler M.Ö. 342 yılında ise Mısır'ı tekrar fethettiler ve bölgede çıkan isyanları bastırdılar. III. Artakserkses, Mısır'ın yeniden fethinden bir süre sonra, M.Ö. 338 yılında öldü ve yerine oğlu IV. Artakserkses (M.Ö. 338-336) geçti. Fakat IV. Artakserkses'in de öldürülmesiyle III. Darius Pers kralı oldu.⁸⁵

1.3.4.9. III. Darius (M.Ö. 336 - M.Ö. 330)

III. Darius Pers İmparatorluğu'nda Ahameniş hanedanlığının son üyesiydi. III. Darius döneminde güçlenen Makedonya Krallığı, M.Ö. 338 yılında Atina ile yaptığı savaşı kazanarak, Yunanistan'ın en büyük gücü haline geldi. Makedon Kralı II

⁸⁰ Garthwaite, 2016, 35.

⁸¹ Weiskopf, M. (1989). Great Satraps Revolt 366-360 B.C.: Concerning Local Instability in the Achaemenid far West. Stuttgart: Franz Steiner, 94-99.

⁸² Garthwaite, 2016, 36.

⁸³ Weiskopf, 1989, 102.

⁸⁴ Olmstead, 1968, 377.

⁸⁵ Altı, 2013, 124

Philip, M.Ö. 337 yılında, Persleri Batı Anadolu'dan çıkarmak maksadıyla Korint Birliği adı altında Yunan birliğini kurdu.⁸⁶ M.Ö. 336'da ölen II. Philip yerine geçen oğlu Büyük İskender, M.Ö. 334 yılında Çanakkale Boğazı'nı geçerek Pers seferine başladı. M.Ö. 334 yılında Biga'da yapılan Granikos Savaşı'nda Persler yenildi ve Anadolu'daki 200 yıllık Pers hâkimiyeti bitti.⁸⁷

Anadolu'da Toroslar'a kadar ilerleyen Büyük İskender, M.Ö. 333 yılında, İskenderun Körfezi civarında yapılan Issos Savaşı'nda III. Darius komutasındaki Pers ordusunu yendi.⁸⁸ Bu savaştan sonra da ilerlemesine devam eden Büyük İskender, M.Ö. 332 yılında, Suriye, Fenike ve Mısır'ı ele geçirdi. Mısır'dan sonra ise Perslere son darbeyi vurmak isteyen Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında, Erbil civarında yapılan Gavgamela Savaşı'nda Pers ordusunu yenerek, büyük bir zafer kazandı. Ordusunu kaybeden III. Darius ise savaş meydanından kaçtı.⁸⁹ Susa, Pasargat ve Persepolis gibi Pers başkentlerini işgal eden Büyük İskender, büyük hazineleri de ele geçirdi.⁹⁰ III. Darius ise Babil'e kaçtı, ancak M.Ö. 330 yılında öldürülerek, yerine IV. Artakserkses geçti. IV. Artakserkses ise kısa bir süre sonra Büyük İskender tarafından bulunup öldürüldü.⁹¹

1.3.5. Büyük İskender Dönemi (M.Ö. 330 - M.Ö. 323)

Pers Devleti tamamen ortadan kaldırıldıktan sonra M.Ö. 330-327 yıllarında Orta Asya seferine çıkan Büyük İskender, Buhara ve Türkistan dahil tüm Orta Asya'yı ele geçirdi. Akabinde ise M.Ö. 327 yılında Hindistan seferine çıkarak, İndus nehrine kadar tüm bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.⁹² (Harita 1.3.)

Büyük İskender, kısa sürede fethettiği toprakları elde tutabilmek için devlet yönetiminde Yunan gelenekleriyle bütünleştirdiği Pers sistemini benimsemiştir.⁹³

⁸⁶ Tekin, 2008, 119.

⁸⁷ Garthwaite, 2016, 36.

⁸⁸ Bengston, 1997, 310.

⁸⁹ Plutarkhos. (2001). Büyük İskender: Hayatı ve Savaşları. (Çev. Vahdet Gültekin). İstanbul: Kastaş Yayınları, 74.

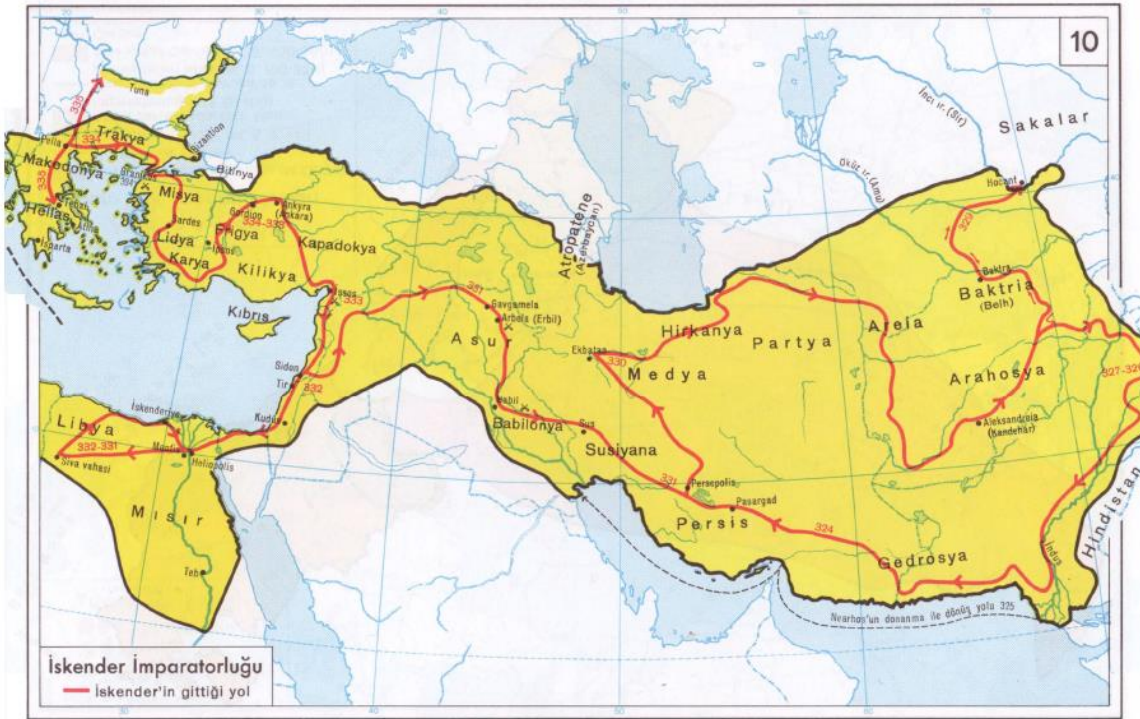
⁹⁰ Plutarkhos, 2001, 78-79.

⁹¹ Garthwaite, 2016, 36.

⁹² Tekin, 2008, 132.

⁹³ Garthwaite, 2016, 20.

Büyük İskender, M.Ö. 323 yılında Babil'de, 33 yaşında öldü. Bu ölümün ardından Büyük İskender'in generalleri imparatorluğunu sürdürmek için birbirleriyle yarıştılar. Bu generallerden Selevkos, Suriye'den Orta Asya'ya kadar olan Pers topraklarında hâkimiyet kurdu. Makedonya ve Mısır'ı ise diğer iki general Antigonos ve Ptolemaios paylaştı.⁹⁴

Harita 1.3. İskender İmparatorluğu (Ölçek: 1/20.000.000)⁹⁵

1.3.6. Selevkoslar Dönemi (M.Ö. 312 - M.Ö. 129)

Selevkos İmparatorluğu, Batı İran, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'yi kapsarken, Anadolu'da ve Orta Asya'da değişken sınırlara sahipti. Bununla beraber Mısır'ı hiçbir zaman topraklarına katamadıkları gibi, Hindistan'daki Maurya Hanedanlığı'na bıraktıkları doğu topraklarını bir daha geri alamadılar.⁹⁶ Selevkoslar sürekli aile çatışmalar ve iç isyanlarla sarsılıyordu. Ahamenişler döneminde ülke genelinde kabul edilen bir meşruiyet söz konusu iken, Selevkoslar döneminde hükümdarlık güç üzerine inşa edilmişti.⁹⁷

⁹⁴ Garthwaite, 2016, 61.

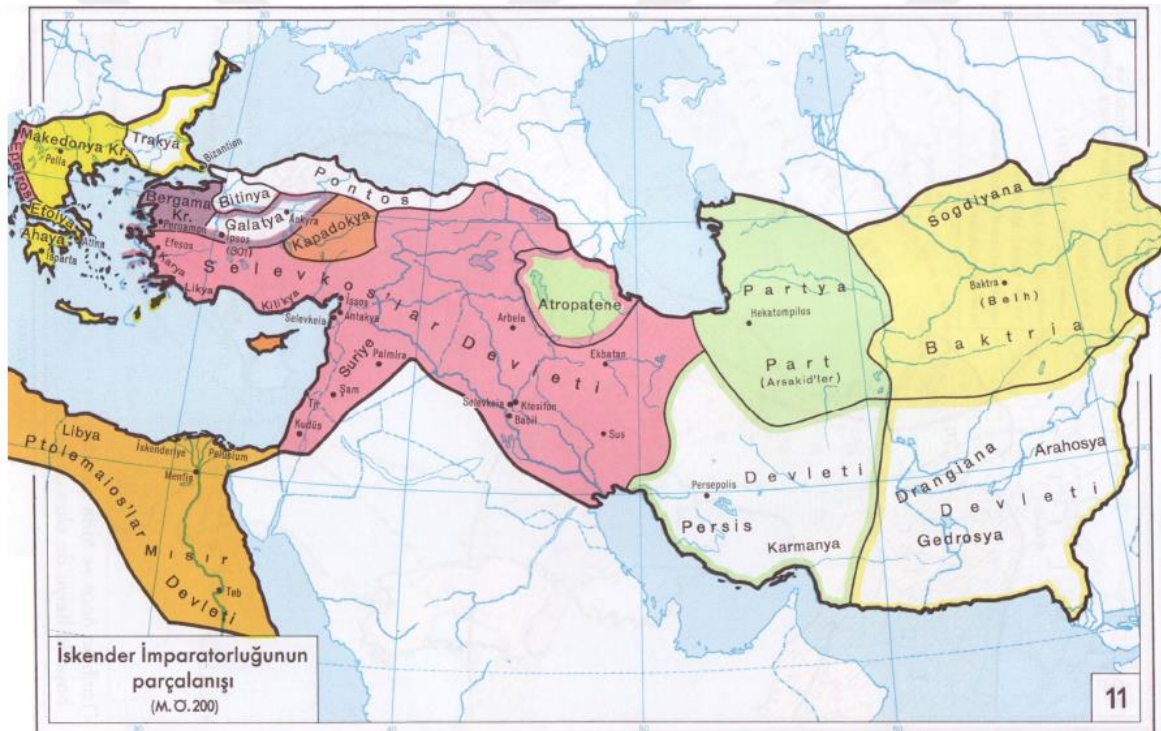
⁹⁵ Unat, 2016, 10.

⁹⁶ Garthwaite, 2016, 63.

⁹⁷ Garthwaite, 2016, 68.

Selevkoslar ve sonrasında gelen Partlar ve Sasaniler için Romalılar ve Bizanslılar tehdit teşkil etmeye başlamıştır. Ayrıca Çin ile ticarete girilmiş, Avrupa ile Çin arasındaki ticarete köprü görevi görülerek, önemli ticari ve siyasi kazanımlar elde edilmiştir.⁹⁸

Selevkos İmparatorluğu'nun kurucusu General Selevkos (M.Ö. 312 - M.Ö. 281), M.Ö. 319-311 yılları arasında stratejik ve ekonomik bakımdan önemli olan Babil'deki konumunu güçlendirmiş, takiben Batı İran'a (Medya, Persiya, Susa) hakim olmuş, sonrasında ise Orta Asya ve Hindistan'da hâkimiyet kurmak için harekete geçmiş ve Pencap'a kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir.⁹⁹ (Harita 1.4.)

Harita 1.4. Selevkoslar ve Partlar (Ölçek: 1/20.000.000)¹⁰⁰

Selekos'un en önemi rakibi, İskender İmparatorluğu'nun iki halefinden biri olan Makedonya Kralı Antigonus idi. Selevkos, M.Ö. 301 yılında, Antigonus ile yaptığı savaşı kazanarak, Kuzey Levant (günümüzdeki Suriye, Lübnan, Filistin, İsrail bölgesi), Anadolu'nun güneyi ve Ermenistan'ı ele geçirdi. En önemli Ahameniş şehirlerini ve ticaret yollarını ele geçiren Selevkos, Dicle üzerinde Selevkia adlı yeni bir başkent inşa etmiş, ancak daha sonra başkentini Doğu

⁹⁸ Garthwaite, 2016, 63.

⁹⁹ Garthwaite, 2016, 65.

¹⁰⁰ Unat, 2016, 11.

Akdeniz'deki Antakya'ya taşımıştır. Bu değişiklik ulaşım ve ticaret alanında kazanımlar sağlarken, doğudaki eyaletlerden uzaklaşılmasıyla büyük bir toprak parçasının kaybıyla sonuçlanmıştır.¹⁰¹

Selevkos'un M.Ö. 281 yılındaki ölümünden sonra yerine oğlu I. Antiokhos (M.Ö. 281 - M.Ö. 261), I. Antiokhos'tan sonra ise II. Antiokhos (M.Ö. 261 - M.Ö. 246) geçmiştir. II. Antiokhos'tan sonra ise uzun süren taht mücadeleleri başlamış, nihayetinde III. Antiokhos (Büyük Antiokhos) (M.Ö. 223 - M.Ö. 187) tahta geçmeyi başarmıştır. Bu süreçte isyan eden Doğu İran'daki Parthia Satrapı Arşak'a karşı Selevkoslar ile Baktriyalılarla ittifak yaparak Arşak'ı yenmişler, ancak M.Ö. 212 yılında Partlar, Selevkos hâkimiyetinden ayrılmayı başarmışlardır.¹⁰²

Selevkos kralları Doğu İran'daki egemenliklerini tekrar kurmak için seferler düzenleseler de, başarılı olamamışlar ve Part üzerindeki Arşaklı egemenliğini tanımak zorunda kalmışlardır. III. Antiokhos, Part tehdidinin zayıflaması ve Baktriya desteği sayesinde Mısır'ı yendi ve M.Ö. yılında Filistin ve Kuzey Suriye üzerinde hâkimiyet kurdu. Ancak III. Antiokhos, M.Ö. 189 yılında Romalılarla yaptığı savaşı kaybetti ve Romalılar Batı Anadolu'yu ele geçirdi. Bu dönemde III. Antiokhos, Doğu İran'daki hâkimiyetini de kaybetti ve ölümünden sonra Selevkos hanedan kavgaları başladı. Bu iç rekabet nedeniyle durdurulamayan Partlar, M.Ö. 148 yılında Batı Persiya (Medya)'yı, M.Ö. 141 yılında ise Babil'i ele geçirdiler. Nihayetinde Selevkos Kralı VII. Antiokhos (M.Ö. 138 - M.Ö. 129), M.Ö. 129 yılındaki savaşta Partlara yenildi ve İran üzerindeki Selevkos egemenliği tamamen bitti.¹⁰³

1.3.7. Partlar Dönemi (M.Ö. 247 - M.S. 224)

Part kelimesi, coğrafi bir ad olan Parthia'dan gelir ve Hazar Denizi ile Ceyhun Nehri arasındaki bölgeyi ifade eder. Bu dönem, hüküm süren soyun kurucusu olan I. Arşak (M.Ö. 247 - M.Ö. 217) nedeniyle Arşaklı adıyla da bilinir.¹⁰⁴

¹⁰¹ Garthwaite, 2016, 65.

¹⁰² Garthwaite, 2016, 66.

¹⁰³ Garthwaite, 2016, 66-67.

¹⁰⁴ Garthwaite, 2016, 69.

I.Arşak'tan I. Mithradates (M.Ö. 171 - M.Ö 138)'e kadar sınırlarını Horasan ve Elbruz Dağları'nı da içine alacak şekilde genişleten Partlar, I. Mithradates'in ölümünden sonra başa geçen II. Phrates (M.Ö. 138 - M.Ö. 128) döneminde de Medya, Babil ve Selevkia'yı da alarak, Selevkosları ortadan kaldırdılar.¹⁰⁵ (Bkz. Harita 1.4.) Ancak bu başarılarından hemen sonra Sakalar, Partlara doğudan saldırmış, M.Ö. 128 yılında yapılan savaşta Partlar yenilmiş ve II. Phrates öldürülmüştür.¹⁰⁶

II. Phrates'ten sonra oğlu II. Artabanus (M.Ö. 128 - M.Ö. 124) geçmiş, ancak doğu sınırlarındaki göçebe isyanlarıyla uğraşırken ölmüştür. Onun yerine geçen II. Mithradates (Büyük Mithradates) (M.Ö. 124 - M.Ö. 87), doğu sınırlarını güvenli hale getirirken, Babil'i de güvenli hale getirip burayı idari merkez yaptı. Partlar ile Çinliler arasındaki ticaret nedeniyle Mezopotamya'nın önemi artmış ve Mezopotamya'daki Part hâkimiyetinin güçlenmesiyle birlikte Roma-Part rekabeti artmıştır.¹⁰⁷ Bu mücadelede başlangıçta Romalılar yanında saf tutan Ermeniler, bir süre sonra kültürel yakınlık ve ticari çıkarlar gereği İranlıların tarafına geçerek dengeleri değiştirmiştir. Partlar, Çin-Roma arasındaki ticaret güzergahını (İpek Yolu) kontrol ederek, askeri ve ekonomik açıdan doğrudan, vergi toplaması yönüyle de dolaylı avantajlar sağlıyorlardı.¹⁰⁸

II. Mithradates'in ölümünden sonra yerine I. Gotarzes (M.Ö. 91 - M.Ö. 80) geçti. Döneme ait nümizmatik kaynaklardan başka bilgi bulunmadığı, bu bilgilerin de kendi içinde çelişkiler barındırdığı için, hükümdarlar arasındaki dönemlerde kopukluk olmaktadır. I. Gotarzes'ten sonraki üçüncü hükümdar III. Phraates (M.Ö. 70 - M.Ö. 57) olurken, III. Phraates'ten sonra ise II. Orodes (M.Ö. 57 - M.Ö. 38) hükümdar olmuştur. II. Orodes zamanında (M.Ö. 53), Harran'da yapılan savaşta Partlar, Ermenistan'la ittifak halindeki Roma'yı yenmiş ve savaşın sonucunda Fırat Nehri, Roma-Parthia sınırı haline gelmiştir.¹⁰⁹ (Harita 1.5.)

¹⁰⁵ Garthwaite, 2016, 70.

¹⁰⁶ Garthwaite, 2016, 71.

¹⁰⁷ Garthwaite, 2016, 71.

¹⁰⁸ Garthwaite, 2016, 71-72.

¹⁰⁹ Garthwaite, 2016, 72-73.

Harita 1.5. Partlar¹¹⁰

II. Orodes (M.Ö. 57 - M.Ö. 38)'in halefi seçtiği oğlu ölünce yerine diğer oğlu IV. Phraates (M.Ö. 38 - M.Ö. 2) geçmiştir. IV. Phraates'in yerine ise oğlu V. Phraates (M.Ö. 2 - M.S. 2) geçti. Ancak V. Phraates başarılı olamayınca Suriye'ye kaçmış ve başlayan taht mücadeleleri neticesinde II. Artabanus (M.S. 11 - M.S. 38) hükümdar olmuştur. Daha sonraki yıllarda tahta geçen I. Vologeses (M.S. 51 - M.S. 80) döneminde, sözlü geleneğe sahip olan Zerdüştlüğün metinleri derlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu dönemde Zerdüşt rahipleri Mecusiler büyük bir statüye sahipti.¹¹¹

Partların son yılları hakkında sikkeler dışında kaynak azlığı sorunu vardır. Bu nedenle kronolojik sorunlar ve bilgi sahibi olamadığımız karanlık dönemler bulunmaktadır. Part İmparatorluğu, M.S. 224 yılında, Sasaniler tarafından ortadan kaldırıldı. İmparatorluk içindeki parçalanma ve hanedanlık mücadeleleri, Roma ile girişilen bitmeyen mücadele ve entrika, doğu eyaletlerinde sürekli yaşanan göçebe baskınları gibi sebeplerle Part İmparatorluğu zayıflamış ve nihayetinde yıkılmıştır.¹¹²

¹¹⁰ <http://civiliscultur.free.fr/?p=522> (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

¹¹¹ Garthwaite, 2016, 74.

¹¹² Garthwaite, 2016, 75.

1.3.8. Sasaniler Dönemi (224 - 651)

Sasani Devleti'nin ismi, kurucusu Erdeşir'in dedesi ve İstahr'daki Anahita ateşgedesinin¹¹³ muhafızı olan Sasan'dan gelir.¹¹⁴ Partlar'ın son döneminde, Romalıların Mezopotamya'yı işgal ettiği yıllarda Fars bölgesinde mahalli bir idareci olan Sasan'ın oğlu Babek, Fars vilayetinin tamamını kontrolü altına almıştı. Babek'in ölümünün ardından yerine geçen büyük oğlu Şapur, çok kısa süre yönetimde kalmış, Şapu'dan sonra ise kardeşi Erdeşir, 216 yılında başa geçmiştir. Erdeşir (224-242), 224 yılında, Part Hükümdarı V. Artabanus ile girdiği savaşta galip gelerek, Partları ortadan kaldırdı ve arkasından İran'ın mutlak hükümdarı olarak "Şehinşah" unvanını aldı. Devletin sınırlarını doğuda Kirman'a, batıda Elimais'e kadar genişleten ve birçok yeni şehir kuran Erdeşir'in 242 yılında ölümünden sonra yerine oğlu I.Şapur (242-272) geçti.¹¹⁵

I. Şapur, doğuda Baktriya ve Kuşan'ı ele geçirdi, batıda Roma'ya birkaç sefer düzenledi, Antakya'yı yağmaladı ve İmparator Valerianus'u Edessa (Urfa) Savaşı'ndan sonra esir aldı. I. Şapur, çok farklı dinin bulunduğu imparatorlukta Maniheizm'in birleştirici bir rol oynayabileceğini düşünerek Mani'yi korudu. Şapur'un ölümünden (272) sonra yerine oğlu I. Hürmüz (272-273) bir yıl, ardından diğer oğlu I. Behram (273-276) üç yıl kadar hükümdarlık yaptı. I. Behram, Mani'yi öldürttü ve taraftarlarına eziyet etti. I. Behram'dan sonra başa geçen II. Behram döneminde (276-293) Romalılar başşehir Medain'i ele geçirdiler (283) ve Yukarı Mezopotamya ile Ermenistan'ı kendilerine bağladılar. II. Behram'ın arkasından oğlu III. Behram birkaç ay hükümdarlık yaptıktan sonra amcası Nirsih (293-302) tarafından tahttan indirildi.¹¹⁶

¹¹³ **Ateşgede:** İslamiyet öncesinde İran'da, Zerdüş inancı içerisinde, kutsal ateşin içinde yandığı yapı ya da alana verilen isimdir. Örtülü bir mekan zorunluluğu olmayan ateşgedenin mekanı, üstü açık özel bir kesim ya da doğal petrol sızıntısının yandığı bir alan da olabilir. Yapı olarak inşa edilmiş ateşgedelerin temel örneği, dört masif ayaklı, üstü kubbeyle örtülü bir yapıdır. Ateşgedeler, İslam döneminde kubbe sistemlerinin evrimini etkilemişlerdir.
<https://www.turkcebilgi.com/ate%C5%9Fgede#bilgi> (Erişim Tarihi: 30.09.2017)

¹¹⁴ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1995). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 11). İstanbul: İSAM, 284-285.

¹¹⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2009). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 36). İstanbul: İSAM, 174.

¹¹⁶ İSAM, 2009, 175.

Nirsih, Ermenistan ve Yukarı Mezopotamya'yı geri almaya çalıştıysa da, başarılı olamadı ve Dicle Nehri'nin batısındaki bütün toprakları Romalılara vermek zorunda kaldı. 302 yılında tahttan indirilen Nirsih'in yerine geçen II. Hürmüz (302-309)'ün Bedeviler tarafından öldürülmesinin (309) ardından Araplar, imparatorluğun güney şehirlerini yağmalamaya başladılar. Bu arada, I. Şapur'un ölümünden sonra hanedan üzerinde son derece etkili bir hale gelen asiller II. Hürmüz'ün büyük oğlunu öldürdüler, ikinci oğlunu kör ettiler, üçüncü oğlunu hapse attılar ve henüz bebek olan II. Şapur'u tahta (309-379) oturttular. II. Şapur olgunluk çağına gelince idareyi eline aldı ve baş düşmanları Romalılara karşı bir dizi sefere çıkarak, büyük başarılar kazandı. Bizans İmparatoru Konstantinos'un Hristiyanlığı resmi din kabul etmesi üzerine ülkesindeki Hristiyanları bir tehdit olarak gören II. Şapur onlara karşı tavır aldı. Sasani İmparatorluğu'na en güçlü dönemini yaşatan II. Şapur'un ölümünden (379) sonra yerine geçen dört silik hükümdardan sonra tahta V. Behram (420-438) çıkmıştır.¹¹⁷

Behram-ı Gür adıyla bir destan kahramanı olan V. Behram, Sasani krallarının en meşhurdur.¹¹⁸ V. Behram'ın ardından oğlu II. Yezdicerd (438-457) tahta çıktı ve hemen Bizanslılarla barış yaparak, doğuda yeniden saldırıya geçen Akhunlar'a yöneldi ve 443 yılındaki savaşta onları yenilgiye uğratıp, Amuderya'nın ötesine sürdü. II. Yezdicerd'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu Firuz (457-484) çıktı, fakat 469 yılında Akhunlarla yapılan savaşta esir düştü ve ağır şartlar altında barışa razı olmak zorunda kaldı. Akhunlarla, 484 yılında yapılan savaşta ise Firuz öldürüldü ve ordusu yok edildi. Asiller Firuz'un yerine kardeşi Belaş (484-488)'i geçirdiler, ancak o da tahttan indirildi ve yeğeni I. Kubad (488-496 / 498-531) tahta çıkarıldı.¹¹⁹

¹¹⁷ İSAM, 2009, 175.

¹¹⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1992). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 5). İstanbul: İSAM, 356.

¹¹⁹ İSAM, 2009, 175.

I. Kubad, asillerin ve rahiplerin gücünü kırmak amacıyla Mezdekiyye¹²⁰ mezhebine rağbet etti. Ancak ülkede karışıklık çıktı ve asiller Kubad'ı tahttan indirip yerine kardeşi Camasb'ı (496-498) geçirdiler. Kubad Akhunlar'a sığındı; iki yıl sonra da onların ordusuyla birlikte İran'a geri döndü ve Camasb savaş yapmadan tahtı bıraktı. Kubad kendisine karşı gelen asileri bertaraf ettikten sonra, vergilendirme sistemini ve kamu idaresini yeniden düzenledi, ülkeye huzur getirdi.¹²¹ Ölümünden sonra yerine oğlu Enuşirvan I. Hüsrev (531-579) geçti. Enuşirvan önemli idari ve askeri reformlar yaptı ve genelde başarılı bir dış politika izledi. Bu arada Bizans'la mücadelesini sürdürdü, Anadolu ve Suriye'de bazı şehirleri ele geçirdi. Doğuda Akhun topraklarının bir kısmını ilhak etti. Diğer taraftan Yemen'deki Habeş yönetimine karşı yardım isteyen Himyeri hükümdar ailesinden Seyf b. Zuyezen'i destekledi. Bu dönemde başlayan Sasaniler'in Güney Arabistan'daki hâkimiyeti İslam fetihlerine kadar devam etti.¹²²

Enuşirvan I. Hüsrev'den sonra yerine oğlu IV. Hürmüz (579-590) geçti. IV. Hürmüz'ün yerine ise oğlu II. Hüsrev (Perviz) (590-628) geçti. İlk on yılı isyanlarla geçen II. Hüsrev, 601 yılında iç savaştan galibiyetle çıktı ve İran'da birliği tekrar sağladı. II. Hüsrev, Bizans ile mücadele etti ve 613 yılında İrminiye ile Suriye'ye girip Dımaşk (Şam)'ı, 614 yılında ise Kudüs'ü zapt etti. 615'te Anadolu'ya yeniden Sasani akınları başladı ve 619 yılında Mısır işgal edildi.

¹²⁰ **Mezdekiyye:** İsmi Sâsânîler döneminde Kubâd'ın saltanatı sırasında (488-496, 498-531) yaşayan ve bir çeşit komün toplum yapısını savunan İranlı reformist Mezdek b. Bâmdâd'dan almıştır. Mezdek; insanlar arasındaki kıskançlık ve anlaşmazlık sebeplerini ortadan kaldırmayı, mülkte ve kadınlarda ortaklaşa kullanım hakkını savunmaktadır. İnsanların mutsuzluğunun en önemli sebebinin kin ve nifak olduğunu ve bunların kendi eşitsizlikleri sebebiyle meydana getirildiğini ifade etmiştir. Ona göre insanlar yaratılıştan eşittir, dolayısıyla mevcut eşitsizliğe bir son vermek gereklidir. Bu sebeple bir kimsenin diğerinden fazla mal mülke veya kadına sahip olması doğru değildir. Mezdek'e göre maddî şeylerden barışçı bir sosyal ve ekonomik düzen içinde itidalle ve eşitlikçi bir tarzda faydalanmalıdır. Mezdek, Tanrı'nın yiyecekleri eşit biçimde tüketilmek üzere verdiğini, fakat insanların böyle davranmadığını, dolayısıyla zenginden alıp fakire vermek gerektiğini belirtmekte; arzu, öfke, intikam, ihtiyaç ve aç gözlülük şeytanlarını yenebilmek için malların ve kadınların paylaşılmasını öğütlemektedir. 528 yılı Mihrican bayramı sırasında Mezdek taraftarlarına genel bir katliam düzenlenmiş ve Mezdek, Kubâd veya oğlu Enuşirvân tarafından öldürülmüştür. Kubâd'ın yerine geçen oğlu Enuşirvân zamanında 531'de Mezdekîler ikinci defa katliama tâbi tutulmuş ve kitapları yakılmıştır. Katliamdan sonra Mezdekîlik, taraftarlarının kimliklerini gizlemesi sebebiyle karanlık bir mezhep haline dönmüştür. Katliamdan kurtulan Mezdekîler ya gizlenmiş ya da Orta Asya'nın Sâsânî hâkimiyeti dışındaki bölgelerine kaçmıştır. İslâm'ın başlangıcında İran'ın çeşitli yerlerinde kırsal bölgelere dağılmışlardır. Mezdekiyye'nin, başta Bâtınîlik ve İsmâîlîlik olmak üzere Hürremiyye, Mübeyyize, Muhammire, Mukannaiyye ve Râvendiyye gibi mezheplerde etkili olduğu da kabul edilmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2004). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 29). İstanbul: İSAM, 523-524.

¹²¹ İSAM, 2009, 175.

¹²² İSAM, 1995, 255-256.

Sasani toplumunda hiyerarşinin başı şehinşah'tı. Güçlü hükümdarların haleflerini tayin etmeleri ve asillerle rahiplerin kabulünü sağlamaları beklenirdi. Şehzadeler taşraya vali gönderilir ve bu süreç içerisinde devleti yönetme yeteneğine sahip olup olmadıkları tecrübe edilirdi. Sasani toplumu dört sınıfa ayrılırdı: Rahipler, askerler, katipler ve halk. Bu ayırım kesin hatlarla yapılmıştı ve bir sınıftan diğerine geçmek mümkün değildi. Her sınıfın bürokratik bir yapısı vardı, her sınıfın temsilcisi o sınıfı divanda temsil ederdi.¹²⁶

"Mübed-i Mübedan" denilen başrahip çok güçlüydü ve hükümdarlar taçlarını onun elinden giyerlerdi. Askerler sınıfına "büzürgan" (büyükler) denilirdi. Doğrudan şehinşaha bağlı, fakat iç işlerinde nispeten bağımsız olan büzürgan eski Part aşiretlerinden ve yeni topraklardan getirilen ailelerden oluşurdu; devletin en önemli makamları onlara aitti.¹²⁷

Sasani İmparatorluğu'nda Yahudiler ve Hristiyanlar da yaşamaktaydı. Hristiyanlığın Bizans'ın resmi dini olmasından sonra Bizans İmparatorluğu'na sempati göstermekle suçlanan Hristiyanlar dışlanıyor ve kötü muamele görüyordu. Aynı şekilde Yahudiler de zaman zaman baskılara maruz kalıyorlardı. Sasani hâkimiyetindeki Hristiyanlar çoğunlukla Nesturi¹²⁸ idi. Nesturiliğin 431 yılındaki Efes Konsili'nde sapkın mezhep ilan edilmesinin ardından bu kilise ile bağlarını kesmeleri, Sasani İmparatorluğu'ndaki konumlarının düzelmesine yol açmıştır. Daha sonra kurulan Müslüman devletlerin, özellikle de Abbasilerin, devlet teşkilatında ve vergi sisteminde Sasanilerin etkisi göz ardı edilemez.¹²⁹

¹²⁶ İSAM, 2009, 176.

¹²⁷ İSAM, 2009, 176.

¹²⁸ **Nesturilik:** Doğu Süryânî veya Asurî kilisesi olarak da bilinen Nestûrîlik akımına adını veren Nestûr, 382 yılında Maraş'ta doğmuş, öğrenimini Antakya İlâhiyat Okulu'nda tamamladıktan sonra papaz ve vâiz olarak çalışmıştır. İyi bir hatip olan Nestûr, 428 yılında İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul patrikliğine tayin edilmiştir. Nesturilik, Hristiyan inanç sistemindeki doktriner farklılıklar nedeniyle diğer Hristiyan mezheplerinden ayrılmaktadır. Nesturilik tarih sahnesine çıktığı V. yüzyıldan itibaren dışlanmış ve taraftarları kovuşturmaya uğramıştır. Bizans devlet kilisesinin baskısı altındaki Nestûrîler, Sâsânî İmparatorluğu'nun sınırları içine çekilmişlerdir. V.-IX. yüzyıllar arasındaki gelişme döneminde Nestûrî Kilisesi 200'den fazla piskoposluk ve 27 başpiskoposluk merkezine sahipti. Ancak bu sayı XIX. yüzyılın ilk yarısında 26'ya ve sonlarına doğru 12'ye kadar inmiştir. 1914 yılında sadece Şemdinan (Hakkâri / Şemdinli) piskoposluk bölgesi bulunuyordu. Bu tarihe kadar Osmanlı Devletiyle bir sorun yaşamayan Nesturiler, 1915 yılında isyan etmişler, ancak başarılı olamayınca pek çok Osmanlı Nestûrîsi yurt dışına kaçmıştır. Nestûrî patrikliği halen ABD'nin Chicago şehrinde bulunmaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2007). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 33). İstanbul: İSAM, 15-17.

¹²⁹ İSAM, 2009, 176.

Araplar ele geçirdikleri yerlerde İslamiyet'i benimsetebilmek için bir taraftan Arap nüfus iskan ederken, diğer taraftan Müslümanlığa geçen İranlıları vergiden muaf tutarak Müslüman olmayan İranlılara vergi uyguluyorlardı. Ancak İran'daki nüfusun yoğun olması ve İranlıların eski inançlarına bağlılıklarını sürdürme gayretleri, İslam'ın yayılmasını 200 yıl gibi uzun bir süreye yaymıştır. Bu süreçte İslamiyet, evlilikler ve ticari ilişkiler yoluyla yayılırken, Fars ve Kirman gibi ticaret güzergahlarının uzağındaki eyaletlerde Zerdüşť inancı varlığını sürdürdü.¹³³

1.3.9.2. Emeviler

Emeviler döneminde, Hz. Ali ve Muaviye taraftarları arasında yaşanan mücadelelerde, İran bölgesi Hz. Ali tarafında yer almış ve başta Horasan olmak üzere İran'ın çeşitli bölgelerinde çok sayıda Şii isyanı meydana gelmiştir.¹³⁴ Nihayetinde, 750 yılında, Horasan'da çıkan Ebu Müslim önderliğindeki isyan neticesinde, Emevi Hilafeti yıkılmış ve yerine Abbasi Devleti kurulmuştur.¹³⁵ (Bkz. Harita 1.7.)

1.3.9.3. Abbasiler

Abbasiler, ilk zamanlarında başta Ebu Müslim olmak üzere çok sayıdaki nüfuz sahibi İranlıyı vezirlik gibi önemli mevkilere getirmişler, başkenti İran kültürünün etkisi altındaki Bağdat'a taşımışlardır. Ayrıca yeni devletin siyasi ve idari kurumları Sasani devlet yapısından etkilenecek teşkilatlandırılmıştır.¹³⁶ (Bkz. Harita 1.7.) Abbasiler, 9. Yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamaya başlamış ve İran bölgesinde Tahiriler (821-873), Saffariler (Seferiler) (867-1003), Samaniler (819-1005), Büveyiler (932-1062), Gazneliler (963-1186), Selçuklular (1040-1308) gibi hanedanlıklar ortaya çıkmıştır.¹³⁷

¹³³ İSAM, 2000, 396.

¹³⁴ İSAM, 2000, 396.

¹³⁵ Garthwaite, 2016, 113.

¹³⁶ İSAM, 2000, 396.

¹³⁷ İSAM, 2000, 397.

1.3.9.4. Tahiriler (821-873)

Tahiriler, ismini kurucusu Tahir b. Hüseyin'den alır. Abbasi Halifesi Me'mun zamanında, önce Rakka (El-Cezire, Suriye, Mısır, Mağrip bölgeleri) Valiliğine, ardından 821'de Horasan Valiliğine atanan Tahir b. Hüseyin (821-822)'in Horasan Valiliğine atanmasıyla Tahiri hanedanlığı başlamış oluyordu.¹³⁸ Tahir b. Hüseyin'in 822'de ölümü üzerine oğlu Talha b. Tahir (822-828), Talha'dan sonra yerine 830 yılında kardeşi Abdullah b. Tahir (830-844), Abdullah'ın yerine oğlu 2. Tahir b. Abdullah (844-862), 2. Tahir'den sonra ise oğlu Muhammed b. Tahir (862-873) Horasan Valiliğine atandı.¹³⁹ Bu dönemde Haricilerle mücadele edilerek, Abbasi hâkimiyeti güçlendirilmeye çalışıldı ve Zeydilerin isyanları bastırıldı. Saffarilerle girişilen mücadele neticesinde Saffari hanedanının kurucusu Ya'kub b. Leys'in 873 yılında başkent Nişabur'u almasıyla Tahirilerin Horasan'daki hâkimiyeti bitti.¹⁴⁰

1.3.9.5. Saffariler (861-1003)

Saffarilerin kurucusu Ya'kub b. Leys (861-879)'in 861'de Sistan'a hakim olmasından sonra Abbasilerin Kirman, Fars, Huzistan ve Horasan'daki valileriyle savaştı. Ya'kub'un yerine geçen kardeşi Amr (879-902) başlangıçta Abbasilere itaat etse de sonraki yıllarda savaştı. Sınırlarını genişletmek isteyen Amr, Maverâünnehir Valisi ve Samani Emiri İsmail b. Ahmed ile 900 yılında girdiği savaşta yenilerek esir düştü ve 902'de öldürüldü. Bu savaştan sonra Horasan bölgesine Samaniler hakim olmuş, Saffari hanedanlığı ise 100 yıllık mücadeleler neticesinde etkinliğini kaybetmiştir. Nihayetinde Gazne Sultanı Mahmud'un 1003 yılında Sistan'ı ele geçirmesiyle Saffari hanedanlığı sona ermiştir.¹⁴¹

1.3.9.6. Samaniler (819-1005)

Samaniler adını Belh şehrinin hakimi Samanhudat'tan alır. Abbasi Halifesi Me'mun'un, 819'da, Samanhudat'ın oğullarından Nuh'u Semerkant'a, Ahmed'i

¹³⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2010). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 39). İstanbul: İSAM, 403.

¹³⁹ İSAM, 2010, 403.

¹⁴⁰ İSAM, 2010, 403.

¹⁴¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2008). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 35). İstanbul: İSAM, 465-466.

Fergana'ya, Yahya'yı Şaş'a, Ebü'l Fazl İlyas'ı Herat'a vali tayin etmesiyle Samani hanedanlığının temelleri atıldı ve aile dört kola ayrıldı.¹⁴² Ailenin reisi durumundaki Semerkant Valisi Nuh, Tahiriler ve Abbasilerle iyi geçinerek Maverâünnehir'deki hâkimiyetini güçlendirdi. Aile reisliği, Nuh'un 841'de ölmesinden sonra kardeşi Ahmed'e, Ahmed'in 864'te ölmesinden sonra ise Ahmed'in oğlu Nasr'a geçti. Halife Mu'temid-Alellah'ın, 875'te, Maverâünnehir'in idaresini Nasr'a vermesiyle Samanilerin buradaki hâkimiyetleri halife tarafından onaylanmış olurken, bu tarih bazı tarihçiler tarafından Samanilerin kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.¹⁴³

Saffarileri, 900 yılında ortadan kaldıran Samanilere, Halife tarafından Horasan, Taberistan ve Deylem'in hâkimiyet yetkisi verildi. Bu maksatla Taberistan ve Deylem, 900 ve 904 yıllarında düzenlenen seferlerle Samanilere bağlandı. Ancak bu bölgeler hâkimiyet altına alınmış olsa da, sürekli isyan ederek devlet otoritesini sarsacaklardı. İlerleyen yıllarda bir taraftan Büveyhilerle mücadele eden Samaniler, diğer taraftan da Horasan ve Maverâünnehir bölgesinin hâkimiyeti için Karahanlılar ve Gazneliler ile mücadele etmekteydi. Nihayetinde Gaznelilerle 999 yılında yapılan savaşı kaybeden Samaniler, 1005 yılında Karahanlılarla girdiği savaşı da kaybedince tarih sahnesinden silindiler.¹⁴⁴ Samaniler zengin bir kültür hayatına hamilik ederek, Türklere ve Araplara karşı İran kimliğini öne çıkartarak, sonraki tüm İran tarihine damgasını vurmuşlardır.¹⁴⁵

1.3.9.7. Büveyhiler (932-1062)

Büveyhiler, Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan Deylem kökenli İranlı Şii bir ailedir.¹⁴⁶ Büveyhiler, Fars ve Huzistan, Kirman, Cibal ve Irak bölgelerinde hâkimiyet kurdular. Büveyhiler 945 yılında Bağdat'a girerek, Abbasi Halifeliğini kontrol altına aldılar.¹⁴⁷ Büveyhi Hükümdarı Adudüddavle'nin, 983 yılında ölümünden sonra üç oğlu arasında sonra taht mücadelesi başlamış ve bu mücadele nesilden nesile uzun yıllar sürmüştür.

¹⁴² İSAM, 2009, 64.

¹⁴³ İSAM, 2009, 64.

¹⁴⁴ İSAM, 2009, 65-66.

¹⁴⁵ Garthwaite, 2016, 117.

¹⁴⁶ Garthwaite, 2016, 118.

¹⁴⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1992). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 6). İstanbul: İSAM, 497.

İran ve Irak'ta hakim olmaya çalışan Büveyhiler, İran'da hâkimiyet sağladıklarında Irak'ın, Irak'ın hâkimiyetini sağladıklarında ise İran'ın hâkimiyetini kaybetmişlerdir. Uzun yıllar süren mücadelelerin neticesinde, Büveyhi hükümdarı Ebu Kalicar, 1044'te Irak, Fars ve Kirman'da hâkimiyet sağladı.¹⁴⁸ Ancak, bu dönemde Büveyhilere doğru ilerleyen Selçuklular, 1048'de Kirman'ı, 1055'te Irak'ı, 1056'da ise Fars'ı alarak, 1062'de Büveyhileri tamamen ortadan kaldırmışlardır.¹⁴⁹

1.3.9.8. Gazneliler (963-1186)

9.-10 Yüzyıllarda, Maveraünnehir üzerinden İslam ülkelerine giren Türk boylarının önemli bir kısmı, Abbasi halifelerinin, Samanilerin, Büveyhilerin ve eyalet valilerinin hizmetinde asker veya muhafız olarak görev yapıyorlardı. Merkezi otoritenin zayıflamasından sonra ise Türkler devlet yönetimini ele alarak, yarı bağımsız hale geliyorlardı.¹⁵⁰ Samani Devleti'nin Horasan komutanı Alp Tekin, 963 yılında Gazne şehrini ele geçirerek, Gazneliler Devleti'nin kurdu. Alp Tekin'den sonra kısa süreli birkaç hükümdar değişikliği olmuş, nihayetinde 977 yılında Sebük Tekin (977-997) devletin başına geçmiştir. Görünüşte Samaniler'in valisi olmasına karşın, Gaznelilerin gerçek kurucusunun Sebük Tekin olduğu kabul edilmektedir. Sebük Tekin'in zamanında Gazne'nin etrafındaki Büst, Belucistan, Toharistan, Kabil ve Peşaver şehirleri ele geçirildi.¹⁵¹ (Bkz. Harita 1.8.)

Sebük Tekin'in 997 yılında ölmesi sonrasında yerine büyük oğlu Mahmud geçti. Abbasi Halifesine bağlılığını bildirmesi sonrasında kendisine "Sultan" unvanı verilen Mahmud, Samanilerin yıkılması sonrasında bu devletin topraklarını Karahanlılarla birlikte paylaştı.¹⁵² Samani topraklarında hâkimiyet sağladıktan sonra Hindistan seferlerine çıkan Sultan Mahmud, Kuzey Hindistan'ı kontrolü altına alarak burada İslamiyet'in yayılmasını sağladı. Ayrıca Sultan Mahmud zaman zaman Karahanlılarla savaşmış ve onlara üstünlüğünü kabul ettirmiş, diğer taraftan Büveyhileri yenerek Irak'ı Acem bölgesini topraklarına katmıştır.¹⁵³

¹⁴⁸ İSAM, 1992, 497.

¹⁴⁹ İSAM, 1992, 497-498.

¹⁵⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1996). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 13). İstanbul: İSAM, 481.

¹⁵¹ İSAM, 1996, 481.

¹⁵² İSAM, 1996, 481.

¹⁵³ İSAM, 1996, 482.

Sultan Mahmud'un 1030 yılında ölümünden sonra tekrar taht kavgaları başlarken, diğer taraftan Selçuklular Gaznelilere doğru ilerliyordu. Gaznelilerle Selçuklular arasında 1037, 1038 ve 1040 yıllarında yapılan savaşlarda, Gazneliler ağır kayıplar verirken, Horasan bölgesinin hâkimiyeti Selçuklulara geçmişti. Gazneli-Selçuklu mücadelesi 1059 yılında yapılan bir anlaşma ile sonlandırılmış ve Gazneli Devleti toparlanma fırsatı bulmuştur. Bu süreçte, Sultan Mahmud zamanından beri kontrol altına alınamayan Gur bölgesinde hâkimiyet sağlanmış, Hindistan üzerine seferler yapılarak bazı kaleler zapt edilmiştir.¹⁵⁴ Daha sonraki yıllarda Selçuklularla daha az gerginlik yaşayan Gazneliler, Gurluların çıkardıkları isyanlar neticesinde zayıflamaya başlamış ve 1186 yılında yıkılmıştır.¹⁵⁵

1.3.9.9. Selçuklular (1040-1308)

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklu hanedanı, adını Oğuz Devleti'nin ordu komutanı Selçuk Bey'den alır.¹⁵⁶ Selçuklular önce Samanilerin, Karahanlıların ve Gaznelilerin ordularında askerlik yaparak batıya doğru ilerlediler.¹⁵⁷ Selçukluların İran üzerinden bütün Orta Doğu'ya göç etmesiyle Türkler, Araplar ve İranlılardan sonra bölgedeki en büyük etnik grubu oluşturdular. Selçukluların gelişiyle birlikte Sünni İslam ve Halifelik, Şiiliğin etkisinden kurtulmuş, İran kültürü ise Selçuklu fetihleriyle beraber Anadolu'ya, Hindistan'a ve Orta Asya'ya yayılmıştır.¹⁵⁸ (Harita 1.8.)

Selçuklular, 1040 yılında, Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri yenerek, Horasan ve Nişabur'u ele geçirdiler. Büveyhiler ile 1055 yılında yapılan savaşı kazanan Selçuklular, Halife'nin daveti üzerine Bağdat'a girmişlerdir.¹⁵⁹ Selçuklu İmparatorluğu, 12. Yüzyılın başında, aile üyeleri arasında, coğrafi temele (Kirman, Irak, Suriye ve Anadolu Selçukluları) dayalı olarak bölüşüldü.¹⁶⁰ Geniş bir coğrafyaya hükmeden Selçukluların hâkimiyeti, Moğol istilasına kadar devam etmiş, Moğolların 1258'de Bağdat'ı almasıyla birlikte çöküş süreci başlamıştır.

¹⁵⁴ İSAM, 1996, 482.

¹⁵⁵ İSAM, 1996, 482.

¹⁵⁶ İSAM, 2009, 365.

¹⁵⁷ Garthwaite, 2016, 120.

¹⁵⁸ Garthwaite, 2016, 119.

¹⁵⁹ Garthwaite, 2016, 120-121.

¹⁶⁰ Garthwaite, 2016, 121.

Harita 1.8. Selçuklular (Ölçek: 1/30.000.000)¹⁶¹

1.3.9.10. Moğollar ve İlhanlılar (1256-1353)

Moğollar, tarih sahnesine 10. Yüzyıl ile 12. Yüzyıl arasında, Doğu Moğolistan'da çıktılar. Bozkır yaşamına uyumlu toplumsal örgütlenmeleri sayesinde Çin'den Doğu Avrupa'ya kadar çok geniş toprakları ele geçirmişlerdi. İlk Moğollar, silahları için maden sağlamak ve değerli mallar almak için, ticaret veya yağma yoluyla, Çinlilerle temas kurmuşlardı. Moğollar bozkır ailelerini bir araya getirerek güçlü bir federasyon kurarlarken, girişilen yağmalar sonucu güçlü bir ordu meydana getirilmişti.¹⁶²

Moğol İmparatoru Cengiz Han, 1206 yılında konfederasyonunu oluştururken, doğu bozkırlarındaki bütün Moğol ve Türk kabilelerini birleştirmiş ve onluk sisteme dayanan 800.000 kişilik dev bir ordu kurmuştu. Cengiz Han, bürokraside Uygurları, Kitanları ve İranlıları kullanırken, fethedilen yerlerde mevcut idari yapıları sürdürüyordu. Cengiz Han öncelikle zenginliğini ve siyasi durumunu bildiği Çin'in kuzeyine saldırdı ve 1215 yılında bu bölgenin başkentini ele geçirdi. Arkasından Orta Asya'ya yönelerek, Karahitay İmparatorluğu'nu ele geçirdi. Karahitay'dan sonra ise 1219 yılında Maverâünnehir'e saldırarak Harzemşahları yendi. Bir sonraki hedef olarak Horasan'a saldıran Moğollar, şehri yerle bir etti ve bu yıkımı sonraki hedeflerine yönelik bir strateji olarak kullandılar.¹⁶³

¹⁶¹ Unat, 2016, 23.

¹⁶² Garthwaite, 2016, 127.

¹⁶³ Garthwaite, 2016, 128-129.

Cengiz Han 1227 yılında ölmüş, ancak ölmeden önce imparatorluğu dört oğlu arasında paylaştırmıştı. (Harita 1.9.) En küçük oğlu Tuluy'a anayurt Moğolistan, en büyük oğlu Cuci'ye Güney Rusya (Cuci'nin Cengiz Han'dan önce ölmesi nedeniyle Cuci'nin payı oğlu ve Altın Ordu Devleti'nin kurucusu Batu'ya geçti.), ikinci oğlu Ögeday ile üçüncü oğlu Çağatay'a ise Orta Asya verildi. Tuluy'un ikinci oğlu Kubilay Çin'i fethedip Yuan Hanedanı'nı kurarken, üçüncü oğlu Hülagü kurucusu olduğu İlhanlı Devleti ile İran'da hâkimiyet sağladı.¹⁶⁴

Harita 1.9. Moğollar ve İlhanlılar (Ölçek: 1/50.000.000)¹⁶⁵

Moğol İmparatoru Mengü, 1253 yılında kardeşi Hülagü'yü, İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip kendisine bağlı bir ilhan olarak yönetmesi için görevlendirdi. İlhanlı Devleti, bu maksatla 1256 yılında, başkenti Tebriz olmak üzere İran'da kurulmuş ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız olmuştur.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Garthwaite, 2016, 129.

¹⁶⁵ Unat, 2016, 25.

¹⁶⁶ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2000). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 22). İstanbul: İSAM, 102.

Hülagü, Karakurum'dan 130.000 kişilik ordusuyla hareket etmiş ve ilk olarak 1256'da Alamut Kalesi'ni almış, 1258'de Bağdat'ı alarak Abbasi Halifeliği'ni ortadan kaldırmış, sonrasındaysa Irak, Azerbaycan ve Suriye'yi ele geçirmiş, Moğol hâkimiyetindeki Anadolu'ya ise daha sıkı baskı uygulamaya başlamıştır. İlhanlılar ile Memlûklüler arasında, 1260'ta, Filistin'deki Aynicalut Savaşı'nda İlhanlılar bozguna uğramış ve Fırat kıyılarına kadar çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁶⁷

Hülagü, 1265 yılında öldüğünde İlhanlı Devleti'nin sınırları Amuderya'dan Fırat'a, Kafkasya'dan Belucistan'a uzanırken, Anadolu Selçuklu Devleti ile Ermenistan Krallığı bağlı devletleri oluşturunuyordu.¹⁶⁸ Hülagü öldükten sonra da İlhanlılar Memlûklülerle başarısız mücadelelere girişmişler ve ilerlemeleri Mısır'a giremeden durdurulmuştur. Bu mücadelede Memlûklülerin, Altın Ordu Devleti ve Çağatay Hanlığı ile işbirliği yapması, İlhanlıların ise Çin'deki Kubilay Hanlığı ile Avrupa'dan (Papalık ve Bizans) destek araması dikkat çekicidir. Ayrıca Müslümanlara yönelik zulüm politikalarına da devam edilmiştir.

İlerleyen yıllarda iç iktidar mücadeleleri ve isyanlar ile uğraşan İlhanlıların ilerlemesi durmuş, ekonomik sorunların da başlaması ile toparlanma gayretleri arttırılmıştır. İlhanlı Hükümdarı Ebu Said'in 1335 yılında ölümünden sonra devlet parçalanma sürecine girmiş ve İlhanlıların hakim oldukları topraklarda Celayirliler, Karakoyunlular, Muzafferiler, Horasan Serbedarileri ile Eretnaoğulları gibi hanedanlıklar kurulmuştur.¹⁶⁹

1.3.9.11. Timurlular (1370-1507)

Timurlular Devleti, 1370 yılında, Semerkant'ta kurulmuştur.¹⁷⁰ Timur, ordusunu onluk düzende teşkilatlandırmış ve ordusunda bozkır düzenini koruyarak, hızlı hareket edebilen atlı süvarilere, okçulara ve şehir kuşatmasında uzman istihkamacılara öncelik vermişti. Bu düzendeki 200.000 mevcutlu ordusuyla sürekli seferler yapan Timur, ordusuna bizzat kendisi komuta ediyordu.¹⁷¹

¹⁶⁷ İSAM, 2000, 103.

¹⁶⁸ İSAM, 2000, 103.

¹⁶⁹ İSAM, 2000, 104.

¹⁷⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2012). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 41). İstanbul: İSAM, 177.

¹⁷¹ Garthwaite, 2016, 137.

Timur, 1380 yılında Ceyhun (Amuderya)'u geçerek, 1386-1388 yıllarında düzenlediği seferlerle Azerbaycan'ı ele geçirmiş ve sınırlarını Irak'a kadar genişletmiştir. Arkasından Rusya'ya yöneldi ve Altın Ordu Devleti'ni yenerek, parçalanmasına sebep oldu. 1398-1399 yıllarında Hindistan'a sefer düzenleyerek, Delhi'yi yağmaladı.¹⁷² Daha sonra Suriye ve Anadolu'ya yönelen Timur, 1399-1400 yıllarında Memlûklüleri, 1402 yılında ise Ankara Savaşı'nda Osmanlıları yendi. Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti de fetret devrine girmiş ve Osmanlıların kontrolündeki Anadolu beylikleri Timur'un egemenliğini tanımışlardır. Timur, batıdaki seferlerinden sonra Çin'e yönelmek istemiş, ancak 1405 yılında ölmüştür.¹⁷³ Mezopotamya'dan Horasan ve Maverâünnehir'e kadar olan tüm İran topraklarını imparatorluğunun parçası olarak gören Timur, Altın Ordu, Hindistan, Anadolu, Moğolistan bölgelerini de ele geçirmesine karşın, buraları kendi toprağı olarak görmüyordu.¹⁷⁴

Timur'un ölümünden sonra hanedan üyeleri arasındaki rekabet nedeniyle ilerleme durmuş ve yaklaşık 100 yıl sonra devlet yıkılmıştır. Timur zamanında egemenlik altına alınan Karakoyunlu ve Akkoyunlu ile fetret devrine giren Osmanlı devletleri toparlanmış, Karakoyunlu Devleti Azerbaycan bölgesini ele geçirerek, Timurluların hâkimiyet alanını daraltmaya başlamıştır. Timurlular, kaybettikleri toprakları geri kazanabilmek için 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'ya seferler düzenlemişler, ancak başarılı olamamışlardır.¹⁷⁵ İlerleyen yıllarda Timurlular, Horasan'ın batısındaki topraklarını Akkoyunlulara ve Karakoyunlulara kaptırdılar. Özbeklerin, 1507 yılında başkent Herat'a girmesiyle Timurluların otoritesi yıkılmış, ancak Safevi Hükümdarı Şah İsmail'in de 1510 yılında Herat'a girmesinden sonra Özbekler bölgede etkili olamamış, Timurlu sülalesi ise Hindistan'a kaçarak, Babürlü Devleti çatısı altında varlığını devam ettirmiştir.¹⁷⁶

¹⁷² Garthwaite, 2016, 137.

¹⁷³ İSAM, 2012, 177.

¹⁷⁴ Garthwaite, 2016, 138.

¹⁷⁵ İSAM, 2012, 177.

¹⁷⁶ İSAM, 2012, 178.

1.3.9.12. Karakoyunlular (1351-1469)

Karakoyunlular, Moğol hâkimiyeti altında, yazları Erciş'te, kışları ise Musul'da geçiren bir Türkmen boyudur. Karakoyunluların ilk beyi Bayram Hoca (1351-1380), 1351 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve ilerleyen yıllarda Erciş merkez olmak üzere, kuzeyde Erzurum, güneyde Musul olmak üzere, Doğu Anadolu bölgesinde beyliğini geliştirmiş ve yerel hanedanları kendisine bağlamıştır. Bayram Hoca'dan sonra yerine kardeşi Kara Mehmed (1380-1389) geçmiş, bu dönemde Artuklular ve Akkoyunlular yenilerek tüm Doğu Anadolu sınırlara dahil edilmiş, Timurlular ile girişilen mücadele neticesinde ise Tebriz alınmıştır.¹⁷⁷

Kara Mehmed'den sonra Karakoyunluların başına Kara Yusuf (1389-1420) geçti. Timur ile giriştiği mücadele neticesinde 1400 yılında Osmanlılar'a sığınan Kara Yusuf, Timur-Yıldırım Beyazıd arasındaki Ankara Savaşı (1402) sonrasında, 1403'te Şam'a sığındı. Kara Yusuf, 1405'te ülkesine dönerek, tekrar hâkimiyetini sağladı. Artuklular, Akkoyunlular ve Timurlular ile mücadeleyle geçen hanedanlığı döneminde sınırlarını Erzincan, Kazvin, Gence ve Bağdat'a kadar genişlemişti.¹⁷⁸

Kara Yusuf'tan sonra yerine geçen İskender Bey (1420-1438), Timurlular ve Akkoyunlularla giriştiği savaşlarda başarılı olamadı. İskender Bey'den sonra ise Karakoyunluların başına Cihan Şah (1438-1467) geçti. Cihan Şah, 1446 yılında Bağdat'ı, 1452-1453 yıllarında ise Rey, İsfahan, Fars ve Kirman vilayetlerini sınırlarına dahil etti.¹⁷⁹ Karakoyunlular, Cihan Şah döneminde Horasan'dan Erzurum'a, Şirvan'dan Basra'ya kadar bütün İran, Irak ve Doğu Anadolu'ya hakim oldular. Cihan Şah son seferini Doğu Anadolu'nun bir bölümünü elinde tutan Akkoyunlulara karşı, 1457 yılında gerçekleştirdi. Uzun Hasan'ın liderliğindeki Akkoyunlular karşısında hezimet yaşayan Cihan Şah, bu savaş sonunda öldürüldü. Cihan Şah'ın yerine oğlu Hasan Ali (1467-1469) geçti, ancak onun da öldürülmesiyle Karakoyunlu hanedanlığı sona erdi. Sonraki yıllarda Karakoyunlu hanedanlığını yeniden diriltme etme girişimleri olsa da, bu girişimler Akkoyunlular tarafından engellenmiş ve toprakları Akkoyunluların egemenliğine geçmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2001). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 24). İstanbul: İSAM, 434.

¹⁷⁸ İSAM, 2001, 436.

¹⁷⁹ İSAM, 2001, 436.

¹⁸⁰ İSAM, 2001, 437.

1.3.9.13. Akkoyunlular (1340-1514)

Akkoyunlular, Moğol istilasından sonra Anadolu'ya gelip, Ergani'ye yerleşen Türkmen boyudur. Artuklulara bağlı olarak, Tur Ali Bey'in liderliğinde, 1340 yılında Trabzon'a yaptıkları seferler ile tarih sahnesine çıkmışlardır.¹⁸¹ İlk yıllarında Doğu Anadolu'daki Eretna Beyliği'ne, sonraki yıllarda ise İlhanlılara ve Timurlulara bağlı olarak varlığını sürdüren Akkoyunlular, Uzun Hasan (1453-1478) döneminde en parlak devrini yaşamıştır.¹⁸²

Akkoyunlular, Karakoyunlular ile giriştiği rekabet neticesinde Osmanlılar ile karşı karşıya gelmiş, Osmanlılara karşı ise Venediklilerin ve Timurluların desteğini almaya çalışmışlardır. Karakoyunlular ile 1467'de giriştikleri savaşı kazanarak, iki yıl sonra Karakoyunluları tamamen ortadan kaldırmışlar, tüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan, Kirman, Fars ve Bağdat bölgelerini ele geçirmişlerdir. Uzun Hasan döneminde Akkoyunlular ile Osmanlılar arasında, 1473 yılında meydana gelen Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlular yenilerek büyük bir kayıp yaşamışlardır.¹⁸³

Uzun Hasan döneminden sonra Akkoyunluların genişlemesi durmuş, 1490 yılından sonra ise çöküş süreci başlamıştır. Taht mücadelelerinin sürdüğü sıralarda, 1500 yılında 300 civarında müridi ile Erzincan'a gelen Safevi Şeyhi Şah İsmail, kısa süre içerisinde Anadolu'daki müridlerinden bir ordu kurdu. Safeviler ile Akkoyunlular arasında 1501 yılında Nahçıvan bölgesinde yaşanan savaşı Safeviler kazanmış ve akabinde Tebriz'i de ele geçirerek, devletlerinin kuruluşunu ilan etmişlerdir. Akkoyunluların aleyhinde genişleyen Safeviler, 1514 yılında Akkoyunluları tamamen ortadan kaldırarak, topraklarını da ele geçirmişlerdir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1989). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 2). İstanbul: İSAM, 270.

¹⁸² Garthwaite, 2016, 143.

¹⁸³ İSAM, 1989, 272.

¹⁸⁴ İSAM, 1989, 273.

1.4. Şiilik

1.4.1. Şiiliğin Tanımı

"Tabi olmak, desteklemek" anlamlarına gelen "şiya" kelimesinden türeyen "şii" kelimesi "tarafdar, yardımcı, destekleyici" anlamlarına gelmektedir. Terim olarak: Hz. Muhammed'in ölümünden sonra devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun soyundan belli kimselere geçmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder.¹⁸⁵

Şeyh Müfîd: Şîa'nın, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra önceki halifelerin hilâfetini reddedip, Ali'nin imâmetini kabul eden; imâmetin kesintisiz devamını isteyen, kendilerinin Ali'ye tâbi olduğunu, onun ise kimseye tâbi olmadığını düşünen Ali taraftarlarına verilen bir isim olduğunu savunur.¹⁸⁶

Müfîd'in öğrencisi Ebû Ca'fer et-Tûsî ise: Şîiliğin, Allah'ın iradesi ve Peygamber'in vasiyetiyle Hz. Ali'nin Müslümanların imamı olduğuna inanmaktan ibaret bulunduğunu belirtir.¹⁸⁷

Şehristânî ise: Şîa'nın, Hz. Ali'nin imâmetinin Hz. Muhammed'den gelen açık veya kapalı deliller ve vasiyet yoluyla sabit olduğunu, imâmetin Ali evlâdınca yürütüleceğini, imâmetin dinde toplumun tercihinine bırakılamayacak temel bir rükün özelliği taşıdığını kabul edenler olduğunu ileri sürer.¹⁸⁸

Yapılan bu tanımlardan sonra Şia kavramının terim anlamını şu şekilde tespit etmek mümkündür: "Şia, Ali b. Ebu Talip'in Hz. Muhammed'den hemen sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametinin insanlığın sonuna kadar, Hz. Ali'nin soyunda veya Haşimilerde devam edeceğini ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların müşterek adıdır."¹⁸⁹

¹⁸⁵ İSAM, 2010, 111.

¹⁸⁶ İSAM, 2010, 111.

¹⁸⁷ İSAM, 2010, 111.

¹⁸⁸ İSAM, 2010, 111.

¹⁸⁹ Fırlı, E.R. (1984). İmamiye Şiası. İstanbul: Selçuk Yayınları, 9. Onat, H. (1993). Emeviler Devri Şii Hareketleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 15.

1.4.2. Şiiliğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

H. Osman öldürölmesinden sonra Müslömanların dördöncü halifesi H. Ali olmuştur. H. Ali döneminde yaşanan Cemel Vakası, Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı, Şiiliğin ortaya çıkmasında önemli etkileri olmuştur.¹⁹⁰ H. Ali halife seçildiğinde H. Osman'ın katilleri hala yakalanamamıştı. H. Ayşe ve beraberindeki sahabeler, katillerin bir an önce yakalanıp cezalandırılmasını isterlerken, H. Ali durumu sakinleştirmek ve fitne çıkmasını engellemek için katillerin daha sonra yakalanıp cezalandırılacağını söylüyordu. Bu görüş ayılığı neticesinde, H. Ali ve H. Ayşe taraftarlarından oluşan ordular, 657 yılında, Basra (Irak'ın güneyi) yakınlarında karşı karşıya gelmişlerdir. Tarihe "Cemel Vakası" olarak geçen bu savaşta, H. Ali galip gelerek, durumu kontrol altına almıştır.¹⁹¹

Cemel Vakası'ndan sonra da, Şam Valisi Muaviye ve taraftarları, H. Ali'ye muhalefet etmeye devam ediyordu. Bu muhalefetin temel sebebi, Cemel Vakası'nda olduğu gibi H. Osman'ın katillerinin hala bulunamamış olması ve Muaviye ile taraftarlarının H. Ali'yi, katilleri korumak ve cezalandırmamakla suçlamalarıydı.¹⁹² H. Ali'nin uzlaşma çabaları sonuç vermeyince, her iki tarafın orduları, Haziran 657'de, Sıffin bölgesinde karşı karşıya gelmiştir.¹⁹³

İslam Tarihi'nin en büyük iç savaşlarından biri olan Sıffin Savaşı, 3 gün sürmüştür. Savaşın sonuna doğru zor durumda kalan Muaviye, askerlerine Kur'an sayfalarını mızraklarının ucuna takmaları talimatını vermiştir. Bu hareket, anlaşmazlığın silahla değil, Kur'an'ın ve bilirkişilerin hakemliği aracılığıyla çözölmesi talebiydi.¹⁹⁴ Hakem çözölümünün kabul edilmesinden sonra kararı beklemek üzere, her iki ordu da merkezlerine çekilerek kararı beklemeye başlamışlardır. Hakemlerin müzakereleri sonucunda, karar H. Ali aleyhine verilmiştir. Bu süreçte "Hakem" çözölümüne karşı çıkan Hariciler, H. Ali'ye karşı ciddi bir muhalefet hareketine girişmişlerdir.

¹⁹⁰ Sarıkaya, Y. (2008). İran'da Milliyetçilik. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 374.

¹⁹¹ Sarıkaya, 2008, 375.

¹⁹² Cabbar, F. (2004). Irak'ta Şii Hareketi. İstanbul: Agora Kitaplığı, 25.

¹⁹³ Hizmetli, S. (1979). İslam Tarihi (İlk Dönem). Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 211.

¹⁹⁴ Fığlalı, E.R. (1975). Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler. Ankara Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi, Cilt No: 20, 219-247, 240-241.

Haz. Ali hakemlerin kararına itiraz etse de, sonuç alamamış ve Muaviye ile mücadeleye devam etme kararı almıştır. Ancak Muaviye'den önce Haricileri¹⁹⁵ tasfiye etmek istemiş ve Temmuz 657'deki Nehrevan Savaşı'nda Haricileri kısmen kontrol altına alabilmiştir.¹⁹⁶ Ancak Haz. Ali bu savaşta çok yıprandığı için Muaviye'ye saldırmaktan vazgeçerek, Kufe'ye geri dönmüştür. Bu süreçte Muaviye'nin başarılı siyaseti sayesinde etki alanı genişleyerek, Suriye'nin yanı sıra Mısır, Yemen, Hicaz ve El Cezire'yi kontrolü altına almış, Haz. Ali'nin kontrolündeki Irak'ta bile taraftar toplayabilmiştir. Bu hâkimiyet mücadeleleri devam ederken, Haz. Ali, 661 yılında, Kufe Camii'nde sabah namazı kılarken, bir Harici tarafından hançerlenerek öldürülmüştür.¹⁹⁷

Haz. Ali'nin ölümünden sonra Kufe bölgesinde Haz. Hasan halife olarak tanınmıştır. Ancak Haz. Hasan, Şam Valisi Muaviye ile yaptığı anlaşma neticesinde Muaviye lehine halifelikten çekilmiştir. Muaviye'nin ölümünden sonra ise yerine oğlu Yezid geçmiştir. Yezid'in halifeliğini tanımayan Kufe'deki Haz. Ali taraftarları, Haz. Hüseyin'e mektup yazarak halife olması için kendisine destek vereceklerini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Kufe'ye doğru yola çıkan Haz. Hüseyin, Kerbela'da, yakınlarıyla birlikte katledilmiştir.¹⁹⁸ Bu olaydan sonra Müslümanlar Şii ve Sünni diye ikiye bölünmüş, bir süre sonra da Şiilik, çoğunlukla İranlıların sahip çıktığı siyasi niteliği artan bir mezhebe dönüşmüştür.¹⁹⁹

Haz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinin akabinde Şiilik imamı (Bkz. Şekil 1.1. ve Şekil 1.2.) eliyle devam etmiş, ancak ilerleyen yıllarda çeşitli bölünmeler yaşanmıştır. Ayrıca Emevilerin yıkılması ve Abbasilerin kurulması sürecinde önemli rol oynayan Şiiler, Abbasi yönetiminde bekledikleri konumu bulamayınca artan bir siyasallaşma ve devletleşme sürecine girmişlerdir.

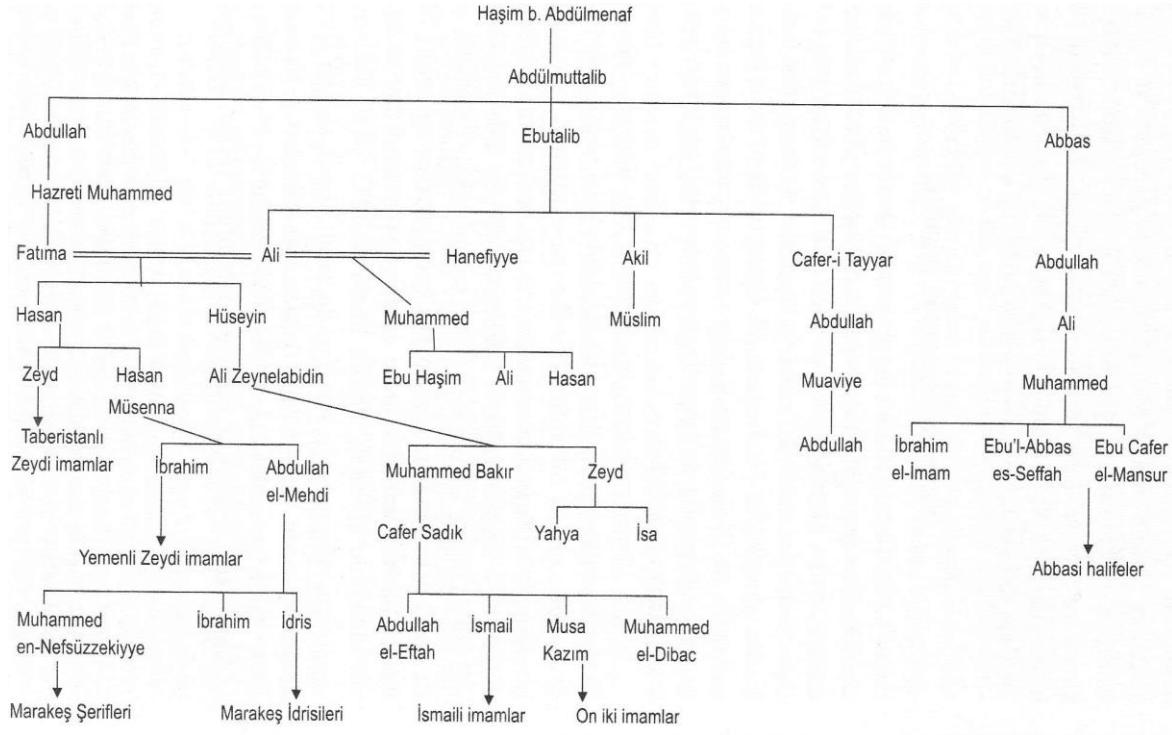
¹⁹⁵ **Hariciler:** Hâricîler'in doğuşu, Haz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı'nda hakem meselesinin ortaya çıkışına dayandırılmaktadır. Buna göre Hariciler, hakem tayinini kabul etmesinden dolayı Haz. Ali'den ayrılanların oluşturduğu bir fırkadır. Ancak bu fırkanın temelleri daha önceki dönemlere dayanmaktadır. Haz. Osman döneminin son yıllarında yaşanan sosyal ve iktisadi sorunlar, Müslümanların tepkileriyle sonuçlanmıştır. Nihayetinde Haz. Osman'ın şehit edilmesi, gerginliği en üst seviyeye çıkarmış ve Müslümanlar arasında bölünmeler başlamıştır. Sıffin Savaşı'nda hakem tayin edilmesine karşı çıkan Hariciler, hem Haz. Ali hem de Muaviye karşıtlıklarıyla bir nevi üçüncü bir grubu oluşturmuşlardır. Haz. Ali'nin ölümünden sonra yönetimi ele geçiren Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde, Harici isyanları devam etmiştir. Nihayetinde Fatımiler tarafından, Haricilerin büyük bir çoğunluğu ortadan kaldırılmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1997). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 16). İstanbul: İSAM, 169-175.

¹⁹⁶ Mutlu, İ. (1998). Dört Halife Devri. İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 521-527.

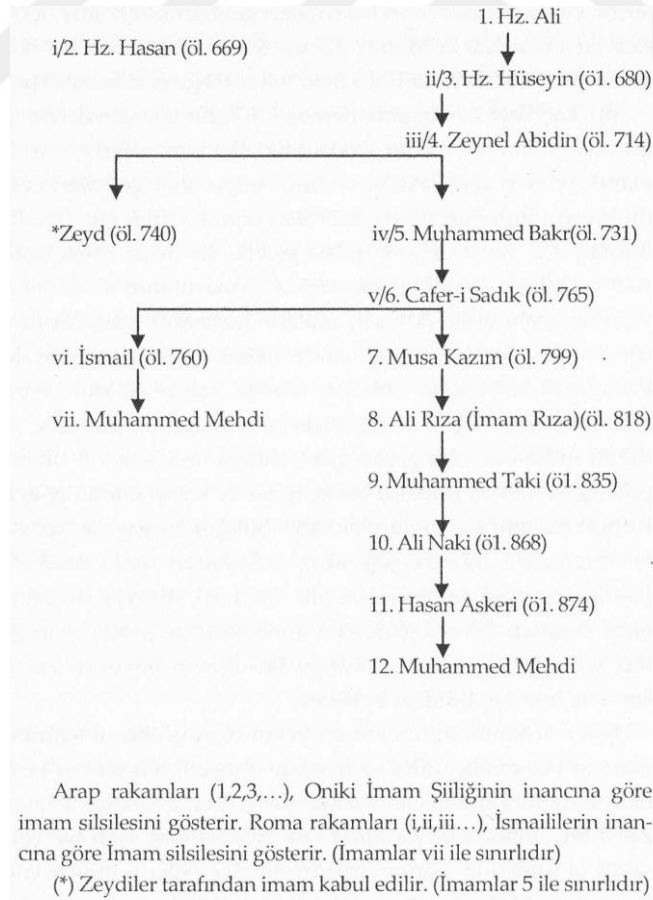
¹⁹⁷ Mutlu, 1998, 562-573.

¹⁹⁸ İSAM, 2010, 112.

¹⁹⁹ Arı, T. (2007). Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi. (3. Baskı). Bursa: Alfa Yayınları, 44-45.

Şekil 1.1. Haşimiler ve Erken Şii İmamlar²⁰⁰

Şekil 1.2. Şii / Ehl-i Beyt İmamları²⁰¹

²⁰⁰ Daftary, F. (2016). Şii İslam Tarihi. İstanbul: Alfa Yayınları, 76.

²⁰¹ Arı, 2007, 48.

1.4.3. Şiiliğin Kolları

Şiilik çoğunluğu İmamiye (Caferilik) olmak üzere, Zeydilik, İsmaililik ve Nusayrilik gibi alt mezheplere ayrılmaktadır.

1.4.3.1. Zeydiyye

Zeydiyye mezhebi, İmamiye'nin dördüncü imamı Zeynel Abidin'in oğlu Zeyd'i imam olarak kabul edenlerden oluşur. İmamet meselesi, Zeydiyyeyi Şia'dan ve diğer mezheplerden ayıran en önemli görüştür. Bu görüşe göre, Hz. Muhammed kimseyi imam tayin etmemiştir, İmam ancak vasıflarıyla belli olur, İmam gizli olamaz ve bu imamların günahsız oldukları da söylenemez.²⁰²

Bu yönleriyle Zeydiyye, Şii mezhepler arasında en ılımlısı ve Sünniliğe en yakın olanıdır. Zeydiyye, Yemen'in resmi mezhebi olarak varlığını devam ettirmektedir.²⁰³ Yemen Zeydi İmamet, 893 yılında, Hadi İlelhak Yahya b. Hüseyin tarafından kurulmuş ve Hadeviyye adıyla bölgede yayılmış, 911 yılında ölümünden sonra onun soyundan gelen imamlarla günümüzde de varlığını sürdürmektedir.²⁰⁴

1.4.3.2. İmamiye / İsnâaşeriyye (Caferilik)

İmamiye mezhebinin kurucusu sayılan Cafer-i Sadık, Şii kaynaklarına göre babası Muhammed Bakır'ın ortaya koyduğu öğretileri geliştirmeye çalışmış ve bu kapsamda imamların otoritesini "ismet (hata ve günahlardan korunmuş olma)" doktriniyle güçlendirmiştir.²⁰⁵ İmamiye, 12 İmam'ı esas alması yönüyle İsnâaşeriye (Onikiiler) ve İmam Cafer tarafından kurulmasından dolayı da Caferiye (Caferilik) adıyla da anılmaktadır.²⁰⁶ "İmamiye mezhebinin esas aldığı imamlar şunlardır:²⁰⁷

1. Ali b. Ebu Talip: Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talib'in oğludur. Küçük yaşlarından itibaren Hz. Muhammed'in yanında kalmıştır. Daha sonra, Hz.

²⁰² Onat, H. (1996). 20. Asırda Şiilik ve İran Devrimi. Ankara: Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 9.

²⁰³ Gölpinarlı, A. (2003). Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik. İstanbul: Der Yayınları, 88.

²⁰⁴ İSAM, 2010, 112.

²⁰⁵ İSAM, 2010, 112.

²⁰⁶ Onat, 1996, 8.

²⁰⁷ Onat, H., Kutlu, S. (Editörler). (2013). İslam Mezhepleri Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları, 207-208.

Muhammed'in kızı Fatıma ile evlenmiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra, dördüncü halife olarak Müslümanların başına geçmiştir. 661 yılında öldürülmüştür.

2. Hasan b. Ali: Hicretin üçüncü yılında doğmuştur. Hz. Ali'nin vefat etmesinden sonra, Müslümanların bir kısmı ona, halife sıfatıyla bey'at etmişse de, etrafındakilerin güven vermediklerini görerek, Muaviye ile anlaşma yoluna gitmiştir. 670 yılında vefat etmiştir.

3. Hüseyin b. Ali: Hicretin dördüncü yılında doğmuştur. 680 yılında, Kerbela'da hunharca şehit edilmiştir.

4. Ali b. Hüseyin: 659'da, Medine'de doğmuştur. Kerbela katliamından kurtulan tek isimdir. Ömrünü ibadetle geçirmiştir. 713 yılında vefat etmiştir.

5. Muhammed Bakır: 676 yılında Medine'de doğmuş, 733 yılında yine Medine'de vefat etmiştir. Hayatını ilme adanmış, bu yüzden de ilimde derin anlamına gelen "Bakır" lakabını almıştır.

6. Cafer es-Sadık: 695 yılında Medine'de doğmuş 765 yılında yine Medine'de vefat etmiştir. İlimle ve felsefeyle uğraşmıştır. Kendi adıyla anılan bir medrese kurmuş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.

7. Musa el-Kazım: 745 yılında doğmuş, 799 yılında vefat etmiştir. Harun Reşid zamanında, Bağdat'ta bir müddet hapis yatmıştır.

8. Ali er-Rıza: 765 yılında doğmuş, 818 yılında vefat etmiştir. Bir ara Abbasi halifesi Me'mun tarafından veliahd tayin edilmiştir. Türbesi Meşhed'dedir.

9. Muhammed et-Taki: 811 yılında doğmuş, 835 yılında vefat etmiştir.

10. Ali en-Taki: 827 yılında doğmuş, 868 yılında vefat etmiştir.

11. Hasan el-Askeri: 846 yılında doğmuş, 873 yılında vefat etmiştir.

12. Muhammed el-Mehdi: 869 yılında doğmuştur. Şiilere göre, babasının ölümünden sonra, öldürülme korkusundan dolayı gizlenmiştir. Şiiler, onun halen sağ olduğuna, bir gün insanların arasına döneceğine inanırlar.

İmam Cafer, Müslümanların gerçek halifesinin Hz. Ali soyundan gelmesinin sabit olduğunu iddia etmiştir.²⁰⁸ İmamiye'nin itikadi görüşleri şunlardır:

1. Tevhid: Tevhid, Allah'ın varlığı ve birliği demek olup, İslam'ın temelini teşkil etmektedir. İmamiye de bu konu üzerine ısrarla durmaktadır. İmamiye'ye göre Tevhid: Allah'ın zat (Tevhid-i Zat), sıfat (Tevhid-i Sıfat), fiil (Tevhid-i Fiil) ve İbadet (Tevhid-i İbadet) bakımından birleşmesi demektir.²⁰⁹

2. Nübüvvet: Allah'ın insanlar arasından seçmiş olduğu bazı kullarını elçi olarak görevlendirmesi ve onlara vahiy göndermesidir.²¹⁰

3. İmamet: İmamiye, imametın usul-u dinden olduğunu, nass ve tayin yoluyla gerçekleştiğini, imanın ona inanmakla tamamlanacağını ileri sürer.²¹¹

4. Mead: Öldükten sonra dirilmenin ve ahiret hayatının gerçekleşeceğine olan inançtır.²¹²

5. Adalet: Allah'ın adil olduğuna, insanların da iradesinde ve fiillerinde hür olduğuna inanmaktır.²¹³

6. Takiyye: Korunmak, saklanmak anlamına gelmektedir. Şiilik'te, can ve mal korkusuyla inancı izlemeye, olduğundan başka türlü görünmeye takiyye denmektedir.²¹⁴

İmamiye (Caferi) Şiiliği, günümüzde İran'ın resmi mezhebi olmakla birlikte, Irak, Azerbaycan ve Türkiye'de etkin olarak varlığını sürdürmektedir.

²⁰⁸ Hilmi, A., Aksun, Z.N. (1982). İslam Tarihi Dini Düşünceler ve İslam. (Cilt: 2). İstanbul: Ötüken Yayınları, 177.

²⁰⁹ Onat, 2013, 199-201.

²¹⁰ Onat, 2013, 201.

²¹¹ Onat, 2013, 203-204.

²¹² Onat, 2013, 208.

²¹³ Onat, 2013, 208.

²¹⁴ Onat, 2013, 209.

1.4.3.3. İsmailiyye

Şîî rivayetlerine göre Ca'fer es-Sâdık ölmeden önce imâmeti oğlu İsmâîl'e bırakacağını belirtmiş, ancak daha sonra bundan vazgeçmiş, İsmâîl de babası hayattayken vefat etmiştir. Ca'fer'in ölümünün ardından İsmâîl'in imâmetini ileri sürenler arasında "Hâlis İsmâîlîler" diye anılan küçük bir grup, onun ölmediğini ve imam olarak zuhur edeceğini iddia ederken, çoğunluk İsmâîl'in öldüğünü ve imâmetin oğlu Muhammed'e geçtiğini ileri sürmüş, bunlardan ilki ortadan kalkarken asıl İsmâîliyye'yi ikinci grup temsil etmiştir.²¹⁵

İsmailiye mezhebi en etkin dönemini, 909-1171 yılları arasında, Mısır'daki Fatımiler Devleti zamanında yaşamıştır. Eyyubilerin 1171 yılında Fatımileri yıkmasıyla, Mısır Sünnileştirilmeye başlamış, buradan kaçan İsmaililer, takiyye yapmak suretiyle kendilerini gizlemişler ve Suriye, İran, Afganistan, Hindistan bölgelerine yerleşmişlerdir. Mısır'la birlikte Suriye'den de silinen İsmaililer, Hasan Sabbah öncülüğünde Selçuklulara karşı ayaklanarak, İran'da varlık göstermeye başladılar. Moğollar tarafından ortadan kaldırılmış olsalar da, İran'ın Deylem ve Kuhistan bölgelerinde dağınık olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. İsmaililer, günümüzde başta Hindistan, Pakistan, Bangladeş olmak üzere 20'yi aşkın ülkede yaşamaktadırlar.²¹⁶

1.4.4. Şii Devletleri

1.4.4.1. İlk Dönem Şii Devletleri

Şîîlik bünyesindeki en önemli devlet kurma teşebbüsü Hz. Ali neslinden gelen Zeyd b. Ali tarafından, 8. yüzyılın başlarında gerçekleştirilmiştir. Emevî zulmünü ortadan kaldırmak için devlet kurmak amacıyla, Kûfe'de ayaklanan Zeyd ve taraftarları, 739/740 yılında, Emevîler tarafından öldürülmüştür. Oğlu Yahyâ babasının taraftarlarının bulunduğu Horasan'a kaçmışsa da, orada da isyan başarılı olamamış ve öldürülmüştür.²¹⁷

²¹⁵ İSAM, 2010, 113.

²¹⁶ Onat, 2013, 249-265.

²¹⁷ İSAM, 2010, 114.

Abbâsîler döneminde Hz. Ali taraftarlarının devlet kurma girişimleri Nefsüzzekiyye ile kardeşi İbrâhim tarafından devam ettirilmiştir. Nefsüzzekiyye, 762'de Medine'yi ele geçirmiş ve Vali Riyâh b. Osman ile destekçilerini hapsedmiş, kardeşi İbrâhim ise bir ay sonra Basra'ya girmiştir. Abbâsî kuvvetleri ise üç ay sonra Basra ve Medine'yi geri alarak, her iki devlete de son vermiştir.²¹⁸

Hz. Hasan'ın torununun oğlu olan İdrîs b. Abdullah, 789 yılında, Kuzey Afrika'da Fas ile Miknâs arasında Şii İdrîsî Devleti'nin temelini atmıştır. Kısa zamanda bölgeyi hâkimiyeti altına alan İdrîs, 793 yılında ölünce yerine oğlu II. İdrîs geçmiş, daha sonra ise neslinden dokuz hükümdar gelmiştir. İdrîsîler hânedanı 925 yılında bir başka Şii devleti olan Fâtımîler tarafından ortadan kaldırılmıştır.²¹⁹

1.4.4.2. Şii Zeydi Devletleri

Abbâsîler döneminde, Şii Zeydî lideri Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ, 815 yılında isyan etmiş, üzerine gönderilen askerî güçleri mağlûp ederek, Kûfe'de hâkimiyetini ilân etmiştir. Fakat Tabâtabâ'nın zehirlenerek ölmesi ve daha sonra yandaşlarının da Abbâsî kuvvetlerine yenilmesiyle devletin bölgedeki hâkimiyeti bitmiştir.²²⁰

Zeydîler, Taberistan-Deylem bölgesine yerleşince bölge halkı kendilerine tâbi olmuştur. Tâhirîler'e muhalif olan yerli halk ile Zeydîler, Hasan b. Zeyd'e (Hasan el-Alevî) başvurmuştur. Hasan b. Zeyd Taberistan'a geldiğinde halk ona biat etmiş, böylece 864 yılında Taberistan'da ilk Zeydî Devleti kurulmuştur. Hasan b. Zeyd'in 884 yılında ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Muhammed b. Zeyd ile devam eden Zeydî Devleti, onun da 900 yılında ölümüyle birlikte ortadan kalkmıştır.²²¹

Hasan el-Utrûş, 914 yılında, Taberistan'da Sâ mânîler'e karşı hâkimiyetini ilân ederek, bütün Taberistan ve Cürcân'a hâkim olmuştur. Utrûş 917 yılında ölünce taraftarları Hasan b. Kasım'a biat etmiştir. Bölgedeki Zeydî Devleti 15 yıl sürmüş ve Hasan b. Kasım'ın 928 yılında öldürülmesiyle sona ermiştir.²²²

²¹⁸ İSAM, 2010, 114.

²¹⁹ İSAM, 2010, 114-115.

²²⁰ İSAM, 2010, 115.

²²¹ İSAM, 2010, 115.

²²² İSAM, 2010, 115.

Zeydîler'in Yemen'deki devletlerinin kurucusu Hâdî-İlêlhak Yahyâ b. Hüseyin, Yemen ahalisinden aldığı davet üzerine, 897'de, Yemen'e giderek Sa'de şehrini merkez edinmiş, adına hutbe okutup, para bastırmıştır. Devletin hâkimiyeti muhtelif hanedanlardan gelen imamlarla sürdürülmüş, 1962'de, Yemen'de, cumhuriyet yönetiminin kurulmasıyla Zeydî imâmeti sona ermiştir.²²³

1.4.4.3. Şii İsmaili Devletleri

İlk İsmâîlî devletler Ibn Havşeb ve Ali b. Fazl el-Ceyşânî tarafından Yemen'de kurulmuştur. Bu iki kişi, 881 yılında hac için Kûfe'den Mekke'ye, oradan Yemen'e geçmiş, her ikisi de uzun çabalar sonucu 903 yılında iki ayrı devlet kurmuş, fakat aralarında çıkan rekabet yüzünden birbiriyle mücadele etmiş ve Ibn Havşeb mağlûp olarak bir süre sonra ölmüş, Ali b. Fazl ise İsmâiliyye ve imamla ilgisini kesmiş, 915 yılında ölümüyle birlikte kurduğu devlet de ortadan kalkmıştır.²²⁴

Ebû Saîd el-Cennâbî tarafından, 894 yılında, Bahreyn'de Karmatî Devleti kurulmuş ve bir asır kadar varlığını sürdürmüştür.²²⁵

San'alı bir İsmâîlî olan Ebû Abdullah eş-Şîî, 893 yılının hac mevsiminde tanıştığı Berberî Kûtâme kabilesi mensuplarıyla Mısır'ın ardından İkcân'a ulaşmış, kurduğu Kuzey Afrika İsmâîlî Devleti 903 yılında Ağlebîler'le mücadelesinde başarılı olmuş, Ebû Abdullah 6 yıl boyunca sürdürdüğü savaşlarla bölgeye hâkim olmuştur. Fâtımî iktidarının çekirdeğini teşkil eden bu devlet, Ubeydullah el-Mehdî'nin, 910'da Rakkade'ye gelip devleti teslim almasına kadar sürmüştür.²²⁶

Ubeydullah'ın 910 yılında Rakkade'de mehdîliğini ilân etmesiyle Fâtımî Devleti kurulmuştur. Hanedan adını Hz. Fatma'dan alır. Kurucuları Hz. Fatıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia ederler.²²⁷

²²³ İSAM, 2010, 115.

²²⁴ İSAM, 2010, 115.

²²⁵ İSAM, 2010, 115.

²²⁶ İSAM, 2010, 115.

²²⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1995). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 12). İstanbul: İSAM, 228.

Ubeydullah kısa zamanda devletin sınırlarını genişletmiş, 934 yılında ölümünün ardından neslinden gelen imamlar sınırlarını genişletmişlerdir. Fatimiler, Müstansır Billah (1036-1094) zamanında en geniş sınırlarına ulaşarak, Mısır, Güney Suriye, Kuzey Afrika, Sicilya, Kızıldeniz sahilleri, Hicaz ve Yemen'i hâkimiyetleri altına aldılar.²²⁸ Fâtımîler, 1094 yılında Müstansır Billah'ın ölümünden sonra Nizârîler ve Müsta'îlîler olmak üzere ikiye ayrılmış, Müsta'îlîler'in Mısır'da hâkimiyetlerini sürdürmelerine karşılık Nizârîler, Hasan Sabbâh'ın şahsında önemli bir hâmi bularak Alamut'ta ve diğer kalelerde devletler kurmuştur. Müsta'îlî hâkimiyeti Eyyûbîler tarafından 1171 yılında, Alamut Nizârî İsmâîlî Devleti ise 1256 yılında Moğol hükümdarı Hülâgû tarafından ortadan kaldırılmıştır.²²⁹

Fâtımîler zamanında, Yemen'de, Ali b. Muhammed es-Suleyhî'nin, 1047 yılında kurduğu Suleyhîler Devleti, bir anlamda Fâtımîler'in nüfuzu altındaydı. Hemdân kabilesinden Ali b. Muhammed, San'a ve Hicaz'ı işgal etmiş, oğlu el-Melikü'l-Mükerrem Ahmed zamanında devlet en geniş sınırlarına ulaşmış, fakat zamanla küçülerek 1138 yılında sona ermiştir.²³⁰

1.4.4.4. Şii İmamiye (Caferi) Devletleri

Tarihte İmâmiyye prensiplerini benimseyen devlet adamları ve Büveyhîler, Hamdânîler ve Safevîler gibi hânedanlar ortaya çıkmıştır.²³¹ Hamdaniler, Suriye ve Irak kuzeyinde egemen olmaları yönüyle konumuz dışındadır. Büveyhilere çalışmamızın daha önceki bölümlerinde yer verildiğinden, Safevilere ise daha sonraki bölümlerde yer verileceğinden burada üzerinde durulmayacaktır.

²²⁸ İSAM, 1995, 231.

²²⁹ İSAM, 2010, 115.

²³⁰ İSAM, 2010, 115.

²³¹ İSAM, 2010, 115.

1.5. Şii İran Tarihi

1.5.1. Safeviler (1501-1736)

Safeviler adını, İran'ın Erdebil şehrindeki Safeviyye tarikatının piri Şeyh Safiyyüddin'den almaktadır. Şeyh Safiyyüddin, Şafi mezhebine mensup olup gençliğinde Şeyh İbrahim Zahid-i Geylani'ye bağlanmıştır. Safiyyüddin 1334 yılında öldükten sonra tarikat şeyhliğine önce oğlu Sadreddin, ardından onun oğlu Hacı Ali geçti. Hacı Ali'nin Şiiliğe geçmesi tarikatın yönünü değiştirdi. Timur döneminde nüfuzu artan Hacı Ali, çevre ülkelerde de faaliyet göstermeye başladı. Hacı Ali'den sonra tarikatın başına sırasıyla Şeyh Şah İbrahim, Şeyh Cüneyd-i Safevi ve Şeyh Haydar geçti.²³²

Şeyh Haydar, Erdebil'deki irşat faaliyetlerine devam ederek Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'da geniş taraftar kitlelerine ulaştı. Müritlerini hızla artıran Şeyh Haydar, müritlerine tarikatın sembolü haline gelen kırmızı başlıklar giydirerek ayırt edilebilmelerini sağladı ve müritleri "kızılbaş" olarak anılmaya başladı. Şeyh Haydar, 1488 yılında Akkoyunlularla girdiği savaşta öldürüldü ve oğulları Ali, İbrahim ve küçük yaşta İsmail, anneleriyle birlikte hapsedildi. Akkoyunlu şehzadeleri arasında başlayan iktidar mücadelesi neticesinde, Şeyh Haydar'ın çocukları 1493 yılında serbest kalmış, küçük oğlu İsmail ise önce Erdebil'e, ardından Gilan'a götürülerek, bölgenin ileri gelenlerinden Şemseddin Muhammed b. Yahya el-Lahici'ye emanet edilmiştir. İsmail burada kaldığı 8 yıl boyunca Kur'an, kelam ve hadis dersleri alarak, Şiiliğin esaslarını öğrendi.²³³

İsmail, 1501 yılında, Gilan'dan ayrılarak önce Erdebil'e, ardından Erzincan'a gelerek, şahlık mücadelesine girdiğini ilan etti ve buradaki kızılbaş Türkmen aşiretlerinin desteğini aldı.²³⁴ İsmail, Tebriz'e doğru hareket ederek, Akkoyunlu Ordusu'nu yendi ve 1501 yılında Tebriz'e girerek kendisini Safevi Devleti'nin ilk hükümdarı (1501-1524) ilan etti.²³⁵

²³² İSAM, 2008, 451.

²³³ İSAM, 2008, 451-452.

²³⁴ İSAM, 2008, 452.

²³⁵ Sarıkaya, M.S. (1993, Temmuz). Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri. Türk Kültürü, Cilt:31, Sayı:363, 409-410.

Akkoyunluları yendikten sonra İran bölgesine hâkim olan Safeviler, Osmanlıları saf dışı ederek, tüm Anadolu'yu ele geçirmeyi ve Pers İmparatorluğu'nu yeniden kurmayı planlıyorlardı. Bunun için de Bektaşî, Caferî ve Alevî inancında olanlardan yararlanmak istediler.²³⁶ Şah İsmail, Sünnî tarikatlarını kaldırarak, Şiiliği kabul etmeyen herkesin öldürülmesi emrini verdi. Ancak İran'da Şii inanç kurumları bulunmadığı için Arap ülkelerinden Şii ulema ve hukuk uzmanları getirildi. Bu din adamları, inanç alanındaki otorite boşluğunu doldurarak, Şii ulema sınıfını kurdular.²³⁷

1503 yılında Hemedan bölgesinde kalan Akkoyunlu kuvvetlerini de yenerek, Orta ve Güney İran'ı ele geçiren Şah İsmail: 1504'te Mazenderan, Cürcan ve Yezd'i; 1505-1507 yıllarında Diyarbakir'i; 1508'de Bağdat ve Güneybatı İran'ı; 1509-1510'da Şirvan ve Horasan'ı aldı. Safeviler, 16. yüzyıl boyunca, doğuda Özbekler, batıda ise Osmanlılarla mücadele etmek zorunda kaldılar. Şah İsmail, 1514 yılında, Yavuz Sultan Selim'e karşı giriştiği Çaldıran Savaşı'nda ağır bir yenilgi alarak Diyarbakir'i kaybetti.²³⁸ Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nı kaybetmesinde: Osmanlıların ateş gücü yüksek toplar kullanması ve iki kat daha fazla asker sayısına sahip olmaları ile Safevilerin aşiretlerden topladıkları düzensiz ve disiplinsiz ordusu nedeniyle başarısız taktik planlamaları etkili olmuştur.²³⁹

Şah İsmail'in 1524 yılında ölmesinden sonra, 10 yaşındaki oğlu I. Tahmasb (1524-1576) tahta geçti. I. Tahmasb, başlangıçta otorite kurmakta zorlanmış, orduyu elinde tutan Türkmenlerle bürokrasiyi elinde tutan Farslar arasında rekabet başlamıştır. Bu mücadeleler sonunda devletin kontrolü tamamen kızılbaş Türkmenlerinin eline geçti. 1526 yılında ise aşiretler arasında iç savaş başlamış ve bu süreç I. Tahmasb'ın 1533-1534 yıllarında devletin gerçek anlamda yöneticisi konumuna gelen Şamlu aşiretinin reisi Hüseyin Han Şamlu'yu idam ettirmesiyle sona ermiştir.²⁴⁰

²³⁶ Erdoğan, 2008, 147.

²³⁷ Cleveland, W.L. (2008). Modern Ortadoğu Tarihi. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: Agora Kitaplığı, 59. (Eserin orijinali 2004 yılında yayımlandı.).

²³⁸ İSAM, 2000, 400.

²³⁹ Garthwaite, 2016, 152.

²⁴⁰ İSAM, 2000, 400.

I. Tahmasb döneminde Safeviler, Bağdat'ın dışında ciddi bir toprak kaybı yaşamadılar. Safeviler ve Osmanlılar arasında, 1555 yılında, Amasya Antlaşması imzalanarak, Azerbaycan'ın Safevi, Irak-ı Arab ve Van bölgelerinin Osmanlı hâkimiyetinde olduğu kabul edildi ve iki devlet arasında 20 yıldan uzun sürecek bir barış sağlanmış oldu.²⁴¹ I. Tahmasb, 1576 yılında öldükten sonra, Safevilerde tekrar iç karışıklıklar başladı. II. İsmail (1576-1577) ve Muhammed Hudilbende Şah (1578-1587)'in kısa süreli hükümdarlıkları sonrasında Şah I. Abbas (1587-1629) dönemi başladı. I. Abbas döneminde Safevi Devleti toparlanmaya başladı ve en parlak çağını yaşadı.²⁴²

Safevi Devleti'nin bu dönemdeki en önemli sorunu, İran'ı kontrol eden Kızılbaş oymakları üzerinde Şah'ın idari ve askeri gücünü pekiştirmesiydi. Safeviler döneminde İran, şehirler ve köylere hükmeden oymak reislikleri şeklinde örgütlenmişti. Reisler ise Safevi devlet sistemi içerisinde resmi konumları ellerinde tutarak, asker, vergi geliri ve kendilerini çok güçlendiren ekonomik haklar aldılar. Safeviler ülkedeki bu güç dağılımıyla mücadele edebilmek için askeri ve idari güçlerin merkezileştirilmesi için mücadele ettiler. Bu maksatla yerel elitlerin gücünü sınırlandıracak bir dini kurum oluşturuldu. Ayrıca Şah İsmail döneminde devlet yönetimi bürokratikleştirilerek, Türk askeri elitlerinin karşısına İranlı merkezi memurlar çıkartıldı. Güçlenen bürokratik kesimle birlikte, yerel İranlı halklardan oluşan kent burjuvazisi ve gizli dini topluluklarda örgütlenen köylüler Türkmen oymaklara karşı mücadeleye giriştiler. İranlı yerel halk, 1537-1538 yıllarında, Esterabad'da, Türk elitlerine karşı isyan etti. Cilan, Mazanderan, Azerbaycan, Fars ve Afganistan bölgelerinde de benzer isyanlar yaşanmıştı. Türk oymaklarının devlet içerisindeki etkinliğini azaltmak için oluşturulan dini kurumlar ve İranlı bürokrasiyle beraber, askeri alanda çözüm arayışlarına girildi. Türk savaş gücünü dengelemek için Gürcü, Çerkez ve Ermenilerden askeri unsurlar oluşturulmaya çalışıldı. Ancak siyasi iktidarı merkezileştirme mücadelesi etkisiz hükümdarlar nedeniyle gecikti ve Şah Abbas (1588-1629) döneminde yeniden başladı.²⁴³

²⁴¹ İSAM, 2000, 400.

²⁴² İSAM, 2000, 400.

²⁴³ Lapidus, I.M. (2003). İslam Toplulukları Tarihi (Cilt: 1) (2. Baskı). (Çev. Y. Aktay). İstanbul: İletişim Yayınları, 396-399. (Eserin orijinali 1997 yılında yayımlanmıştır.).

Şah Abbas, canlandırılan ekonominin desteğiyle sağlanan merkezi yönetim ve köle ordusu sayesinde, Türkmen oymaklarının gücünü azalttı ve İran'ın siyasi sistemini bütünüyle değiştirmeye çalıştı.²⁴⁴ Şah Abbas'ın yaptığı reformların başında, Türkmenlerin devlet içindeki etkisinin kaldırılmasını amaçlayan ve Şah Tahmasb zamanında başlatılan din değiştirerek Müslüman olan Gürcüler'den gulamlar (köleler) birliği oluşturulması gelmektedir. I. Abbas, bu politikayı hızlandırarak eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulamları tayin etti. Ayrıca Şah Abbas Safevi ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han'ı geçirdi. Bu dönemde Kafkaslar'dan çok sayıda gulamın getirilmesi üzerine etnik ve sosyal yapıda önemli bir değişme meydana geldi. İran daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu.²⁴⁵

Yeni askeri birliklerle Şah Abbas, hem doğuda Özbekler'e hem de batıda Osmanlılar'a karşı başarılar kazanmaya başladı.²⁴⁶ Şah Abbas: 1598 yılında Özbeklerden Herat ve Meşhed'i; Osmanlılardan 1623 yılına kadar Bağdat'ı, Irak'ın doğusunu ve Kaskasya'daki birçok yeri aldı. Ayrıca, 1602 yılında Portekizlileri Bahreyn'den, 1622 yılında İngilizleri Hürmüz'den çıkardı. 1609-1610 yıllarında Mahabad bölgesinde ayaklanan Kürtleri bastırarak, bölgeden sürdü.²⁴⁷

Askeri ve idari düzenlemelerle devletin merkezileşmesi için uğraşan Şah Abbas, reformların finansmanını sağlayabilmek için merkezileşme politikalarından kısmen taviz vererek, Selçuklulardaki "ikta", Osmanlılardaki "tımar" sisteminin benzerini ülkesinde de "tuyul" adıyla uygulamaya başladı. İdarecilere veya askeri sınıfa, bir yıllık veya daimi olarak, tuyul adı altında araziler tahsis edildi. Yıllık olarak tahsis edilen tuyullar, her yılın sonunda ya yenileniyor ya da başkalarına devrediliyordu. Askerlerden tuyul tahsis edilenler, sipahiliğe devam ettikleri sürece, araziye ömür boyu elinde tutabiliyor ve erkek çocuğuna devredebiliyordu.²⁴⁸

Devletin finansmanında tuyul sisteminden aktif şekilde faydalanan Şah Abbas, diğer taraftan ülkede ipek ve seramik üretimini teşvik etmiştir. Ayrıca İran genelinde ticaret yolları ve kervansaraylar inşa edilerek, ticaret teşvik edilmiş,

²⁴⁴ Lapidus, 2003, 399.

²⁴⁵ İSAM, 2000, 400.

²⁴⁶ İSAM, 2000, 400.

²⁴⁷ Gündoğan, Ü. (2016). İran ve Ortadoğu. (2. Baskı). Ankara: Adres Yayınları, 58-59.

²⁴⁸ İSAM, 2008, 456.

başta Ermeniler olmak üzere devlet kontrolündeki tüccarlar sayesinde üretilen mallar pazarlanmıştı.²⁴⁹ Özellikle Safevi ipeği, Rusya'ya, Hindistan'a ve Avrupa'ya satılıyordu. Ticaretten elde edilen gelirler de, başta askeri harcamalar olmak üzere devletin finansmanı için önemli bir yer tutmuştu.²⁵⁰

Şah Abbas döneminde, 1598'de, başkent Kazvin'den İsfahan'a taşınmıştır. İsfahan, merkezileşmiş bir İran devletinin ve Safevi hanedanlığının, siyasi ve iktisadi amaçlarının meşruiyeti bakımından çok önemliydi. Safeviler bu maksatla, büyük bir meydan olan Meydan-ı Şah etrafında yeni bir şehir inşa ettiler. Meydan iki katlı dükkanlarla çevrelenmiş ve her kenarında büyük binalar ve kemerler inşa edilmişti. Şehir planlaması yapılırken ticari faaliyetlerin de dikkate alındığı İsfahan, pazarlarıyla dünya ekonomisi için çok önemli bir yer haline gelmişti. Avrupalı bir ziyaretçinin aktardığına göre, 1666'da İsfahan'da, 152 cami, 48 okul, 182 kervansaray ve 273 halk hamamı bulunuyordu.²⁵¹

Şah Abbas dönemi Safevi Devleti'nin en parlak dönemi olmasına ve yaptığı reformlarda başarı sağlamasına rağmen, devleti dönüştürme gayretlerindeki başarısı kısa ömürlü, eksik ve kusurluydu. Tük beylerinin gücünü azaltmak için yaptığı reformlar, kentli tüccarların ve köylü toprak ağalarının azlığı nedeniyle yeterli olmadı.²⁵² Orduda Ermeni ve Gürcülerin ön plana çıkarılarak, Türklerin arka plana itilmeleri de istenen sonuçları vermezken, ticaretin Ermenilere bırakılması, bir süre sonra İran ekonomisinin Avrupalı tüccarların kontrolüne girerek, açık pazar haline gelmesine yol açmıştır.

Ayrıca Şah Abbas dönemine kadar Safevi Devleti'nde veliahtlar, eyaletlere vali olarak gönderilerek, devlet yönetiminde tecrübe kazanmaları sağlanıyordu. Ancak Şah Abbas döneminde bu uygulamadan vazgeçilerek, veliahtlar güvenlik nedeniyle hareme kapatılmaya başlandı. Bu uygulama, veliahtların bedensel açıdan gelişmemelerine ve idari alanda tecrübesiz kalmalarına yol açtı. Bu

²⁴⁹ Lapidus, 2003, 400.

²⁵⁰ Kunt, M. (2011). "Osmanlılar ve Safeviler (Devletler, Devlet Yönetimi ve Toplamlar, 1500-1800)". Choueiri, Y.M., Davis, S. (Editörler). Ortadoğu Tarihi. (Çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Eserin orijinali 2005 yılında yayımlandı.), s.227-246.

²⁵¹ Lapidus, 2003, 403-404.

²⁵² Lapidus, 2003, 405-406.

nedenle Şah Abbas'ın ardılları acımasız, despot ve beceriksiz kişiler olurken, saraydaki harem ağaları aşırı güç ve nüfuz kazandılar.²⁵³

Şah Abbas'ın 1629 yılında ölmesinden sonra tahta geçen Şah Safi (1629-1642) önemli bir etki gösterememiş ve Osmanlılarla girdiği mücadeleler neticesinde 1638 yılında Bağdat'ı kaybetmiştir. Şah Safi'nin 1642 yılında ölümünden sonra yerine II. Abbas geçti. Şah II. Abbas da dedesi gibi bazı reformlara girişti, ancak sonucunu göremeden 1666 yılında vefat etti. Şah II. Abbas'ın ölümüyle birlikte Safevilerin çöküş sürecine girdiği ifade edilir. Bu dönemde gelirler düşmüş, ancak saraydaki lüks harcamalar artmıştı. Bu durum sonraki hükümdarlar Şah Süleyman (1666-1694), Şah Sultan Hüseyin (1694-1722), Şah II. Tahmasb (1722-1732) ve Şah III. Abbas (1732-1736) dönemlerinde de devam etti. Bu yüzyıl boyunca İran sınırları sürekli Belucilerin, Afganların, Arapların ve Peştunların saldırıları altında kaldı.²⁵⁴

Belucilerin, 1698 yılında başlattığı ayaklanma Gürcülerin yardımıyla bastırılabilirdi ve Safevi Devleti içerisinde Gürcü nüfuzunu güçlendirdi.²⁵⁵ Afganlar ise 1709 yılında Kandehar'ı, 1715 yılında Meşhed'i ele geçirdi. Safevi Ordusu içerisindeki Kızılbaş-Gürcü çekişmesinden dolayı kaybedilen şehirler geri alınamadı. Nihayetinde Afganlar, 1522 yılında Safevi Ordusu'nu ağır bir yenilgiye uğratarak, başkent İsfahan'ı ele geçirdiler ve İran'da resmen hâkimiyet kurdular. Bu süreçte Kazvin'e kaçan II. Tahmasb (1722-1732) şahlığını ilan etti.²⁵⁶

Afşarların lideri Nadir, 1726'da II. Tahmasb'a katıldı. Nadir, 1727-1729 yılları arasında Afganlarla girdiği savaşları kazanarak, İsfahan'a girdi ve İran'daki Afgan hâkimiyeti sona erdi. Nadir Şah, 1732'de II. Tahmasb'ı tahttan indirmiş ve yerine II. Tahmasb'ın oğlu III. Abbas'ı (1732-1736) tahtta geçirmiştir. Ancak 1736 yılında III. Abbas'ı da tahttan indirerek, kendi şahlığını ilan etti. Böylece İran'da Safevi hanedanlığı tamamen ortadan kalktı ve yerine Afşar hanedanlığı geçmiş oldu.²⁵⁷

²⁵³ Mansfield, P. (2012). Ortadoğu Tarihi (1. Baskı). (Çev. Ü.H. Yolsal). İstanbul: Say Yayınları. (Eserin orijinali 1991 yılında yayımlandı.), 206.

²⁵⁴ Gündoğan, 2016, 59.

²⁵⁵ İSAM, 2008, 454.

²⁵⁶ İSAM, 2008, 455.

²⁵⁷ İSAM, 2008, 455.

Safevi Devleti'nin genel durumuna bakıldığında istikrarsız bir merkezi yönetim ve zayıf bir tarımsal temel göze çarpmaktadır. Şah I. Abbas zamanında devletin merkezileşmesi ve tarımsal üretimin arttırılması için gayret sarf edilmiş olsa da, istenen sonuçlar alınamamıştı. Ayrıca Safevi Devleti yerellikten kurtulup üniversal bir imparatorluk stratejisi ve politikası geliştirememiş ve bu çerçevede egemenlik kurduğu İran, Azerbaycan ve Horasan coğrafyasında mutlak bir hâkimiyet sağlayamamıştır.²⁵⁸

Safevi Devleti'nin yıkılmasında etkili olan sebepler arasında: devletin kuruluşundaki mezhebi bağlılığın ve kurucu ideolojinin giderek yok olması, gulam sisteminin kurulması sonrasında ordu içerisindeki eski ve yeni unsurların çarpışması, mülk ve hassa topraklar arasındaki dengenin bozulması, I. Abbas'tan sonra ise şehzadelerin haremden çıkmalarının yasaklanmasıyla valilik tecrübesi olmadan devletin başına geçmeleri sayılabilir.²⁵⁹

Ayrıca Rusya ve Osmanlı ile rekabet halinde olan Safevi Devleti, diğer taraftan gerileyen ekonomisi ve zayıflayan otoritesi nedeniyle, dönemin ileri teknolojisini ve deniz ticaretini aktif şekilde kullanan İngiltere, Portekiz, Hollanda, Fransa gibi ülkelere kapitülasyonlar vermek zorunda kalmıştır. Bu nedenle zamanla ticaret yollarındaki etkisi azalan Safeviler, ülkelerinde faaliyet gösteren yabancı tüccarların da ülke kaynaklarını yurt dışına çıkarmalarıyla birlikte ekonomik özgürlüğünü kaybetmiştir.²⁶⁰

1.5.2. Afşarlar (1736-1804)

Nadir Şah, 1726 yılından sonra fiilen yönettiği Safeviler adına önemli başarılar kazanmış, ülke içinde birliği sağlarken, çevre ülkelere karşı da önemli askeri başarılar kazanmıştı. Safevi döneminin 1736 yılında kesin olarak bitmesiyle hükümdarlığını ilan eden Nadir Şah, İran'ı idari bakımdan yeniden düzenlemek yerine Hindistan'ı istilaya girişti. 1738 yılında Gazne'yi alarak Delhi ulaşan Nadir Şah, daha sonra Türkistan, Semerkant ve Harizm'e yöneldi. Ayrıca başkenti

²⁵⁸ Aydoğmuşoğlu, C. (2015). Safevi Devleti Tarihi. Ankara: Gece Kitaplığı, 132-133.

²⁵⁹ Karadeniz, Y. (2012). İran Tarihi (1700-1925). İstanbul: Selenge Yayınları, 49-54.

²⁶⁰ Er, A. (2008). Safevi Devleti'nin Yıkılış Sebepleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 54.

İsfahan'dan Meşhed'e taşıdı.²⁶¹ Ülkesinin Osmanlılar, Ruslar ve Afganların eline geçmesini engelleyen Nadir Şah, sert ve acımasız bir politika izliyordu. Bu politika nedeniyle askeri ve mülki idareciler bile hayatlarını güvende hissetmiyorlardı. Nadir Şah'ın son dönemlerinde ülkenin birçok yerinde ayaklanmalar başlamıştı. Nadir Şah, bu ayaklanmalardan birini bastırırken, 1747 yılında öldürüldü.²⁶²

Nadir Şah'tan sonra Afşarlar arasında başarılı bir komutan ve hükümdar yetişmedi. Afşarların İran tarihindeki yeri, Nadir Şah'ın siyasi ve askeri başarılarının ötesine geçememiştir.²⁶³ İran'ın büyük bir kısmını elinde tutan Kaçarlar, 1796 yılında Meşhed'i ele geçirdiler. Bu süreçte Herat'a kaçan son Afşarlı hükümdarı Nadir Sultan, 1797 yılında tekrar Meşhed'i ele geçirmiş olsa da, uzun süre şehri elinde tutamamış ve giriştiği mücadele neticesinde yenilerek, 1804 yılında öldürülmüştür. Böylece İran'daki Afşar hanedanlığı dönemi sona ermiş, Kaçar hanedanlığı dönemi başlamıştır.²⁶⁴

1.5.3. Kaçarlar (1796-1925)

Kaçarlar, 15. yüzyılın sonlarına doğru Yozgat bölgesinden göç ederek, Azerbaycan'ın Gence bölgesine yerleşen Türkmen obalarından oluşmaktadır. Kaçarlar, Safevi hükümdarı Şah Tahmasb zamanında büyük oymaklar seviyesine yükseldiler ve birçok Kaçar beyi devlet hizmetinde yer almaya başladı. Şah Tahmasb (1524-1576) zamanında Kaçarların asıl boy ailesi Ziyadluoğullarından Şahverdi Sultan Budak Han Karabağ hakimliğine, Şah I. Abbas ise gene aynı aileden Hüseyin Han'ı 1598 yılında Esterabad valiliğine tayin etti ve o dönemde Osmanlıların eline geçen Karabağ'ı almakla görevlendirdi. Hüseyin Han, 1606-1607 yıllarında Karabağ'ı almış olsa da, Şah I. Abbas onu görevden alarak, yerine aynı aileden Muhammed Halil Han'ı getirmiştir. Şah I. Abbas, daha sonraki yıllarda Türk oymaklarının Safevi hanedanlığı için tehlike oluşturmaya başlamasıyla birlikte, Esterabad yönetimine devşirme sistemine bağlı kul kökenli emirler tayin etti ve Türk oymaklarını İran içinde dağıttı. Bu gelişmelerden sonra Kaçarlar, Safevilerin son zamanları ve Afşarlar döneminde, Esterabad merkezli

²⁶¹ İSAM, 2000, 401.

²⁶² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1991). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 4). İstanbul: İSAM, 165.

²⁶³ İSAM, 1991, 166.

²⁶⁴ İSAM, 1991, 166.

nüfuz kurma mücadelelerine girişmişlerdir. Nihayetinde Kaçarlardan Ağa Muhammed Han, 1786 yılında Tahran'a hakim olmuş, sonraki yıllarda ise hâkimiyet alanını genişleterek, İran'ın büyük bir kısmı ile Azerbaycan ve Gürcistan'ı da egemenliği altına almıştır. 1796 yılında ise başkent Tahran'da, şehinşahlık tacını giyerek, adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Böylece Kaçar Devleti'nin kuruluşunu resmen ilan etmiştir.²⁶⁵

Kaçarlar, din gibi bir meşruiyet aracına, merkezi bir orduya ve bürokrasiye sahip değillerdi. Ordunun temelini, merkezi bir askeri güçten ziyade, mevcudu 3.000 civarında olan yerel kabilelerin silahlı güçleri oluşturuyordu. Zamanla bu yerel unsurlara ödenmesi gereken bedellerin ödenememesi, bunların merkezden bağımsızlaşmasına ve otoritelerinin merkez tarafından tanınmasıyla sonuçlandı. İlerleyen yıllarda orduya ilişkin bazı reformlar yapılmaya çalışıldıysa da, pek etkili olamamıştır. Rus subaylar tarafından, 1879 yılında eğitilen 2000-3000 kişilik bir Kozak (Kazak / Koşak) Tugayı oluşturuldu. Ancak bu durum Rusların İran üzerindeki etkisinin artmasıyla sonuçlanmıştır.²⁶⁶

Ağa Muhammed Şah'ın 1797 yılında ölümünden sonra yerine yeğeni Feth Ali Şah (1797-1834) geçmiştir. Bu dönemde İran, Asya'da sömürgecilik faaliyetlerini hızlandıran Rusya, İngiltere ve Fransa ile mücadele etmek zorunda kalmıştı.²⁶⁷ Basra Körfezi'ne inmeyi hedefleyen Rusya, 1800 yılında Gürcistan'ı aldı. 1813 yılında Gülistan Antlaşması ile Gence, Karabağ ve Kafkasya'nın tamamını ele geçiren Rusya, Hazar Denizi'nde donanması olan tek devlet haline geldi. Rusya ve İran arasında 1826 yılında yaşanan bir başka savaş neticesinde ise Türkmençay Antlaşması (1828) imzalandı ve Erivan ile Nahçıvan Rusya'ya verilerek Aras Nehri iki ülkenin sınırı haline geldi.²⁶⁸

²⁶⁵ İSAM, 2001, 51-52.

²⁶⁶ Arı, 2007, 87.

²⁶⁷ İSAM, 2001, 52.

²⁶⁸ İSAM, 2000, 401.

Harita 1.10. Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları²⁶⁹

Feth Ali Şah'tan sonra yerine torunu Muhammed Şah (1834-1848), daha sonra ise Muhammed Şah'ın oğlu Nasırüddin Şah (1848-1896) geçti. Muhammed Şah ilk yıllarında ülkesinin doğusunda Afganların ele geçirdiği toprakları geri almak için harekete geçti. Bu maksatla 1837 yılında Herat'ı kuşattı. Ancak İngilizlilerin Afganları desteklemesi nedeniyle bu kuşatma başarılı olamadı.²⁷⁰ Hindistan'ın korunmasında Afganistan'ı tampon bölge olarak gören İngiltere, buraya asker yerleştirdi. İran, 1856 yılında Herat'ı tekrar ele geçirmeye çalışsa da, İngiltere'nin müdahalesiyle bunda başarılı olamadı. 1857 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile Herat'ı tamamen kaybetti ve Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı.²⁷¹ İran'ın İngilizlerle mücadelesi devam ederken, Rusların da kuzeyden ilerleyişi devam ediyordu. Ruslar: 1865'te Taşkent'i, 1868'te Buhara'yı, 1883'te ise Merv'i ele geçirdiler ve Etrak Nehri, Rusya-İran sınırı haline geldi.²⁷²

²⁶⁹ Olson, R. (2010). Birinci Dünya Savaşı'ndan 1998'e Kürt Meselesi ve Türkiye-İran İlişkileri. (1. Baskı). (Çev. Hikmet İlhan). İstanbul: Avesta Yayınları, 14. (Eserin orijinali 1998 yılında yayımlanmıştır.).

²⁷⁰ İSAM, 2001, 52.

²⁷¹ İSAM, 2000, 401.

²⁷² İSAM, 2000, 402.

Bu dönemin en önemli iç meselesi ise, Babilik hareketi oldu. Irak'ın Şiiiler için kutsal şehirleri Necef ve Kerbela'da Şii ilahiyatı ve fıkıh eğitimi gören Seyid Muhammed Ali, 1844 yılında Şiraz'a döndü ve kendisini mesih anlamına gelen "Bab (Kapı)" ilan etti. Seyid Muhammed Ali, "Beyan" adlı eserinde her çağa uygun bir şekilde birbirinin yerini alan vahiy fikrini geliştirdi ve kadınlara daha yüksek statü gibi sosyal değerler ile serbest ticaret gibi ekonomi politikalarını dile getirdi. Ulemanın tepkisini çeken ve kurulu toplumsal düzeni tehdit eden Babiler, Nasırüddin Şah'ın tahta çıktığı sırada bir dizi isyan çıkardılar. Bu isyanlar sert bir şekilde bastırılırken, Seyid Muhammed Ali 1850 yılında yakalanarak, idam edildi.²⁷³ Bu idamdan sonra Babiler, Bahailer ve Ezeliler olarak ikiye bölündü.²⁷⁴ Bahailik kolunun kurucusu Bahauallah, liberal, insancıl ve barışçı özellikleri olan yeni bir öğretiyi ilan etti. Bu öğretiler yeni meslek kollarına, reformculara ve ulema içindeki bazı unsurlara cazip gelmişti. Bu görüşler, 20. yüzyılın başında ilan edilen meşrutiyetin de fikri temellerini oluşturuyordu.²⁷⁵

Nasırüddin Şah, Rusya ve İngiltere arasında kalan ülkesindeki ekonomik sorunları aşabilmek için mali reformlar yapmak yerine yabancılara imtiyaz satışına yöneldi. Bu kapsamda ilk imtiyaz, 1872 yılında, Baron Julius de Reuter'e verildi. Reuters İmtiyazı adıyla bilinen bu imtiyaz: İran'ın doğal kaynaklarının çıkarılması, demiryolları inşa edilmesi, ulusal bir banka kurulması, tarım, sulama ve imalat projelerinin geliştirilmesini içeriyordu. Halktan yükselen itirazlar neticesinde bu imtiyazdan vazgeçilerek, Sadrazam Mirza Hüseyin Han görevden alındı. İmtiyaz politikasına devam eden İran, 1888 yılında, Rus Lianazoff'a Hazar Denizi'ndeki balık yataklarının imtiyazını verirken, İngiliz Lynch Brothers şirketine güneydeki Karun Nehri'ni ticaret yapacak hale getirme imkanı tanıdı.²⁷⁶ İlk imtiyazı iptal edilen Reuter'e, 1889 yılında yeni bir banka kurma izni verildi ve kurulan Imperial Bank of Persia (Bank-ı Şehinşahi) adlı bankaya banknot basma yetkisi tanındı. Yine 1889 yılında, Rus Dolgorosky'ye demiryolu şebekesi inşa etme imtiyazı verilirken, bir Rus bankasına da faaliyet izni verildi.²⁷⁷

²⁷³ Garthwaite, 2016, 181.

²⁷⁴ İSAM, 2000, 402.

²⁷⁵ Garthwaite, 2016, 181-182.

²⁷⁶ Garthwaite, 2016, 189.

²⁷⁷ Garthwaite, 2016, 190.

Nasırüddin Şah ve İran açısından en önemli gelişme ise, 1890 yılında bir İngiliz vatandaşına verilen tütün imtiyazıydı. Bu imtiyaz, yıllık 15.000 Sterlin ve %25 kar payının İran Hükümeti'ne aktarılması karşılığında, bütün İran tütününün üretimi, satışı ve ihracatı üzerinde tekel olma hakkını içeriyordu.²⁷⁸ İngilizlere verilen bu imtiyazdan zarar gören kesimler, bazı girişimlerde bulunmuşlar, bu girişimlerin sonuçsuz kalması neticesinde, Cemaleddin Afgani ve Büyük Ayetullah Mirza Şirazi gibi Şii din adamlarından destek istemişlerdir. Ayetullah Şirazi'nin mevcut koşullarda tütün kullanmanın haram olduğunu açıklaması ve İranlı tüccarların kepenk kapatmasıyla, 1891 yılında direniş hareketi başlamış ve gösteriler ülke geneline yayılmıştır. Şii din adamları öncülüğünde başlayan, İran'ın önde gelen entelektüelleri tarafından desteklenen ve esnaflar, sanatkarlar ve büyük tüccarlar arasında geniş taraftar bulan bu direniş neticesinde Şah geri adım atarak imtiyazı iptal etmiştir.²⁷⁹ Bu imtiyazın iptal edilmesi neticesinde İran, İngilizlerin sahip olduğu Imperial Bank'tan 500.000 sterlin borç alarak tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Bu İran'ın aldığı ilk dış borçtu.²⁸⁰ İmtiyazın iptali sonrasında Ayetullah Şirazi yeni bir fetva yayımlayarak, artık tütün kullanmanın haram olmadığını açıkladı ve ülke genelinde tütün kullanımı tekrar başladı.²⁸¹

Tütün isyanı ve sonuçları incelendiğinde İran Tarihi açısından üç önemli sonuç göze çarpmaktadır. Birincisi, Şii ulema ülkenin siyasi ve ekonomik konularında, toplumsal olarak öncü konuma yükselmiş ve tüm toplumsal konularda artık dikkate alınmaya başlamıştır. İkincisi, sivil toplumun temelleri atılarak, geniş halk kitleleri önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Üçüncüsü ise, din adamlarının geleneksel apolitik konumları son ermiş, ülkenin dış güçlerce sömürüldüğü inancının yükseldiği dönemlerde, İran halkı nezdinde anti-emperyalist tavır takınan ulemanın yeri güçlenmiştir.²⁸²

Nasırüddin Şah'ın, 1896 yılında bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra, yerine Muzafferüddin Şah (1896-1907) geçti. 1900-1906 yılları arasında 12 milyon civarında olan İran nüfusunun, %20'si şehirlerde yaşarken, %25-30'u göçebe

²⁷⁸ Garthwaite, 2016, 190. Gündoğan, 2016, 67.

²⁷⁹ Gündoğan, 2016, 67-69.

²⁸⁰ Garthwaite, 2016, 191.

²⁸¹ Gündoğan, 2016, 69.

²⁸² Gündoğan, 2016, 69.

hayatı sürmekteydi. Okuryazar oranının %5 civarında olduğu İran'da, silahlı kuvvetlerin mevcudu 7.000 civarı olup, başkent Tahran'ın nüfusu 200.000 civarı idi.²⁸³ İran'ın 1900 yılındaki etnik dağılımı incelendiğinde: 6.000.000 Fars, 2.500.000 Azerbaycan Türkü, 850.000 Kürt, 450.000 Arap, 300.000 Beluci, 100.000 Bahai, 90.000 Süryani, 80.000 Ermeni, 50.000 Yahudi ve Mazenderani, Gilaki, Bahtiyari, Luri gibi diğer grupların yaşadığı tahmin edilmektedir.²⁸⁴

Muzafferüddin Şah döneminde Avrupa'nın İran'ın ekonomisine ve iç siyasetine müdahaleleri artış gösterdi. Diğer taraftan ülke içinden değişime yönelik talepler artarken, Şah bu taleplere kayıtsız kaldı. Ayrıca sağlık sorunları nedeniyle, 1900-1905 yılları arasında, Avrupa'ya üç seyahat düzenleyen Şah, bu seyahatlerin finansmanı için 1900 ve 1902 yıllarında Rusya'dan borç aldı. Ancak bu borçların ödenebilmesi için Rusya'ya bazı ekonomik tavizler verilmiştir.²⁸⁵

Verilen ekonomik tavizler ve artan borçlar nedeniyle ekonomik durum daha da ağırlaşırken Avrupa'nın gümrükler ve ülke ekonomisi üzerindeki etkisi İranlı tüccarların tepkisine sebep oldu. Tahranlı tüccarların, 1905 yılında, şeker fiyatlarının düşürülmesi talebiyle başlattıkları protestoların sert bir şekilde bastırılması tepkiyi daha da arttırdı. Artan gösteriler neticesinde Şah, 1906 yılı başlarında talepleri kabul etmesine karşın herhangi bir iyileştirmede bulunmadı ve bunun üzerine protestolar tekrar başladı.²⁸⁶ Tüccarların, aydınlar, medreseler ve halkın desteğiyle başlattığı bu gösteriler neticesinde, Şah, 5 Ağustos 1906'da meşruti rejimi kabul etmiş ve Ekim 1906'da Meclis-i Şura-yı Milli açılmıştır. Ölüm döşeğindeki Şah, Meclisin hazırladığı anayasa taslağını 30 Aralık 1906'da kabul etmiş, ancak 9 Ocak 1907'de ölmüştür.²⁸⁷

Muzafferüddin Şah'tan sonra yerine geçen Muhammed Ali Şah (1907-1909), Ekim 1907'de, anayasanın ek maddelerini imzaladı. Kabul edilen anayasal düzenlemeler kapsamında:

²⁸³ Abrahamian, E. (2014). Modern İran Tarihi. (3. Baskı). (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. (Eserin orijinali 2008 yılında yayımlanmıştır.).

²⁸⁴ Abrahamian, 2014, 25.

²⁸⁵ Garthwaite, 2016, 192.

²⁸⁶ Garthwaite, 2016, 193.

²⁸⁷ İSAM, 2001, 52.

- Kurulan meclise kanun yapma yetkisi tanınmış, çıkan kanunların ise senato tarafından onaylanıp, Şah tarafından imzalanması kabul edilmiştir;
- Bütün devlet gelirlerinin toplanıp harcanmasının, devlet borçlarının, anlaşma ve imtiyazlarla yapılması planlanan demiryolu inşaatlarının yasama organı tarafından onaylanması zorunlu hale getirilmiştir;
- Üç unsurdan oluşan kuvvetler ayrılığı kabul edilmiştir. Buna göre: meclis ve senatodan oluşan yasama organı, hem şer'i hem de sivil mahkemelerden oluşan yargı organı, şah ve 10 bakandan oluşan yürütme organı kurulmuştur. Başkomutan kabul edilen şaha, savaş açma yetkisi de tanınmıştır.²⁸⁸

Muhammed Ali Şah'ın döneminin başlarında, Ağustos 1907'de, İngiltere ve Rusya arasında, İran'ın paylaşılmasına ilişkin bir anlaşma yapıldı. Anlaşma uyarınca İran üçe bölünmüş, İsfahan dahil olmak üzere İran'ın kuzeyi Rusya'ya, Kirman, Sistan ve Belucistan'ın da içinde olduğu İran'ın güneyi İngiltere'ye bırakıldı. Kalan bölgeler ise tarafsız bölge ilan edildi. İki devlet, yalnızca kendilerine ayrılan bölgelerde imtiyaz aramayı, Belçikalı gümrük memurlarını yerlerinde bırakmayı ve önceki borçların geri ödemeleri için gümrük vergilerini kullanmayı kararlaştırdılar.²⁸⁹

İngiliz-Rus anlaşmasından sonra İran'ın egemenliğinin korunamadığı gerekçesiyle halktan tepkiler yükselmeye başladı. Diğer taraftan Şah, Meclis tarafından yetkilerinin kısıtlandığı iddiasıyla, Haziran 1908'de, Meclisi kapattırdı. Arkasından Kozak (Kazak / Koşak) Tugayı'na Meclisin topa tutulması emrini verdi ve anayasalcıların önde gelenlerini tutuklattı. Ancak bu gelişme, İran'da 11 ay süren bir iç savaşın başlamasına sebep oldu. Olayları önlemede yetersiz kalması üzerine Şah tahttan indirildi ve yerine 12 yaşındaki oğlu Ahmed Mirza (1909-1925) bir naibe bağlı olarak tahta geçirildi. Ahmed Mirza'nın tahta geçmesinden sonra, Ağustos 1909'da İkinci Meclis açıldı ve anayasa tekrar yürürlüğe konarak, olaylar son buldu.²⁹⁰

²⁸⁸ Garthwaite, 2016, 193.

²⁸⁹ Abrahamian, 2014, 67.

²⁹⁰ Arı, 2007, 91. İSAM, 2001, 52.

Ahmed Mirza, Aralık 1911'de Meclisi kapatarak, meşrutiyete son verdi. Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce, Temmuz 1914'te şah olarak taç giyen Ahmed Mirza, savaşın başlamasından hemen sonra tarafsızlığını ilan etti ve savaş boyunca bu politikasını sürdürmeye çalıştı. Ancak zayıf devlet yapısı nedeniyle Rusya ve İngiltere arasında rekabet alanı olmayı sürdüren İran'ın bu tarafsızlık politikası pek başarılı olamadı ve ülkedeki işgaller devam etti. Rusya'da 1917 yılında yaşanan Bolşevik devrimi sonrasında, İran'daki Rus kuvvetleri geri çekildi. Ancak Rusların çekildiği bölgeleri İngilizler işgal ederek, İran'daki tek hâkim güç durumuna geldiler. Savaş sonrasında İngiltere, bölgedeki üstünlüğünü de kullanarak, 1919 yılında, bir İngiltere-İran mutabakatı önerdi. Bu mutabakat, İran'ı İngiltere himayesindeki bir devlet statüsüne indiriyordu. Ülke genelinde yükselen tepkiler nedeniyle bu mutabakat Meclis tarafından kabul edilmedi.²⁹¹

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran, bir taraftan kıtlık ve salgın hastalıklarla uğraşırken, diğer taraftan İngiltere ve onun desteklediği Rus Beyaz Ordu taraftarları ile Rus Kızıl Ordu arasındaki çatışmalara sahne oluyordu.²⁹² Yaşanan gerginlikler neticesinde, Kozak (Kazak / Koşak) Tugayı Komutanı Rıza Han (Rıza Şah Pehlevi), 1921 yılında, gazeteci Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ile birlikte hükümet darbesi yaptı. Ahmed Şah ise hayatını tehlikede görerek, Avrupa'ya gitti.²⁹³ Bu süreçte Rıza Han, önce Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra Savaş Bakanı, 1923 yılında ise hem Genelkurmay Başkanı hem Başbakan olarak görev yaptı.²⁹⁴ Meclis, 31 Ocak 1924 tarihinde İran'a dönmeyen Ahmed Şah'ı giyabında tahttan indirerek, Kaçar hanedanlığına son verdi. Rıza Han ise 12 Aralık 1925 tarihinde, Meclis tarafından "şehinşah" ilan edildi ve böylece Pehlevi hanedanlığı kuruldu. Bu gelişme sonrasında ise Rıza Han, 25 Nisan 1926 tarihinde, Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda taç giydi.²⁹⁵

²⁹¹ Garthwaite, 2016, 197-198.

²⁹² Garthwaite, 2016, 198.

²⁹³ İSAM, 2001, 52.

²⁹⁴ Abrahamian, 2014, 87-88.

²⁹⁵ İSAM, 2008, 67.

1.5.4. Pehleviler (1925-1979)

1.5.4.1. Rıza Şah Dönemi (1925-1941)

Pehlevi hanedanlığının kurucusu Rıza Han, 1878 yılında İran'ın Mazenderan bölgesinde, asker bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta babasını kaybeden Rıza Han, annesiyle birlikte, Tahran'da orduda terzilik yapan dayısının yanına yerleşmiştir. Dayısının çalıştığı Kazak Piyade Birliği'ne, 1891 yılında girerek, burada tuğgeneral rütbesine kadar yükseldi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Hemedan Piyade Taburu komutanlığı yapmış, 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra ise İngilizlerin desteğiyle, Kazak Birliği içindeki Bolşevik yanlılarını tasfiye etmiştir. Rıza Han, 1918 yılında Gilan bölgesinde başlayan Cengeli isyanının bastırılmasına katılmış, 1921 yılında ise emrindeki 2.500 kişilik Kazak birliğiyle Tahran'ı kontrol altına alarak, hanedanlık süreci başlamıştır.²⁹⁶

İran'ın neredeyse tamamında görev yapan ve ülkesinin bütün halklarını ve siyasi kültürünü iyi bilen Rıza Han, ülkesinin parçalanma riskiyle karşı karşıya olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle yabancı egemenliğine karşı duyarlılığı ve devletin gücünün merkezileştirilmesi kararlılığı artmış, bu kararlılık neticesinde ise kendi iktidarını kurmaya ve ordusunu büyütüp modernleştirmeye karar vermiştir.²⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da çok sayıda ayaklanma başlamıştı. Bu ayaklanmaların en önemlileri kuzeyde Gilan ve Horasan, kuzeybatıda Azerbaycan ve Kürdistan, güneybatıda Arabistan²⁹⁸ bölgelerinde gerçekleşmiştir. Rıza Han, 1921'de Gilan, 1922'de Azerbaycan, 1924'te ise Arabistan'daki isyanları bastırmıştır. Bu isyanların bastırılmasıyla Rıza Han, hem halk nezdinde meşruiyetini arttırarak izleyeceği milliyetçi politikalar için taraftar kitlesini genişletmiş hem ülkesinin aşiret özerkliğine dayanan toplumsal yapısını iktidarın merkezileşmesi yönünde dönüştürmeye başlamış hem de merkezi yönetim ile aşiretler arasında kararsız kalan İngiltere'yi kendi merkeziyetçi ve istikrarlı iktidarını tanıması yönünde ikna etmiştir.²⁹⁹

²⁹⁶ İSAM, 2008, 67.

²⁹⁷ Garthwaite, 2016, 206.

²⁹⁸ Sonradan bu bölgenin adı Huzistan olarak değiştirilmiştir.

²⁹⁹ Garthwaite, 2016, 206-207.

Rıza Han, Meclis tarafından "Şah" ilan edildikten sonra, devletini ordu ve bürokrasi olmak üzere iki ana unsur üzerine kurdu. İran Ordusu'nun mevcudu, 1921 yılında 22.000 (8.000 Kazak Tugayı, 8.000 jandarma birlikleri, 6.000 Güney Persiya Alayı) iken, bu sayı 1925 yılında tamamı Savaş Bakanlığı'na bağlı 40.000'e, 1941 yılında ise 127.000'e çıkmıştır. Merkezi hükümet ise 1921 yılında tam anlamıyla teşkil edilmemişken, 1941 yılına gelindiğinde Saray Bakanlığı dahil 12 bakanlıkta toplam 90.000 civarında memur görev yapmaktaydı.³⁰⁰

Bu büyümenin finansmanı, petrol rafinerilerinin kira gelirleri, gecikmiş vergi borçlarının tahsili, yüksek gümrük gelirleri ve tüketim mallarına konan yeni vergiler ile karşılanıyordu. Petrol üretimine 1911 yılında başlanan İran'da petrol gelirleri, 1921-1922 yıllarında 583.960 Sterlin iken, bu rakam 1930-1930 yıllarında 1.288.000 Sterline, 1940-1941 yıllarında ise 4.000.000 Sterline yükselmiştir. Etkili bir vergi ve bütçe sistemi kurmak içinse Amerikalı Arthur Millspaugh İran'a getirildi. Millspaugh, görev yaptığı 5 yıl içerisinde etkili bir vergi ve hazine sistemi kurmuş, vergi oranlarını güncelleştirmiş, vergi toplamada iltizam sistemini kaldırmış ve kapsamı geniş yıllık bütçeler hazırlamıştır.³⁰¹

Yapılan vergi reformları neticesinde:

- 1925-1926 yıllarında 34 milyon Kran (Riyal) olan doğrudan vergiler, 1940-1941 yıllarında 75 milyon Kran (Riyal)'a;
- 1925-1926 yıllarında 36 milyon kran (riyal) olan dolaylı vergiler, 1940-1941 yıllarında 180 milyon Kran (Riyal)'a;
- 1925-1926 yıllarında 20 milyon kran (riyal) olan yol vergileri, 1940-1941 yıllarında 85 milyon Kran (Riyal)'a;
- 1925-1926 yıllarında 91 milyon kran (riyal) olan gümrük vergileri, 1940-1941 yıllarında 298 milyon Kran (Riyal)'a;
- 1925-1926 yıllarında 245 milyon kran (riyal) olan devletin toplam geliri, 1940-1941 yıllarında 3,613 milyar Kran (Riyal)'a yükselmiştir.³⁰²

³⁰⁰ Abrahamian, 2014, 90.

³⁰¹ Abrahamian, 2014, 90.

³⁰² Abrahamian, 2014, 93.

Ordunun büyümesi ve modernleşmesine öncelik veren Rıza Şah, 1925 yılında zorunlu askerlik hizmetini getirmiş ve 20 yaşın üzerindeki sağlam erkeklerin 2 yıl muvazzaf, 4 yıl da yedek olarak askerlik yapmaları uygulamasını başlatmıştı. Bu şekilde yeniden teşkilatlanan orduda, 1941 yılında, 12 vilayette birer, Rusya sınırındaki vilayetlerde de ilave birer tümen olmak üzere, toplam 18 tümen ve 127.000 asker mevcudu bulunmaktaydı. Ayrıca 1941 yılında, ordu envanterinde 100 civarında tank, 28 mekanize araç, 157 uçak, 1 firkateyn ve 4 gambot vardı.³⁰³

Bürokrasideki büyüme de devam etmekteydi. Rıza Şah dönemi başladığında, İran'da Dışişleri, İçişleri, Savaş, Adalet ve Maliye Bakanlıkları olmak üzere 5 bakanlık bulunmaktaydı. Daha sonraki yıllarda; önce Bayındırlık ve Ticaret, Posta ve Telgraf, Eğitim ve Vakıflar Bakanlıkları, ardından ise Sanayi, Yol, Tarım Bakanlıkları olmak üzere 6 yeni bakanlık kurulmuş ve toplam bakanlık sayısı 11'e çıkmıştır.³⁰⁴ Ayrıca yürütme organının merkezi olarak işlev gören, kabine dışında yer alan Saray Bakanlığı da kurulmuştu.³⁰⁵

Devletin taşra teşkilatı ise yeniden düzenlenerek vilayet sayısı 8'den 15'e çıkarılmıştır.³⁰⁶ Bu vilayetler ilçelere, belediyelere ve kırsal kazalara bölündü. Şah, İçişleri Bakanlığı aracılığıyla genel valileri, onlar da bölge valilerini ve belediye başkanlığını atarlardı. Bu şehirlerin güvenliği ise İçişleri Bakanlığı'na bağlı olmak üzere kentlerde polis, köylerde ise jandarma tarafından sağlanırdı.³⁰⁷

Rıza Şah, gerçekleştirdiği dönüşüm nedeniyle reformcu, çağdaşlaştırıcı, laikleştirici olarak görülmektedir. Nitekim Rıza Şah yeni kurumları oluştururken, politika, ekonomi, toplum ve ideoloji başta olmak üzere tüm alanlarda devletin gücünü ve denetim alanını genişletmeyi amaçlamaktaydı.³⁰⁸

³⁰³ Abrahamian, 2014, 92.

³⁰⁴ Abrahamian, 2014, 95.

³⁰⁵ Abrahamian, 2014, 96.

³⁰⁶ Söz konusu vilayetler: Tahran, Azerbaycan, Fars, Gilan, Mazenderan, Hemedan, İsfahan, Kirman, Kirmanşah, Horasan, Arabistan (Huzistan), Kürdistan, Luristan, Belucistan ve Körfez Limanları. Abrahamian, 2014, 95.

³⁰⁷ Abrahamian, 2014, 95.

³⁰⁸ Abrahamian, 2014, 97-98.

Rıza Şah, devletin gücünü ekonomik alana da genişletebilmek maksadıyla devletçi ekonomi politikaları izlemiş ve ülkesinin kalkınması için gerekli olan yatırımları devlet eliyle gerçekleştirmiştir.³⁰⁹ Bu yatırımlar kapsamında:

- Posta ve Telgraf Bakanlığı Indo-European Telegraphy Company'yi kamulaştırdı, telefon şebekesi kurdu, 1939 yılında ise BBC ve Moskova Radyosu ile rekabet edebilmek için İran Radyosu kuruldu;
- Ticaret Bakanlığı güçlü bir gümrük sistemi kurdu ve ithalat-ihracat izinleri çıkararak dış ticareti kontrol altına aldı;
- Sanayi Bakanlığı birçok alanda üretim yapan 300 civarında tesis kurdu. Elektrik üretim kapasitesi artırılarak ve 1938 yılına gelindiğinde şehirlerin birçoğu elektrikle aydınlatılır hale geldi. Ayrıca iş insanlarına imalat şirketleri kurmaları için düşük faizli krediler verildi;
- Yol Bakanlığı, Tahran'ı ülkenin diğer şehirlerine bağlayan 5.000 km civarında taş döşeli karayolu ve demiryolu inşa etti.³¹⁰

Ayrıca, 1928 yılında Milli Banka (Bank-ı Milli) kurularak, British Imperial Bank'tan para basma hakkı alındı, yine 1928 yılında yabancı devletlere tanınan ticari ayrıcalıklar ve kapitülasyonlar kaldırıldı, Avrupa tarzı bir Ticaret Kanunu kabul edildi, Rusya ve Almanya ile ticaret anlaşmaları imzalandı.³¹¹ İngiliz-Pers Petrol Şirketi (Anglo-Persian Oil Company / APOC)'nin imtiyazı 1932 yılında iptal edildi. 1933 yılında yapılan yeni anlaşma uyarınca şirket karından İran'ın payı %16'dan %20'ye yükseltildi ve imtiyazın bitiş tarihi 1961'den 1993'e uzatıldı. İran'ın yeni anlaşma uyarınca kar payı küçük miktarda artmış olsa da, petrol üretim tesislerindeki İngiliz hâkimiyeti devam ediyordu.³¹²

³⁰⁹ Abrahamian, 2014, 103.

³¹⁰ Abrahamian, 2014, 103-104.

³¹¹ Garthwaite, 2016, 209.

³¹² Garthwaite, 2016, 210.

Sosyal reformlar kapsamında ise:

- Yeni bir hukuk sistemi benimsendi, 1928'de laik bir Medeni Kanun kabul edildi, aile ve kişisel haklar gibi konularda ise şer'i hukuk uygulaması devam etti;³¹³
- Nüfus cüzdanı ve soyadı uygulaması başlatıldı, zorunlu askerlik sistemi kapsamında ülkenin her yerinden askerliğini yapmak için gelenlere Farsça öğretildi ve aşiret geleneğinden gelenlere vatandaşlık bilinci verilmeye çalışıldı;³¹⁴
- Erkeklerin Avrupa tipi kıyafet giymeleri zorunlu hale getirilirken, aşiret ve geleneksel giyim tarzı ile fes gibi başlıklar yasaklandı, 1936 yılında ise kadınların halka açık yerlerde peçe takmaları yasaklandı;³¹⁵
- Ağırlık ve ölçümde metrik sistem kabul edildi, bütün ülkede geçerli olmak üzere standart bir saat birimi benimsendi, Müslümanların kullandığı Hicri Takvim yerine ise eski Pers Takvimi uygulanmaya başlandı.³¹⁶

Eğitim alanında da reformlara devam edilirken, okullaşma oranında hızlı bir artış yaşandı. 1923 yılında devletin, özel şahısların, dini vakıfların, misyonerlerin ve dini azınlıkların yönetimindeki öğretim kurumlarında okuyan öğrenci sayısı 91.000 civarında iken, bu sayının sadece 12.000 civarı devlet okullarında okumakta idi.³¹⁷ Okul ve öğrenci sayısındaki yıllara göre değişim incelendiğinde:

- 1923-1924 yıllarında hiç anaokulu yokken, 1940-1941 yıllarında bu okullarda 1.500 civarında öğrenci eğitim görmekteydi;
- 1923-1924 yıllarında ilkokul sayısı 83 iken, bu sayı 1940-1941 yıllarında 2.336'ya çıkmış, öğrenci sayısı ise 7.000'den 210.000'e çıkmıştır;
- 1923-1924 yıllarında ortaöğretim okulları sayısı 85 iken, 1940-1941 yıllarında bu sayı 241'e çıkmış, öğrenci sayısı ise 5.000'den 21.000'e çıkmıştır.³¹⁸

³¹³ Garthwaite, 2016, 210.

³¹⁴ Abrahamian, 2014, 104.

³¹⁵ Garthwaite, 2016, 211. Abrahamian, 2014, 110.

³¹⁶ Abrahamian, 2014, 110.

³¹⁷ Abrahamian, 2014, 111.

³¹⁸ Abrahamian, 2014, 111.

Bu dönemde eğitim birliği öne çıkarılarak, ülke genelinde Farsça eğitim dili haline getirilmiş, cemaat okullarında farklı dillerde eğitim verilmesi yasaklanmış, misyoner ve dini azınlık okulları devletleştirilmiş ve ilkokul, ortaokul, lise şeklinde yapılan Fransız eğitim sistemi benimsenmişti. Ayrıca devlet okullarında din dersi zorunlu hale getirilerek, derslerin içeriği devlet tarafından denetlenmeye başladı.³¹⁹

Yükseköğretim alanında da reformlara devam edilmiş, 1925'te 600'ün altında öğrencisi olan hukuk, edebiyat, siyasi bilimler, tıp, ziraat ve öğretmen okulları, 1934'te Tahran Üniversitesi adı altında birleştirilerek fakültelere dönüştürülmüş, daha sonra ise bu fakültelere dişçilik, eczacılık, veterinerlik, güzel sanatlar, ilahiyat ve bilim teknolojisi fakülteleri eklenmiş ve 1941'de ise Tahran Üniversitesi'nin öğrenci sayısı 3.330'u geçmişti. Din eğitimi alanında ise Kum, Meşhed ve İsfahan şehirlerindeki medreseler özerkliğini korurken, Tahran Üniversitesi bünyesindeki İlahiyat Fakültesi din adamı ve din öğretmenleri yetiştirmeye başlamıştı.³²⁰

Ulusal bilinci güçlendirmek maksadıyla, kültür ve dil alanında da reformlar yapan Rıza Şah, Fransız Akademisi'ni örnek alan Ferhengistan (Kültür Akademisi)'i kurdu. Farsçayı yabancı sözcüklerden arındırmak için çalışan bu kurum, başta Arapça olmak üzere tüm yabancı kelimeleri, ya yeni türetilmiş ya da eski Farsçada kullanılan kelimeler ile değiştirmeyi amaçlıyordu. Bu kapsamda Arapça, Türkçe ve Ermenice olan 107 adet yer ismi, idari terimler, askerlik rütbeleri, para birimi ve mağaza tabelaları Farsça isimler ile değiştirildi.³²¹

Şah'ın en büyük değişikliği ise ülkenin ismiyle ilgili olmuştu. Uluslararası alanda Persiya olarak kullanılan ülkesinin ismi, 1934 yılında Berlin Temsilciliği'nin de tavsiyesiyle İran olarak değiştirildi. Bu değişikliğin gerekçesi olarak Persiya adının Fars ve Kaçar gerilemesini çağrıştırdığı, İran adının ise eski Aryenlerin ihtişamını akla getirdiği ifade ediliyordu. Bu isim değişikliğinin diğer bir boyutunun ise, Almanya ile artan yakınlaşmanın ve Hitler'in Alman Ari ırkının Aryenlerle ve dolayısıyla İran'la ilişkili olduğunu ilan etmesinin etkili olduğu söylenebilecektir.³²²

³¹⁹ Abrahamian, 2014, 112-113.

³²⁰ Abrahamian, 2014, 112.

³²¹ Örneğin, İran eyaletlerinden Arabistan'ın adı Huzistan, Sultanabad'ın adı Arak, Bampur'un adı İranşehr olarak değiştirildi. Ayrıca; vilayet sisten, vali istandar, nizamiye (polis) şehrbân, koşun (ordu) arteş ve Kran olan para birimi Riyal olarak değiştirildi. Abrahamian, 2014, 114-115.

³²² Abrahamian, 2014, 114.

Şah'ın en başarısız olduğu alan, halk sağlığı idi. Başkent Tahran dahil ülkenin genelinde sağlık kuruluşları ile kanalizasyon ve su tesisatı gibi temizlik hizmetleri yetersizdi. Çocuk ölümleri yüksek oranlarda seyrederken, başlıca ölüm sebepleri ishal, kızamık, tifo, sıtma ve tüberkülozdu.³²³

Rıza Şah'ın başarılarını genel olarak üç başlık altında toplayabiliriz. Birincisi, İran'ın siyasi kültürü geri dönülmez şekilde dönüştürüldü. İkincisi, İran'ın tarihi sınırlarına çok yakın şekilde bir modern ulus devlet kuruldu. Üçüncüsü ise, modern hukuk sistemi ve ekonominin temelleri atıldı.³²⁴

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra İran tarafsızlığını ilan etmiş olsa da, Rıza Şah'ın Almanya ile yakınlığı İngiltere ile SSCB'yi rahatsız ediyordu. Almanya'nın 1941 yılında SSCB'yi işgal etmesinden sonra, İngiltere ve SSCB, İran'daki Alman teknisyenlerin çıkarılmasını talep etti. Bu talebin kabul edilmemesini bahane eden, ama aslında İran'daki petrol kaynaklarını kontrol etmek ve savaş sırasında SSCB'ye ikmal yolu açılmasını isteyen İngiltere, SSCB ve ABD, İran'ı işgal etti. Bu işgalden sonra Rıza Şah, tahtını oğlu Muhammed Rıza'ya bırakmak zorunda kaldı ve önce Mauritius'a, sonra da Johannesburg'a sürgün edildi ve 1944 yılında burada öldü.³²⁵

1.5.4.2. Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979)

Muhammed Rıza Şah, 1919'da Tahran'da doğdu, 1926'da veliaht ilan edildi ve 1931'de eğitim için İsviçre'ye gönderildi. Eğitimini tamamladıktan sonra 1936'da Tahran'a döndü ve Askeri Akademi'ye devam etti, 1938'de ise ordu müfettişliğine atandı.³²⁶ Müttefik işgali sonrasında 22 yaşında babasının yerine geçen Muhammed Rıza Şah'ın idari ve siyasi tecrübesi bulunmuyordu. Bu tecrübesizliği onun ilk döneminde babasıninki gibi otokratik bir yönetim kurmasını engelliyordu. Ayrıca savaş sırasında ülkede yaşanan kıtlıklar ve yüksek enflasyon nedeniyle ülke ekonomisi çok zayıflamıştı. Bu şartlar işgalle de birleşince ortaya etkisiz bir şah çıkmış ve bunun neticesinde ülke yönetiminde Meclis ön plana geçmiştir.³²⁷

³²³ Abrahamian, 2014, 118.

³²⁴ Garthwaite, 2016, 214.

³²⁵ Garthwaite, 2016, 212-213.

³²⁶ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2005). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 30). İstanbul: İSAM, 565.

³²⁷ Garthwaite, 2016, 216.

Savaş sırasında işgalci ülkeler İngiltere, ABD ve SSCB, savaş sonrasında İran'dan çekileceklerini taahhüt etmişlerdi. Nitekim savaş sonrasında İngiltere ve ABD, İran'dan çekilmiş, ancak SSCB çekilmemişti. Hatta SSCB'nin desteğiyle 1945'te Azerbaycan, 1946'da ise Kürdistan eyaletlerinde ayrılıkçı ayaklanmalar başladı. ABD ve İngiltere'nin dayatmasıyla, 1946'da SSCB İran'dan çekildi, sonrasında ise İran kuvvetleri bu bölgelerde kontrolü sağladı.³²⁸ Şah, 1947'ye kadar tüm İran'da kontrolü sağladı, ancak ülkedeki sosyal ve ekonomik sorunlar, muhalefetin güçlenmesine ve iktidarın sarsılmasına yol açıyordu. Şah, Şubat 1949'da kendisine yönelik gerçekleştirilen suikast girişiminden sonra sıkıyönetim ilan etti ve suikastın sorumlusu olarak gördüğü Tudeh Partisi'ni kapattı.³²⁹

Tudeh Partisi'nin kapatılması sonrasında, Muhammed Musaddık'ın öncülük ettiği Milli Cephe kuruldu.³³⁰ Yaşanan gerginlikler sonrasında terör eylemleri yoğunlaştı ve Başbakan Ali Rezmara, Mart 1951'de öldürüldü. Yaşanan gerilimleri azaltmak isteyen Şah, Muhammed Musaddık'ı, Nisan 1951'de Başbakanlığa getirdi.³³¹ Musaddık, İngiltere karşıtı bir siyaset izleyerek, 1951 yılında, Meclis'ten İngiliz-Pers Petrol Şirketi'nin millileştirilmesi kararını çıkarttı. Ancak bu karar sonrası dünya petrol piyasasını elinde tutan şirketler, İran'a yönelik boykot uygulamaya başladılar ve petrol satışı yapılamadığı için ülkede siyasi ve ekonomik sorunlar başladı.³³² Musaddık, ülkedeki kontrolü tekrar sağlayabilmek maksadıyla, daha sert bir yönetim sergilemiş, 1952'de önce Senatoyu, sonra Anayasa Mahkemesi'ni, Ağustos 1953'te ise Meclis'i kapattı ve sıkıyönetim ilan ederek, basını etkisiz hale getirdi.³³³ Nihayetinde Şah, 13 Ağustos'ta 1953'te, Musaddık'ı görevden alarak, yerine General Zahidi'yi başbakanlığa getirdi. Ancak halkın desteğini alan Musaddık direnince Şah, 16 Ağustos 1953'te ailesiyle birlikte yurtdışına çıkmak zorunda kaldı. Şah ve Musaddık taraftarları arasında başlayan çatışmalar, Amerikan Merkezi İstihbarat Örgütü (CIA)'nın da desteğiyle, Şah'a bağlı kuvvetlerin liderliğini yapan Başbakan General Zahidi'nin duruma hakim olmasıyla sonuçlandı ve Şah, 22 Ağustos'ta 1953'te İran'a geri döndü.³³⁴

³²⁸ İSAM, 2005, 565. Garthwaite, 2016, 218.

³²⁹ İSAM, 2005, 565.

³³⁰ İSAM, 2000, 402.

³³¹ İSAM, 2000, 403.

³³² İSAM, 2005, 565.

³³³ İSAM, 2000, 403.

³³⁴ İSAM, 2005, 565.

Muhammed Rıza Şah, devletin başına tekrar geçtiğinde gücü iyice artmış, ancak yönetimi CIA öncülüğündeki bir darbeye geri alması meşruiyetini azaltmıştı.³³⁵ Şah, tekrar göreve geldiğinde devletin dayandığı üç temel unsuru (ordu, bürokrasi ve saray patronaj sistemi) güçlendirmek için harekete geçti.³³⁶

İran Ordusu'nun bütçesi 1954'te 60 milyon Dolar iken, bu rakam 1977'de 7,3 milyar Dolara çıkarak 120 katlık artış göstermiş, bütçedeki payı ise 1954'te %24 iken, 1977'de %35'e çıkmıştır. (Çizelge 1.1.) Asker mevcudu ise 1954'te 127.000 iken, 1977'de 220.000'i kara kuvvetleri, 100.000'i hava kuvvetleri, 60.000'i jandarma ve 25.000'i deniz kuvvetleri olmak üzere toplam 405.000'e ulaşmıştı.³³⁷

Çizelge 1.1. 1954-1977 Yılları Arası Askeri Harcamalar³³⁸
(1973 Yıldaki Dolar Karşılığı)

YIL	HARCAMA (Milyon Dolar)
1954	60
1955	64
1956	68
1957	203
1958	326
1959	364
1960	290
1961	290
1962	287
1963	292
1964	323
1965	434
1966	598
1967	752
1968	852
1969	759
1970	958
1971	944
1972	1.300
1973	1.800
1974	4.000
1975	5.500
1976	5.700
1977	7.200

³³⁵ Garthwaite, 2016, 222.

³³⁶ Abrahamian, 2014, 163.

³³⁷ Abrahamian, 2014, 164.

³³⁸ Abrahamian, 2014, 174.

İran Ordusu, 1975 yılında dünyanın en büyük beşinci ordusu iken, Basra Körfezi'nin en büyük donanmasına ve Batı Asya'nın en büyük hava kuvvetlerine sahipti. Ordu envanterinde: 1.000 adet modern tank, 400 adet helikopter, 28 adet hoverkraft (hava yastıklı tekne), 100 adet uzun menzilli tank, 2.500 adet Maverick füze, 173 adet F4, 141 adet F5, 10 adet F14 savaş uçakları ve 10 adet Boeing 707 nakliye uçağı bulunmaktaydı. Ayrıca Şah, 1978 yılında, aralarında 160 adet F16, 80 adet F14, 209 adet F4 savaş uçakları ile 3 adet destroyer ve 10 adet nükleer denizaltı bulunan 12 milyar dolarlık yeni bir silah siparişi vermişti.³³⁹

Bu silahların yanı sıra Şah, Batı Avrupa ülkeleriyle nükleer tesis yapımı sözleşmeleri imzaladı. Bu sözleşmeler kapsamında Şah, 1994 yılına kadar ABD, Almanya ve Fransa'nın yardımıyla, 33 milyar Dolar tutarında 20 adet nükleer santral inşa etmeyi planlamaktaydı.³⁴⁰

Ordusunu büyütürken, bürokratik yapısını da genişleten Şah, mevcut bakanlıklara ilave olarak: Enerji, Çalışma, Sosyal Yardım, Köy İşleri, Yükseköğretim, Kültür ve Sanat, Turizm, Konut ve Şehirleşme Bakanlıkları kurarak, bakanlık sayısını yirmiyeye çıkarmıştı. İran, 1975 yılında, 304.000 memur ile 1 milyon civarı kol ve kafa emekçisi istihdam etmekteydi.³⁴¹

Başbakanlıkta 24.000 memur istihdam edilirken, bünyesinde 26.000 ilköğretim kurumu, 1.850 ortaöğretim kurumu, 750 meslek okulu ve 13 üniversiteyi barındıran Eğitim ve Yükseköğretim bakanlıklarında 515.000 kişi çalışmaktaydı. İçişleri Bakanlığı ise, 21.000 memur istihdam ederken, ülkenin idari haritasını değiştirmiş, 10 olan vilayet sayısını 23'e çıkarmış, bu 23 vilayeti de 400 idari bölgeye bölerek, buralara merkezden belediye başkanı, köy muhtarı veya köy meclisi atamıştı. Ayrıca devletin mali yönden dolayı olarak desteklediği Merkez Bankası, Sanayi ve Maden Kalkınma Bankası, Ulusal İran Radyosu ve Televizyon Kurumu, Ulusal İran Petrol Şirketi, Ulusal Sinema Şirketi gibi yarı resmi kurumlar da bulunmaktaydı.³⁴²

³³⁹ Abrahamian, 2014, 165.

³⁴⁰ Abrahamian, 2014, 165-166.

³⁴¹ Abrahamian, 2014, 167.

³⁴² Abrahamian, 2014, 168.

Devletin üçüncü dayanağı saray patronaj sistemi de gittikçe büyümekteydi. Şah ailesinden 64 kişiye ait gayrimenkullerin yönetimi, 1958 yılında vergiden muaf olarak kurulan Pehlevi Vakfı'na devredilmişti. Petrol gelirlerinden de önemli miktarda kaynakların aktarılmaya başlamasıyla hızla büyüyen vakfın, zirveyi gördüğü yıllarda madencilik, inşaat, otomobil üretimi, metal işleri, teknik tarım, gıda işleme, bankacılık, sigorta ve turizm (kumarhane, müzikhol ve büyük otelcilik) gibi çeşitli alanlarda faaliyet gösteren 3 milyar dolar tutarında 207 şirkette hissesi bulunmaktaydı. Ayrıca söz konusu vakıf, Krupp ve General Electric gibi uluslararası şirketlerde de hisse sahibiydi. Şah'ın kişisel servetinin 1 milyar doları, ailesinin ise toplam varlıklarının 20 milyar doları geçtiği tahmin edilmekteydi. Bu vakfın, Şah ailesine fon sağlamakla birlikte, ekonomide denetim kurmak ve rejim yandaşlarını ödüllendirmek maksadıyla da kullanıldığı ifade edilmektedir.³⁴³

Devletin büyümesi, artan petrol gelirleriyle finanse ediliyordu. Petrol gelirlerinin artması ise temel olarak 3 nedene dayanıyordu: birincisi üretim kapasitesinin artması, ikincisi 1954 yılında yenilenen petrol anlaşması uyarınca petrol üretiminden İran'a verilen payın %50'ye çıkarılması, üçüncüsü ise Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries / OPEC)'nin 1973 yılındaki Arap-İsrail Savaşı nedeniyle petrol fiyatlarını dört katına çıkarmasıydı. İran'ın 1954-1955 yıllarında 34,4 milyon dolar petrol geliri varken, bu rakam 1973-1974 yıllarında 5 milyar dolara, 1975-1976 yıllarında ise 20 milyar dolara çıkmıştı.³⁴⁴ (Çizelge 1.2.)

Muhammed Rıza Şah, iddialı bir modernleşme ve batılılaşma programı başlatarak, ülkesini dönüştürmeyi ve bu sayede iktidarını meşrulaştırmayı amaçlıyordu. Meşruiyetini artırmak için destek tabanını genişletmeye çalışan Şah, ulema mensupları ile en üst taklit merci Ayetullah Hüseyin Burucerdî'nin desteğini sağlamıştı.³⁴⁵ Ayrıca 1953'te yılında ilan edilen sıkıyönetim, 1957'de kaldırılmış, ancak aynı yıl, iktidarın sürdürülmesi ve muhalefetin susturulması maksadıyla, istihbarat teşkilatı SAVAK (Millî İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü / Sazman-ı İttılaat ve Emniyet-i Kişver) kurulmuştu.³⁴⁶

³⁴³ Abrahamian, 2014, 169.

³⁴⁴ Abrahamian, 2014, 164.

³⁴⁵ Garthwaite, 2016, 222.

³⁴⁶ İSAM, 2005, 566.

Çizelge 1.2. İran'ın Petrol Gelirleri (1954-1976)³⁴⁷

YIL	GELİRLER (MİLYON DOLAR)	DÖVİZ GİRDİLERİNDEKİ PAYI (%)
1954-1955	34,4	15
1956-1957	181	43
1958-1959	344	60
1960-1961	359	60
1962-1963	437,2	70
1964-1965	555,4	76
1966-1967	968,5	65
1968-1969	958,5	53
1970-1971	1.200	54
1972-1973	2.500	58
1973-1974	5.000	66
1974-1975	18.000	72
1975-1976	20.000	72

Batılılaşma projesine uygun bir dış politika izleyen Şah, ülkesini Türkiye gibi Batı Bloku içerisinde görmek istemişti. Bu politikası aksadığı ve beklentileri karşılanmadığı zamanlarda Türkiye'ye küskün politikalar izleyip, Rusya, Çin ve Doğu Avrupa ülkeleriyle yakınlaşma politikaları izlese de, reel politik gereği iktidarını borçlu olduğu ABD ile asla ters düşmemişti. ABD ile uyumlu dış politika izleyen İran, İsrail'i tanıyan ikinci Müslüman ülke olurken, ABD ve İngiltere'nin öncülüğünde Orta Doğu bölgesinin batı güvenlik şemsiyesi altına alınması için 1955 yılında kurulan ve Türkiye, Irak, Pakistan ile İngiltere'nin üye olduğu Bağdat Pakti'na üye oldu.³⁴⁸

İran'ı Orta Doğu'nun hegemonik gücü ve körfezin koruyucusu olarak gören Şah: 1970'li yıllarda Umman'daki ayaklanma ve karışıklıklarda Sultan Kabus'a yardım etmiş, 1962-1970 yılları arasında yaşanan Yemen İç Savaşı'nda cumhuriyetçilere karşı kraliyet yanlılarını desteklemiş, İngilizlerin çekilmesi sonrasında Bahreyn'in bağımsızlığını kabul etmişti. Suudi Arabistan ile arasında bölgesel rekabet olmasına karşın yakın diplomatik ilişkiler kurmuş, Ürdün, Fas ve Mısır ile de uyumlu ilişkiler sergilemişti.³⁴⁹

³⁴⁷ Abrahamian, 2014, 165.

³⁴⁸ Gündoğan, 2016, 102.

³⁴⁹ Gündoğan, 2016, 102-103.

Irak'ta 1958 yılında krallığın yıkılmasından itibaren bu ülke ile iyi ilişkiler geliştiremeyen İran, petrol, İsrail ve ABD konularında farklı görüşleri ve Irak'ın Arap Dünyası'na liderlik çabaları gibi sebeplerle, Irak'la sorun yaşıyordu. Irak'ta iktidardaki Baas Partisi'nin monarşi karşıtlığı, Şatt-ül Arap sorunu başta olmak üzere sınır anlaşmazlıkları ve Kürt sorunu, İran-Irak ilişkilerinin temel sorun alanlarıydı. İran-Irak arasında, ABD'nin de arabuluculuğunda, 1975 yılında imzalanan Cezayir Anlaşması, Şatt-ül Arap ve Kürt sorunlarını çözmüş olsa da, her iki ülke arasındaki sorunlar, 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra da devam ederek, 1980-1988 yılları arasında İran-Irak Savaşı'na sebep olmuştu.³⁵⁰

Muhammed Rıza Şah döneminde toplumsal dönüşüm yaşayan İran'ın nüfusu hızla artarken, kentleşme oranı da aynı hızda artıyordu.³⁵¹ Kırsaldan kente göç şeklinde artan bu nüfus neticesinde "şehirlerin köyleşmesi" şeklinde ifade edilebilecek bir durum ortaya çıkmıştır. Şehirlere göç eden niteliksiz nüfus, ancak inşaatlarda iş bulabilirlerken, imalat sektöründe çalışanların da sayısında önemli bir artış yaşanmıştı.³⁵² Bu toplumsal dönüşümü dikkate alan Şah, meşruiyet tabanını büyüyen şehirli orta sınıfa kaydırarak, toprak ağalarından uzaklaşmaya başlamıştı. Bu politikanın neticesinde, 1963 yılında, temel olarak 6 maddeden oluşan Beyaz Devrim başlatılmıştı. Beyaz Devrim: toprak reformu yapılması, ormanların ve otlakların millileştirilmesi, devlet fabrikalarına ait hisselerin satışı, işletmelerin kazançlarının %20'sinin işçilere dağıtılması, kadınlara oy hakkı tanınmasını da içeren seçim reformu ve cehalete karşı bilgi ordusunun kurulması hususlarını içeriyordu. Daha sonraki yıllarda Beyaz Devrim'in kapsamı genişletilerek 3 yeni madde daha kabul edilmişti. Bu kapsamda sağlık ordusu, kalkınma ve yeniden inşa ordusu ile modernleşmeyi kırsal kesime kadar ulaştıracak gönüllülerden oluşan hakseverlik evleri kurulması kararlaştırılmıştır.³⁵³

Toprak reformu ilk olarak 1960 yılında gündeme gelmiş, ancak Meclis'te etkin olan toprak ağaları tarafından engellenmişti. Köylülere toprak sağlayıp tarımsal üretimi artırmayı amaçlayan toprak reformu, Ocak 1962'de yasalaşmıştı.

³⁵⁰ Gündoğan, 2016, 103-104.

³⁵¹ İran'ın nüfusu, 1966 yılında 25 milyonun üzerine çıkarken, nüfusun %38'i şehirlerde yaşıyordu. Ayrıca ikinci büyük şehir İsfahan'dan altı kat daha kalabalık olan Tahran'ın nüfusu 2.695.283'e ulaşmıştı. Garthwaite, 2016, 222.

³⁵² Garthwaite, 2016, 222.

³⁵³ Erdoğan, 2008, 166.

Toprak reformuyla, toprak sahibi olan köylülerin Şah'a olan desteklerinin artması ve büyük toprak sahiplerinin gücünün zayıflatılması amaçlanmaktaydı. Bu yasa büyük toprak sahiplerinin tepkisini çekerken, ulemaya ait vakıf arazilerinin kapsam dışında tutulmasına rağmen başta Ayetullah Burucerdî de dahil olmak üzere, özel mülkiyetin korunması talebiyle ulema, bu reforma karşı çıkıyordu.³⁵⁴

İran'ın sanayileşmesi de, yapılan demiryolları ve karayolları ile liman iyileştirmeleri gibi altyapı yatırımları neticesinde hızla geliyordu. İran'da, 1953-1975 yılları arasında; küçük fabrikaların sayısı 1.500'den 7.000'e, orta ölçekli fabrikaların sayısı 300'den 800'e, 500'den fazla işçi çalıştıran fabrikaların sayısı ise 100'den 150'ye yükselmişti.³⁵⁵ Bu yatırımlar sayesinde de sanayi ürünleri üretiminde de önemli artışlar yaşanmıştı. (Bkz. Çizelge 1.3.)

Çizelge 1.3. İran'ın Sanayi Üretimi (1953-1977)

	1953	1977
Kömür (ton)	200.000	900.000
Demir cevheri (ton)	5.000	930.000
Çelik ve alüminyum (ton)	-	275.000
Çimento (ton)	53.000	4.300.000
Şeker (ton)	70.000	527.000
Elektrik (kw saat)	200 milyon	14 milyar
Pamuklu dokuma (metre)	110 milyon	533 milyon
Traktör	-	7.700
Motorlu taşıt	-	109.000

Beyaz Devrimden sonra eğitim alanında da önemli gelişmeler yaşandı. Bu kapsamda öğrenci sayıları: çocuk yuvalarında 13.000'den 221.900'e, ilkokullarda 1.640.000'den 4.080.000'e, ortaokullarda 370.000'den 741.000'e, meslek okullarında 14.240'tan 227.000'e, üniversitelerde 24.885'ten 145.210'a yükselmişti. Ayrıca yurtdışındaki üniversitelerde eğitim gören öğrenci sayısı ise 18.000'den 80.000'e çıkmıştı. Okuma yazma oranı ise %26'dan %42'ye ilerlemişti.³⁵⁶

³⁵⁴ Garthwaite, 2016, 228-230.

³⁵⁵ Abrahamian, 2014, 176.

³⁵⁶ Abrahamian, 2014, 177.

Açılan sağlık programları sayesinde: 4.000 olan doktor sayısı 12.750'ye, 1.969 olan hemşire sayısı 4.105'e, klinik sayısı 700'den 2.800'e, hastanelerdeki yatak sayısı ise 24.100'den 48.000'e çıktı. İran nüfusu ise, 1956 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımında 18.954.706 iken, 1976 yılında 33.491.000'e yükselmişti.³⁵⁷

Beyaz Devrim, kadın sorunlarına da çözüm getiriyordu. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı ile yargıda avukat ve yargıç olarak görev yapabilme hakları tanındı.³⁵⁸ Ayrıca 1967 yılında kabul edilen Aile Koruma Kanunu ile kadınlara evlilik, boşanma ve velayet konularında önemli haklar veriliyordu. Medeni Kanun'da böyle bir laikleşme ulemanın tepkisini çekmiş, özellikle kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi mollaların muhalefetiyle karşılaşmıştı.³⁵⁹

Beyaz Devrim'in genel olarak 3 önemli sonucu bulunmaktaydı:

- Birincisi, toprak reformu öncesinde köylüleri ve aşiret nüfusunu kontrol altında tutan büyük toprak sahipleri eski gücünü kaybederek, muhalefet saflarına geçtiler. Toprak sahibi olan köylüler ise siyasi yönden kontrol dışına çıkmış, siyasi tercihleri belirsizleşmişti. Toprak reformu sonrasında yeteri kadar toprağı olmadığı ve geçimini sağlayamadığı için büyükşehirlere göç eden nüfus ise bir taraftan genişleyen gecekondu bölgeleri oluşturarak şehirlerin sosyal ve ekonomik dengesini bozmuşlar, diğer taraftan da iktidarın en önemli muhalifleri olan aydınlar ve kentli işçi sınıfının boyutunu katlayarak büyütmuşlerdi. Diğer taraftan artan nüfus karşısında ekilebilir arazilerin yetersizliği, gıda talebinin karşılanamaması ve dolayısıyla fiyatlarda önemli artışlara sebep olmuştu. Toprak reformu ile muhtemel bir Kızıl Devrim'in önüne geçebilmek için başlatılan Beyaz Devrim, bu başarısızlıklarla İslam Devrimi'nin zeminini hazırlamıştı.³⁶⁰

- İkincisi, rejim elde ettiği petrol gelirlerini fabrikalar, şirketler ve teknik tarım işletmeleri kuracak şekilde sarayla bağlantılı seçkin kesimlere aktarmayı, bu şekilde yapılan yatırımlarla zenginliğin alt tabakalara kadar inmesi planlanıyordu. Ancak bu kaynak transferi beklendiği gibi olmadı ve zenginlik alt tabakalara inmeden, seçkin kesimin elinde kaldı.³⁶¹

³⁵⁷ Abrahamian, 2014, 177.

³⁵⁸ Abrahamian, 2014, 177.

³⁵⁹ Garthwaite, 2016, 229.

³⁶⁰ Abrahamian, 2014, 183.

³⁶¹ Abrahamian, 2014, 184.

- Üçüncüsü, artan petrol gelirleriyle orantılı olarak halkın beklentileri de çok yükselmiş, ancak bu beklentilerin tam olarak karşılanamaması toplumsal muhalefeti artırmıştı. Sosyal programlarla eğitim ve sağlık hizmetlerinde önemli iyileştirmeler yapılmıştı. Ancak yıllar sonra bile bebek ölümleri ve doktor başına düşen hasta sayısı bakımından İran, Orta Doğu'nun en kötü durumundaki ülkesiydi. Ayrıca yükseköğrenim görenlerin nüfus içindeki oranı açısından da İran en geri noktadaydı.³⁶²

Beyaz Devrim sayesinde bazı çiftçilere arazi, traktör ve gübre sağlanmıştı. Ancak köylülerin çoğu ya hiç arazi alamamıştı, yada ekonomik olmayacak kadar küçük araziyle yetinmek zorunda kalmıştı. Köylerin çoğunun ise elektriği, suyu, yolu, okulu yoktu ve temel hizmetlerden mahrumdu. Diğer taraftan artan gıda fiyatlarını dizginlemek isteyen hükümetin tarım ürünleri için dayattığı düşük fiyat uygulamaları kırsal kesimin aleyhine etki yaparken, bu durum geliri azalan çiftçilerin üretimi düşürmesiyle sonuçlanıyordu. Bu gelişmelerin neticesinde: 1960'lı yıllarda gıda ihracatçısı olan İran, 1970'li yılların ortalarında, tarım ürünleri ithalatına 1 milyar dolar harcar hale gelmişti.³⁶³

Beyaz Devrim'le şehirlerde yaşanan ekonomik büyüme, önemli bir kesimin modern konutlara ve dayanıklı lüks tüketim mallarına erişebilmesini sağlamıştı. Ancak bu büyüme fakirler ve zenginler arasındaki farkı açtığı gibi, başkent Tahran'la çevre iller arasındaki farkı da derinleştirmişti. Sanayi ve Madencilik Bankası'nın kullandığı kredilerin %60'ını başkente aktarması, bu dengesizliğin daha da şiddetlenmesiyle sonuçlandı.³⁶⁴

Yaşanan bu gelişmelerle, Şah'a yönelik toplumsal nefret kabarmaya başlamış ve İslam Devrimi'nin altyapısını teşkil edebilecek muhalefet ortamı oluşmuştu. Bu muhalefetin sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz:³⁶⁵

- Toprak reformu nedeniyle zarar gören büyük toprak sahipleri kendilerini Şah'a karşı konumlandırarak, muhalefet saflarına katılmışlardı;

³⁶² Abrahamian, 2014, 186.

³⁶³ Abrahamian, 2014, 186.

³⁶⁴ Abrahamian, 2014, 186.

³⁶⁵ Gündoğan, 2016, 104-108

- Toprak reformu, reformdan fayda sağlaması beklenen geniş kesimin, umduğunu bulamaması nedeniyle hayal kırıklığıyla sonuçlanmış ve toplumsal muhalefetin köylü kanadı güçlenmişti;
- Kadınlara tanınan haklar, varlığını geleneksel toplum yapısını koruma üzerine kuran ulemanın sert muhalefetiyle karşılaşmıştı;
- Şah ailesinin, geleneksel yapıya uymayan gösterişli ve lüks hayatı ile batılı tarzda eğlenceler düzenlemeleri, halkın iktidara yönelik muhalefetini ve hatta nefretini derinleştirmişti;
- Başbakan Muhammed Musaddık'ın 1953 yılında, CIA destekli bir darbeye görevden uzaklaştırılması ve sonrasında Şah'ın ABD'nin himayesi ve vesayeti altında tekrar iktidara gelmesi, onun meşruiyeti zedelenmiş ve görev süresi boyunca halk tarafından "Amerikan Kuklası", "Amerikan Jandarması", "Amerikan Şahı" gibi ithamlarla anılmasına sebep olmuştu;
- Karşısına dikilen muhalefeti sindirmedeki sert tutumu ve istihbarat teşkilatı SAVAK'ın işkence teknikleri, Şah'a duyulan öfke ve nefreti artırmıştı;
- Şah, uyguladığı reform programı ile ekonomik ve sosyal alanda modernleştirmeyi hedeflerken, siyasi sistemi demokratikleştirmekten kaçınıyordu;
- Şah, kurduğu patronaj sistemi sayesinde mal varlığını hızla artırıyor, kabineye, meclise ve bürokrasiye kendisine yakın kişileri yerleştiriyordu. Patronaj sisteminin dışında kalan kitleler ise muhalefet saflarına katılıyordu.

Muhammed Rıza Şah'ın artan otokratlığına karşı ilk tepki, 1963 yılında, aydınlar ve ulemanın katılımıyla düzenlenen gösterilerle başladı. Bu gösteriler sırasında, Şah'ı Emevi Halifesi Yezid'e benzeten Ayetullah Ruhullah Humeyni (1902-1989) ismi öne çıkmaya başlamıştı.³⁶⁶

³⁶⁶ Garthwaite, 2016, 226.

Humeyni, ABD ve Şah karşıtı görüşleri nedeniyle, 1964 yılında Türkiye'ye sürgün edilmiş, 1965 yılında ise Şiiler için kutsal olan Irak'ın Necef şehrine gönderilmişti. Humeyni'nin, Necef'te verdiği vaazlar ve yaptığı konuşmalar, 1970'li yılların ortasından itibaren banda kaydedilip gizlice İran'a sokulmaya başlamıştı.³⁶⁷ Buradaki faaliyetleriyle de Şah yönetimini rahatsız eden Humeyni, daha sonra Irak'tan çıkartılarak Fransa'ya sürgün edildi.

Şah, 1970'li yılların ortalarındaki ekonomik krizin faturasını geleneksel pazar esnafı da dahil olmak üzere bütün tüccarlara çıkartarak, onları fiyatları yükseltip ekonomiyi enflasyonist baskı altına almakla suçluyordu. Pazar esnafının da Şah ile karşı karşıya gelmesinden sonra; Humeyni yanlıları, ulema, pazar esnafı, aydınlar ve öğrenciler bir araya gelerek, toplumsal muhalefeti artık harekete geçirmeye başlamışlardı. Devrimin ilk kıvılcımı, 1978 yılının başlarında geleneksel dini merkez olan Kum şehrinde okuyan medrese öğrencilerinden geldi. Devlete ait bir gazetede çıkan başyazıda ulemaya yönelik sert eleştiriler yer alıyordu. Bu yazıya tepki için yapılan gösterilerde çok sayıda öğrenci öldürüldü. Bu olaylardan sonra halkın muhalefeti ve protesto gösterileri artarak devam etti.³⁶⁸

Eylül 1978'de, Tahran'daki Jale Meydanı'nda yapılan gösterilerde açılan ateş sonucu aralarında kadınların ve çocukların da olduğu çok sayıda gösterici öldürüldü. Devam eden gösterilerdeki şiddet artarken, Humeyni ve ulema, devrimin lideri olarak ön plana çıktı. Aralık 1978 ayına denk gelen Muharrem ayında anma gösterileri için halk, Tahran sokaklarına dökülürken, ulemanın halk üzerinde otorite sahibi olduğu, Şah'ın ise otoritesinin kalmadığı görülmüştü. Halk üzerindeki meşruiyetini artık tamamen kaybettiğini anlayan Şah, 15 Ocak 1979'da, bir daha dönmek üzere İran'ı terk etti. Fransa'da sürgünde olan Humeyni ise, 1 Şubat 1979 tarihinde halkın sevinç gösterileri eşliğinde Tahran'a döndü. Humeyni'nin, İran'a dönüşü ve otoritesini ilan edişiyle birlikte, ordu da dahil olmak üzere Pehlevi hanedanlığı sona ermiş oluyordu.³⁶⁹

³⁶⁷ Garthwaite, 2016, 232.

³⁶⁸ Garthwaite, 2016, 233.

³⁶⁹ Garthwaite, 2016, 234.

1.5.5. İslam Devrimi ve İran İslam Cumhuriyeti (İİC) Dönemi (1979-....)

Humeyni ülkeye döndükten sonra, tüm gruplar tarafından devrimin lideri olarak kabul edildi.³⁷⁰ Ancak devrimden önce Şah'ı devirmek amacıyla bir araya gelen gruplar ideolojik farklılıklar nedeniyle bölünmeye başladılar. Bölünmenin temel sebebi ise, ekonomi ve dinin toplumdaki rolüne ilişkin görüş ayrılıklarıydı.³⁷¹ Bu bölünmeler neticesinde ortaya çıkan gruplar ve görüşleri ana hatlarıyla şu şekildeydi:³⁷²

- İslami - Liberal Demokratlar: İran Cumhuriyeti adıyla oluşturulacak devletin anayasasında İslami hassasiyetlerin yer alması, ancak bunun 1906 Anayasası'nda olduğu gibi sembolik düzeyde kalması, demokratik yapıların ağırlıkta olması, kişisel hak ve özgürlüklere vurgu yapılması, ruhani lidere sembolik bir yer verilmesi ve sistemin ağırlık merkezinin meclis olması, güçler ayrılığı ilkesinin benimsenmesi, hükümetin meclise karşı sorumlu olması ve İslami hassasiyetlere duyarlı bir hukuk devleti kurulması görüşlerini savunmaktaydılar.

- Laik - Liberal Demokratlar: İran Cumhuriyeti adıyla oluşturulacak devletin anayasasında demokratik - laik yapıların ağırlığının olması, kişisel hak ve özgürlüklere vurgu yapılması, ruhani lidere sembolik ve anayasa dışı bir yer verilmesi, sistemin ağırlık merkezinin meclis olması, güçler ayrılığı prensibinin benimsenmesi, hükümetin meclise karşı sorumlu olması ve laik bir hukuk devletinin kurulması hususlarını savunmaktaydılar.

- Ayetullah Humeyni Taraftarları: İran İslam Cumhuriyeti adıyla oluşturulacak devletin Velayet-i Fakih liderliğinde örgütlenmesi ve ulemanın yönetimi altında olması, yasama, yürütme ve yargının ruhani liderin vesayeti ve denetimi altında olması, demokratik hakların İslami sınırlar içerisinde kalması, mahrumların gözetildiği sosyal devlet oluşturulması ve İslam dayanışmasını esas alan dış politika yürütülmesi hususlarını savunmaktaydılar.

³⁷⁰ Garthwaite, 2016, 235.

³⁷¹ Garthwaite, 2016, 236.

³⁷² Gündoğan, 2016, 86-87.

- Tudeh, Fedayan-ı Halk, Mücahidan-ı Halk Taraftarları: Birbirlerinden farklı ve uyumsuz düşüncelere sahip olsalar da İran solu olarak ifade edilen bu üç hareket, "Demokratik Cumhuriyet", işçi, köylü, memur liderliğindeki sosyalist örgütlenme tarzı, demokratik haklar ve yerel komiteler istemekteydiler.

Rıza Şah ülkeyi terk etmeden önce, Ocak 1979'da Şahbur Bahtiyar'ı Başbakan olarak atamıştı. Humeyni ise, ülkeye döndükten sonra, 6 Şubat 1979'da Mehdi Bazargan'ı geçici başbakan olarak atadı. İran, bir süre iki başbakanla yönetildi ve nihayetinde çıkan olaylar neticesinde kontrolü sağlayamayan Şahbur Bahtiyar, 11 Şubat 1979'da istifa etti. Bazargan ise, 1 ay sonra hükümeti kurdu.³⁷³

Bazargan'ın kurduğu hükümet, genellikle muhafazakâr isimlerden oluşurken, bakanları Ulusal Cephe'nin ılımlı kanadına bağlıydı. Bazargan devlet yönetiminde boşluk oluşacağı kaygısıyla, temizlik harekâtının en asgari düzeyde kalmasını istiyordu. Ayrıca Bazargan, eski rejimin ordusu ve polis teşkilatı ile devlet dairelerinin korunmasından yanaydı. İç politikada İslamiyet'in İran'a tamamen hâkim olması konusunda Humeyni ile karşıt görüşteydi.³⁷⁴ Dış politikada ise, iki kutuplu dünya düzeninde, hem ABD hem de SSCB ile çatışmanın mantıklı olmayacağını, ABD ile ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini savunuyordu.³⁷⁵

1979 yılının Mart ayı sonunda anayasa referandumu yapıldı ve 1 Nisan 1979'da İran İslam Cumhuriyeti ilan edildi. Kabul edilen anayasada: 270 üyeli Meclis-i Şura'dan oluşan yasama organı ile başbakan ve cumhurbaşkanından oluşan yürütme organı kurulmuştu.³⁷⁶ Kabul edilen anayasanın gözden geçirilmesi talepleri üzerine, Ağustos 1979'da üst düzey din adamlarından Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hubregan) oluşturuldu ve Uzmanlar Meclisi tarafından Humeyni'nin ortaya attığı devlet yönetimini ulemanın uhdesine veren "Velayet-i Fakih" teorisi anayasaya eklenerek, tekrar referanduma gidildi.³⁷⁷

³⁷³ İSAM, 2000, 403.

³⁷⁴ Erdoğan, 2008, 192.

³⁷⁵ Erdoğan, 2008, 193.

³⁷⁶ İSAM, 2000, 403.

³⁷⁷ Doğan, H. (2014). İran Siyasi Tarihi. Tamçelik, S. (Editör). İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri. Ankara: Gazi Kitabevi. s.3-57.

2 Aralık 1979 tarihinde yapılan referandum ezici bir çoğunlukla kabul edildi.³⁷⁸ Anayasanın kabulünden sonra devletin yapısı, otoritenin kime ait olacağı, İslam ve İran milliyetçiliği arasındaki denge gibi konularda önemli belirsizlikler ortaya çıktı.³⁷⁹ Tebrizli Ayetullah Muhammed Kazım Şeriatmedari, referandumun hemen sonrasında kabul edilen anayasaya karşı bir fetva yayımladı. Bunun üzerine başlayan protestolarda, Şeriatmedari yanlıları ile güvenlik güçleri arasında çatışmalar yaşandı. Olayların büyümesi üzerine Şeriatmedari, sükûnet çağrısı yaparak protestoları sona erdirdi.³⁸⁰

Başbakan Mehdi Bazargan, anayasa hazırlama sürecinde İslami nitelikli bir anayasa hazırlanmasına karşı çıkarken, Humeyni'nin "Büyük Şeytan" ilan ettiği ABD ile İran'ın ilişkilerini normalleştirebilmek için gizli görüşmeler yapıyordu. Ancak bu görüşme Ekim 1979 ayının sonunda, İran televizyonunda gösterildi ve İran kamuoyunda ciddi bir infiale sebep oldu. Bu infial neticesinde bir grup Encümen-i İslami üyesi üniversite öğrencisi, 4 Kasım 1979 tarihinde ABD Büyükelçiliği'ni basarak, 65 elçilik çalışanını 444 gün süreyle rehin aldılar.³⁸¹ Rehine krizinin başlamasından hemen sonra Başbakan Mehdi Bazargan ve hükümeti istifa etmiş ve istifası kabul edilmişti.³⁸² İran, bu kriz sonrasında bir süre başbakansız ve cumhurbaşkansız yönetilerek, ciddi bir idari zafiyetle karşı karşıya kalmıştır.

Humeyni'ye yakın bir isim olan Ebul Hasan Beni Sadr, 25 Ocak 1980 tarihinde yapılan seçimlerde İran'ın ilk cumhurbaşkanı seçildi. Laik hükümetten ve siyasi özgürlüklerden yana olan Beni Sadr, cumhurbaşkanlığı süresince başta ABD ile rehine krizi, Kürt isyanı ve Irak ile savaş olmak üzere, birçok iç ve dış sorunla uğraşmak zorunda kaldı. Beni Sadr, ulemanın devleti ele geçirmesini engellemeye, Devrim Muhafızları'nın aşırılıklarını sınırlamaya, yerel komiteleri ve devrim mahkemelerini hükümetin kontrolü altına almaya çalışıyordu.³⁸³

³⁷⁸ Moghadam, V. (1989). One Revolution or Two? The Iranian Revolution and the Islamic Republic. Miliband, R., Panitch, L., Saville, J. (Editörler). Revolution Today: Aspirations and Realities. Socialist Register. Vol.25, ss.74-101, s.85.

³⁷⁹ Garthwaite, 2016, 241.

³⁸⁰ Keddie, N.R. (2003). Modern Iran: Roots and Results of Revolution. New Haven: Yale University Press, 249.

³⁸¹ Erdoğan, 2008, 198.

³⁸² Erdoğan, 2008, 196.

³⁸³ Zabih, S. (1982). Iran Since the Revolution. London: The Johns Hopkins University Press, 123.

Beni Sadr, İslam Devrimi Konseyi ile birlikte, 14 Mart 1980 ve 9 Mayıs 1980 tarihlerinde iki turlu olarak yapılan Meclis seçimlerine kadar ülkeyi yönetti. Humeyni'ye çok yakın olmasıyla bilinen Ayetullah Muhammed Hüseyini Bihişti'nin liderliğini yaptığı Hizb-i Cumhuri-i İslami (İslami Cumhuriyet Partisi) seçimlerde 130 sandalye kazanarak, Meclis'te çoğunluğu elde etti. İslam Devrimi Konseyi'nin seçimlerden sonra ilga edilmesiyle, Ayetullah Bihişti ile Beni Sadr arasında hükümetin teşkili konusunda sürtüşmeler başladı. Artan sürtüşmeler neticesinde, Ayetullah Humeyni, Velayet-i Fakih yetkisiyle Beni Sadr'ı, 10 Haziran 1981'de ordu komutanlığından, 20 Haziran 1981'de ise cumhurbaşkanlığından azletti.³⁸⁴

Görevlerinden azledilen Beni Sadr, Fransa'ya kaçarken, ülke genelinde protestolar başlamış, Beni Sadr'ı destekleyen Halkın Mücahitleri Örgütü ile İran güvenlik güçleri arasında yaşanan çatışmalar, bir iç savaş halini almıştı.³⁸⁵ Ayetullah Bihişti ise 28 Haziran 1981'de, İslami Cumhuriyet Partisi merkezinde patlayan bir bomba ile beraberindeki çok sayıda bakan ve milletvekili ile birlikte öldürüldü. 24 Temmuz 1981'de yapılan seçimlerde Muhammed Ali Recai cumhurbaşkanlığına seçildi, ancak 29 Ağustos 1981'de yapılan bir başka bombalı suikastle Cumhurbaşkanı Muhammed Ali Recai ve Başbakan Muhammed Cevad Bahanur öldürüldüler. 2 Ekim 1981'de tekrar yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise Hüccetül İslam Seyyid Ali Hamaney, cumhurbaşkanlığına seçildi ve böylece cumhurbaşkanlığı makamı ulemanın eline geçmiş oldu.³⁸⁶

İran içerisinde siyasi kriz ve iç savaşa varan çatışmalar yaşanırken, özellikle Şii nüfus barındıran bölge ülkeleri İran'ın devrim ihracı politikasından rahatsız oluyorlardı. Geçmiş dönemde başta Şattülarap bölgesi olmak üzere, İran'la sınır sorunları yaşayan Irak ise, hem İran'ın içinde bulunduğu durumu fırsata çevirmiş hem de bölge ülkelerinin bu korkusunu kullanarak desteklerini almış ve 22 Eylül 1980'de sınırlarını genişletmek ve yeni rejimi yıkmak maksadıyla İran'ı işgal etmeye başlamıştı.³⁸⁷

³⁸⁴ İSAM, 2000, 404.

³⁸⁵ Doğan, 2014, 43.

³⁸⁶ İSAM, 2000, 404.

³⁸⁷ İSAM, 2000, 404.

Bu dönemde İran ile rehine krizi yaşayan ABD, bir takım diplomatik girişimlerde bulunmuş, ancak bu girişimlerden sonuç alamayınca Irak'ı hem diplomatik hem de askeri olarak desteklemeye başlamıştı. SSCB ise, ABD'nin, desteklediği Irak aracılığıyla bölgede etkinliğinin artmasından rahatsız oluyordu. Ancak SSCB, Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal etmiş ve İran'ın Afganistan ile Orta Asya'da devrim ihracı politikasıyla istikrarsızlığa sebep olacağı endişesini taşıyordu.³⁸⁸ Fransa başta olmak üzere çok sayıda batılı ülke de, Irak'a savaş uçağı ve füze satarak, askeri destek sağladı.³⁸⁹ İngiltere, Almanya, Japonya ve Çin tarafsızlıklarını ilan etmişler, ancak İngiltere Irak'a askeri ve ekonomik yardımlarda bulunurken, daha sonraki yıllarda Almanya'nın Irak'a kimyasal silah üretimi için bazı maddeler sattığı ortaya çıkmıştı. Suriye, Cezayir ve Libya hariç tüm Arap ülkeleri Irak'ı desteklemiş, Pakistan ve Türkiye ise tarafsızlıklarını ilan edip, her iki ülkeyle de ilişkilerini sürdürmüştü.³⁹⁰

Irak, savaşın başlarında önemli ilerlemeler kaydetmiş, petrol zengini ve Arapların yoğunlukla yaşadığı Huzistan eyaletinde yer alan Hürremşehr de dahil olmak üzere birçok yeri işgal etmişti. İran ise, 1982 yılının bahar aylarından sonra toparlanarak, kaybettiği toprakları geri almaya başladı.³⁹¹ İran'ın toparlanmasında ABD ile rehine krizinin çözülmesi, iç muhalefetin bastırılması ve devrim sonrası dağılma sürecine giren ordunun yeniden toparlanması etkili olmuştu.

Rehinelerin kurtarılması için İran'a siyasi ve iktisadi yaptırımlar uygulayan ABD, bu yaptırımlardan sonuç alamayınca, gizli bir askeri operasyon yapmaya karar verdi, ancak bu operasyon başarısızlıkla sonuçlandı. Gerçekleştirilen bu operasyon ilişkileri daha da bozarken, İran'da yapılan ilk cumhurbaşkanlığı seçimleri, ABD'de demokratların seçimi kaybetmesi ve İran-Irak Savaşı, şartları değiştirmiş, artık durum İran için ulusal güvenlik sorunu halini almıştı. Humeyni görüşmeleri yürütmesi için Başbakan Muhammed Ali Recai ve hükümetini görevlendirmiş, Cezayir'in arabuluculuğundaki müzakereler sonucunda Cezayir Beyannamesi imzalanarak, 22 Ocak 1981'de rehine krizi sonlandırılmıştır.³⁹²

³⁸⁸ Garthwaite, 2016, 242-243.

³⁸⁹ İSAM, 2000, 404.

³⁹⁰ Erdoğan, 2008, 209-210.

³⁹¹ İSAM, 2000, 404.

³⁹² Erdoğan, 2008, 203-204.

Irak ile savaş, bütün İranlıları milliyetçi bir temelde birleştirdi.³⁹³ Bu siyasi ortamdan cesaret alan İran, sol grupların çoğunu yoğun bir devlet terörüyle etkisiz hale getirdi ve tüm siyasi partiler yasadışı ilan edildi. Halkın Mücahitleri Örgütü, Tudeh ve Fedailer-Çoğunluk gibi örgütlere karşı ise Şubat 1983'te harekete geçen İran, bunları yasadışı ilan ederken, üyelerinin çoğunu tutukladı.³⁹⁴ Muhalif hareketlerin bastırılmasıyla yönetim bütünlüğünü sağlayan İran, daha etkin bir dış politika izleme ve Irak savaşına odaklanma fırsatı buldu.

İran Ordusu, iç siyasi çekişmelerin sona ermesiyle birlikte toparlanmış ve Mayıs 1983'te, "Cihat, Zafere Kadar Cihat" ve "Kudüs'e Giden Yollar Bağdat'tan Geçer" sloganlarıyla, Irak Ordusu'nu geri püskürterek, Irak topraklarına girmişti. Bu başarıda ordunun emir komuta zincirinin toparlanması ve diğer yan kuvvetlerin teşkil edilmesi etkili olmuştu. Yeni rejim, eski ordunun büyük bir bölümünü muhafaza etmiş, sadece üst rütbelileri ayıklamıştı. Bu dönemde ordunun mevcudu 370.000 idi. Devrim sonrası ortaya çıkan milisler, savaş sırasında İran Devrim Muhafızları Ordusu (Sipah-i Pasdaran-ı İnkılab-ı İslami) adıyla, tam donanımlı bir askeri kuvvete dönüştüler. Küçük bir deniz ve hava gücü ile kendilerine ait bakanlıkları bulunan Devrim Muhafızlarının mevcudu 120.000 civarındaydı. Ayrıca Devrim Muhafızları Ordusu, 200.000 civarı gönüllüden oluşan Ezilmişlerin Sefer Hazırlığı (Besic-i Müstezefin) adlı destek kuvvetini de denetim altına almıştı. Bu silahlı unsurların yanı sıra 270.000 din görevlisi, kritik özelliği olan askeri birlikleri denetlemekle görevlendirilmişti. Eski rejimin istihbarat teşkilatı SAVAK ve Saray Muhafızları lağvedilmiş, bunların yerine daha etkili olan İstihbarat Bakanlığı ve Devrim Muhafızlarından seçilen 2.000-5.000 kişilik Kudüs Gücü kurulmuştu.³⁹⁵ Bu yapılanmalar dikkate alındığında İran'ın muharip askeri gücü; 370.000 Ordu mensubu, 120.000 civarı Devrim Muhafızı ve 200.000 civarı Besic gönüllüsü olmak üzere toplam 690.000 civarına ulaşmıştı.

Ekonomik sorunlarla da uğraşan İran, Ekonomi Bakanlığı eliyle fakirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek maksadıyla tüm temel maddelere karne ve fiyat kontrolü uygulaması başlattı, gıda kooperatifleri açtı ve ithalatı kısıtladı. Sanayi Bakanlığı ise, 64 girişimcinin terk ettiği çoğu borçlu durumdaki 2.000'den fazla

³⁹³ Garthwaite, 2016, 243.

³⁹⁴ Doğan, 2014, 43.

³⁹⁵ Abrahamian, 2014, 227.

fabrikayı devraldı.³⁹⁶ Devrimden önceki Pehlevi Vakfı'nın yerini Müstezefin Vakfı aldı ve bu vakıf Pehlevi rejiminin zengin ettiği 50 civarı milyonerin malvarlığına el koyarak, servetini ikiye katladı. Savaş sırasında ise, bu Vakfın adı “Ezilmişler ve Sakatlar Vakfı” (Bünyad-ı Müstezefin vü Canbazan) olarak değiştirildi. Vakıf, 1980'lerin sonuna gelindiğinde 140 fabrika, 470 büyük tarım şirketi, 100 inşaat firması, 64 maden, 250 ticari şirket ile Zem Zem Kola olarak adı değiştirilen Coca Cola fabrikası ve İttılaat ve Kayhan olarak adları değiştirilen Hyatt ve Hilton otelleri olmak üzere toplam 20 milyar Doları aşan bir serveti yönetiyordu. Ayrıca, Alavi, Şehitler, Hac, Konut, Savaş Mültecileri ve İmam Humeyni Yayınları gibi vakıflar, 400.000'den fazla çalışanı istihdam ediyordu ve bütçelerinin toplamı merkezi hükümet bütçesinin yarısı kadardı. Bu vakıfların yanı sıra Meşhed'deki İmam Rıza, Kum'daki Fatima, Rey'deki Abdülazim gibi türbelerin gayrimenkul varlıkları 8 milyar dolara yaklaşırken, sadece ruhani lidere hesap veriyorlardı.³⁹⁷

İran savaşın başlarında zorlansa ve toprakları işgal edilmeye başlasa da, ilk iki yıldan sonra karşı saldırıya geçmiş, hatta işgal altındaki topraklarını kurtarıp Irak topraklarını işgal etmeye başlamıştı. Ancak İran'ın yalnızlığı ve Irak'ın aldığı destekler, savaşın seyrini dengede tutmuş ve kazanan bir taraf olmasını engellemiştir. Savaşın sonlarına doğru üstün konuma geçen İran, barış girişimlerini karşılıksız bırakmış ve savaşa devam etmekte kararlı davranmıştı. Artık savaşı bitirmek ve İran'ı barışa zorlayabilmek için:

- Irak, İran'ın başta Tahran olmak üzere şehir merkezlerini füzelerle vurmaya başlamış, çok sayıda sivilin ölümüne sebep olmuştu. Ayrıca Irak, İran'ın petrol üretim tesislerine ve rafinerilerine hava saldırıları düzenleyerek ciddi ekonomik kayıp verdimiş ve İran'ı savaşı finanse edemez hale getirmişti.³⁹⁸

- Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Mısır, ellerindeki silahları Irak'a verirken, Sudanlı gönüllü savaşçılar Irak Ordusu'na katılıyorlardı. Ürdün ise Akabe Körfezi'ndeki limanını Irak'a gidecek yardımlar için tahsis etmişti.³⁹⁹

³⁹⁶ Abrahamian, 2014, 228-229.

³⁹⁷ Abrahamian, 2014, 231.

³⁹⁸ Erdoğan, 2008, 215.

³⁹⁹ Erdoğan, 2008, 208-210.

- Suudi Arabistan ve Kuveyt'in Irak'a destek vermesinden rahatsız olan İran, Basra Körfezi'nde bu ülkelere ait petrol tankerlerini batırmaya başladı.⁴⁰⁰ Suudi Arabistan ve Kuveyt, ciddi ekonomik kayıplara uğradıkları için Irak'a yaptıkları yardımları azaltmak zorunda kalırken, bu süreç dünya petrol piyasalarında ciddi dalgalanmalara sebep oldu. Bunun üzerine savaşa bizzat müdahil olan ABD, Nisan 1988'de Hürmüz Boğazı'nda İran donanması için çok önemli olan iki firkateyni batırdı⁴⁰¹ ve İran tankerlerini, Basra Körfezi'ne mayın döşedikleri iddiasıyla batırmaya başladı.⁴⁰² Ayrıca savaşın son günlerinde Amerikan füzeleriyle bir İran yolcu uçağı düşürüldü.⁴⁰³

- Japonya ve Almanya, İran'ın barış yapmayı kabul etmemesi durumunda, bu ülkeden petrol alımını durduracaklarını açıkladılar.⁴⁰⁴

- Libya ve Suriye, İran'a verdikleri desteği çektiler.⁴⁰⁵

İran, uygulanan ambargo ve düşen petrol gelirleri nedeniyle artan bütçe açıkları ve yükselen bir enflasyonla karşı karşıya kalmıştı. Savaş masraflarını artık karşılayamaz hale gelen İran'da halkın savaş direnci artık kırılmıştı ve ülkeyi yönetenlerin barış yapmaktan başka çaresi kalmamıştı.⁴⁰⁶ Nihayetinde savaş, İran'ın 18 Temmuz 1988'de Birleşmiş Milletler tarafından yapılan ateşkes teklifini kabul etmesiyle sona erdi. Bu savaş sonunda, BM verilerine göre, sadece İran'ın 97 milyar dolar zararı olurken, yüzbinlerce insan hayatını kaybetti.⁴⁰⁷

Savaş bittiğinde son günlerini yaşayan Humeyni, arkasında güçlü bir rejim bırakmak ve bunun sorumluluğunu kendinden sonra gelenlere bırakmamak için hapisanelerdeki siyasi muhalifleri hızla idam ettirdi. Ayrıca Humeyni'den sonra Velayet-i Fakih olması beklenen Ayetullah Hüseyin Ali Muntazari, başta siyasi özgürlükler olmak üzere, rejimin politikalarına karşı çıkıyordu. Bu nedenle Humeyni, Mart 1989'da Muntazari'yi görevinden aldı ve 3 Haziran 1989'da öldü.

⁴⁰⁰ İSAM, 2000, 404.

⁴⁰¹ Erdoğan, 2008, 208.

⁴⁰² Erdoğan, 2008, 215.

⁴⁰³ Erdoğan, 2008, 219.

⁴⁰⁴ Erdoğan, 2008, 215.

⁴⁰⁵ Erdoğan, 2008, 212.

⁴⁰⁶ Erdoğan, 2008, 213.

⁴⁰⁷ İSAM, 2000, 404.

Humeyni öldükten sonra Velayet-i Fakih olarak yerine, 1981'den beri cumhurbaşkanı olan Hüccetül İslam Seyid Ali Hamaney Rehber oldu.⁴⁰⁸

Hamaney'in Temmuz 1989'da Rehber olmasından sonra yapılan cumhurbaşkanlığı seçimine %56 oranında katılım olmuş ve oyların %94,5'ini alan Ali Ekber Haşimi Rafsancani cumhurbaşkanı seçilmiştir.⁴⁰⁹ Rafsancani, Humeyni'nin talebesi olarak 1963 yılında başlamış ve devrimin başından itibaren Humeyni'nin yanında yer almıştır. İslam Cumhuriyeti Partisi kurucuları arasında yere alan Rafsancani, 1980 yılında seçildiği Meclis Başkanlığı görevini, Humeyni'nin ölümüne kadar sürdürmüştür.⁴¹⁰

Rafsancani döneminde en önemli değişiklik, rejim içi görüş ayrılıklarının temeli olan ekonomi alanında yaşanmıştı. Humeyni döneminin katı devletçi politikaları terk edilmeye başlanarak, liberalleşmeye yönelik adımlar atıldı. 1989'dan sonra kapitalist politikalar, özelleştirme ve yeni ekonomik düzenlemeler, din adamları ve pazar eksenindeki siyasi gücü, radikal küçük burjuvaziye kaydırıldı. Bu gelişmelere paralel olarak, ticari sermayedarlık önemli ilerleme kaydetti.⁴¹¹ Devletçi uygulamalara son verilmemekle birlikte, ticarete devletin müdahalesi önemli ölçüde azaltıldı. Savaşın bitmesiyle birlikte savunma bütçesi düştüğü için kaynaklar, kalkınma programlarına ve sanayileşmeye aktarılmaya başladı. Diğer taraftan bakanlık sayısı azaltılmış ve bu sayede bürokrasi küçülürken, devlet harcamalarında da tasarruf edilmeye başlanmıştı.⁴¹² Tasarruf tedbirlerinin yanında uygulanan doğum kontrolü kampanyalarıyla nüfus artış hızı azaltılmış ve sosyo-ekonomik sorunların çözümünde önemli bir adım atılmıştı.⁴¹³

⁴⁰⁸ Doğan, 2014, 44.

⁴⁰⁹ Arıkan, P. (2006). Uneasy Coexistence: "Islamism v. Republicanism" Debate in the Islamic Republic of Iran. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.170.

⁴¹⁰ Uygur, H. (2017, 10 Ocak). Rafsancani'nin Ölümü ve İran'da Değişen Dengeler. Anadolu Ajansı. <http://aa.com.tr/tr/analiz-haber/rafsancaninin-olumu-ve-iranda-degisen-dengeler/723935> (Erişim Tarihi: 27.02.2018).

⁴¹¹ Beşiriye, H. (2009). İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset. (Çev. Mehmet Koç). İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, s.80.

⁴¹² Doğan, 2014, 45.

⁴¹³ Abrahamian, 2014, 239.

Rafsancani, savaş sonrasında kalkınma ve hayat standartlarında iyileşme vaat ederken, izlenen liberal politikalar ticaret burjuvazisinin koşullarında iyileşme sağladı. Bu dönemde, düşük petrol fiyatlarına rağmen, batı ülkeleriyle gelişen ilişkiler, ekonominin gelişmesine yardımcı oldu. Ancak enflasyon ve işsizlik dahil, ekonomik sorunlar çözülememiş, köylerden kentlere göç artarken, kent hayatı daha da zorlaşmıştı.⁴¹⁴

Rafsancani dönemi dış politikası, Irak'la yaşanan savaşa sonrasında sıkıntıları aşmak ve dış dünya ile diplomatik ilişkileri geliştirmek üzerine kuruldu. Rafsancani, savaş sonrasında bölgedeki Arap ülkelere kalıcı işbirliği ile ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesini önerdi. Ancak Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi ve sonrasında ABD'nin bölgeye müdahale ederek Körfez ülkeleriyle ikili güvenlik anlaşmaları yapması, İran'ı rahatsız etti. İran, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra Rusya ile ikili ilişkilerini geliştirmeyi tercih etti. Ancak ABD ve Avrupa ile ilişkilerini önceleyen Rusya, 1993 ortasına kadar İran'a mesafeli davrandı. Rusya'da Avrasyacı görüşün etkili olmaya başlamasıyla İran-Rusya ikili ilişkileri gelişmeye başladı.⁴¹⁵

Rafsancani, 1993 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde tekrar aday olmuş, kayıtlı seçmenlerin yarısının katıldığı seçimlerde %63 oy alarak tekrar seçilmiştir.⁴¹⁶ Yeni ekonomi politikalarının sebep olduğu hayal kırıklığı, sorunların devam etmesi ve yaşam standartlarının düzelmemesi gibi nedenlerle oyları azalan Rafsancani'nin ikinci döneminde (1993-1997), İran toplumundaki rahatsızlıklar açıkça ifade edilir hale gelmişti.⁴¹⁷ Rafsancani'nin Ağustos 1997'de görev süresinin dolmasıyla, cumhurbaşkanlığıyla beraber yürüttüğü Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi Başkanlığı'na devam etmiş ve 8 Ocak 2017 tarihinde ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.⁴¹⁸

⁴¹⁴ Doğan, 2014, 45.

⁴¹⁵ Sarı, İ. (2017, 11 Ocak). Rafsancani'nin İran'ı. Karar. <http://www.karar.com/gorusler/dr-ismail-sari-yazdi-rafsancaninin-irani-367726#> (Erişim Tarihi: 27.02.2018)

⁴¹⁶ Arıkan, 2006, 170.

⁴¹⁷ Doğan, 2014, 45.

⁴¹⁸ Koç, M. (2017, 14 Ocak). Rafsancani Sonrası İran: Belirsiz Bir Gelecek. Star. <http://www.star.com.tr/acik-gorus/rafsancani-sonrasi-iran-belirsiz-bir-gelecek-haber-1176377/Rafsancani> (Erişim Tarihi: 27.02.2018)

1997 yılında yapılan seçimlere, Rafsancani gibi modern / ılımlı sağ kanatta yer alan muhafazakâr aday Hüccetül İslam Ali Ekber Natık Nuri ile birlikte Humeyni döneminde önemli görevler yapan sessiz muhalefetiyle Kültür Bakanlığı görevinden istifa eden Hüccetül İslam Seyid Muhammed Hatemi katılmıştı. Seçimlere %80 oranında katılım olurken, Hatemi liderliğindeki reformcular oyların %69'unu alarak net bir başarı elde ettiler.⁴¹⁹

Hatemi, Velayet-i Fakih düzenine karşı çıkmadan anayasal yönetim kurulması ve baskının bitirilmesi çağrılarını yapıyordu. Ayrıca Hatemi, seçim sürecinde reform programının İslam Cumhuriyeti'nin son şansı olduğunu vurgularken, reformların engellenmesi durumunda halkın seküler bir yönetim isteyeceğini ve teokratik rejimin toptan yıkılacağını ifade ediyordu.⁴²⁰

Reformcular, siyasal sistemin daha fazla ifade özgürlüğü, hukukun üstünlüğü, sivil toplum yoluyla çoğulcu siyasetin geliştirilmesi ve daha fazla hesap verebilir bir yönetim istiyorlardı.⁴²¹ Reformcular tarafından siyasal özgürlük talepleri ön plana çıkarılmış olsa da, ekonomik kalkınma ve Batı ile yapıcı diyalog kurulması da talepler arasında yer alıyordu.⁴²²

Reform hareketi bu söylemlerle kazandığı 1997'deki cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında da başarılarına devam etmiş ve 1999'daki yerel seçimlerde %75 oy almış, Mayıs 2000'deki Meclis seçimlerinde ise, 290 sandalyenin 200'ünü kazanmıştı.⁴²³ Bu başarılar sonrasında reformcular üzerindeki baskılar artmış, basın ve ifade özgürlüğü kısıtlanmaya başlamıştı. Bu şartlarda İran halkı değişim talepleriyle Hatemi'ye olan desteğini sürdürmüş ve %67 civarında katılım olan 2001 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçiminde Hatemi %77 oy alarak yeni bir zafer elde etmiştir.⁴²⁴

⁴¹⁹ Arıkan, 2006, 170.

⁴²⁰ Axworthy, M. (2008). A History of Iran: Empire of the Mind. New York: Basic Books, 277.

⁴²¹ Arıkan, 2006, 170.

⁴²² Doğan, 2014, 46.

⁴²³ Tezcür, G.M. (2010). Muslim Reformers in Iran and Turkey, The Paradox of Moderation. Austin: University of Texas Press, 130.

⁴²⁴ Tezcür, 2010, 132.

Hatemi'nin görev süresi boyunca nispeten özgür bir siyasi ortam sağlanmış olsa da, reform programı birçok alanda muhafazakarların engellerine takıldı. Reformcu aydınlara ve siyasetçilere 1998'de yapılan suikastlar ve 1999 yazındaki öğrenci protestolarının şiddetle bastırılması, bu engellere örnek olarak verilebilir.⁴²⁵ Hatemi'nin baskılar karşısındaki sessizliği, özellikle öğrenci protestolarındaki şiddete karşı harekete geçmemesi tartışmalara ve eleştirilere sebep olmuştur.⁴²⁶

ABD'nin 2000'li yılların başında Afganistan ve Irak'ı işgal etmesi, İran'da rejimin kendini tehdit altında hissetmesine sebep oldu. Bu nedenle ilişkiler gerilirken, Batı ile yakınlaşmayı savunan reformcuların popülaritesi azalmaya başladı. Reformcuların popülaritesinin azalmasına sebep olan diğer bir etken ise, Hatemi döneminde petrol fiyatlarının artmasının da etkisiyle önemli bir ekonomik ilerleme sağlansa da gelir adaletsizliği ve işsizlik gibi yapısal sorunlara çözüm bulunamamasıydı. Reformcuların bölünmesiyle birlikte, rejimin hem dış politikada hem de ekonomide desteklediği muhafazakarların popülist söylemleri, reform hareketinin 2003'ten itibaren güç kaybetmesiyle sonuçlandı.⁴²⁷ 2004 yılında yapılan Meclis seçimlerine %51 gibi düşük bir katılım olurken⁴²⁸, Meclis'teki 290 sandalyenin 170'ini muhafazakârlar kazanmıştı.⁴²⁹

Reformcular, 2005 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde ortak bir aday üzerinde anlaşamamışlar ve seçmenlerini sandığa götürmeyi başaramamışlardı. Eski cumhurbaşkanı ve ılımlı sağcı Rafsancani, cumhurbaşkanlığına aday olmuş ve reformcuların desteğini almaya çalışmıştı. Rehber Ali Hamaney'in desteğiyle aday olan, daha önce İran Bilim ve Teknoloji Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış Tahran Belediye Başkanı Mahmud Ahmedinejad ise %60'ın üzerinde katılım olan seçimlerin ikinci turunda, oyların %62'sini alarak, İran'ın altıncı cumhurbaşkanı oldu.⁴³⁰

⁴²⁵ Doğan, 2014, 47.

⁴²⁶ Axworthy, 2008, 280.

⁴²⁷ Doğan, 2014, 47-48.

⁴²⁸ Arıkan, 2006, 170.

⁴²⁹ Tezcür, 2010, 134.

⁴³⁰ Doğan, 2014, 48.

Ahmedinejad, ulusal güvenlik ve Humeyni'nin halkçı vaatleri üzerine kurduğu seçim kampanyasında, ücretleri yükseltme, yoksulluğu azaltma, işsizliği durdurma, kötü konut koşullarını düzeltme ve sosyal adalet gibi vaatlerde bulunmuştu. cumhurbaşkanlığı süresince de popülist ve radikal söylemlerine devam eden ve yaptığı yurtiçi seyahatlerle halk desteğini canlı tutmaya çalışan Ahmedinecad, ABD ve İsrail'e karşı da sert açıklamalar yapıyordu.⁴³¹

Ahmedinecad, muhafazakarlar ile çoğu kırsal alanlarda ve az gelişmiş eyaletlerde yaşayan alt ve orta gelir grubuna mensup kitlelerin desteğini almasına karşın, reformcuların birlikte hareket edebilmesi sayesinde, 2006 yılındaki yerel seçimlerde muhafazakarların oylarında düşüş yaşandı. 2008 yılındaki Meclis seçimlerinde ise birçok reformcunun adaylığının reddedilmesi nedeniyle muhafazakarlar üstünlüğünü korumayı başardı.⁴³² 2009'daki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise, Ahmedinecad'a karşı aday olan Mir Hüseyin Musavi, 2005'teki cumhurbaşkanlığı seçimlerini boykot eden seçmenleri sandığa çekebilmeyle başarmış ve seçimlere katılım oranı %85 civarında olmuştu.⁴³³ Ahmedinecad, ilk turda %63 oyla seçimi kazanırken, reformcular seçim sonuçlarıyla oynandığını ileri sürdüler. Bu iddialarla sosyal medyada örgütlenen Musavi yanlısı Yeşil Hareket mensubu gençler, ülke genelinde geniş katılımlı protestolar başlatmış, rejim ise bu protestoları Devrim Muhafızları eliyle bastırmıştı. Protestolar bastırılmış olsa da, Ahmedinecad'ın ikinci dönemi önemli bir meşruiyet krizi ile başlamıştı.⁴³⁴

Popülist ve Batı karşıtı söylemlerine devam eden Ahmedinecad, vaatlerini gerçekleştirememiş, enflasyon ve işsizlik sorunlarına çözememiş, ayrıca yürüttüğü nükleer program sebebiyle BM Güvenlik Konseyi'nin ilave ekonomik yaptırımlarıyla karşı karşıya gelmişti. Bu başarısızlıklar muhafazakarlarda hayal kırıklığına sebep olurken, Ahmedinecad ikinci döneminin sonlarına doğru Rehber Hamaney'in desteğini kaybetmiş ve muhafazakarlar bölünmeye başlamıştı. 2012 yılındaki Meclis seçimlerinde, Yeşil Hareket yanlıları sandığa gitmezken, Hamaney ve Ahmedinecad yanlıları diye ikiye bölünen muhafazakarlar toplamda 182 sandalye, reformcu gruplar ise 75 sandalye kazanmışlardı.⁴³⁵

⁴³¹ Doğan, 2014, 49.

⁴³² Tezcür, 2010, 199.

⁴³³ Axworthy, 2008, 296.

⁴³⁴ Doğan, 2014, 49-50.

⁴³⁵ Doğan, 2014, 50.

Devrimden sonra Uzmanlar Konseyi üyeliği, Meclis Başkanlığı, Nükleer Program Başmüzakereciliği gibi önemli görevler alan Hasan Ruhani, Hatemi ve Rafsancani gibi liderler ile Yeşil Hareketin de desteğini alarak 14 Haziran 2013 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimine aday oldu. Ekonomiyi düzeltme, Batı ile ilişkileri düzeltme ve özgürlük vaatleriyle girdiği seçimlerde, katılım %73 civarında olurken, ilk turda %51 oy alarak, İran'ın yedinci cumhurbaşkanı oldu.⁴³⁶

Hasan Ruhani, 2013 yılındaki seçim kampanyasında ekonomik alanda işsizlik sorununu çözme, yolsuzlukla mücadele etme ve pahalılıkla mücadele etme vaatlerinde bulunurken, sorunların temel sebebinin kötü yönetim olduğunu öne sürmüştü.⁴³⁷ Ancak ilerleyen yıllarda bu vaatler yerine getirilememiş, resmi rakamlara göre beş milyon kişiyle işsizlik oranı %22 oranına çıkmıştı. Resmi olmayan kaynaklara göre ise işsiz sayısının 7-10 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. İşsiz üniversite mezunlarının oranı ise %31 civarındadır. Tahran'da 50 bin civarında evsiz varken, ülke genelinde 11 milyon vatandaş gecekondularda barınmakta ve İranlıların %40'ı yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Diğer taraftan Devrim Muhafızları Ordusu (DMO)'nun ülkeye kaçak yollardan soktuğu mallar, devlete 15 milyar Dolar civarında vergi kaybına sebep olmaktadır. Bu başarısız ekonomik tablo karşısında, muhalifleri Ruhani'nin dış politika ve nükleer müzakerelere fazla odaklandığı için ekonomiyle yeteri kadar ilgilenemediği eleştirisini getirmektedirler. Ruhani taraftarları ise ekonomideki kötüye gidişi düşen petrol fiyatlarına ve yolsuzluklara bağlamaktadırlar.⁴³⁸

Ruhani'nin birinci döneminde ekonomik anlamda en önemli başarı, enflasyonun kontrol altına alınarak, %10'un altına düşürülmesidir. Ruhani'nin ikinci dönemi için hazırladığı ekonomik planın en önemli ayağı, işsizlikle mücadeledir. Bu kapsamda: özel sektörün geliştirilmesi, internetin ve bilgi işlem teknolojilerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, turizm sektörünün teşvik edilmesi planlanmaktadır. İran'da kamu sektörünün istihdam üretme kapasitesi bittiği için işsizlikle mücadelede özel sektör yatırımlarına ağırlık verilmesi düşünülmektedir.

⁴³⁶ Doğan, 2014, 50.

⁴³⁷ Abdülmecid, M. (2017, Mayıs). Ruhani'nin Dört Yıllık Performansı İkinci Bir Dönem İçin Yeterli Mi? Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 6.

⁴³⁸ Abdülmecid, 2017, 7.

Bu yatırımların gerçekleşebilmesi için de finansal sistemin işlevsel hale gelmesi, tasarrufların ve diğer fonların üretken alanlara kaydırılması gerekmektedir.⁴³⁹

Ülkenin kalkınması için yurt dışındaki İranlıların ülkelerine dönmelerinin sağlanması vaadi de gerçekleşmezken, siyasi katılımı artış olmamış, ifade, toplanma ve basın özgürlükleri üzerindeki kısıtlamalar ise azalmamıştı. İran, 2016 yılı basın özgürlüğü indeksinde 180 ülke arasından 165. sırada yer almıştı. Medya üzerinde sıkı bir denetim politikası izleyen Ruhani Hükümeti döneminde, birçok gazete kapanmış veya lisansları iptal edilmişti.⁴⁴⁰ Etnik, dini ve mezhebi ayrımcılıklara ilişkin de iyileştirmeler yapılamazken, azınlık haklarında bazı ihlaller meydana gelmiştir.⁴⁴¹

Hasan Ruhani'nin 2013-2017 yılları arasındaki cumhurbaşkanlığının birinci döneminde en önemli dış politika gündemi nükleer müzakereler olurken, diplomaside "yapıcı etkileşim" ve "itidal" kavramları öne çıkarılmıştır. Ruhani, başta ABD olmak üzere, Batılı ülkelerle nükleer meselede anlaşıp, İran'a uygulanan yaptırımları kaldırmayı ve ekonomiyi rahatlatmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda, Ahmedinecad zamanında başlatılan müzakerelere devam edilmiş ve Kasım 2013'te Cenevre Anlaşması imzalanmış, 2015 yılında ise müzakereler mutabakatla sonuçlanmıştır.⁴⁴² Ayrıca Ruhani döneminde, Avrupa'dan İran'a ekonomi odaklı birçok ziyaret gerçekleşmiştir. Ancak Ruhani, Batı ile ilişkilerini geliştirmede gösterdiği başarıyı komşu Arap ülkeleri ile olan ilişkilerinde gösterememiştir. Başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ve bölge ülkeleriyle bazı gerilimler yaşanmıştır. İran'ın Suriye, Irak ve Yemen'deki mezhepçi politikaları, 2016 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen İslam İşbirliği Teşkilatı toplantısında kınanmıştır. Suriye Krizi nedeniyle Türkiye-İran ilişkilerinde de gerginlikler yaşanmıştır.⁴⁴³ Ruhani'nin birinci döneminde, İran'ın küresel ilişkileri

⁴³⁹ İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). (2017, Haziran). Ruhani'nin Yeni Dönemi. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 15.

⁴⁴⁰ Abdülmecid, 2017, 8.

⁴⁴¹ Abdülmecid, 2017, 9.

⁴⁴² İRAM, 2017 (Haziran), 16.

⁴⁴³ Abdülmecid, 2017, 6.

"Nükleer Mesele" üzerinden tartışılırken, bölgesel ilişkileri "Şii Hilali" veya "Şii Eksen" kavramları üzerinden tartışılmıştır.⁴⁴⁴

Ruhani'nin birinci dönemi 2017 yılında dolmuş ve İranlılar 19 Mayıs 2017 tarihinde 12. dönem cumhurbaşkanlığı seçimi için sandığa gitmiştir. Seçimleri denetleme ve aday adaylarının durumlarını inceleme yetkisine sahip olan Anayasayı Koruyucular Konseyi, 1600'ün üzerindeki başvuruyu inceleyerek, aralarında Hasan Ruhani, İshak Cihangiri, Seyyid Mustafa Haşimitaba, Seyyid İbrahim Reisi, Mustafa Mir Selim ve Muhammed Bakır Kalibaf'ın bulunduğu 6 adaya seçimlere katılma izni vermiştir.⁴⁴⁵

İlimli reformist kanadın temsilcisi olan Hasan Ruhani'nin en etkili rakibi muhafazakar kesimin temsilcisi Hüccetül İslam Seyyid İbrahim Reisi olmuştur. 1960 yılında doğan İbrahim Reisi, 1980 yılında Kerec Savcı Yardımcısı, birkaç ay sonra Kerec Savcısı olmuş, 1981-1984 yılları arasında ise Hemedan Başsavcısı olarak görev yapmıştır. Ayetullah Humeyni'nin talimatıyla, 1988 yılında, 3.000-4.000 kişinin idamını gerçekleştiren ve muhaliflerin tabiriyle "Ölüm Komitesi" olarak anılan 4 kişilik heyette yer alan Reisi, 2004-2014 yılları arasında İran Yargı Başkan Yardımcılığı yapmıştır. Reisi seçim sürecinden önce, eşzamanlı olarak, Uzmanlar Meclisi üyesi, Başsavcılık, Din Adamları Özel Mahkemesi Başsavcılığı ile ülkenin en güçlü vakfı olan Astan-i Kudsi Rezevi'nin başkanlığını yürütüyordu. Reisi, İran'daki müesses nizamı teşkil eden Devrim Rehberliği, DMO ve Yargı üçlüsünün parçası ve seçimlerdeki adayı idi. Ekonomi alanında popülist söylemlerle istihdam artışı ve toplu konut inşaatları gibi vaatlerde bulunan Reisi, dış politika alanında da Devrim Rehberi Hamaney ve DMO ekseninde olup, seçilmesi durumunda daha sert politikalar izleyeceği tahmin edilmekteydi.⁴⁴⁶

Ruhani ve Reisi'nin başı çektiği ve halkın %73 oranında katılım gösterdiği seçimlerde, Reisi oyların %38'ini almış, Ruhani ise %58 oy alarak tekrar

⁴⁴⁴ İRAM, 2017 (Haziran), 16.

⁴⁴⁵ Koç, M. (2017, Mayıs). İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Adaylar. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 8.

⁴⁴⁶ Koç, 2017 Mayıs, 10-11.

cumhurbaşkanı seçilmiştir.⁴⁴⁷ Cumhurbaşkanı Ruhani ile Devrim Rehberi Hamaney arasında temel sorunlarının çözümüne ilişkin derin görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ülkedeki yolsuzluk, rant, usulsüzlük, işsizlik ve fakirlik gibi temel sorunların çözümü için yapısal reformlar gerekmektedir. Ancak ekonominin neredeyse tamamını elinde tutan DMO ve dini vakıflar nedeniyle bu reformlar yapılamamaktadır. Diğer taraftan siyasi özgürlükler ve etnik-dini azınlıklar konusunda ciddi sorunlar yaşanmaktadır.⁴⁴⁸ Dış politikada daha ılımlı politika izlemek isteyen Ruhani, Hamaney ve DMO'nun engelleriyle karşılaşmaktadır. Orta Doğu'da, DMO eliyle mezhep çatışmaları üzerinden politika yürüten İran'ın, kendi içindeki etnik ve dini sorunları dikkate alındığında bumerang etkisiyle karşılaşacağı ve bölgedeki çatışmalı ortamın kendi içine de sıçrayacağı kuvvetle muhtemeldir. Ruhani'nin yeni döneminde ekonomi, siyasi özgürlükler ve dış politikanın başı çektiği temel sorunların gündemi meşgul edeceği ve Ruhani'nin bu alanlardaki başarısının, reformcu kanadın 2021 yılında yapılacak seçimlerdeki başarısını da doğrudan etkileyeceği değerlendirilmektedir.

⁴⁴⁷ Afacan, S. (2017, 22 Mayıs). Ruhani'nin Seçim Zaferi ve Müesses Nizam. Anadolu Ajansı. <http://aa.com.tr/tr/analiz-haber/ruhaninin-secim-zaferi-ve-muesses-nizam/823379> (Erişim Tarihi: 27.02.2018).

⁴⁴⁸ Koç, M. (2017, 27 Mayıs). Ruhani'nin Yeni Dönemi: 2. Döneminde Ruhani'yi Bekleyen İç ve Dış Sorunlar Üzerine. Star. <http://www.star.com.tr/acik-gorus/ruhaninin-yeni-donemi-haber-1221699/> (Erişim Tarihi: 27.02.2018).

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE İRAN

2.1. Nüfus ve Demografik Yapı

2.1.1. Nüfus Yapısı

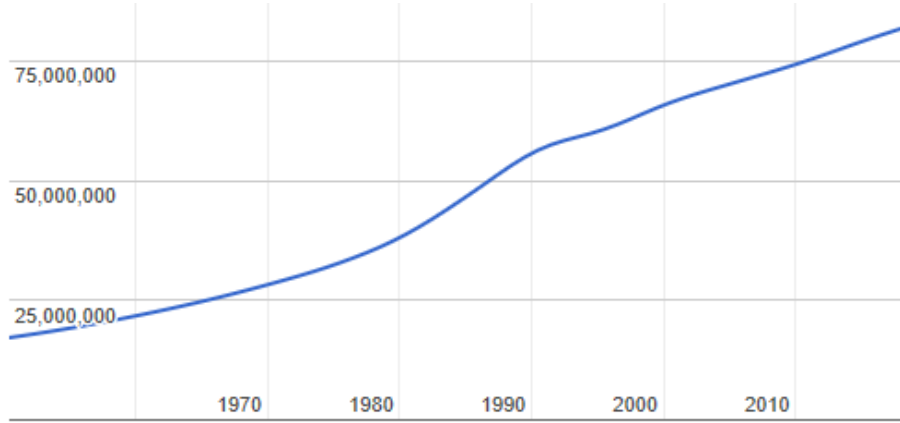
İran'ın 2018 yılı itibarıyla nüfusu 82 milyonun üzerine çıkmıştır. Doğurganlık oranı %1,72 olurken, yıllık nüfus artış hızı %1,05 civarında gerçekleşmiş ve bir önceki yıla göre nüfusunda 848.947 kişilik bir artış yaşanmıştır. Ortalama yaşın 30,1 olduğu İran'da, şehir nüfusu 61.640.105 kişi olup, bu sayının genel nüfusa oranı %73,8 düzeyindedir. (Çizelge 2.1.)

Çizelge 2.1. İran'ın Nüfus Verileri (1955-2018)⁴⁴⁹

YIL	NÜFUS	YILLIK DEĞİŞİM (%)	YILLIK DEĞİŞİM	ORTALAMA YAŞ	DOĞURGANLIK ORANI (%)	NÜFUS YOĞUNLUĞU (Nüfus/Km ²)	ŞEHİR NÜFUSU (%)	ŞEHİR NÜFUSU
1955	19.293.999	2,42	434.946	20,9	6,91	12	30,6	5.903.540
1960	21.906.903	2,57	522.581	19,6	6,91	13	33,8	7.407.650
1965	24.955.115	2,64	609.642	20,9	6,91	15	37,2	9.275.865
1970	28.514.010	2,7	711.779	17,7	6,68	18	41,3	11.789.487
1975	32.730.554	2,8	843.309	18,1	6,24	20	46	15.040.458
1980	38.668.220	3,39	1.187.533	18,1	6,28	24	50	19.325.507
1985	47.342.702	4,13	1.734.896	17,3	6,53	29	53,6	25.379.649
1990	56.226.185	3,5	1.776.697	17,2	5,62	35	56,5	31.748.896
1995	60.575.644	1,5	869.892	18,5	3,95	37	60,1	36.423.980
2000	66.131.854	1,77	1.111.242	20,8	2,63	41	63,8	42.210.684
2005	70.421.811	1,26	857.991	24,1	1,97	43	67,3	47.393.356
2010	74.567.511	1,15	829.140	26,9	1,79	46	70,5	52.589.842
2015	79.360.487	1,25	958.595	29,5	1,75	49	73,5	58.315.802
2016	80.277.428	1,16	916.941	30,1	1,72	49	74	59.443.534
2017	81.162.788	1,1	885.360	30,1	1,72	50	74,6	60.552.800
2018	82.011.735	1,05	848.947	30,1	1,72	50	75,2	61.640.105

İran'ın nüfusu 1955 yılında 19 milyon civarındayken, 1970 yılında 28 milyon, 1980 yılında 38 milyon, 1990 yılında 56 milyon, 2000 yılında 66 milyon, 2010 yılında ise 75 milyon civarında olmuştur. (Şekil 2.1.)

⁴⁴⁹ Worldometers.info. (2018, 1 Mart). Iran Population. Dover, Delaware, ABD. <http://www.worldometers.info/world-population/iran-population/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

Şekil 2.1. İran Nüfusu⁴⁵⁰

Genç bir nüfusa sahip olan İran'da yüksek nüfus artış hızları gözlemlenmektedir. 1970'li yılların başına kadar %2,6 civarında artan İran nüfusu, bu yıllardan sonra daha hızlı artmış, 1980'lerin başında bu oran %4'leri görürken 1984'ten itibaren azalmaya başlamış ve 1995 yılında %1,5 düzeyine kadar inmiştir. Nüfus artış oranı bu tarihten sonra tekrar yükseliş eğilimi göstermiş ve 1998 yılında %2 düzeyine çıkmış, ancak bu artış ivmesi kısa sürmüştür ve tekrar azalmaya başlayarak günümüze kadar %1,1 seviyelerinde seyretmiştir. (Şekil 2.2.)

Şekil 2.2. İran'ın Yıllık Nüfus Artış Oranı⁴⁵¹

İran'ın önümüzdeki yıllarda nüfus artış hızının azalması ve 2050 yılında % 0,11 düzeyine inmesi beklenmektedir. Yapılan projeksiyonlarda İran nüfusunun 2020 yılında 83,5 milyon, 2030 yılında 89 milyon, 2040 yılında 92 milyon, 2050 yılında ise 93,5 milyon olacağı tahmin edilmektedir. Şehirli nüfus oranının 2050'ye kadar %90'lara gelmesi beklenirken, nüfusun yaşlanacağı ve ortalama yaşın 45'i geçeceği tahmin edilmektedir. (Çizelge 2.2.)

⁴⁵⁰ Worldometers.info. (2018, 1 Mart). Iran Population. Dover, Delaware, ABD. <http://www.worldometers.info/world-population/iran-population/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

⁴⁵¹ Worldometers.info. (2018, 1 Mart). Iran Population. Dover, Delaware, ABD. <http://www.worldometers.info/world-population/iran-population/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

Çizelge 2.2. İran'ın Nüfus Projeksiyonu (2020-2050)⁴⁵²

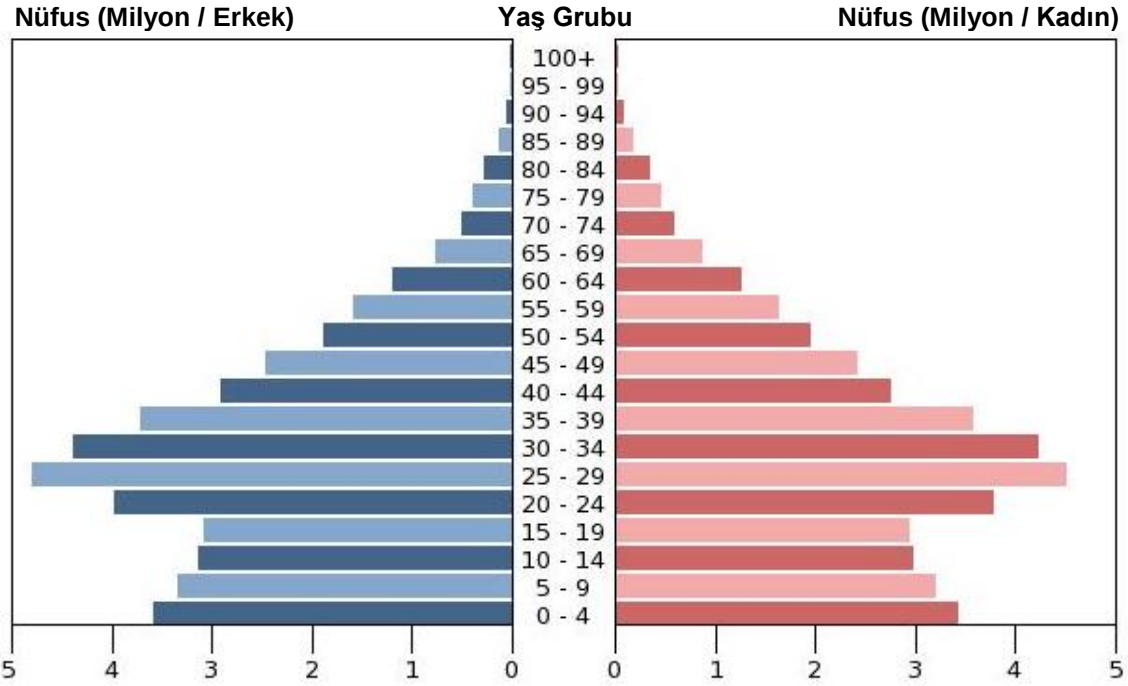
YIL	NÜFUS	YILLIK DEĞİŞİM (%)	YILLIK DEĞİŞİM	ORTALAMA YAŞ	DOĞURGANLIK ORANI (%)	NÜFUS YOĞUNLUĞU (Nüfus/Km ²)	ŞEHİR NÜFUSU (%)	ŞEHİR NÜFUSU
2020	83.587.129	1,04	845.328	32,4	1,62	51	76,3	63.738.744
2025	86.729.781	0,74	628.530	35,5	1,53	53	78,9	68.472.823
2030	88.863.308	0,49	426.705	38,4	1,5	55	81,6	72.543.820
2035	90.478.779	0,36	323.094	41	1,52	56	84,1	76.105.956
2040	91.899.463	0,31	284.137	42,9	1,55	56	86,2	79.230.575
2045	93.045.086	0,25	229.125	44,2	1,59	57	88,1	82.017.008
2050	93.553.454	0,11	101.674	45,2	1,62	57	90,2	84.357.725

İran nüfusunun 2017 yılı rakamlarına göre yaş grubu ve cinsiyet dağılımları incelendiğinde:

- 0-14 yaş grubunun %24,19 düzeyinde (10.154.424 erkek, 9.690.512 kadın);
- 15-24 yaş grubunun %14,69 düzeyinde (6.174.435 erkek, 5.878.475 kadın);
- 25-54 yaş grubunun %48,57 düzeyinde (20.316.773 erkek, 19.522.673 kadın);
- 55-64 yaş grubunun %7,22 düzeyinde (2.920.111 erkek, 2.999.525 kadın);
- 65 ve üzeri yaş grubunun %5,33 düzeyinde (2.026.594 erkek, 2.338.042 kadın) olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵³ (Şekil 2.3.)

⁴⁵² Worldometers.info. (2018, 1 Mart). Iran Population. Dover, Delaware, ABD. <http://www.worldometers.info/world-population/iran-population/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

⁴⁵³ CIA. (2018). The World Factbook / Iran. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

Şekil 2.3. İran Nüfusu'nun Yaş ve Cinsiyet Dağılımı⁴⁵⁴

Şehirleşme oranının hızla arttığı İran'da, 2011 yılında 53.646.661 kişi şehirlerde yaşarken, bu sayı 2018 yılında 61.640.105 kişiye çıkmış olup, nüfusun %75,2'sine karşılık gelmektedir.⁴⁵⁵ 2011 yılı nüfus verilerine göre, İran'ın başlıca eyaletleri olan başkent Tahran'da 12,2 milyon, Razavi Horasan'da 6 milyon, İsfahan'da 4,9 milyon, Fars'ta 4,6 milyon, Huzistan'da 4,5 milyon, Doğu Azerbaycan'da 3,7 milyon, Batı Azerbaycan ve Mazenderan'da 3,1 milyon, Kirman'da ise 3 milyon kişi yaşamaktadır. (Çizelge 2.3.)

⁴⁵⁴ CIA. (2018). The World Factbook / Iran. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

⁴⁵⁵ Worldometers.info. (2018, 1 Mart). Iran Population. Dover, Delaware, ABD. <http://www.worldometers.info/world-population/iran-population/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

Çizelge 2.3. Eyaletlere Göre İran Nüfusu (2011)⁴⁵⁶

EYALET	KENTSEL NÜFUS	KIRSAL NÜFUS	YERLEŞİK OLMAYAN NÜFUS	TOPLAM
Tahran	11.305.832	877.437	122	12.183.391
Razavi Horasan	4.311.210	1.682.405	787	5.994.402
İsfahan	4.168.219	710.989	104	4.879.312
Fars	3.016.732	1.475.350	14.576	4.596.658
Huzistan	3.218.451	1.301.268	12.001	4.531.720
Doğu Azerbaycan	2.579.178	1.145.442	0	3.724.620
Batı Azerbaycan	1.932.544	1.148.032	0	3.080.576
Mazenderan	1.682.152	1.391.786	5	3.073.943
Kirman	1.689.842	1.242.344	6.802	2.938.988
Sistan & Belucistan	1.243.079	1.288.160	3.088	2.534.327
Gilan	1.497.170	983.701	3	2.480.874
Elburz	2.184.371	228.142	0	2.412.513
Kirmanşah	1.355.094	586.621	3.512	1.945.227
Gülistan	906.182	870.068	764	1.777.014
Hamedan	1.040.605	716.669	994	1.758.268
Loristan	1.075.951	677.416	876	1.754.243
Hürmüzgan	788.471	786.379	3.333	1.578.183
Kürdistan	985.874	507.771	0	1.493.645
Merkezi	1.045.001	368.958	0	1.413.959
Erdebil	798.942	449.546	0	1.248.488
Kazvin	878.241	322.787	537	1.201.565
Kum	1.095.871	55.798	3	1.151.672
Yezd	889.583	184.829	16	1.074.428
Buşehr	704.393	325.993	2.563	1.032.949
Zencan	634.809	380.925	0	1.015.734
Çaharmahal & Bahtiyari	521.071	372.746	1.446	895.263
Kuzey Horasan	446.872	419.068	1.787	867.727
Güney Horasan	371.054	291.435	45	662.534
Kohgiluyeh & Buyer Ahmed	346.626	310.518	1.485	658.629
Semnan	486.345	144.873	0	631.218
İlam	356.896	199.327	1.376	557.599
TOPLAM	53.646.661	21.446.783	56.225	75.149.669

⁴⁵⁶ Statistical Centre of Iran. (1394 / 2015). Iran Statistical Yearbook 1392 (March 2013-March 2014). Tahran: Statistical Centre of Iran, Management and Planning Organization. Aktaran: Kartal, F. (2016). "Toplumsal ve Demografik Yapı". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 27-28.

2.1.2. Etnik ve Dini Durum

İran'da Farslar, Türkler, Kürtler, Araplar başta olmak üzere çok sayıda etnik grup yaşamaktadır. Resmi nüfus sayımlarında etnik ayrıntıya yer verilmediği için bu konudaki rakamlar yaklaşık tahminler üzerinden hesaplanmaktadır. Yapılan tahminlere göre İran nüfusunun %51'i Fars, %24'ü Azerbaycan Türkü, %8'i Gilaki ve Mazenderani, %7'si Kürt, %3'ü Arap, %2'si Türkmen, %2'si Lur, %2'si Beluci iken, %1'i ise diğer etnik gruplardan oluşmaktadır.⁴⁵⁷ (Çizelge 2.4.) Ancak yapılan bu tahminlerin genellikle taraflı olduğu ve İran'daki Türklerin sayısının ülke nüfusunun yarısı civarında olduğu değerlendirilmektedir.

Çizelge 2.4. İran'daki Etnik Gruplar⁴⁵⁸

Etnik Grup	Nüfusa Oranı (%)	Nüfus
Fars	51	41.820.000
Azerbaycan Türkü	24	19.680.000
Gilaki ve Mazenderani	8	6.560.000
Kürt	7	5.740.000
Arap	3	2.460.000
Türkmen	2	1.640.000
Lur	2	1.640.000
Beluci	2	1.640.000
Diğer	1	820.000

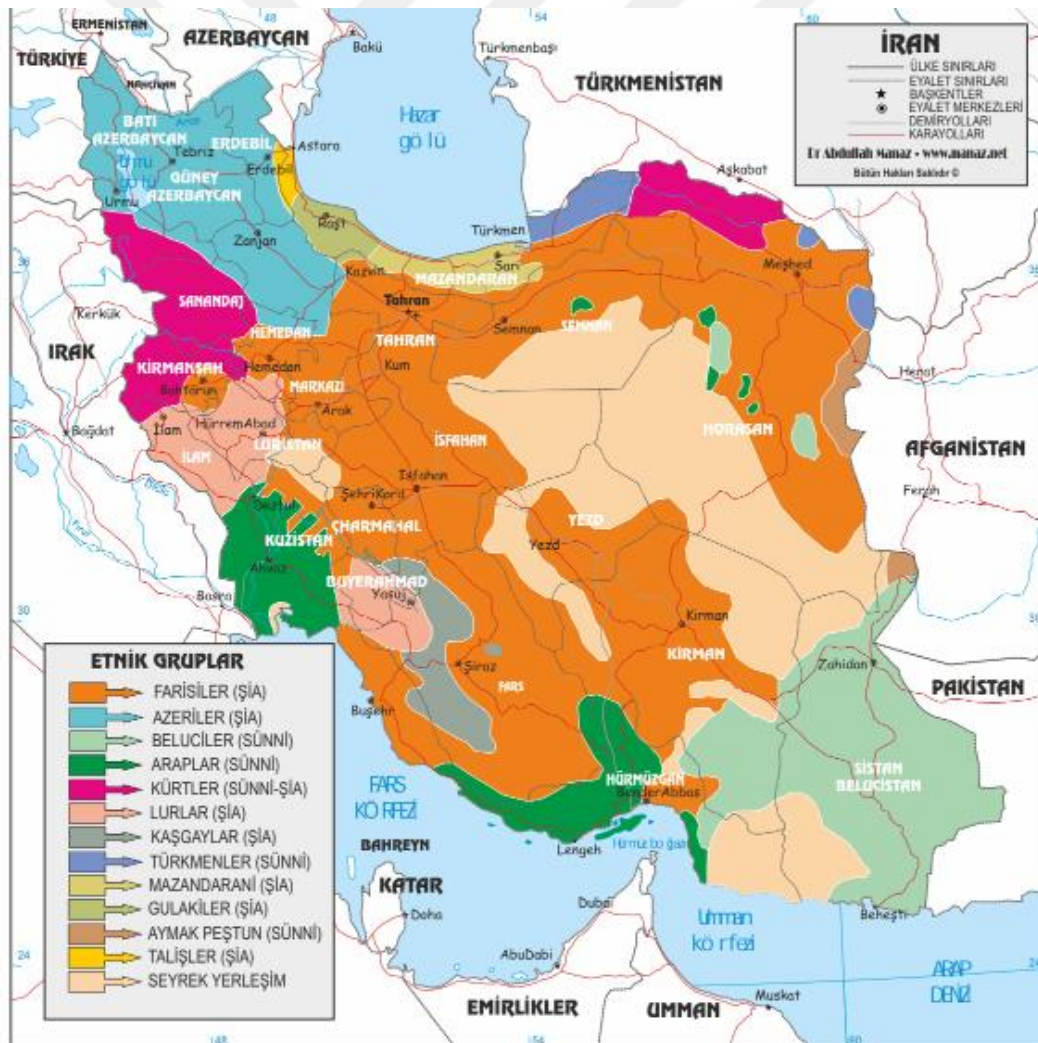
İran'daki etnik grupların yoğun oldukları bölgeler incelediğinde:

- Ülkenin çoğunluğunu teşkil eden Farsların İran'ın orta kesimlerinde;
- Azerbaycan Türklerinin İran'ın kuzeydoğusunda;
- Gilakiler ve Mazenderanilerin İran'ın kuzeyinde, Hazar Denizi'nin güneyinde;

⁴⁵⁷ Youngblood-Coleman, D. (2016). Country Review: Iran (Electronic Version). <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews?CountryId=80> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

⁴⁵⁸ Youngblood-Coleman, D. (2016). Country Review: Iran (Electronic Version). <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews?CountryId=80> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

- Kürtlerin İran'ın batısında, Irak sınırı boyunca, küçük bir grubunun ise İran'ın kuzeydoğusunda Türkmenistan sınırı boyunca,
- Arapların İran'ın güneybatısında, Basra Körfezi'nin kuzeyi ile Hürmüz Boğazı kıyılarında,
- Türkmenlerin İran'ın kuzeydoğusunda, Türkmenistan sınırı boyunca,
- Lurların İran'ın güneybatısında,
- Belucilerin ise İran'ın güneydoğusunda, Pakistan sınırı boyunca yaşadıkları görülmektedir. (Harita 2.1.)

Harita 2.1. İran'daki Etnik Gruplar⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ <https://www.manaz.net/pdf-maps/stratejik-haritalar/iran-etnik-haritasi/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

İran'ın tamamına yakını İslam dinine mensup olup, nüfusun %89'u Şii mezhebine, %10'u Sünni mezhebine bağlıdır. Ayrıca İran'da %1 civarında Yahudi, Hristiyan ve Bahai nüfus yaşamaktadır. (Çizelge 2.5.)

Çizelge 2.5. İran'daki Dini Gruplar⁴⁶⁰

Dini Grup	Nüfusa Oranı (%)	Nüfus
Şii Müslüman	89	72.980.000
Sünni Müslüman	10	8.200.000
Yahudi, Hristiyan, Bahai	1	820.000

2.2. Ekonomi

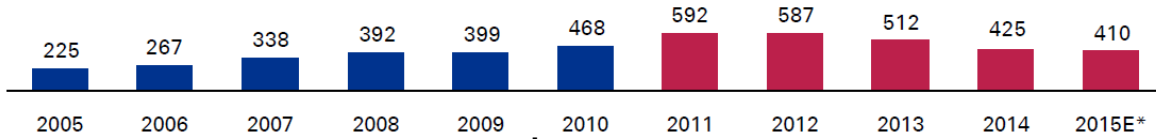
2.2.1. Genel Ekonomik Durum

İran, 2017 yılı sonu tahmini rakamlarıyla 438 milyar Dolar gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) sahip olup, bunun sektörlere göre dağılımı % 9,1'i tarım, %39,9'u sanayi, %51'i hizmetler sektörü şeklinde gerçekleşmiştir. Büyüme oranının %3,3 düzeyinde olduğu İran'da kişi başına düşen milli gelir 5.383 Dolar olup, satın alma paritesine göre kişi başına düşen milli gelir 19.050 Dolar seviyesindedir. 2017 yıl sonu tahmini rakamlarına göre enflasyonun %7,2, işsizliğin ise 11,2 oranında olduğu İran'da, 2016 yıl sonu tahmini rakamlarına göre 87,5 milyar dolar ihracat, 62,1 milyar dolar ise ithalat yapılmıştır.⁴⁶¹

Ekonomisi petrol ve doğalgaz üretimi üzerine kurulu olan İran, artan petrol fiyatlarıyla doğru orantılı olarak milli gelirini arttırmış, ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'nin 2011 yılında aldığı yaptırım ve ambargo kararı sonrasında İran ekonomisinde ciddi küçülmeler yaşanmıştır. İran, 2005 yılında 225 milyar Dolar nominal gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) sahipken, 2011 yılında GSYİH 592 milyar Dolara kadar yükselmiş, ancak 2011 yılında başlayan yaptırımlar sonrasında GSYİH düşüşe geçerek, 2015 yılında 410 milyar Dolar düzeyine kadar inmiştir. (Şekil 2.4.)

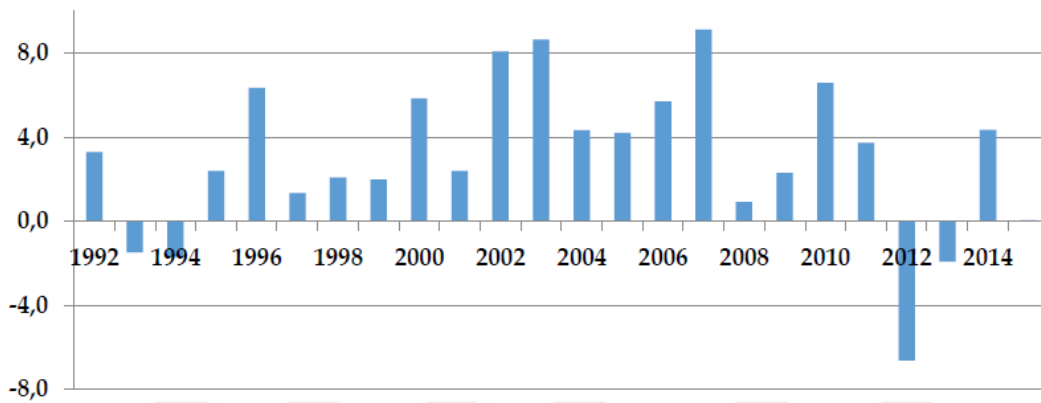
⁴⁶⁰ Youngblood-Coleman, D. (2016). Country Review: Iran (Electronic Version). <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews?CountryId=80> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

⁴⁶¹ ORSAM. (2017, Eylül-Ekim). İran Temel Ekonomik Göstergeleri (İnfografik). Ortadoğu Analiz (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi / ORSAM), Cilt:9, Sayı:82.

Şekil 2.4. Nominal GSYİH (milyar Dolar / 2005-2015)⁴⁶²

İran ekonomisinin 1992-2014 yılları arasındaki reel milli gelir büyüme hızı incelendiğinde, 1993-1994 ve 2012-2013 yılları haricinde artış yaşanmış, ancak bu artış istikrarlı bir seyir izlememiş ve küresel etkiler neticesinde dalgalı bir görünüm arz etmiştir. (Şekil 2.5.)

Şekil 2.5. Reel Milli Gelir Büyüme Hızı (%)⁴⁶³

2.2.2. Sektörel Dağılım

İran ekonomisinin en önemli unsuru, petrol ve gaz üretimi olsa da, ülkede tarım, sanayi ve hizmetler sektörü önemli bir yer tutmaktadır. 1950'li yıllardan itibaren artan petrol ve gaz gelirleri 1976 yılında GSYİH'nın %38,2'sine ulaşmıştır. Ancak 1980-1988 yılları arasında yaşanan İran-İrak Savaşı süresince İran'ın petrol üretim tesisleri ve rafinerileri hedef alınmış, bu nedenle bu sektörün payı 1988 yılında %7,3'e düşmüş, savaştan sonra ülke ekonomisinin toparlanmasıyla birlikte bu oran hızla artmaya başlamıştır. Diğer taraftan önemli bir tarım ülkesi olma özelliği taşıyan İran'da sanayileşme çabaları da devam etmektedir. Özellikle imalat sanayine yapılan yatırımlarla ülkenin dışa bağımlılığının önüne geçilmek istenmektedir. Enerji ve imalat sektörüne yapılan yatırımlarla birlikte hizmetler sektörünün de payı artmaktadır. (Çizelge 2.6.)

⁴⁶² Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) ve Türkiye İhracatçılar Merkezi (TİM). (2016, Haziran). Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi. İstanbul: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) ve Türkiye İhracatçılar Merkezi (TİM), 14.

⁴⁶³ Aslan, M., Çakır, M. (2017, Kasım). İran'da İşsizlik Sorunu. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 22.

Çizelge 2.6. GSYİH'nin Sektörel Dağılımı (%)⁴⁶⁴

Sektörler	1959	1971	1976	1988	2001
Tarım	38,3	19,5	9,9	23,5	13,4
Petrol ve Gaz	12	25	38,2	7,3	15,2
Sanayi ve Madenler	9,2	15,9	16,7	14,8	19,7
Madencilik	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6
İmalat	6	9,7	7,6	8,7	14,3
Elektrik, Gaz ve Su	0,3	1,2	0,6	0,9	1,2
İnşaat	2,5	4,6	8,1	4,7	4
Hizmetler	41,3	41,7	38,1	54,8	53,2
Ticaret, Restoran ve Oteller	13,5	8,7	6,6	18,3	14,3
Ulaşım ve İletişim	8,2	4,7	5,1	7,1	9,1
Mali Hizmetler	1,1	2,5	3,8	0,9	2,2
Emlak ve Profesyonel Hizmetler	4,4	5,6	7,4	13,8	13,8
Kamu Hizmetleri	12,1	17,6	13,7	12,2	11,4
Sosyal, Şahsi ve İç Hizmetler	2,1	2,6	1,5	2,5	2,5
Banka Hizmeti Ücreti (Tahmini / -)	0,3	2,1	2,9	0,3	
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)	100	100	100	100	100
GSYİH (Petrol Hariç)	88	75	61,8	92,7	84,8

2.2.2.1. Tarım Sektörü

İran'ın geleneksel üretim faaliyetlerinden biri olan tarım, ülke topraklarının %10-12'lik kısmında yapılmaktadır. Şeker pancarı, şeker kamışı, pamuk, tütün, pirinç, çay ve tahıllar İran'ın başlıca tarım ürünleri olmakla birlikte pirinç dışındakiler iç talebi karşılamaktan uzaktır.⁴⁶⁵ Tarım sektörü, 2010'da %21,9 istihdam sağlarken, GSYİH'nin %13,09'unu oluşturmaktadır. 2010'da, 76 milyon ton tarım ürünü, 11,8 milyon ton hayvansal ürünler, 675.000 balık üretilmiştir.⁴⁶⁶

İran, tarım ve gıda sanayi ürünlerinde iç talebi karşılayabilecek miktarda üretim yapmaya büyük önem vermekte ve bu durum kalkınma planlarında temel hedefler arasında yer almaktadır. Fakat kısa vadede bu hedefe ulaşılması mümkün görülmemektedir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Celali-Naini, A.R. (2011). "İran'da Sermaye Birikimi, Mali Piyasa Reformu ve Büyüme: Geçmiş Tecrübeler ve Gelecek Beklentiler". Katouzian, H. ve Şahidi, H. (Editörler). 21. Yüzyılda İran. (Çev. Güven, P.) Birinci Baskı. Ankara: Sitare Yayınları, 288. (Eserin orijinali 2008'de yayımlanmıştır).

⁴⁶⁵ Mohammadalirezai, E. (2012). İran İslam Cumhuriyetinde Özelleştirme. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 30.

⁴⁶⁶ Mohammadalirezai, 2012, 31.

⁴⁶⁷ Bulut, E., Kırmızıoğlu, H. (2011). "İran Ekonomisi". Yılmaz, T. ve Şahin, M. (Editörler). Ortadoğu Siyasetinde İran. Birinci Baskı. Ankara: Barış Kitap, 294.

2.2.2.2. Sanayi Sektörü

Günümüzde İran'da çeşitli ürünler üretilmekle birlikte, ağırlıklı sektörler petrokimya, demir-çelik, gıda, tekstil ve otomotiv sektörleridir. İran'da 168 adet, 50'den fazla kişinin çalıştığı geniş ölçekli gıda işleme tesisleri bulunmaktadır. Sektörlerin çoğunda (özellikle makine-ekipman, taşıt araçları ve elektrik-elektronik) montaja dayalı düşük yerli katkıya sahip, düşük kaliteli ve son kullanıcı tatmini açısından yetersiz, ihracat imkanı sınırlı bir üretim yapısı görülmektedir.⁴⁶⁸

İran'da ekonomik faaliyetlerde temel amaç, ülke halkının ihtiyaç duyduğu her türlü nihai ürünün (düşük yerel bileşen oranıyla da olsa) ülke içinde üretilmesi olmuştur. Ekonomi yönetimi yeni teknolojilerle kaliteli ürünler üretmek, ürün çeşitliliği ve kapasitedeki yetersizlikleri aşmak ve istihdam yaratmak amacıyla yabancı yatırımcılara yönelik yatırım teşviklerini III. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte uygulamaya koymuştur. Hidrokarbon rezervlerinin günün birinde tükeneyeceği fikrinden hareketle yola çıkan ekonomi yönetimi, Plan çerçevesinde öncelikli olarak petrokimya, ilaç, otomotiv, ağır sanayi makinaları (traktörler, tarımsal makinalar ve iş makinaları), dayanıklı tüketim ürünleri, tekstil, işlenmiş gıda ve yapı malzemeleri üretimine öncelik vermiştir.⁴⁶⁹

İran'da günümüzde petrol sanayii dışında otomotiv, beyaz eşya, petrokimya, ilaç, tekstil-hazırgiyim, deri, agro-endüstri, makine-ekipman, temizlik ürünleri, mobilya, aydınlatma ekipmanı, yapı malzemeleri gibi temel endüstriler kurulmuş ve geliştirilmeye çalışılmaktadır.⁴⁷⁰

2.2.2.3. Madencilik Sektörü

İran petrol ve doğalgaz rezervleri yanında maden bakımından da zengindir. Dünyanın en büyük çinko rezervine, ikinci bakır rezervine ve dokuzuncu demir rezervine sahiptir. İran ayrıca kromit, uranyum, kurşun, manganez, kömür ve altın rezervleri bakımından da avantajlı bir ülkedir. Ancak, İran'da madencilik yeterince gelişmemiş ve GSYİH'nın sadece %0,6'sına karşılık gelmektedir.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Konya Ticaret Odası (KTO). (2008, Mart). İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu. Konya: Konya Ticaret Odası (KTO), 11.

⁴⁶⁹ KTO, 2008, 11.

⁴⁷⁰ KTO, 2008, 11.

⁴⁷¹ KTO, 2008, 14.

İran'da madencilik alanında özellikle demir-çelik sektörü önemlidir. Bilinen 800 milyon ton rezervi ile dünyadaki en büyük dokuzuncu demir rezervine sahip olan İran, Ortadoğu'daki en büyük çelik üreticisi olup, dünyada 22. sırada yer almaktadır. İran, dünyadaki en büyük demir rezervlerinden birine sahip olmasına ve Ortadoğu'daki en büyük demir-çelik üreticisi olmasına rağmen 2 milyar Dolar civarında demir-çelik ürünü ithal etmektedir.⁴⁷²

Maden yataklarının geliştirilmesi İran'ın öncelikleri arasında yer almakta ve yatırımlar teşvik edilmektedir. Önemli rezervlerin varlığına karşılık İran'ın dünya maden üretimindeki yeri %1,5'in altındadır. Bu nedenle madeni varlıkların İran ekonomisine kazandırılabilmesi için yabancı teknoloji ve sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır.⁴⁷³

2.2.2.4. Hizmetler ve Ulaştırma Sektörü

İran, her yıl 2 milyona yakın turiste ev sahipliği yapmakta olup, turizm geliri bakımından dünyada 89'uncu sıradadır. Fakat İran'ın tarihi ve kültürel zenginlikleri dikkate alındığında bu sıralamanın çok gerilerde olduğu söylenebilir. Yetersiz tanıtım, dengesiz bölge şartları, ülkenin olumsuz imajı ve sektördeki planlama eksikliği bu alanda büyümeyi önlemektedir.⁴⁷⁴

İran'da ulaşım ve yük taşımacılığı genellikle karayolları, demiryolları ve denizyolları ile yapılmaktadır. İran'da özel sektöre ait her biri 20 ton taşıma kapasitesine sahip 100.000 araçtan oluşan bir tır filosu bulunmaktadır. Ayrıca 4 adet Hazar Denizi kıyılarında, 10 adet Umman Denizi ve Basra Körfezi kıyılarında olmak üzere toplam 14 adet uluslararası liman bulunmaktadır. Bunlarla birlikte ülke genelinde 9.910 km demiryolu hattı bulunmaktadır. İran ihracatının %46,3'lük kısmı tır ve kamyon filosuyla, %39,4'lük kısmı ise Basra Körfezi üzerinden denizyolu ile yapılmaktadır.⁴⁷⁵

⁴⁷² KTO, 2008, 14-15.

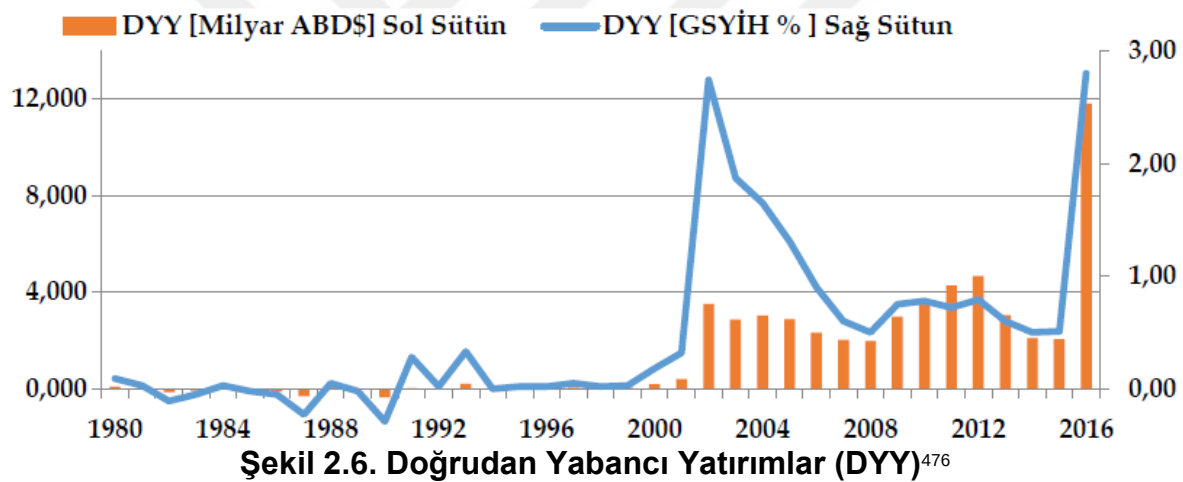
⁴⁷³ KTO, 2008, 15.

⁴⁷⁴ Bulut, Kırmızıoğlu, 2011, 299-300.

⁴⁷⁵ Bulut, Kırmızıoğlu, 2011, 300.

2.2.3. Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY)

Ekonominin büyümesinde kamu ve özel sektör yatırımlarının yanı sıra yabancı yatırımlar da önemli bir yer tutmaktadır. İran'da 1980 yılındaki devrimden sonra izlenen korumacı ekonomi politikaları nedeniyle, yabancı sermaye girişi durma noktasına gelmiş ve bu süreç 2000'li yılların başına kadar devam etmiştir. Cumhurbaşkanı Hatemi'nin ikinci döneminde başlayan dışa açılma politikası neticesinde yabancı yatırımlarda önemli bir artış meydana geldi. BMGK'nın 2011 yılında aldığı yaptırım kararı sonrasında azalma eğilimi gösteren yabancı yatırımlar, 16 Ocak 2016'da yaptırımların önemli ölçüde kaldırılmasıyla hızlı bir artış göstermiş ve 2016 yılında GSYİH'nin yaklaşık %3'üne karşılık gelen 12 milyar Dolara yakın bir yabancı yatırım gerçekleşmiştir. (Şekil 2.6.)

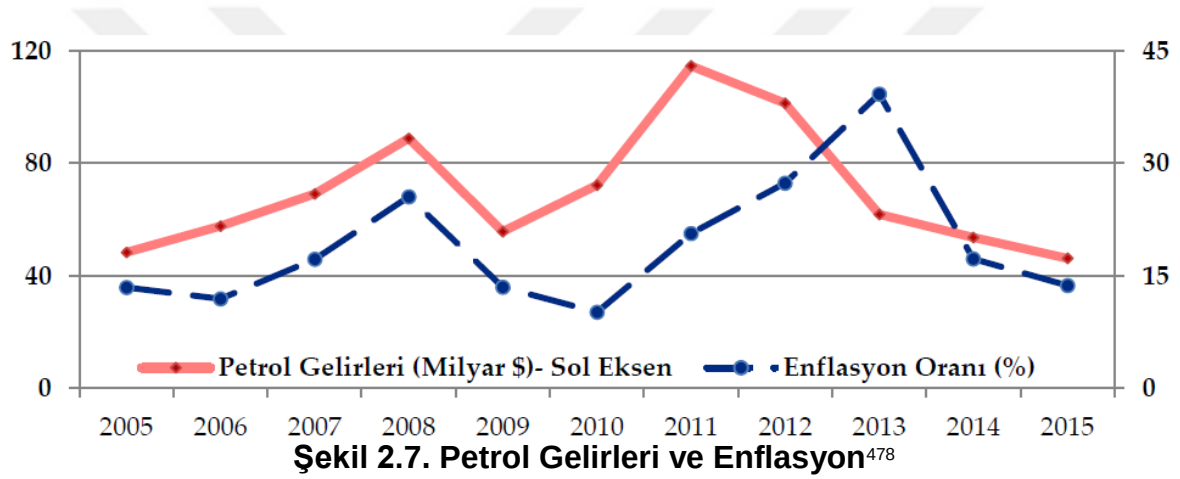
2.2.4. Enerji Kaynakları ve Enflasyon İlişkisi

İran, 157,3 milyar varillik kanıtlanmış petrol rezervi ile Venezuela, Suudi Arabistan ve Kanada'dan sonra dördüncü sırada yer alırken, 34 trilyon m³'lük kanıtlanmış doğalgaz rezervi ile Rusya'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır.⁴⁷⁷ İran'ın petrol gelirleri 2005 yılında 50 milyar Dolar civarındayken, ilerleyen yıllarda artmış ve 2008 yılında 80 milyar Doları geçmiştir. 2009 yılında sert bir düşüşle 55 milyar Dolara inen petrol gelirleri, kısa sürede toparlanmış ve 2011 yılında 120 milyar Dolara yaklaşmıştır. Ancak 2011 yılında başlayan yaptırımlar neticesinde İran'ın petrol gelirleri hızla azalmış ve 2015 yılında 45 milyar Dolar civarına

⁴⁷⁶ Aslan, Çakır. (2017, Kasım). 23.

⁴⁷⁷ DEİK ve TİM. (2016, Haziran). 15.

inmiştir. (Şekil 2.7.) Artan petrol gelirleriyle birlikte kamu harcamaları da artış göstermiş, meydana gelen parasal genişleme neticesinde tüketici talebi artmış, ancak ülkenin üretim kapasitesinin artan talebi karşılayacak düzeyde arttırılamamasından dolayı ciddi bir enflasyon sorunu ortaya çıkmıştır. Enflasyon oranı, 2005 yılında %15 civarındayken, artan petrol gelirlerinin etkisiyle 2008 yılında %25 seviyesine çıkmış, 2009 yılındaki petrol gelirinin azalmasıyla enflasyon da inişe geçmiş ve 2009'da %15, 2010'da ise %10 seviyelerine inmiştir. Petrol gelirlerinin tekrar artmasıyla birlikte 2013 yılında %40 civarına yükselen enflasyon, yaptırımlar sonrasında düşen petrol gelirleriyle birlikte düşmüş ve 2015 yılında %15'in altına inmiştir. (Şekil 2.7.)

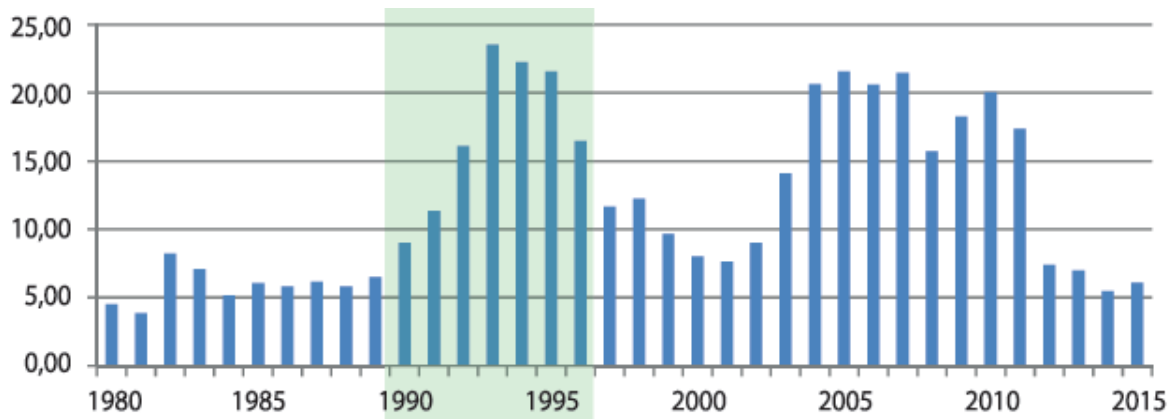
Şekil 2.7. Petrol Gelirleri ve Enflasyon⁴⁷⁸

2.2.5. Dış Borç Stoku

İran-Irak Savaşı boyunca 5 milyar Dolar düzeyinde olan İran'ın dış borç stoku, savaş sonrasında artmaya başladı ve 1993 yılında 25 milyar Dolara yaklaştı. (Şekil 2.8.) Dış borçların ülke ekonomisi için ciddi sorun olmaya başlamasıyla, 1993 yılında ekonomik tedbirler yürürlüğe kondu. Tedbirler kapsamında ithalat kısıtlamaları başlatılırken, Merkez Bankası sabit kur rejiminden serbest kur rejimine geçti. Alınan tedbirler neticesinde dış borç 2001 yılında 7 milyar Dolara kadar indi. Ancak kur rejimi değişikliği ve ithalat kısıtlamaları nedeniyle ithal girdiyle üretim yapan sektörler olumsuz etkilendi. Üretim maliyetlerinin yükselmesi enflasyona yol açarken, maliyet artışı nedeniyle yeni yatırımlar azalmış ve işsizlik sorunu kronik bir hal almıştı. 2001 yılından sonra

⁴⁷⁸ Aslan, M. (2016, 23 Ağustos). İran'da Enflasyon Sorunu. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 16. <https://www.iramcenter.org/iran-da-enflasyon-sorunu/> (Erişim Tarihi: 09.03.2018)

tekrar artmaya başlayan dış borç stoku Ahmedinecad döneminde (2005-2013) ortalama 20 milyar Dolar düzeyinde olmuştur. (Şekil 2.8.) Bu dönemde dış borç stokunun bu kadar yükselmesinde, devlet kaynaklarının önemli bir kısmının alt gelir grubundaki vatandaşlara sosyal yardım olarak dağıtılması sebebiyle, yatırım harcamalarının dış borç ile finanse edilebilmesinin etkili olduğu söylenebilir. Ahmedinecad'ın son dönemlerinde yüksek düzeydeki dış borca karşı tedbirler alınırken, 2011 yılında başlayan yaptırımlar ve ambargolar nedeniyle ithalat kısıntıları başlamıştı. Yaptırımların da etkisiyle 2012-2015 yılları arasında dış borç stoku 5-7 milyar Dolar düzeyinde gerçekleşmişti. (Şekil 2.8.)

Şekil 2.8. Toplam Dış Borç Stoku (Milyar Dolar)⁴⁷⁹

2.2.6. İşsizlik Sorunu

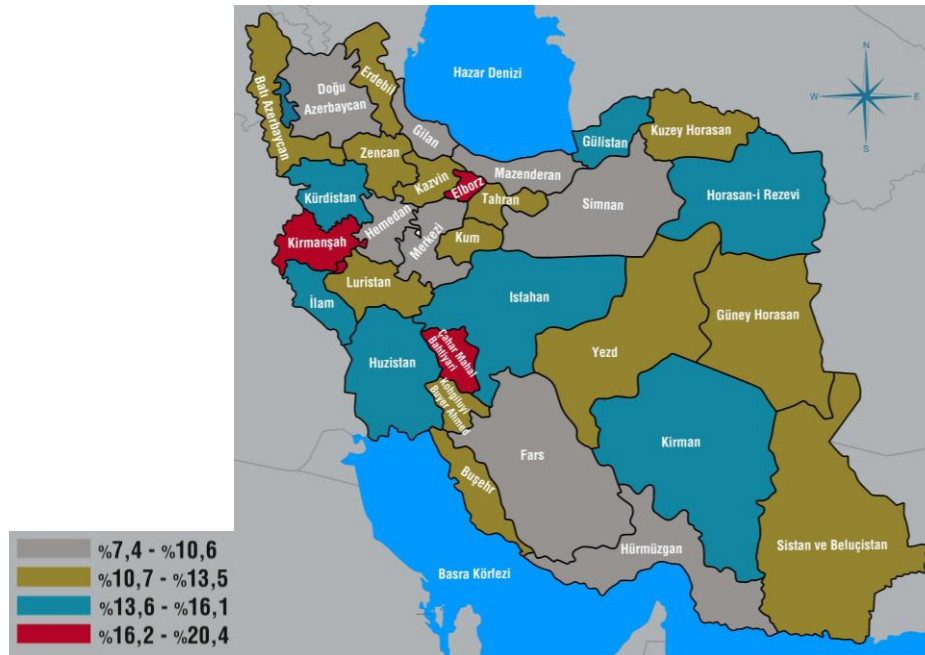
Ekonomik istikrarsızlık ve yapısal sorunlar nedeniyle, İran'da işsizlik sorunu kronik bir hal almıştır. İşsizlik oranları, 1991-2015 yılları arasında %11-13 aralığında seyrederken, kadınlardaki işsizlik %18-20 düzeyinde, erkeklerde ise %10-11 düzeyinde olmuştur. Genç işsizlik (15-24 yaş arası) düzeyi ise, 1991-2007 yılları arasında %22-24 düzeyinde olurken, 2014 yılında %29,4'e kadar yükselmiştir. Kadınların dezavantajlı durumu gençlerde de göze çarpmakta olup, 2014 yılında kadın genç işsizlik oranı %41,4 iken, erkek genç işsizlik oranı %26,1 olmuştur. (Çizelge 2.7.)

⁴⁷⁹ Aslan, M. (2017, Ocak). Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığı Döneminde İran Ekonomisi. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 11.

Çizelge 2.7. İşsizlik Göstergeleri⁴⁸⁰

YIL	İŞSİZLİK ORANI (%)	KADIN İŞSİZLİK ORANI (%)	ERKEK İŞSİZLİK ORANI (%)	GENÇ İŞSİZLİK ORANI (%) (15-24 YAŞ)	GENÇ-KADIN İŞSİZLİK ORANI (%) (15-24 YAŞ)	GENÇ-ERKEK İŞSİZLİK ORANI (%) (15-24 YAŞ)
1991	11,1	19,8	10,1	22,3	30,9	20,6
1993	12,2	20,1	11,2	23,8	32,1	22,1
1995	11,9	19,4	10,9	23,6	32,5	21,8
1997	11,5	19	10,4	23,1	33,3	21
1999	11,3	18,2	10,1	22,6	31,4	20,6
2001	12,8	19	11,6	24,3	32	22,3
2003	12,2	18,9	10,7	24,1	32,6	21,7
2005	12,1	18,4	10,5	23,9	33,6	20,9
2007	10,6	16,1	9,3	22	29,8	19,8
2009	12	17,3	10,8	24,4	32,1	22,4
2011	13,3	20,7	11,7	28,4	40,7	25,1
2013	12,9	19,8	11,3	28,8	40,8	25,6
2014	12,8	19,6	11,3	29,4	41,4	26,1
2015	12,2	19,3	10,2		41,3	

İran'ın kıyı bölgeleri, ticaret güzergahları ve tarım yapılabilen alanlarında işsizlik oranları ülke ortalamasının altında seyrederken, ulaşımın ve iklim şartların zor olduğu dağlık alanlarda ve çöl bölgelerinde, bu oran %16-20 civarında seyretmektedir. (Harita 2.2.)

⁴⁸⁰ Aslan, Çakır. (2017, Kasım). 17.

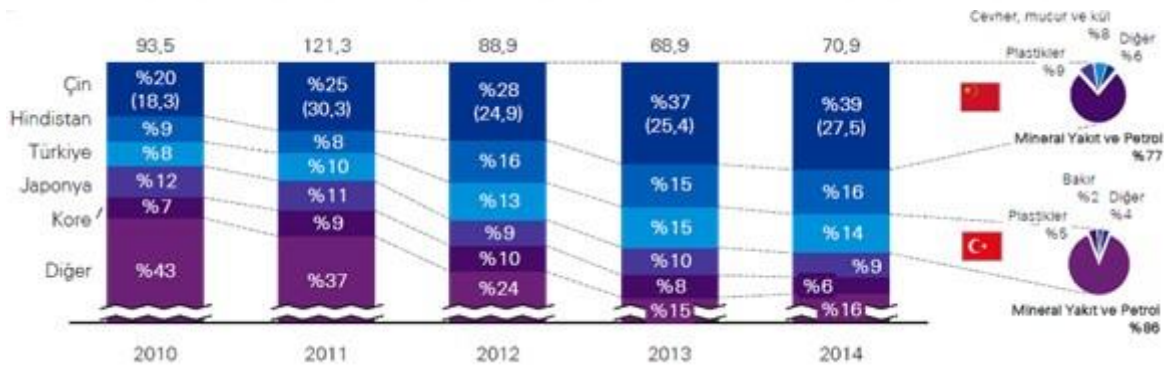
2.2.7. Dış Ticaret

İran'ın en önemli geliri olan petrol, 2010-2014 yılları arasında ihracatının %55-65'ini teşkil etmiştir. İran, petrol ürünlerinin haricinde polimerler, demir cevheri, meyve ve çerez ile alkol ve fenol ihracatı yapmaktadır. (Çizelge 2.8.)

Çizelge 2.8. İlk 5 Ürünün İhracatı (Toplam İhracat Yüzdesi / 2010-2014)⁴⁸²

EN ÇOK İHRAÇ EDİLEN ÜRÜNLER	2010 (%)	2011 (%)	2012 (%)	2013 (%)	2014 (%)
PETROL YAĞLARI	65	64	60	55	59
POLİMERLER	2	2	3	4	4
DEMİR CEVHERİ	2	2	2	3	3
MEYVE VE ÇEREZLER	2	1	2	2	2
ALKOLLER, FENOLLER	2	1	2	3	2

İran, 2010'da 93,5 milyar Dolar, 2011'de 121,23 milyar Dolar, 2012'de 88,9 milyar Dolar, 2013'te 68,9 milyar Dolar, 2014'te 70,9 milyar Dolar ihracat gerçekleştirmiş olup en önemli ihracat partnerleri arasında Çin, Hindistan, Türkiye, Japonya ve Kore gelmektedir. (Şekil 2.9.)

Şekil 2.9. İran'ın Dünya'ya İhracatı (Milyar Dolar)⁴⁸³

İran'ın en önemli ithalat kalemleri arasında değerli taş ve mücevher, motorlu taşıtlar, telekom ekipmanı, pirinç ve demir gelmektedir. (Çizelge 2.9.)

⁴⁸¹ İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). İran'da Eyaletlere Göre İşsizlik İstatistikleri. <https://www.iramcenter.org/irandaki-issizlik-oranlari/> (Erişim Tarihi: 21.03.2018)

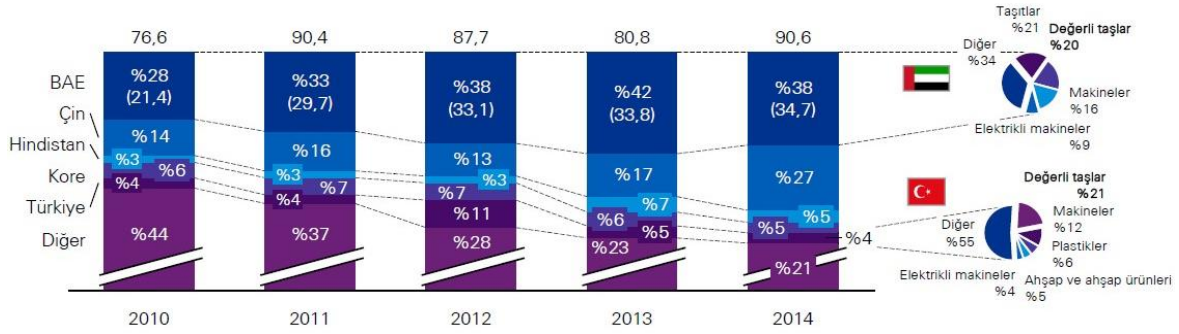
⁴⁸² DEİK ve TİM. (2016, Haziran). 16.

⁴⁸³ DEİK ve TİM. (2016, Haziran). 16.

Çizelge 2.9. İlk 5 Ürünün İthalatı (Toplam İthalat Yüzdesi / 2010-2014)⁴⁸⁴

EN ÇOK İTHAL EDİLEN ÜRÜNLER	2010	2011	2012	2013	2014
DEĞERLİ TAŞ VE MÜCEVHER	1	3	2	3	4
MOTORLU TAŞITLAR	3	3	3	3	3
TELEKOM EKİPMANI	2	2	2	2	3
PİRİNÇ	2	2	2	4	2
DEMİR	4	4	2	2	2

İran, 2010'da 76,6 milyar Dolar, 2011'de 90,4 milyar Dolar, 2012'de 87,7 milyar Dolar, 2013'te 80,8 milyar Dolar, 2014'te 90,6 milyar Dolar ihracat gerçekleştirmiş olup en önemli ihracat partnerleri arasında Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Çin, Hindistan, Kore ve Türkiye gelmektedir. (Şekil 2.9.)

Şekil 2.10. İran'ın Dünya'ya İthalatı (Milyar Dolar)⁴⁸⁵

2.2.8. Uluslararası Yaptırımlar

İran ekonomisinin son yıllardaki en önemli sorunu, yürüttüğü nükleer enerji yatırımlarına karşı maruz kaldığı yaptırımlardır. Yaptırımlar kapsamında: İran'ın uluslararası bankalardaki 100 milyar Dolar tutarındaki varlıkları dondurulmuş, İran bankalarının uluslararası finansal faaliyetleri durdurulmuş, İran'la iş yapan şirketlere başta ABD ve Avrupa ülkelerinde faaliyet yasağı getirilmiş ve İran'a petrol ambargosu uygulanmıştır.⁴⁸⁶ İran, bu yaptırımlar nedeniyle ithalat ve ihracat sorunları yaşarken, finans kuruluşları uluslararası faaliyet yürütememekte, durma noktasına gelen yatırımlar nedeniyle de ekonomik sorunlar kalıcı hale gelmektedir.

⁴⁸⁴ DEİK ve TİM. (2016, Haziran). 16.

⁴⁸⁵ DEİK ve TİM. (2016, Haziran). 16.

⁴⁸⁶ <https://tr.euronews.com/2016/01/17/iran-a-yonelik-uluslararası-yaptirimlar-kalkti> (Erişim Tarihi: 31.10.2018)

İran, tüm uluslararası baskılara rağmen nükleer yatırımlarından vazgeçmemiş ve kararlılıkla devam etmiştir. Bir petrol ve doğalgaz ülkesi olan İran'ın bu alandaki kararlılığı dünya kamuoyu tarafından anlaşılmayıp, nükleer silah üreteceği yönünde endişeler dile getirilmektedir. İran ise, uzun dönemde ucuz enerji üreterek hem maliyetleri kısmayı hem de daha az petrol ve doğalgaz tüketerek ihracat gelirlerini artırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca nükleer enerjiyle birlikte karbon yakıtların tüketimini azaltmayı ve dolayısıyla ülkenin en önemli çevre sorunu haline gelen hava kirliliğini azaltmayı istemektedir.⁴⁸⁷

İran'a uygulanan yaptırımların etkisini azaltan ve İran rejimi lehine etki eden bazı faktörler de bulunmaktadır. Bu kapsamda:

- İran halkı yaptırımlara karşı yıllardır etkin olarak uğraşabilmektedir;
- İran hükümeti yaptırımların arttırılması ihtimaline karşı bir süredir stoklama yapmaktadır;
- ABD işgali altındaki Afganistan ve Irak'a gidilerek ABD Dolarına nakit olarak ulaşılabilmektedir;
- İran rejiminin geniş kaçakçılık ağı, yaptırımlardan etkilenmeyecek bir gelir kaynağı sağlamaktadır.⁴⁸⁸

2.2.9. Direniş Ekonomisi Doktrini

İran'ın yaptırımlar neticesinde ekonomisini toparlama gayretinde olduğu açıktır. Bu konuda en önemli girişimin Devrim Rehberi Seyit Ali Hamaney'in, 18 Şubat 2014 tarihinde, Yasama, Yürütme, Yargı organlarının başkanları ile Düzenin Yararını Teşhis Konseyi Başkanı'na gönderdiği "Direniş Ekonomisi Doktrini" bildirisi olduğu söylenebilir. Bu bildiride temel olarak: devrim ilkelerinin ve vaatlerinin korunması, uluslararası ambargolar ile baş edilmesi, küresel ekonomi

⁴⁸⁷ Öztürkler, H. (2012, Nisan). İran Ekonomisinin Genel Özellikleri. Ortadoğu Analiz (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi / ORSAM), Cilt:4, Sayı:40, 86-92.

⁴⁸⁸ Özyer, N.V. (2014). "İran Ekonomisi ve Uluslararası Yaptırımlar". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul. Beta Yayıncılık, s.291-320.

ile aynı yönde hareket etme isteği hususları belirtilmiştir. Devlet organlarının hızlı bir şekilde hayata geçirmelerinin istendiği bildiride şu hususlar yer almaktadır:⁴⁸⁹

- Girişimciliği geliştirmek amacıyla ülkenin bütün mali imkân ve kaynaklarını, ilmi ve beşeri sermayesini etkin kılacak şartlar sağlanmalıdır. Ayrıca kolektif işbirliklerini teşvik edip kolaylaştırarak, orta sınıf ve düşük gelirli kesimlerin gelir düzeylerini yükselterek, bireylerin ekonomik faaliyetlere katılımı en ileri düzeye çıkarılmalıdır;

- Ülkenin uluslararası konumunu yükseltmek, üretimi, ihracatı ve bilgi yoğun hizmet sektörünü geliştirmek ve bölgede bilgi ekonomisi alanında birinci olmak amacıyla bilgi ekonomisi merkeze alınarak, ülkenin kapsamlı bilimsel programı hayata geçirilmeli ve ulusal teknoloji sistemi tesis edilmelidir;

- Üretim sektörlerini geliştirmek, işgücünü nitelikli hale getirmek, ekonomide rekabeti güçlendirmek, bölgeler ve eyaletler arasında rekabet zemini oluşturmak ve ülkenin farklı niteliklere sahip bölgelerindeki potansiyeli ve kapasiteyi kullanmak suretiyle ekonomide verimliliği artırmaya odaklanılmalıdır;

- Üretimi, istihdamı ve verimliliği artırmak, enerji tüketimini azaltmak ve sosyal adalet esaslarını geliştirmek doğrultusunda hedef odaklı sübvansiyonların imkânlarından yararlanılmalıdır;

- Üretim-tüketim zincirindeki unsurlar değer üretimindeki etkilerine uygun olarak pay almalıdırlar. Bu, özellikle beşeri sermayenin eğitim, yetenek, yaratıcılık, girişimcilik ve deneyim gibi özellikler geliştirilerek ilerletilmesiyle sağlanmalıdır;

- Temel gıdalarda ve mallarda (özellikle de ithal ürünlerde) iç üretim artırılmalı, stratejik ürünlerin üretimine öncelik verilmelidir. Belirli ülkelere bağımlılığı azaltmak için ithal ürünlerin temininde kaynakların çeşitlendirilmesine öncelik verilmelidir;

⁴⁸⁹ İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). (2016, 25 Ekim). İran'da Direniş Ekonomisinin Genel Politikaları. (Çeviren: Koç, M., Editör: Şahin, Y.) Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 15.

- Öncelikli hammadde ve malların üretimini nitelik ve nicelik olarak arttırarak gıda ve ilaç güvenliği sağlanmalı, stratejik stoklar oluşturulmalıdır;
- Üretimde niteliği ve rekabetçiliği arttırmaya yönelik planlarla eşzamanlı olarak, tüketim tarzını düzeltmeye yönelik bütüncül politikalar uygulayıp, yerli malların üretimini teşvik etmek suretiyle tüketim yönetilmelidir;
- Milli ekonominin ihtiyaçlarına cevap vermek, milli ekonomide istikrarı sağlamak ve reel sektörün güçlenmesine liderlik etmek amacıyla ülkenin mali sistemi düzenlenmeli ve güçlendirilmelidir;
- Hedefe yönelik tüm ihracat ürünleri ve hizmetleri; ürettikleri katma değer ve ülkeye sağladıkları döviz katkılarına uygun bir biçimde aşağıda belirtilen yöntemlerle desteklenmelidir:
 - + Kuralların kolaylaştırılarak gerekli teşviklerin arttırılması;
 - + Dış ve transit ticaret hizmetlerinin ve gerekli alt yapının geliştirilmesi;
 - + Yabancı sermayenin ihracata teşvik edilmesi;
 - + İhracat yapabilmek için Milli üretimin planlanması, yeni pazarlar oluşturulması ve başta bölge ülkeleri olmak üzere diğer ülkelerle ekonomik ilişkilerin çeşitlendirilmesi;
 - + Ticareti kolaylaştırmak için gerekli koşullarda takas mekanizmasından yararlanılması;
 - + Hedef pazarlarda İran'ın payını sürekli arttırmak amacıyla ihracatla ilgili kural ve düzenlemelerin istikrarlı hale getirilmesi;
- İleri teknolojiyi ülkeye transfer ederek üretimi, malların ve hizmetlerin ihracatını geliştirerek kolaylaştırmak ve dışarıdan zaruri gereksinimlerle mali kaynakları temin etmek amacıyla ülkenin serbest ve özel ticaret bölgelerinin faaliyet alanı genişletilmelidir;

- Aşağıda belirtilen yöntemlerle ülke ekonomisinin direnci arttırılmalı ve kırılganlığı azaltılmalıdır:

+ Dünyadaki ve bölgedeki ülkelerle özellikle komşularla stratejik ilişkilerin genişletilmesi, işbirliklerinin ve ortaklıkların geliştirilmesi;

+ İktisadi hedefleri desteklemek için diplomasiden yararlanılması;

+ Uluslararası ve bölgesel kuruluşların potansiyellerinden yararlanılması;

- Aşağıda belirtilen yöntemlerle petrol ve gaz ihracatından kaynaklanan gelir kırılganlığı ile mücadele edilmelidir:

+ Stratejik müşterilerin belirlenmesi;

+ Satış yöntemlerinin çeşitlendirilmesi;

+ Özel sektörün satışta yer alması;

+ Gaz ihracatının arttırılması;

+ Elektrik ihracatının arttırılması;

+ Petrokimya ürünlerinin ihracatının arttırılması;

+ Petrol ürünlerinin ihracatının arttırılması;

- Küresel petrol ve gaz piyasasında etkin olmak için ülkenin stratejik petrol ve gaz rezervleri arttırılmalı ve başta ortak havzalar olmak üzere petrol ve gaz üretim kapasitelerini koruyarak genişletmeye önem verilmelidir;

- Petrol ve gaz sektörünün değer zincirini geliştirmek, enerji tüketimini esas alarak verimliliği yüksek olan ürünlerin üretimini arttırmak ve elektrik, petrokimya, petrol ürünlerinin ihracatını kaynakların korunmasına dikkat ederek arttırmak suretiyle artı değer geliştirilmelidir;

- Kamuda genel giderlerde tasarruf yapmak amacıyla kurumlarda yapısal değişikliklere gidilmeli, devletin sınırları rasyonel sınırlara çekilmeli, denk ve gereksiz kurumlar kaldırılmalı, lüzumsuz giderler önlenmelidir;
- Vergi gelirleri artırılarak, devletin gelir sistemi ıslah edilmelidir;
- Bütçede petrole olan bağımlılık bitene kadar gaz ve petrol kaynaklarından elde edilen gelirlerden Ulusal Kalkınma Fonuna ayrılan yıllık pay arttırılmalıdır;
- Ekonomi şeffaf ve sağlıklı hale getirilerek para, ticaret, döviz vb. alanlarda yolsuzluğa neden olan etkenler ortadan kaldırılarak yolsuzluk faaliyetlerine son verilmelidir;
- Katma değeri artırma, servet üretme, verimliliği yükseltme, girişimciliği, sermayedarlığı ve üretkenliği ilerletme konusunda cihat kültürü arttırılmalı ve bu alanda seçkin hizmetleri olan kişilere Direniş Ekonomisi nişanı verilmelidir;
- Direniş Ekonomisi'nin tüm yönleri açıklanarak özellikle bilim, eğitim ve basın çevrelerinde söylem oluşturulmalı ve bu söylem ülke geneline yayılarak etkin hale getirilmelidir;
- Ülkenin bütün imkânlarının koordine edilerek, dinamik şekilde Direniş Ekonomisi'nin genel politikalarının gerçekleşmesi için Hükümet aşağıdaki faaliyetleri gerçekleştirmelidir:
 - + Proaktif güce ulaşmak ve planlanan girişimleri gerçekleştirmek için bilimsel, teknik ve ekonomik kapasitelerin belirlenerek, kullanılması;
 - + Ambargo programlarının yakından izlenmesi ve düşmanın ödeyeceği bedelin arttırılması;
 - + İç ve dış tehlikelere ve karışıklıklara karşı makul, enerjik, hızlı ve zamanlı planlar devreye sokularak ekonomik risklerin yönetilmesi;

- Dağıtım ve fiyatlandırma sistemi şeffaf ve etkin hale getirilerek, piyasa denetim yöntemleri güncellenmelidir. Yerli bütün ürünlerin standartları yükseltilmeli ve kullanımları teşvik edilmelidir.

2.2.10. Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin Ekonomi Politikası

Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani de, 2017 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde bir seçim beyannamesi hazırlamış ve bu beyannamede yer alan hususları tekrar seçilmesi durumunda uygulamayı taahhüt etmiştir. Kapsamlı bir şekilde hazırlanan beyannamede, İran'ın kısa vadeli konjonktürel sorunlarının yanı sıra uzun vadeli yapısal sorunlarına da çözüm önerileri getirilmiştir. Söz konusu beyannameye göre, Ruhani'nin önümüzdeki dönemde sosyal destek ve kalkınma politikalarına ağırlık vereceği anlaşılmaktadır. Destek politikaları ağırlıklı olarak yoksullukla mücadele ve gelir dağılımının iyileştirilmesine odaklanmaktadır. Kalkınma politikaları ise, bankacılık sektörünün düzenlenmesi, petrol gelirleri yönetiminin etkinleştirilmesi, enflasyonun kontrol altında tutulması, yolsuzlukla mücadele, kurumsal sistemde reformlar yapılması, bölgeler arası dengesizliklerin azaltılması, internet ve bilişim altyapısının azaltılması, turizmin geliştirilmesi gibi hususları içermektedir.⁴⁹⁰

2.2.11. Genel Ekonomik Değerlendirme

İran ekonomisi, her an çökmek üzere olan, başarısız, büyük potansiyele sahip, ancak kötü yönetim nedeniyle bu potansiyeli değerlendiremeyen, kırılgan bir ekonomi olarak görülmektedir. Ancak devrimden sonra 8 yıl süren bir savaş geçiren ve bu savaşta petrol üretim tesisleri ve rafinerileri vurulan, bu nedenle yıllarca en önemli gelirinden mahrum kalan İran ekonomisi, tüm yaptırımlara rağmen birçok ülkeden daha iyi bir performans sergilemiş ve beklendiği gibi bir çöküş yaşamamıştır.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Aslan, M., Nabizada, A.Z. (2017, Haziran). Ruhani'nin İkinci Dönem Ekonomi Politikaları. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 2-4.

⁴⁹¹ Albayrak, D.Ö. (2014). "İran Ekonomisinin Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı". Tamçelik, S. (Editör). İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri. Ankara: Gazi Kitabevi, 131-153, 133.

Avrupa'da ekonomi kuramları aralarında çelişkiler içerse de, Avrupa toplumunun temel özellikleri üzerine kurulmuşlardır ve bu kuramların tarihi arka planı Avrupa tarihidir. Ancak bu kuramlarla İran'ı anlamaya çalışmak, kısmen başarılı olsa da, İran'ın tarihi, sosyal ve ekonomik özelliklerinin dikkate alınmadığı analizler eksik kalmakta ve gerçeklikten uzaklaşmaktadır. Çünkü İran'ın yapısı, Avrupa'ya göre tanımlanan toplumsal ve ekonomik modellemelerden çoğu kez farklılık göstermektedir.⁴⁹² Bu nedenle İran ekonomisinin tarihi gelişimi ile toplum ve devlet arasındaki etkileşim ele alındığında, İran'ın ekonomi felsefesinin ve politikalarının gelişiminin farklı bir seyir izlediği, dolayısıyla da farklı bir değerlendirme gerektirdiği görülmektedir.⁴⁹³

Sonuç olarak, uygulanan tüm yaptırımlara rağmen İran, benzeri başka ülkelerin sahip olmadığı doğal kaynaklara ve ulusal tasarruf oranlarına sahiptir. Uluslararası politik sorunlarını çözmüş ve sahip olduğu kaynakları etkin bir şekilde kullanabilen bir İran'ın, dünyanın en büyük ekonomileri arasına katılabilecek fiziki ve insani sermaye ile doğal kaynak olanaklarına sahiptir.⁴⁹⁴

2.3. Devlet Teşkilatı ve Anayasal Kurumlar

İslam devrimiyle birlikte monarşi yıkılarak, Şiiliğe özgü kavramlarla sentezlenen bir cumhuriyet sistemi kurulmuştur. Böylece kendine özgü bir siyasal sistem kuran İran İslam Cumhuriyeti, tüm dünyada var olan yönetim şekillerinden farklı olarak yönetilmeye başlamıştır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, 3 Aralık 1979 tarihinde gerçekleştirilen referandum ile kabul edilmiştir. Söz konusu Anayasa, Şii-İslam kurallarına göre düzenlenmiş ve egemenliği sadece Allah'a ait bir hak olarak görerek, teokratik bir siyasal rejim ortaya koymuştur.⁴⁹⁵

⁴⁹² Katouzian, H. (2011). "Ekonomi Tarihinin Önemi ve İran'ın Ekonomi Tarihinin Temel Özellikleri". Katouzian, H. ve Şahidi, H. (Editörler). 21. Yüzyılda İran. (Çev. Güven, P.) Birinci Baskı. Ankara: Sitare Yayınları, 367. (Eserin orijinali 2008 yılında yayımlanmıştır.).

⁴⁹³ Albayrak, 2014, 151.

⁴⁹⁴ Öztürkler, 2012, 86-92.

⁴⁹⁵ Mokhtarpour, A. (2012). İran Devlet Modeli. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 106.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, Giriş ve 14 Fesil olmak üzere toplam 177 maddeden oluşmaktadır.⁴⁹⁶ Anayasada yer alan fasıllar sırasıyla şunlardır:

1. Genel İlkeler (md. 1-14);
2. Ülkenin Resmi Dili, Yazı ve Bayrağı (md. 15-18);
3. Milletin Hakları (md. 19-42);
4. Ekonomi ve Mali İşler (md. 43-55);
5. Milletin Egemenlik Hakkı ve Bundan Doğan Güçler (md. 56-61);
6. Yasama Gücü;
 - Birinci Bölüm: Milli Şura Meclisi (md. 62-70);
 - İkinci Bölüm: Milli Şura Meclisi'nin Yetkileri (md. 71-99);
7. Şuralar (md. 100-106);
8. Rehber veya Rehberlik Şurası (md. 107-112);
9. Yürütme Gücü:
 - Birinci Bölüm: Cumhurbaşkanlığı (md. 113-132);
 - İkinci Bölüm: Başbakan ve Bakanlar Kurulu (md. 133-142);
 - Üçüncü Bölüm: Ordu ve Devrim Muhafızları (md. 143-151);
10. Dış Politika (md. 152-155);
11. Yargı Organı (md. 156-174);

⁴⁹⁶ Cenneti, M.A. (1996). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası. (Çeviri: İslâmi Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme Grubu). Tahran: Alhuda Matbaası.

12. Radyo ve Televizyon (md. 175);

13. Yüksek Güvenlik Konseyi (md. 176);

14. Anayasa'daki Düzenlemeler (md. 177).

Anayasada ilk kapsamlı değişiklik 1989 yılında yapılmıştır. Yapılan referandumda %97 "evet" oyuyla kabul edilen değişiklik ile Anayasa'nın 5'inci, 107'nci, 109'uncu ve 111'inci maddelerinde değişiklik yapılmış, 176'ncı ve 177'nci maddeler anayasaya eklenmiştir. Yapılan değişiklikler ile:

- Rehber'in taşınması gereken temel nitelik olan "merciyet" ilkesi yerine "adil bir müçtehit olma" ilkesi getirildi;
- Milli Şura Meclisi'nin adı İslami Şura Meclisi olarak değiştirildi;
- Başbakanlık kaldırıldı ve cumhurbaşkanlığının yetkileri genişletildi. cumhurbaşkanı başyardımcısı ile yardımcılarının atanması konusunda düzenleme yapıldı;
- Uzmanlar Meclisi üye sayısı 86'ya yükseltildi;
- 176'ncı ve 177'inci maddeler olarak Ulusal Güvenlik Konseyi ve Anayasa'nın gözden geçirilmesi maddeleri eklendi.⁴⁹⁷

2.3.1. Egemen Güçler

Anayasada kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiş olup, egemen güçler "yasama", "yürütme" ve "yargı" olarak tanımlanmıştır. Bu üç güç birbirinden bağımsız olup, her biri velayet-i emr ve imamet-i ümmet (Veli-yi Fakih / Rehber) denetimindedir. (md.57)⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ Dik, E. (2016). "Merkezi Devletin Oluşumu ve Anayasal Gelişmeler". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 69-137, 80.

⁴⁹⁸ Cenneti, 1996, 50.

2.3.1.1. Yasama

İran Anayasasına göre, yasama organı tek meclislidir, ancak tek yapılı değildir. Yasama organı İslami prensiplere göre, milletvekillerinden oluşan İslami Şura Meclisi ve Koruyucular Konseyi olmak üzere iki unsurdan oluşur. Meclis'in, Koruyucular Konseyi olmadan hiçbir meşruiyeti olamaz (md.93).⁴⁹⁹

2.3.1.1.1. İslami Şura Meclisi (Meclis-i Şuraye Eslami)

Yasama gücü, halk tarafından seçilen temsilcilerden oluşan İslami Şura Meclisi eliyle kullanılır. Meclisinin onayından geçen metinler icra edilmek üzere yürütme ve yargı güçlerine tebliğ edilir (md.58). İslami Şura Meclisi, doğrudan doğruya ve gizli oyla halk tarafından seçilen temsilcilerden meydana gelir (md.62). Anayasaya göre Meclis dönemi (milletvekilliği süresi) 4 yıl (md.63), üye sayısı 270'tir (md.64). Ancak ülkenin beşeri, siyasi ve coğrafi özellikleri dikkate alınarak bu sayı değiştirilebilir. Bu kapsamda 18 Şubat 2000 tarihindeki seçimler öncesinde milletvekili sayısı 290'a çıkarılmıştır.⁵⁰⁰ Anayasada tanınan dini azınlıklar 5 milletvekilliği ile temsil edilmektedir: Zerdüşter ve Museviler birer temsilci, Süryani ve Keldani Hristiyanlar birlikte bir temsilci, güneydeki ve kuzeydeki Ermeniler de birer temsilci ile Meclis'le temsil edilirler (md.64).

⁴⁹⁹ Fanid, N.(E.)A. (2015, Haziran). "İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi". Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:7, Sayı:12, 283-296, 286.

⁵⁰⁰ Oğuz, S., Çakır, R. (2000). Hatemi'nin İran'ı. İstanbul: İletişim Yayınları, 38.

Meclis, İslam'a ve Anayasa'ya aykırı olmamak kaydıyla her sorun için yasa koyabilir (md.71). Bu konudaki denetim yetkisi Koruyucular Konseyi'ne (Şurayı Nigehban) aittir (md.72). Bakanlar Kurulu tarafından veya en az 15 milletvekili tarafından önerilen yasa tasarıları Mecliste işleme konulur (md.74).

Sistemin İslami oluşu, tüm yasa ve kuralların İslami esaslara uygun olmasının gereği, İran İslam Cumhuriyeti'nin amaçları ve onun inanç esasları, hükümet şeklinin "Cumhuriyet" olduğu, Velayet-i Emr ile İmamet-i Ümmet (Veli-yi Fakih) ve hükümet idaresinin halkın oylarıyla olduğunun belirtildiği ve İran'ın resmi din ve mezhebini belirten maddeler değiştirilemez (md.177).

Meclisin görev ve yetkileri Anayasanın farklı bölümlerinde ve maddelerinde yer almıştır.⁵⁰²

- Yasa yapmak (md.71), yasaları açıklamak ve yorumlamak (md.73);
- Bakanlar Kurulu'nun yasa tasarılarını kabul etmek veya reddetmek (md.74);
- Uluslararası anlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak (md.77);
- Bütçe ve kesin hesap yasa tasarılarını görüşmek (md.52);
- Ülkenin bütün işleri için araştırma ve soruşturma yapmak (md.76);
- Bakanlar Kurulu'nu ve bakanları denetlemek (md.89 ve md.90);
- Meclisin içtüzüğünü çıkartmak veya değiştirmek (md.65/2);
- Referandum konusunda karar almak (md.59);
- 12 kişiden oluşan Koruyucular Konseyi'nin 6 hukukçu üyesini seçmek (md.91);
- 6 kişiden oluşan Radyo Televizyon Üst Kurulu'nun 2 üyesini seçmek (md.75);

⁵⁰² Fanid, 2015, 287.

- Anayasayı Değişirme Konseyi'nin 10 üyesini seçmek (md.77).

Anayasanın 26. maddesine göre partiler, bağımsızlık, hürriyet, milli birlik ve İslami ölçüler ilkeleri ile İslam Cumhuriyeti esaslarını ihlal etmedikçe serbesttirler. Ancak devrimin ilk günlerinde bütün parti ve siyasal gruplar ülke bütünlüğü ve İslam'a karşı oldukları gerekçesiyle kapatıldı. Parti adına siyasal çalışmalar olmadığı için Mecliste de parti adına parlamento grupları yoktur.⁵⁰³

2.3.1.1.2. Koruyucular Konseyi (Şura-i Nigahban)

Anayasa'da, İslami Şura Meclisi'nin aldığı kararların İslam ahkâmı ile Anayasa'ya aykırı olmamasını temin etmek amacıyla Koruyucular Konseyi adı altında bir konsey kurulmasını öngörmüştür (md.91). Koruyucular Konseyi, Rehber'in atadığı, zamanın gereklerine ve günün sorunlarına vakıf, adil fakihlerden oluşan 6 kişi ile Yargı erki başkanı tarafından hukukun çeşitli branşlarında uzman Müslüman hukukçular arasından İslami Şura Meclisi'ne sunulan ve Meclis tarafından seçilen 6 kişi olmak üzere toplam 12 kişiden oluşur (md.90). Koruyucular Konseyi üyeleri altı yıllık bir süre için seçilirler, ancak üç yılda bir her iki grubun üyelerinin yarısı yenilenir.⁵⁰⁴

Koruyucular Konseyi'nin görevleri 3 esastan oluşmaktadır:

- Yasa ve hükümet kararnamelerinin anayasaya uygunluk denetimi;
- Anayasayı yorumlama yetkisi;
- Seçimlerin denetimi ile birlikte referandum yetkisi.⁵⁰⁵

Koruyucular Konseyi'nin seçimleri denetleme yetkisi kapsamında; Meclis, Cumhurbaşkanlığı ve Uzmanlar Meclisi seçimlerinde bir kişinin aday olabilmesi için nihai olarak Konsey tarafından onaylanması gereklidir.⁵⁰⁶

⁵⁰³ Fanid, 2015, 287.

⁵⁰⁴ Sinkaya, B. (2011). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim". Yılmaz, T. ve Şahin, M. (Editörler). Ortadoğu Siyasetinde İran. Birinci Baskı. Ankara: Barış Kitap, 22.

⁵⁰⁵ Fanid, 2015, 287-288.

⁵⁰⁶ Sinkaya, 2011a, 23.

2.3.1.2. Yürütme

Geleneksel olarak yürütme organı tek yapılı, ortaklaşa ve ikili yürütme olmak üzere üç türdür.⁵⁰⁷ İran İslam Cumhuriyeti iki başlı bir yürütme sistemini benimsemiş olup, yürütme yetkisi, doğrudan doğruya Rehberlik kurumuna (Velayet-i Fakih) bırakılmış hususlar dışında, Cumhurbaşkanı ve Bakanlara aittir (md.60) ve Cumhurbaşkanı Bakanlar Kurulu'nun başkanıdır (md.134).⁵⁰⁸

2.3.1.2.1. Rehberlik Makamı (Velayet-i Fakih)

Rehber, yürütmeye ilişkin bazı yetkileri olsa da, üç kuvvetin de üzerindedir ve bunlar arasında eşgüdümü sağlayarak, denetimlerini yapar. Rehberlik makamı, İran siyasi yapısının en önemli kendine özgü özelliği olup, Ayetullah Humeyni'nin velayet-i fakih doktrininin İran Anayasası'na uygulanmasının sonucudur.⁵⁰⁹

Şii inancına göre vahiy Hz. Muhammed'e gelmiştir ve O'ndan sonra dini ve siyasi otorite Hz. Ali soyundan gelen 12 İmam'a aittir. Ancak 12. İmam Hz. Mehdi gizlenmektedir ve bir gün ortaya çıkacaktır. Kayıp imam ortaya çıkana kadar vekalet edecek kişiler, Şii ulemanın temel tartışma konularından biri olmuştur. Humeyni, kayıp imama vekalet görevini tek bir fakihe bağlamış ve Velayet-i fakih kavramını sistemleştirmiştir.⁵¹⁰

Humeyni, mericiyet makamına geldiğinde velayet-i fakih konusunu ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Türkiye'de sürgünde iken Arapça kaleme aldığı Tahrir'ül-Vesile adlı eserinde, gaybet döneminde ehil fakihlerin siyaset ve hükümet konularında da masum İmam'ın naibi olarak yetki sahibi olduğunu ifade etmişti. Humeyni, velayet-i fakih anlayışını Necef'te kendi öğrenci halkasında verdiği fıkıh derslerinde daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Velâyet ifadesini ise İran'a döndükten sonraki ilk günlerde açıkça kullanmış ve millet egemenliğinin İslam ahkâmları çerçevesinde öncelikle İslam ve velâyet-i fakihte olduğunu belirtmiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁷ Teziç, E. (1998). Anayasa Hukuku. İstanbul: Beta Yayınları, 351.

⁵⁰⁸ Fanid, 2015, 288.

⁵⁰⁹ Sinkaya, 2011a, 25.

⁵¹⁰ Işılak, H. (2015, Temmuz). "Merci-i Taklid- Velayet-i Fakih Anlayışı ve Irak Şiiliğinde Merci-i Taklidlerin Velayet-i Fakih Anlayışına Bakışı". International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS), Cilt:3, Sayı:3, 393-400.

⁵¹¹ Taflıoğlu, M.S. (2013). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşrûiyet Kaynağı Velâyet-i Fakih". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:68, Sayı: Özel Sayı-3, 95-112.

Humeyni'nin 1989'da ölümünden sonra Rehber tayin etme görevi Uzmanlar Meclisi'ne verilmiştir.⁵¹² Anayasada 1989 yılında yapılan değişikliklerle Fakih'in bir mercii (Ayetullah) olma zorunluluğu kaldırılmıştır. Fakih'in nitelik standartları düşürülmesine (Ayetullah'tan Hüccet-ül İslam'a) rağmen yetkileri artırılmıştır.⁵¹³ Anayasada Rehber ve yetkileri için toplam 22 madde bulunmaktadır. Rehber, devlet başkanı olarak üstün güce sahiptir. Rehber'in görev ve yetkileri 3 başlık altında özetlenebilir:

- Yasama, yürütme ve yargı organları ile ilgili yetkileri;
- Liderliğe bağlı kurumlar üzerindeki yetkileri;
- Ordu ve milli güvenlik ile ilgili yetkiler.⁵¹⁴

Rehber'in görev ve yetkileri ayrıntılı olarak şunlardır (md.110:

- Düzenin Yararını Teşhis Heyeti'nin görüşünü aldıktan sonra İran İslam Cumhuriyeti'nin genel politikalarını saptamak, tayin edilen politikanın doğru şekilde icra edilmesine nezaret etmek, savaş ve barış kararı almak ve genel seferberlik ilan etmek;
- Yasama, yürütme ve yargı arasındaki meselelerin halli ve onların arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, normal yollarla çözülmesi mümkün olmayan meseleleri Düzenin Yararını Teşhis Heyeti marifetiyle halletmek;
- Halk tarafından seçilen cumhurbaşkanının mazbatasını imzalamak;
- Yüce Divan tarafından yasal ödevlerine aykırı davrandığına hükmedilmesinden veya İslami Şura Meclisi tarafından yetersizliğine karar verilmesinden sonra cumhurbaşkanını azletmek;
- Yargı başkanının önerisiyle mahkumların ceza sürelerini kısaltmak veya affetmek;

⁵¹² Sinkaya, 2011a, 25.

⁵¹³ Milani, M.M. (2004). "Humeyni'den Hamaney'e Velayet-i Fakih Kurumunun Değişimi". (Çev. Topaloğlu, F.). Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:19, 189-210, 193. (Makalenin orijinali 1992 yılında yayımlanmıştır).

⁵¹⁴ Fanid, 2015, 289.

- Silahlı kuvvetlerin başkomutanlığını yapmak;
- Şura'nın fakih üyeleri, Yargı Erki Başkanı, Radyo ve Televizyon Kurumu Başkanı, Genelkurmay Başkanı, İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Başkomutanı ve ordunun üst düzey komutanlarının tayin, azil ve istifasının kabul etmek;
- Ekonominin büyük çoğunluğunu elinde tutan bazı vakıfların yönetimini belirlemek;
- İdarenin işleyişine nezaret etmek üzere kamu kurumlarında kendi temsilcilerini bulundurmak;
- Cuma imamlarını atamak. Cuma imamları aynı zamanda gittikleri bölgede Rehber'in temsilcileridir.⁵¹⁵

Rehber, İslami Tebliğ Teşkilatı aracılığıyla yurtdışında da temsilciler bulundurmaktadır. Ayrıca Rehber'e bağlı olarak faaliyet gösteren Özel Ulema Mahkemesi, medreselerde eğitim gören öğrencilerin ve din adamlarının faaliyetlerini ve işledikleri suçları soruşturmaktadır.⁵¹⁶

Rehber ömrünün sonuna kadar görevde kalmak üzere seçilir; ancak Rehber kanuni ödevlerini yerine getiremez duruma gelir veya Rehber'de aranan niteliklerden birini yitirirse veya ilk baştan bu şartlardan bazısına sahip olmadığı anlaşılırsa makamından uzaklaştırılır. Bu hususun tespiti Uzmanlar Meclisi'nin yetkisi dahilindedir. Rehber'in ölümü veya makamından uzaklaşması halinde Uzmanlar Meclisi en kısa zamanda yeni bir Rehber tayin eder. (md.111)⁵¹⁷

2.3.1.2.2. Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hubregan-e Rahbari)

Ayetullah Humeyni'nin ölümünden sonra yerine geçecek önderi tayin etmek amacıyla 1982 yılında kurulan Uzmanlar Meclisi, 1989 yılında toplanarak Ayetullah

⁵¹⁵ Sinkaya, 2011a, 25-26.

⁵¹⁶ Üstün, İ.S. (1999). Humeyni'den Hamaney'e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 32.

⁵¹⁷ Sinkaya, 2011a, 27.

Hamaney'i önder olarak seçti. Halk tarafından 8 yıllığına seçilen Meclis üyeleri 86 din adamından oluşmaktadır.⁵¹⁸ Meclis üyeliği için genel şartlar şöyledir:

- Dindarlığının ve ahlak kurallarına bağlılığının tam olması;
- Tanınmış ilmiyelerde (din adamlarını yetiştiren okullar) eğitim görmüş olması ve içtihat ilkelerini bilmesi;
- Siyasal ve toplumsal olaylar ile güncel konulara vakıf olması;
- İran İslam Cumhuriyeti'ne bağlı olması;
- Siyasi ve toplumsal alanda herhangi bir suç teşkil edebilecek herhangi bir olaya karışmamış olması.⁵¹⁹

Uzmanlar Meclisi, Rehber'in atanması ve görevden alınmasındaki tek anayasal otoritedir. Meclisin Rehber'i seçme ve denetleme yetkileri Anayasa'nın 107'nci maddesinde, azletme şartları ise 111'inci maddesinde düzenlenmiştir.⁵²⁰

2.3.1.2.3. Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu

Rehberlik makamından sonra ülkenin en yüksek resmi makamı cumhurbaşkanlığıdır. Anayasada doğrudan Rehberlik makamına bırakılan hususlar dışında yürütme gücü, cumhurbaşkanı ve bakanlar eliyle kullanılır (md.113). Doğrudan halkoyu ile 4 yıllığına seçilen cumhurbaşkanı, üst üste sadece 2 defa seçilebilir, yeniden seçilebilmesi için aradan başka bir dönemin geçmesi gerekir (md.114). Cumhurbaşkanı adayının, İran asıllı, İran vatandaşı, tedbirli ve idareci, iyi geçmişli, güvenilir ve takva sahibi, Caferi mezhebi mensubu olması ve İslam Cumhuriyeti'nin temel prensiplerine inanması gerekir (md.115).⁵²¹

⁵¹⁸ Ahin, T. (2008). İran İslam Cumhuriyetinde Kamu Yönetimi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 46.

⁵¹⁹ Ahin, 2008, 46.

⁵²⁰ Dik, 2016, 93.

⁵²¹ Cenneti, 1996, 75-76.

Cumhurbaşkanı, seçime katılanların %50'sinin üzerinde bir oyla seçilmektedir. İlk turda adayların hiçbiri bu çoğunluğu sağlayamaz ise en fazla oy alan 2 aday ikinci turda karşı karşıya gelir (md.117). Yeni cumhurbaşkanı İslami Şura Meclisi'nde Yargı Erki Başkanı ve Koruyucular Konseyi üyelerinin de hazır bulundukları oturumda yemin ederek görevine başlar (md.121). Cumhurbaşkanı hem millete hem İslami Şura Meclisi'ne hem de Rehber'e karşı sorumludur (md.122).⁵²²

Cumhurbaşkanı, Anayasa'nın ve Meclis'in kabul ettiği yasaların uygulanmasından, ülkenin idaresinden, ekonomik ve sosyal politikalardan, iç ve dış siyasetin yürütülmesinden sorumludur. Ancak, ülkenin genel siyasetinin belirleyicisi Cumhurbaşkanı değil, Rehber'dir. Cumhurbaşkanının yetkilerini düzenleyen anayasal hükümlere göre Cumhurbaşkanı Rehber'in doğrudan yetkisine bırakılan hususlar dışında yürütme ile yetkilidir. Milli planlama ve bütçe ile sorumlu olan Cumhurbaşkanı, Plan ve Bütçe Teşkilatı'nı kontrol eder. Dışişleri bakanının tavsiyesiyle büyükelçilerin atamasını yapar, itimatnamelerini imzalar ve yabancı büyükelçilerin itimatnamelerini kabul eder. Cumhurbaşkanı, Ulusal Güvenlik Konseyi'nin başkanlığını da yapar.⁵²³

Bakanlar, Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve güvenoyu için Meclise sunulurlar. Meclisin değişikliğiyle yeni bir güven oylaması yapılmaz (md.133). Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu'nun başkanıdır. Bakanların çalışmalarını denetler, hükümetin kararlarını uygulamak için gerekli tedbirleri alır. Bakanların işbirliğiyle, hükümetin izleyeceği politikaya ve programlara karar verir (md.134).⁵²⁴

Cumhurbaşkanı, bakanları azledebilir. Böyle bir durumda görevden aldığı bakan veya bakanlar için Meclis'ten tekrar güvenoyu alması gerekir. Bakanlar Kurulu'nun yarısının değişmesi durumunda, hükümetin tümü için güvenoyunun yenilenmesi gerekir (md.136). Her bakan, Meclis'e ve Cumhurbaşkanı'na karşı sorumludur ve her bakan birbirinin faaliyetlerinden de sorumludur (md.137).⁵²⁵

⁵²² Cenneti, 1996, 76-78.

⁵²³ Sinkaya, 2011a, 24.

⁵²⁴ Dik, 2016, 97.

⁵²⁵ Dik, 2016, 97.

2.3.1.3. Yargı

Yargı erki, adaleti hayata geçirmekten sorumlu, bireysel ve toplumsal hakları savunan bağımsız bir güçtür (md.156). Yargının temel görevleri şunlardır:

- Hukuki ihlaller, şikâyetler ve husumetlerin çözümü;
- Davaların görülmesi, incelenmesi ve karara bağlanması;
- Kamu haklarının iyileştirilmesi, bireysel özgürlüklerin ve adaletin yükseltilmesi;
- Yasaların yaptırım gücünün denetlenmesi;
- Suçluların ortaya çıkarılması, soruşturulması ve İslami Ceza Kanunu mevzuat ve şartlarının uygulanması, suç ve suçluların önlenmesi adına gerekli reformların yapılması.⁵²⁶

Yargı erkini temsil eden kurumsal güç, 1989 yılında yapılan anayasa değişikliğinden önce Yargı Yüksek Konseyi'ndeydi. Değişiklik sonrasında yargı erkinin tüm yargısal, idari ve icra işlerindeki sorumlulukları, Rehber'in doğrudan 5 yıllık süre için atadığı Yargı Erki Başkanı (Reis-e Govveye Gazaiye)'na verilmiştir. Yargı Erki Başkanı'nın görevleri şunlardır:

- Anayasanın, yargı erkini düzenleyen 156'ncı maddesinde belirtilen görevler ile adaletin yerini bulması için gerekli organizasyonu sağlamak;
- İslam Cumhuriyeti için gerekli yasa tasarılarını hazırlamak;
- Adli işler ile yargıçların atanması, görevden alınması, nakilleri ve benzer idari görevleri, yasa çerçevesinde yerine getirmek.⁵²⁷

⁵²⁶ Dik, 2016, 100.

Yargı Erki Başkanı'nın, yargısal görevlerinin yanı sıra: Ulusal Yüksek Emniyet Şurası, Anayasayı Gözden Geçirme Şurası, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi, Geçici Önderlik Şurası daimi üyelikleri de bulunmaktadır.⁵²⁸

Adalet Bakanı, Yargı Erki Başkanı'nın önerdiği kişiler arasından Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Adalet Bakanı, yargı erki ile yasama ve yürütme erkleri arasındaki ilişkilerin düzenlenmesiyle görevlidir (md.160).⁵²⁹

Temel amacı mahkemeler tarafından yasaların doğru uygulanmasını denetlemek ve yargı prosedürlerinin tekliğini sağlamak olan Yüksek Mahkeme, Yargı Erki Başkanı tarafından oluşturulmaktadır (md.161). Cumhurbaşkanı'nın görevini kötüye kullanması durumunda da inceleme yapmak, Yüksek Mahkeme'nin istisnai görevleri arasında yer almaktadır. Yüksek Mahkeme Başkanı ile Başsavcısı'nı, Yargı Erki Başkanı atar.⁵³⁰

Hâkimlik teminatı Anayasa tarafından güvence altına alınmıştır (md.164). Mahkeme oturumları güvenliği tehdit edecek durumlar haricinde kamuya açık olarak yapılır (md.165).⁵³¹ Yasaların geriye yürümezlik ilkesi gereğince, sonradan gelen bir yasaya dayanarak geçmişe dönük bir suç isnat edilemez (md.169).⁵³² Mahkemelerde savcının bulunmaması ve hâkimin hem savcı hem de hâkim görevini yerine getirmesi, İran yargı sisteminin en önemli özelliğidir. Hâkim karar verirken davanın hükmünü yasalarda bulmak için uğraşmalı, bulamaması durumunda geçerli İslami kaynaklara veya geçerli fetvalara dayanarak konuyla ilgili hükmünü vermelidir.⁵³³

Halkın, memurlar ve devlet kurumları ile yasal düzenlemeler hakkındaki şikâyetlerini incelemek üzere, Yargı Erki Başkanı'nın gözetiminde İdari Adalet Divanı kurulmuştur (md.173). Asker, polis, jandarma ve devrim muhafızlarının görevlerine ilişkin suçlar, askeri mahkemeler tarafından soruşturulur.⁵³⁴

⁵²⁷ Dik, 2016, 100.

⁵²⁸ Ahin, 2008, 60.

⁵²⁹ Dik, 2016, 101.

⁵³⁰ Ahin, 2008, 61.

⁵³¹ Dik, 2016, 101.

⁵³² Dik, 2016, 102.

⁵³³ Sinkaya, 2011a, 28.

⁵³⁴ Sinkaya, 2011a, 28.

2.3.1.4. Danışma Konseyleri

Devletin yönetim erkleri arasında yer almamakla birlikte, bu erklere danışmanlık ve uyuşmazlık çözümü görevlerini yerine getiren konseyler mevcuttur. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi ile Ulusal Güvenlik Konseyi, 1989 yılında yapılan anayasa değişikliği ile kurumsallaşmış ve yönetim sistemine girmiştir.⁵³⁵

2.3.1.4.1. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi

Düzenin Yararını Teşhis Konseyi (Mecme-ye Teşhis-i Maslahat-i Nizam), 1988 yılında, Humeyni tarafından, İslami Danışma Meclisi ile Koruyucular Konseyi arasında yaşanan siyasi sorunları çözmek, yasama sürecindeki tikanıklıklarla mücadele etmek ve farklı yaklaşımları uzlaştırmak için kurulmuştur. Bir yasa Meclis'ten geçip Koruyucular Konseyi'nde veto edildiğinde, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi devreye girerek, ortaya çıkan bu uyuşmazlığı çözmeye çalışmaktadır. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi, Rehber'e yüksek danışmanlık hizmeti veren bir kurum olmakla birlikte, üyelerini atama yetkisi Anayasa'nın 112'nci maddesi ile Rehber'e verilmiştir.⁵³⁶

2.3.1.4.2. Ulusal Güvenlik Konseyi

Ulusal Güvenlik Konseyi (Şora-ye Aliye Amniyate Melli), İslam Devrimi'ni, İran'ın toprak bütünlüğünü, ulusal egemenliğini korumak ve ulusal çıkarları gözetmek için kurulmuştur. (md.176) Cumhurbaşkanı tarafından yönetilen Ulusal Güvenlik Konseyi'nin sorumlulukları şunlardır:

- Rehber tarafından belirlenen genel politikalar çerçevesinde savunma ve ulusal güvenlik politikalarının belirlenmesi;
- Politika ve istihbarat süreçlerinde sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarla ilgili işlerin koordinasyonu;

⁵³⁵ Dik, 2016, 103.

⁵³⁶ Dik, 2016, 104.

- İç ve dış tehditlerin bertaraf edilmesi için maddi ve entelektüel kaynakların kullanımı.⁵³⁷

Ulusal Güvenlik Konseyi'nin kararları, Rehber onayından sonra yürürlüğe girerek, icra aşamasına geçilir. Bu Konsey aşağıdaki üyelerden oluşmaktadır:

- Yasama, yürütme ve yargı erklerinin başkanları;
- Genelkurmay Başkanı;
- Plan ve Bütçe Sorumlusu;
- Rehber'in seçtiği iki temsilci;
- Dışişleri, İçişleri ve İstihbarat bakanları;
- Gerektiği zaman ilgili bakan ile ordu ve devrim muhafızlarının en üst dereceli komutanları.⁵³⁸

2.3.2. Taşra Teşkilatı

İran'da kamu yönetiminin taşradaki idari kademelenmesi İl (Ostan), İlçe (Şehristan), Bucak (Bakhş), Şehir (Şahr), Köy (Dehestan), Mezra (Rusta) olarak belirlenmiştir. Taşranın yönetim yapısı ise, Valilik (Ostandari), Kaymakamlık (Farmandari) ve Bucak Müdürlüğü (Bakhşdari) şeklinde oluşmaktadır.⁵³⁹

2.3.2.1. İl Örgütü / Vali (Ostandar)

Valiler, İçişleri Bakanı'nın Bakanlar Kurulu'na önerisi, ve bunun kabul edilmesiyle, İçişleri Bakanı ve Cumhurbaşkanı'nın ortak imzası ile atanır. Valiler, devletin genel politikalarını görev bölgelerinde uygulamak ve gözetlemek ile görevlidirler. İçişleri Bakanı'nın gerekli görmesi durumunda devlet memuru

⁵³⁷ Dik, 2016, 105.

⁵³⁸ Sinkaya, 2011a, 29.

⁵³⁹ Akay, A., Akdemir, M. (2016). "Yerel Yönetimler Sistemi". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 144.

olmayan birini vali, kaymakam veya bucak müdürü olarak atayabilir. Valinin azli ve görev süresi merkezi hükümetin iradesine bağlı olup, uygun görüldüğü sürece görevine devam edebilir veya azledilebilir.⁵⁴⁰

Valilerin görev ve yetkileri 4 başlık altında sıralanabilir:

- Siyasi görev ve sorumlulukları: İl idaresinin başı olan vali, ildeki tüm merkezi idari örgütlerin ve personelin başıdır. Yabancı uyrukluların ve yabancı temsilciliklerin bölgedeki ikametlerini gözetim altında tutar. Ayrıca merkezi idarenin temsilcisi olarak, yerel yönetimler üzerinde idari vesayet denetimini yürütür.

- İdari Görev ve Sorumlulukları: Bölge halkının genel asayiş ve refahının sağlanması ve bölgenin genel durumunun sürekli ve düzenli raporlarla merkeze bildirilmesi valinin görevidir. Ayrıca vali, kendi bölgesindeki ilçelerin ve kaymakamların da başı sayılmaktadır.

- Yargı Konusundaki Görev ve Sorumlulukları: Suç ve suçluların ortaya çıkarılması ile uyuşturucu suçlarının takibi ve yakalanmaları konusunda gerekli talimatların verilmesi valinin görevleri arasındadır.

- İmar Konusundaki Görev ve Sorumlulukları: Bölgenin imar ve yapılanma işlerinde ve genel erzak ile ihtiyaçların temininde valinin gözetimi söz konusudur. Ayrıca bölgedeki vergi mükelleflerinin şikayetlerini incelemek, il genelinde yol yapımında öncelikleri değerlendirmek ve tahsis edilen bütçe harcamalarını kontrol etmek valinin görevleri arasında yer almaktadır.⁵⁴¹

2.3.2.2. İlçe Örgütü / Kaymakam (Farmandar)

Devletin taşra örgütünün il altındaki birimi ilçe olup, ilçe örgütü, il örgütüne paralel bir örgütlenme gösterir. İlçe yönetiminin başı olan kaymakam, görevini valinin hiyerarşik denetimi altında, onun emir ve direktiflerine göre yürütür.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Ahin, 2008, 76.

⁵⁴¹ Ahin, 2008, 76-77.

⁵⁴² Ahin, 2008, 78.

Kaymakam resmi devlet memurları arasından, İçişleri Bakanı tarafından Vali'nin de görüşü alınarak atanır. Gerekli görüldüğü durumlarda, devlet memuru olmayanlar arasından da atanabilir. Kaymakam, ilçede devletin siyasi temsilcisidir ve devletin genel politikalarını uygulamakla yükümlüdür. İlçedeki asayiş ve emniyeti sağlamak kaymakamın görevleri arasında yer almaktadır. İçişleri Bakanlığı'na bağlı emniyet görevlileri, her türlü yerel olay ve hadiseleri kaymakama bildirmek zorundadırlar. Kaymakam, milli eserlerin ve kamu mallarının korunması ile toplum ve tarım ile ilgili konularda, valiyi bilgilendirmek kaydıyla genelge yayınlayabilir.⁵⁴³

2.3.2.3. Bucak Örgütü / Bucak Müdürü (Bakhşdar)

Bucak Müdürü'nün atanması ve görevi, vali ve kaymakam ile benzerlik göstermektedir. Göçebeleri himaye amacıyla, 1983 yılında, "Seyyar Bucak" adında yeni bir yerleşim birimini tanımlanmıştır. Buna göre göçebeler, Seyyar Bucak Müdürü eliyle kamu hizmeti alabilecek ve gerekli idari birimlerden yararlanabilecekler.⁵⁴⁴

2.3.3. Yerel Yönetimler

İran'ın yerel yönetim sistemi, yerel konseyler ve belediyelerden oluşmaktadır. Mevzuata göre yerel yönetim birimleri, ulusal yasalar ve yönetmelikler çerçevesinde, kural koyucu ve yönetsel işleve sahip birimlerdir. Yerel konseylerin, 1999 yılından itibaren seçimle oluşmaya başlamasıyla birlikte, belediye başkanları da konseyler tarafından seçilmeye başlamış ve belediye başkanlarının hesap verme sorumluluğu konseye karşı olmuştur.⁵⁴⁵

2.3.3.1. Yerel Konseyler

İran'da 1979 Devrimi'nden sonra, yerel konularda halka danışılması amacıyla yerel konseyler kurulmuş ve sonuncusu 2007 yılında olmak üzere sürekli düzenlemeler yapılmıştır. Son düzenlemeye göre, 7 düzeyde yerel konsey

⁵⁴³ Ahin, 2008, 78.

⁵⁴⁴ Ahin, 2008, 78.

⁵⁴⁵ Akay ve Akdemir, 2016, 147-148.

bulunmaktadır: Kabile Konseyi, Köy Konseyi, Bucak Konseyi, Şehir Konseyi, İlçe Konseyi, İl Konseyi, İller Yüksek Konseyi.⁵⁴⁶

Yerel konseylerin kuruluş amacı sosyal, ekonomik, kalkınma, kamu sağlığı, kültür, eğitim programları ve kamu refahıyla ilgili işleri hızlandırmak ve insanların yerel düzeyde bir araya gelmelerini sağlamaktır. Yerel konseyler, anayasada yer alan İslami Danışma Meclisleri'nin yerel ayağı olarak düşünülmüştür. Yerel konseyler aynı zamanda vatandaşla doğrudan bağlantı kuracak birimlerdir. Konsey üyeleri seçimle belirlenmektedir.⁵⁴⁷

Yerel konseylerin yaptığı çalışmaları denetlemek üzere, il konseylerinin üyelerinden oluşan İller Yüksek Konseyi kurulmuştur. Bu Konsey, refah ve kalkınma programlarını koordine ederek, uygulanmasını denetlemektedir.⁵⁴⁸

2.3.3.2. Belediyeler

Belediye İdaresi, 24 Haziran 1955 tarihinde kabul edilen Belediye Yasası'na göre, belediye encümeni ve belediye dairesinden oluşmaktadır.⁵⁴⁹ Belediye Yasası'nın 55'inci maddesine göre belediyenin görevleri şunlardır:

- Kamu alanı ve kanalizasyonların yapını, temizliğini ve bakımını gerçekleştirmek;
- Kent imar planına uygun yapı izinleri vermek;
- İşletme ruhsatı vermek;
- Kültür, sağlık ve işletme şirketleri kurmak;
- İşyerlerini halk sağlığı açısından denetlemek;
- Doğal afet ve yangınlarda şehri korumak;

⁵⁴⁶ Akay ve Akdemir, 2016, 148-149.

⁵⁴⁷ Akay ve Akdemir, 2016, 149.

⁵⁴⁸ Akay ve Akdemir, 2016, 149.

⁵⁴⁹ Akay ve Akdemir, 2016, 155.

- Düşük gelirli vatandaşlar için konut inşa etmek;
- Pazar alanları oluşturmak;
- Belediye gelir ve giderlerini gözetlemek ve toplamak;
- Belediye malvarlığını korumak;
- Şehir güvenliğini sağlamak;
- Mezarlık ve mezbaha inşa etmek;
- Nüfusa dair istatistik verileri toplamak.⁵⁵⁰

2.3.3.3. Kentsel Yerel Hizmetler

İran'da kentsel yerel hizmetler, 4 ana kategoride sınıflandırılmaktadır:

- Halk sağlığı, sokak temizliği, çöp ve katı atık toplama, bertarafı, mezbahalar;
- Rekreatyoneel hizmetler, parklar, bahçeler;
- Kamu güvenliği ve itfaiye;
- Yerel ulaşım, taksi ve otobüsler.⁵⁵¹

Belediye hizmetleri özel sektör tarafından da yapılabilmektedir. Belediye ile özel sektör arasındaki sözleşmeler, yerel hizmet sunumu ve işlemlerin kalite kontrolünü kapsamaktadır. Özel sektör tarafından en çok sunulan hizmetler; çöp toplama ve imhası, sokak temizliği, sulama, park ve yeşil alanların düzenlenmesi ile yerel toplu ulaşım alanlarındadır.⁵⁵²

⁵⁵⁰ Akay ve Akdemir, 2016, 157.

⁵⁵¹ Akay ve Akdemir, 2016, 160.

⁵⁵² Akay ve Akdemir, 2016, 160.

2.3.4. Merkezi Planlama ve Denetim Birimleri

2.3.4.1. Sayıştay (Divan-e Muhasebat-e Keşvar)

Sayıştay'ın kuruluşu 1906 Anayasası'na kadar dayanmakta olup, yıllar içerisinde çeşitli düzenlemelere tabi tutulmuştur. Devrimden sonra ise doğrudan İslami Şura Meclisi'nin gözetimi altına giren Sayıştay'ın temel görevi, tüm bakanlıkların, kurumların, devlete bağlı şirketlerin, devlet bütçesinden yararlanan kurumların mali işlemlerini, hesaplarını ve faaliyetlerini kontrol etmektir. 1982 yılında kabul edilen Denetim Yasası ile yetkileri büyük ölçüde genişletilen Sayıştay'ın 2 temel organı bulunmaktadır: Başsavcılık Makamı ve Yargı Kurulları.⁵⁵³

2.3.4.2. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (Sazman-e Hususi Sazi)

Özelleştirme İdaresi, 2000 yılında kurulmuş olup, tüzel kişiliğe sahip, mali açıdan özerk, ancak Ekonomi ve Maliye Bakanlığı ile ilişkili bir kuruluştur. Özel sektörün güçlendirilmesi ve devletin üzerinde yük teşkil eden bazı kurumların özelleştirilmesi süreçlerinin yönetiminden sorumlu kamu kurumudur.⁵⁵⁴

2.3.4.3. İran İslam Cumhuriyeti Merkez Bankası (Bank-e Markazi Cumhuri İslami İran)

İran Merkez Bankası, 1960 yılında kurulmuş olup, ülkenin genel ekonomi politikaları doğrultusunda, para ve kredi politikasının tasarlanmasından ve uygulanmasından sorumludur. Bankanın temel görevleri: ulusal para biriminin değerinde süreklilik sağlanması, ödemeler dengesinin korunması, ticari işlemlerin kolaylaştırılması, büyüme potansiyelinin artırılmasıdır. Bu görevlere ek olarak, banknot ve madeni paraların basılması, banka ve kredi kurumlarının denetimi, döviz politika işlemlerinin düzenlenmesi, borçlanma yoluyla kredi verilmesi gibi işlevleri de vardır.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Dik, 2016, 116.

⁵⁵⁴ Dik, 2016, 117.

⁵⁵⁵ Dik, 2016, 117.

2.3.4.4. İran Ulusal Kalkınma Fonu (Sanduk-e Toosee-ye Melli)

İran Ulusal Kalkınma Fonu, devletin petrol ve gaz üretiminden elde ettiği gelirlerin yatırıma dönüştürülmesi amacıyla 2011 yılında kurulmuştur. Fon'un denetimi Merkez Bankası tarafından yapılmaktadır.⁵⁵⁶

2.3.4.5. İran Atom Enerjisi Kurumu (Sazman-e Enerji-ye Atomi)

Tahran Üniversitesi bünyesinde 1967 yılında 5 megavatlık bir araştırma reaktörü kurulmuş, 1974 yılında ise Atom Enerjisi Kurumu oluşturularak, elektrik üretimi ve nükleer teknoloji geliştirme sorumluluğu bu kurum bünyesinde toplanmıştır. İran Atom Enerjisi Kurumu, günümüzde doğrudan Cumhurbaşkanı'nın gözetimi altında faaliyet göstermektedir.⁵⁵⁷

2.3.4.6. Çevre Koruma Kurumu (Sazman-e Hefazat-e Mohit-e Zist)

Doğrudan Cumhurbaşkanı'na bağlı olan kurumlar arasında yer alan Çevre Koruma Kurumu, çevresel bozulma ve kaynakların kötü kullanımı sorunlarının çözümü gibi çevresel konularda faaliyet göstermektedir.⁵⁵⁸

2.3.4.7. Dış İlişkiler Stratejik Konseyi (Şura-ye Rahbordi-ye Ravabet-e Hareci-ye İran)

Rehber Ayetullah Hamaney tarafından, 25 Haziran 2006 tarihinde kurulan Dış İlişkiler Stratejik Konseyi, dış politika alanında karar alma sürecini hızlandırmayı, uluslararası ilişkilere ilişkin yeni yaklaşımlar getirmeyi, dış ilişkiler alanında uzman kişilerden faydalanmayı amaçlamaktadır.⁵⁵⁹ Dış İlişkiler Stratejik Konseyi, Rehber'e bağlı olarak faaliyet yürütür.

⁵⁵⁶ Dik, 2016, 118.

⁵⁵⁷ Dik, 2016, 119.

⁵⁵⁸ Dik, 2016, 119.

⁵⁵⁹ Dik, 2016, 119.

2.3.5. Temel Ekonomik Aktörler

2.3.5.1. Devrim Muhafızları Ordusu (DMO)

Bir iç güvenlik ve savunma teşkilatı olan DMO, İran ekonomisinin önemli bir kısmını yönetmektedir. DMO'nun sahip olduğu şirketler, Rafsancani döneminde yürütülen özelleştirme programı ile yaklaşık 11.000 proje ile altyapı, havalimanı, petrol ve gaz gibi sektörlerde önemli ekonomik ayrıcalıklar elde etmişlerdir.⁵⁶⁰ DMO, Rafsancani döneminde ekonomik faaliyetlere aktif olarak katılım sağlamaya başlarken, asıl büyümeyi Ahmedinejad döneminde yaşamıştır. Ahmedinejad, DMO'nun ekonomideki ağırlığının artırılması yönünde şu politikaları izlemiştir:

- Devlet ihalelerinde DMO'ya veya DMO'nun eski üyelerine öncelik tanınarak, kamu ihalelerinin verilmesi;
- Kamu işletmelerinin üst pozisyonlarına DMO'nun mevcut ve eski üyelerinin getirilmesi;
- Özelleştirme sürecinde DMO'ya bağlı yatırımcılara öncelik tanınması;
- DMO üyelerine kredi ve finansman kolaylığı ve dış ticarette ayrıcalıklar sağlanması.⁵⁶¹

DMO'nun, günümüzde, bünyesindeki 812 şirketin yanı sıra 5.000 taşeron şirketle çalışmaktadır. Ayrıca 35.000 sözleşmeli mühendis, 2.560 kadrolu işçi ve yüksek lisans ve doktora düzeyinde 100.000 sözleşmeli işçi istihdam etmektedir. Kadrolu ve sözleşmeli personelleri dışında 500.000 kişiye dolaylı istidam sağlamaktadır.⁵⁶²

⁵⁶⁰ Dik, 2016, 111.

⁵⁶¹ Habibi, N. (2015, Winter). "How Ahmedinejad Changed Iran's Economy". The Journal of Developing Areas, Volume:49, No:1, 305-312.

⁵⁶² İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). Devrim Muhafızları Ordusunun (DMO) Ülke Ekonomisindeki Rolü. <https://www.iramcenter.org/devrim-muhafizlari-ordusunun-dmo-ulke-ekonomisindeki-rolu/> (Erişim Tarihi: 21.03.2018)

Özelleştirme süreçlerinde kamu şirketlerinin, özel sektör yerine DMO bünyesinde toplanması ve DMO'nun elde ettiği ekonomik güçle birlikte siyasi hayata müdahaleleri yoğun bir şekilde eleştirilmektedir. Bu siyasi ve ekonomik vesayet sistemi nedeniyle, Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin en büyük hedeflerinden biri DMO'nun ekonomideki etkinliğinin azaltılmasıdır.⁵⁶³

2.3.5.2. Vakıflar (Bonyad)

Devrimden sonra Şah'a ait tüm varlıklara, yoksul sınıflar adına el konuldu ve bunların yönetimi Rehber'in gözetimindeki vakıflara devredildi. Kendine özgü ekonomik faaliyetleri gerçekleştiren vakıflar: devlet, ulema ve pazar arasındaki bütünleşmenin temel ögesi olmuştur.⁵⁶⁴ Vakıfların başkanları Rehber tarafından atanmaktadır. Vakıflar, sahip oldukları ekonomik imtiyazlarla ülkenin temel kaynaklarından pay almakta ve bünyelerindeki şirketler eliyle çeşitli yatırımlar yapmaktadırlar. Meşhed'deki İmam Rıza Külliyesi'ne ait Asitan-i Kuds-i Rezevi, Komite-i İmdad-i İmam Humeyni, Bonyad-i Mostaza'fin, Sitad-İlcrai-yi Feramin-i İmam en önemli vakıflar arasında yer almaktadırlar.⁵⁶⁵

Vakıfların özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kendi yönetsel organları ve finansal kaynakları bulunmaktadır;
- Mali özerkliğe sahiptirler;
- Vergiden muaftırlar;
- Yasal sınırlama ve denetime tabi değildirler;
- Finansal desteklere ulaşımında kolaylık tanınmaktadır.⁵⁶⁶

⁵⁶³ Dik, 2016, 111.

⁵⁶⁴ Dik, 2016, 112.

⁵⁶⁵ Koç, M. (2017, Ekim). İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1 Devrim Rehberliği. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 18.

⁵⁶⁶ Dik, 2016, 113.

Devrim sonrası yapılan kamulaştırmalar neticesinde, vakıflar ekonominin önemli bir aktörü haline gelmiştir. Devletin sürekli büyümesi, acil çözülmesi gereken sorunlardan biri haline gelirken, vakıflar bir başka sorun halini almıştır. Bugüne kadar yapılan sübvansiyonların kesilmesi gibi reformlar ise ülkedeki enflasyonun baskı altına alınmasından başka bir sonuç doğurmamıştır.⁵⁶⁷

2.4. Silahlı Kuvvetler

2.4.1. İran'ın Güvenlik Sorunu

İran, 1700'lü yılların sonuna doğru bozulan ekonomisiyle beraber, dışa bağımlı bir ülke haline gelmiş ve askeri yönden zaten zayıf olan yapısı, emperyal devletlerin İran etrafındaki yayılmacı politikalarıyla daha da kırılganlaşmıştı. Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na inmeyi amaçlayan Rusya, 1800 yılında Gürcistan'ı alırken, 1813 yılındaki Gülistan Antlaşması ile Gence, Karabağ ve Kafkasya'nın tamamını ele geçirmiş, Rusya ile İran arasında 1826 yılında yaşanan bir başka savaş neticesinde imzalanan Türkmençay Antlaşması (1828) ile de Erivan ve Nahçıvan Rusya'ya verilmiş, Aras Nehri iki ülkenin sınırı haline gelmiştir.⁵⁶⁸ Kafkasya bölgesini ele geçiren Rusya, ilerleyişine Orta Asya'dan devam etmiş ve 1865'te Taşkent'i, 1868'te Buhara'yı, 1883'te ise Merv'i ele geçirmiş, İran ile Orta Asya tarafında da komşu olmuştur.⁵⁶⁹ Kuzeyde Rusya ile mücadele eden İran, doğuda ve güneyde Hint Okyanusu ile Basra Körfezi kıyılarında da İngiltere ile mücadele ediyordu. İran, 1837 ve 1856 yıllarında Afganların ele geçirdiği toprakları geri almak için Herat'ı kuşatmış, ancak İngilizlilerin Afganları desteklemesi nedeniyle bu kuşatmalar başarılı olamamıştır.⁵⁷⁰ İngiltere'nin Afganistan'a asker yerleştirmesi sonrasında Paris Antlaşması (1857)'ni imzalamak zorunda kalan İran, Herat'ı tamamen kaybetmiş ve Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Dik, 2016, 114.

⁵⁶⁸ İSAM, 2000, 401.

⁵⁶⁹ İSAM, 2000, 402.

⁵⁷⁰ İSAM, 2001, 52.

⁵⁷¹ İSAM, 2000, 401.

İran, Birinci Dünya Savaşı sırasında hem Rusya'nın, hem de İngiltere'nin işgaliyle karşılaştı. İran'ın kuzeyini Ruslar işgal ederken, güneydeki kıyı bölgelerini İngilizler işgal etmiş ve bu işgal İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.⁵⁷² İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise ABD'nin etki alanına giren İran, 1979 yılındaki İslam Devrimi ile birlikte tam ters bir politika izleyerek, ABD ile karşı karşıya gelmiştir. Rusya'nın 1979 yılında Afganistan'ı işgal etmesi ve 1980-1988 yılları arasında yaşanan İran-İrak Savaşı, İran'ın güvenlik sorununu başka bir boyuta taşımıştır. Afganistan'daki Rus işgali başarısız olmuş, ancak Rusların çekilmesi sonrasında buradaki radikal Sünni gruplar, Afganistan-İran sınır bölgelerini istikrarsız hale getirmişti. Irak ile savaştığı yıllarda ise rehine krizi nedeniyle ABD ile arası bozulmuş ve ABD'nin dayatmasıyla karşı karşıya kaldığı ambargo neticesinde bir taraftan petrol gelirleri düşerken, diğer taraftan da ekonomisi ve ordusu için gerekli donanımları temin edemez hale gelmişti.

İran'ın güvenlik sorunu bağlamında en önemli değişim, 11 Eylül 2001 saldırıları sonrasında, ABD'nin Afganistan ve Irak'ı işgal etmesiyle yaşandı. Bu işgallerle İran'ı hem doğudan hem de batıdan saran ABD, Basra Körfezi'ndeki askeri varlığını da artırdı. ABD'nin bu çevreleme politikası nedeniyle, İran, sıranın kendisine geldiği endişesini yaşamaya başladı.⁵⁷³

İran'ın başta ABD eksenli dış güvenlik sorunlarının yanı sıra, ülkenin farklı etnik ve dini gruplardan oluşması ve bunların taleplerini daha şiddetli dile getirmeye başlaması, kötü ekonomik şartlar ve özgürlük talepleri nedeniyle halk tarafından rejimin sorgulanır hale gelmesi İran'ın iç meseleleri arasında sayılabilir.

⁵⁷² Duman, S. (2010). Modern Ortadoğu'nun Oluşumu. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 251.

⁵⁷³ Yalçinkaya, H. (2016). "Güvenlik Yapısı ve Başlıca Uluslararası Güvenlik Sorunları". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 515-542, 528.

2.4.2. İran'ın Güvenlik Stratejisi

İslam devrimi sonrasında, çoğu üst rütbelilerden olmak üzere, ordusunun subay kadrosunun %45'ini tasfiye eden İran, bir yıl sonra Irak ile yıkıcı bir savaşa girdi.⁵⁷⁴ Bu savaş neticesinde İran, askeri teçhizatını büyük oranda kaybetmiş ve Basra Körfezi'ndeki askeri üstünlüğü sona ermiştir.⁵⁷⁵ Savaşı takip eden yıllarda ise, askeri donanım açığını kapatmak isteyen İran, ekonomik yetersizliklerinden dolayı silahlanma harcamalarını indirmek için gayret sarf etmiştir.⁵⁷⁶ Konvansiyonel silah sistemlerine kaynak ayırmaktan kaçınan İran, küçük ama hızlı deniz gücüne, füzelere ve kitle imha silahlarına yönelerek savunmada çarpan etkisi yapacak tercihlerde bulunmuştur.⁵⁷⁷

İran bu süreçte silah ve teçhizat temininde çeşitliliğe giderek, ABD ve İngiltere'nin yerine, Çin, Kuzey Kore ve Rusya'yı tercih etmiştir. Bu ülkelerin ürettikleri silahlar, kalite ve etkinlik bakımından batılı ülkelerle rekabet edecek durumda olmasalar da, düşük fiyatları ve erişilebilir teknoloji ve bilgi paylaşımı yönüyle daha tercih edilebilir olmaktadır.⁵⁷⁸ İran yürüttüğü silahlanma ve askeri modernizasyon programı sayesinde, hem komşu ülkelerin gözünü korkutmayı hem caydırıcılığını artırmayı hem de kontrolü altına aldığı terörist gruplar eliyle ABD'nin Körfez'deki etkisini sınırlamayı hedeflemiştir.⁵⁷⁹

İran'ın savunma planlaması 3 temel amaç doğrultusunda şekillenmektedir:

- İran'ı her konuda kendi kendine yeterli bir ülke haline getirebilmek;
- İran'ı, Orta Doğu ve ötesine güç uygulayabilme yeteneğine sahip bölgesel bir güce dönüştürmek;

⁵⁷⁴ Buchta, W. (2004, August). "Iran's Security Sector: An Overview". Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, Working Paper, No:146, 7.

⁵⁷⁵ Berk, O.T. (2006). İran'ın Güvenlik Politikaları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 163.

⁵⁷⁶ Erdurmaz, A.S. (2003). Orta Doğu'daki Kitle İmha Silahları, Silahların Kontrolü ve Türkiye. Ankara: Ümit Yayıncılık, 104.

⁵⁷⁷ Cordesman, A. (2003, October). Iranian Threats and US Policy: Finding The Proper Response. Washington DC: Center for Strategic and International Studies (CSIS), 10.

⁵⁷⁸ Altınbaş, D. (1999). "İran'ın Silahlanma Çabaları". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 250-271.

⁵⁷⁹ Eisenstadt, M. (2001, March). "The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment". The Middle East Review of international Affaires Journal, Volume:5, No:1, 13.

- Irak Savaşı benzeri bir felakete sürüklemekten çok çeşitli tehditlere karşı İran'a caydırıcılık yeteneği kazandırmak.⁵⁸⁰

İran eski Savunma Bakanı ve İran Ordusu'nun modernizasyonunda uzun süre etkin bir şekilde görev alan Ali Şamhani, bir konuşmasında İran'ın savunma planlamasını ve ülkesinin hedeflerini şöyle açıklamıştır: "İran'ın savunma stratejisi: İran'ın toprak bütünlüğünü ve ulusal çıkarlarını korumak, bölgede stratejik bir güç boşluğu oluşmasını engellemek, bölge ülkeleri ile entegrasyonu sağlamak ve tehditleri caydırmak üzerine kurulmuştur. İran'a en temel tehdit İsrail ve ABD'den gelmektedir. İran güvenlik kuvvetleri İslam ülkelerinin savunma gücünün yalnızca bir parçasını oluşturmaktadır ve İran Ordusu yalnızca İslam Ümmeti'nin savunulmasında caydırıcı bir güç olarak kullanılacaktır."⁵⁸¹

İsrail ve ABD'yi temel tehdit olarak gören İran, askeri konuşlandırmasını da buna göre düzenlemektedir. İran'ın kara gücü Irak sınırında konuşlandırılırken, hava gücü Irak ve Basra Körfezi istikametinde yerleştirilmiştir. İran donanmasının büyük bir kısmı ise Basra Körfezi'nde bulundurulmaktadır. İran, sahip olduğu sınırlı savunma bütçesinin önemli bir kısmını füze sistemlerine ve kitle imha silahlarına ayırırken, diğer öncelikli alan deniz kuvvetleri olmuştur. Basra Körfezi'nin kontrolünü elinde bulundurmak için güçlü ve modern bir donanma kurmak isteyen İran için kara ve hava kuvvetleri en az kaynak ayrılan unsurlar olmuştur.⁵⁸²

İran, ulusal güvenliğini güçlendirebilmek maksadıyla, 3 temel konuda caydırıcılık kazanmayı amaçlamaktadır:

- İsteddiği zaman Basra Körfezi'nden dünya pazarlarına petrol sevkiyatını durdurabilmek;
- Lübnan Hizbullahı'nın da yardımıyla birçok ülke ve kıtada terör saldırıları düzenleyebilmek;

⁵⁸⁰ Eisenstadt, 2001, 14.

⁵⁸¹ Schake, K.N., Yaphe, J.S. (2001). The Strategic Implications of a Nuclear-Armed Iran. Washington D.C.: McNair Paper 64, 1.

⁵⁸² Eisenstadt, 2001, 16.

- Kitle imha silahları geliştirerek, bu silahları uzun menzilli füzeler veya geleneksel olarak kullanılmayan sabotajcılar, botlar ve insansız hava araçları gibi vasıtalar kullanarak atabilme yeterliliğine ulaşmak.⁵⁸³

İran'ın caydırıcılık konsepti, asimetrik savaş ve füze kapasitesine dayanmaktadır. İran, Hava Kuvvetleri için insansız hava araçları, Deniz Kuvvetleri içinse gemi avcılığı yapabilen küçük botlar geliştirirken, deniz mayını harbi kapasitesini artırmaya çalışmaktadır. Diğer taraftan balistik füze ve nükleer programları, İran için bilinçli bir tercihtir. İran, başta hava kuvvetleri olmak üzere, ordusunun teknolojik ve kapasite yetersizliğini, bu programlar sayesinde caydırıcı hale getirmeye çalışmaktadır.⁵⁸⁴

Devrim Muhafızları Ordusu'na bağlı Kudüs Gücü'nün özel kuvvetler yeteneği ise İran'ın bölge ülkelerinde örtülü operasyon yapma yeteneğini göstermektedir. Devrim Muhafızları Ordusu'ndan General Muhammed Caferi, İran'ın ABD'ye karşı taşıdığı tehdit algılamasını ve örtülü savaş yeteneğini şu şekilde açıklamaktadır: "Eğer İran'ın, ABD'nin Irak, Afganistan ve İsrail ile ilgili sorunlarını çözmesi ve sonra İran'a yönelmesini elleri bağlı bekleyeceğini düşünenler varsa hata ederler. Çünkü İran, asla ABD'nin Irak, Afganistan ve İsrail'de işini bitirmesine izin vermez. O halde, İran'ın yapması gereken, ABD'nin savaş kaynaklarının ve savaşma iradesinin, Irak ve Lübnan sokaklarında, Afganistan dağlarında tükenmesini sağlayacak stratejiler belirlemektir."⁵⁸⁵

İran, muhtemel savaş veya çatışma ortamında, asimetrik yöntemleri kullanmaksızın, sahip olduğu silah ve teçhizatla, başta ABD ve İsrail olmak üzere, Batı'nın güçlü ülkeleri karşısında caydırıcı veya önleyici bir askeri güçten yoksundur. Ne kara ne deniz ne de hava kuvvetleri teknolojik gelişmeleri yakalayabilmiş değildir ve yakın gelecekte de böyle bir ihtimal gözükmemektedir.⁵⁸⁶

⁵⁸³ Eisenstadt, 2001, 16.

⁵⁸⁴ Yalçinkaya, 2016, 526.

⁵⁸⁵ Gürcan, M. (2012). "Savaşın Evrimi ve Teorik Yaklaşımlar". Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri. (Editör: Sandıklı, A.). İstanbul: Bilgesam Yayınları, 97.

⁵⁸⁶ Yavuz, C. (2005, Mart). "İran hakkında Stratejik Düşünceler". Panaroma Dergisi. Sayı:10, 5.

2.4.3. İran Güvenlik Kuvvetleri

İran güvenlik kuvvetleri, Düzenli Ordu (Artesh) ve İslam Devrimi Muhafızları Ordusu (Sipahi Pasadarani İnkılabı İslami) olmak üzere iki temel yapıdan oluşmaktadır. Devrim Muhafızları Ordusu, Düzenli Ordu'nun ötesinde bir askeri, siyasi ve ekonomik güce sahiptir. Ayrıca Devrim Muhafızlarına bağlı olarak faaliyet gösteren, seferberlik kuvvetleri işlevine sahip Besic (Halk Seferberlik Kuvvetleri) ve özel kuvvetler niteliğinde Kudüs Gücü bulunmaktadır.⁵⁸⁷

Düzenli Ordu, teknoloji, donanım ve insan faktörü üzerine kurulu olarak geleneksel askeri konsepti benimserken, güç yapısı da Batılı ülke ordularına benzemektedir. Ancak insan faktörünü öne çıkaran Devrim Muhafızları, inanç ve ideolojik bağlılık üzerine kurulmuştur.⁵⁸⁸ Bu ordular arasındaki görev dağılımında; Düzenli Ordu, ülkenin sınırlarını korumakla yükümlü iken, Devrim Muhafızları iç tehditlere karşı rejimin güvenliğini sağlarken, dış tehditlere karşı da Düzenli Ordu'ya destek olmakla görevlidir.⁵⁸⁹

2.4.3.1. Düzenli Ordu (Artesh)

Modern İran ordusunun temeli, 1920'li yıllarda, Şah Rıza Pehlevi'nin, dönemin modern Avrupa ordularını örnek alarak kurduğu orduya dayanmaktadır. İran Ordusu, 1953 yılındaki ABD destekli Musaddık darbesinden sonra dönüşüm geçirerek, ABD'li danışmanların da katkılarıyla büyümeye başlamıştır.⁵⁹⁰ ABD'nin savunma doktrini, 1969 yılında kabul edilen Nixon Doktrini ile değişmiş ve ABD'nin çatışma alanlarına doğrudan müdahalesi yerine, kritik bölgelerdeki müttefik ülkeleri destekleyerek, sorumluluğun devredilmesi planlanmıştır.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ Yalçinkaya, 2016, 518.

⁵⁸⁸ Eisenstadt, 2001, 17-18.

⁵⁸⁹ Byman, D.L., Chubin, S., Ehteshami, A., Green, J. (2001). Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era. Santa Monica: RAND Corporation, 3.

⁵⁹⁰ Buchta, 2004, 7.

⁵⁹¹ Arı, T. (2004). Irak, İran ve ABD, Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya. İstanbul: Alfa Yayınları, 229.

Bu kapsamda ABD, Basra Körfezi'ndeki İran ve Suudi Arabistan'ın desteklenmesini üstlenmiştir. İran Ordusu, Nixon Doktrini sonrasında Amerikan silahlarıyla donatılırken, Amerikalı uzmanlar eğitim faaliyetlerini yürütüyorlardı. İran'ın başta deniz ve hava olmak üzere silahlı kuvvetleri, dönemin en gelişmiş silah sistemleri ile donatılmıştı.⁵⁹²

İslam Devrimi sonrasında ordunun subay kadrosunun %45'ini oluşturan yaklaşık 17.000 subay, çeşitli sebeplerle (fırar, zorla emekli etme, devrim mahkemelerinin idam kararları) tasfiye edilmiştir. Tasfiye edilen üst rütbeli subayların yerine İslam devrimi ilkelerine bağlı, genç ve düşük rütbeli subaylar getirilmiştir.⁵⁹³ Ordudaki tasfiyeye rağmen güven ortamı sağlanamamış ve yeni rejim kendisine sadakatle bağlı olan Devrim Muhafızları Ordusu'nu kurmuştur. Ancak Devrim Muhafızları'nın, Irak Savaşı'nda bir hezimet yaşaması, İran Ordusu'nun yeniden önem kazanmasına yol açmıştır.⁵⁹⁴

Cumhurbaşkanı Rafsancani, 1989 yılında göreve gelmesinden sonra, İran Silahlı Kuvvetleri'ni revizyondan geçirmiştir. Rafsancani, Düzenli Ordu'nun modernizasyonunu başlatırken, Devrim Muhafızları Ordusu'nun da kurumsallaşmasını ve profesyonelleşmesini sağlamıştır. Bu yeni reformlar İran'ın tüm savunma yapılarının giderek birbirlerine entegre olmaya başladıklarını ve çeşitli savunma birliklerinin ortak tatbikatlar yapmaya başlamaları da, entegrasyonun hızlı olduğunu göstermektedir.⁵⁹⁵

Düzenli Ordu'nun günümüzdeki mevcudu: 350.000'i Kara Kuvvetleri, 18.000'i Deniz Kuvvetleri (2.600 deniz piyadesi ve 2.600 deniz havacısı) ve 25.000-35.000 civarı (1.200 hava savunma unsurları) Hava Kuvvetleri personeli olmak üzere toplam 400.000 civarındadır. Zorunlu askerlik sistemi bulunan İran'da, 2015 yılında askerlik süresi 24 aya uzatılmıştır. Yeni düzenlemeyle birlikte Kara Kuvvetleri mevcudunun 220.000'i zorunlu askerlik hizmetini yapanlardan oluşmaktadır.⁵⁹⁶

⁵⁹² Berk, 2006, 195-196.

⁵⁹³ Buchta, 2004, 7.

⁵⁹⁴ Hashim, A. (1994). "Iran's Military Situation". Iran's Strategic Intentions and Capabilities. (Ed. Clawson, P.). Washington DC: National Defense University, 153-221, 193-194.

⁵⁹⁵ Byman, Chubin, Ehteshami, Green, 2001, 37.

⁵⁹⁶ Yalçinkaya, 2016, 521.

2.4.3.2. Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) (Sipahi Pasadarani İnkılab)

DMO Ayetullah Humeyni Humeyni tarafından Mayıs 1979'da, İslam Devrimi'ni ve devrimin kazanımlarını korumak, sol eğilimli örgütler ile Düzenli Orduyu dengelemek maksadıyla bir iç güvenlik örgütü olarak kurulmuştur.⁵⁹⁷ Bir kolluk gücü olarak düşünülmesine rağmen, DMO'nun görev alanı Anayasa'nın 150'nci maddesine göre "İslam Devrimi'ni ve devrimin kazanımlarının korunması ve yayılması" şeklinde tanımlandığı için, kolluk gücünün çok ötesine geçmiş ve DMO'nun faaliyetleri ideolojik, kültürel ve siyasi alana doğru yayılmıştır.⁵⁹⁸

DMO'nun mevcudu başlangıçta 10.000 civarında iken, bu sayı 1980'de 20.000'e, 1981'de 60.000'e, 1982'de 150.000'e, 1983'te 175.000'e, 1984'te 220.000'e, 1985'te 275.000'e, 1986'da 350.000'e, 1990'da ise 500.000'e ulaşmıştır.⁵⁹⁹ DMO'nun, 2004 yılındaki mevcudu ise 120.000 civarında olup, bunun 100.000 kadarı kara gücü, 20.000 civarı deniz gücüdür. Ayrıca çok sınırlı bir hava gücü de bulunmaktadır.⁶⁰⁰ DMO'nun 2016 yılındaki mevcudu ise; 125.000'i kara, 20.000'i deniz ve 5.000'i hava gücü olmak üzere toplam 150.000 civarındadır.⁶⁰¹

DMO'nun kurulmasını müteakip mevcudunun hızla artmasında, hem İran-İrak Savaşı'nın hem de yeni rejimin iç tehditlere karşı korunması gayretlerinin etkili olduğu söylenebilecektir. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise devrim artık oturmuş, dış tehdit riskleri ise azalmıştı. Azalan risklere paralel olarak, ekonomik kaynakların savunmadan kalkınmaya kaydırılması, DMO mevcudunun önemli miktarda azalmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak son yıllarda artan iç muhalefet ve dış tehditlerle birlikte, İran'ın DMO'yu dış politikada sert güç aracı olarak kullanmayı tercih etmesi, DMO mevcudunun tekrar artmasıyla sonuçlanmıştır.

⁵⁹⁷ Berk, 2006, 199.

⁵⁹⁸ Sinkaya, B. (2011). "İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi". Yılmaz, T. ve Şahin, M. (Editörler). Ortadoğu Siyasetinde İran. Birinci Baskı. Ankara: Barış Kitap, 22.

⁵⁹⁹ Saray, M. (1990). Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 217.

⁶⁰⁰ Cordesman, A.H. (2004). The Military Balance in The Middle East, An Analytic Overview: Military Expenditures and Arms Transfers, Major Arms by Country and Zone and Qualitative Trends. Washington DC: Center for Strategic and International Studies (CSIS), 10.

⁶⁰¹ Yalçinkaya, 2016, 521.

DMO, Eylül 2008'de, yeni bir yapılanma modeline geçmiş ve İran'ın her vilayetinde birer tane olmak üzere, 31 komutanlığa ayrılmıştır. Her vilayetteki komutanlığa bir işgal durumunda inisiyatif verilerek, bağımsız hareket edebilme kabiliyeti sağlanmıştır. ABD'nin Afganistan ve Irak işgalleri, İran'ın yeni komuta sistemine geçmesinde etkili olmuş ve herhangi bir işgal durumunda, askeri teşkilatlara merkeze ihtiyaç duymadan direniş için ülkenin genişliği ve coğrafi özelliklerinin de katkısıyla stratejik derinlik kazandırılmıştır.⁶⁰²

DMO, İran ekonomisindeki ağırlığı, özelleştirmelerle birlikte artış göstermiştir. Ayrıca İran'ın savunma sanayisindeki ağırlığını da artıran DMO, füze sistemleri ve kitle imha silahları konusunda da uzmanlaşmaktadır. İran'ın elindeki füzelerin tamamı ve kimyasal, biyolojik silahların önemli bir kısmı DMO'nun elindedir.⁶⁰³

2.4.3.3. Besic Halk Muhafızları

İran İslam Cumhuriyeti'nin DMO'dan sonraki en güçlü paramiliter gücü olan Besic Halk Muhafızları, genel olarak taşradaki veya büyükşehirlerin fakir semtlerindeki askerlik hizmetini tamamlamış gençler arasından seçilir. Besic muhafızlarının çoğunluğu, ideolojik olarak motive edilen, aşırı derecede dindar, ama oldukça eğitimsiz gençlerden oluşmaktadır.⁶⁰⁴ Besic muhafızları, İran-İrak Savaşı döneminde, DMO'nun kısa bir eğitiminden sonra cepheye sürülmüş, ancak çok ağır kayıplar vermiştir. Besic muhafızları, son yıllarda, muhalif hareketlerin ve protestoların bastırılmasında kullanılmaktadır.⁶⁰⁵ Besic kuvvetlerinin silah altında 90.000 civarında mevcudu bulunurken, 300.000 civarında yedek kuvveti ve seferberlik durumunda 1 milyon hazırda bekleyen gücü bulunmaktadır.⁶⁰⁶

2.4.3.4. Kudüs Gücü

DMO bünyesinden seçilen 5.000 civarı personele, gayri nizami harp için özel eğitim verilerek Kudüs Gücü oluşturulmuştur. Kudüs Gücü, birçok yabancı ülkedeki destekçilerini de kullanarak, gayri nizami harp yürütebilecek bilgi

⁶⁰² Yalçinkaya, 2016, 521.

⁶⁰³ Cordesman, 2004, 211-212.

⁶⁰⁴ Berk, 2006, 201-202.

⁶⁰⁵ Cordesman, 2004, 213.

⁶⁰⁶ Yalçinkaya, 2016, 522.

birikimine ve kapasiteye sahiptir. Kudüs Gücü'nün, Irak, Lübnan, Filistin, Pakistan, Arap Yarımadası ülkeleri, Hindistan ve Türkiye gibi her ülkeden sorumlu operasyon birlikleri mevcuttur. Kudüs Gücü doğrudan Rehber'e bağlıdır.⁶⁰⁷

2.4.3.5. İç Güvenlik Kuvvetleri

İç Güvenlik Kuvvetleri, 1990 yılında, jandarma ve polis güçleri ile devrim komitesinin birleşmesiyle kurulan bir iç güvenlik teşkilatıdır.⁶⁰⁸ İç Güvenlik Kuvvetleri resmi olarak İçişleri Bakanlığı'na bağlıdır. İç güvenlik ve asayiş hizmetlerinin yanı sıra, sınır güvenliğinden de sorumlu olan İç Güvenlik Kuvvetleri'nde 45.000-60.000 civarında jandarma, polis ve sınır muhafızı görev yapmaktadır.⁶⁰⁹ İç Güvenlik Kuvvetleri'nin üst düzey yöneticileri, Rehber'e ve muhafazakârlara yakın DMO subayları arasından seçilmektedir.⁶¹⁰

2.4.4. İran Silahlı Kuvvetleri'nin Askeri Harcamaları ve Envanter Durumu

İran'ın askeri harcamaları, İslam Devrimi'nin gerçekleştiği 1979'da 5 milyar Dolar civarındayken, İran-Irak Savaşı'nın başlamasıyla artmaya başlamış ve 19 milyar Dolar'a yaklaşmıştır. Savaş sonrasında ise 16-20 milyar Dolar arasında askeri harcama yapılmıştır. Rafsancani'nin 1993 yılında tekrar cumhurbaşkanı seçilmesiyle ekonomide kemer sıkma politikası izlemeye başlamış ve bu politika doğrultusunda 1992 yılında 20 milyar Dolar'a yakın düzeydeki askeri harcamalar, 1993 yılında 1,5 milyar Dolar'a düşmüştür. Bu yıldan sonra tekrar artmaya başlayan harcamalar, Cumhurbaşkanı Hatemi'nin tekrar seçildiği 2001 yılında 10 milyar Dolar'ı geçmişken, tekrar başlatılan ekonomik tedbirler kapsamında 2002-2003 yıllarında 3,5 milyar Dolar düzeyine düşmüştür. ABD'nin Afganistan ve Irak işgalleri sonrasında güvenlik kaygıları artan İran, askeri harcamalarını tekrar arttırmaya başlamış ve 2016 yılında bu harcamalar 13 milyar Dolar seviyesine yaklaşmıştır. (Çizelge 2.10.)

⁶⁰⁷ Cordesman, 2004, 225.

⁶⁰⁸ Berk, 2006, 203.

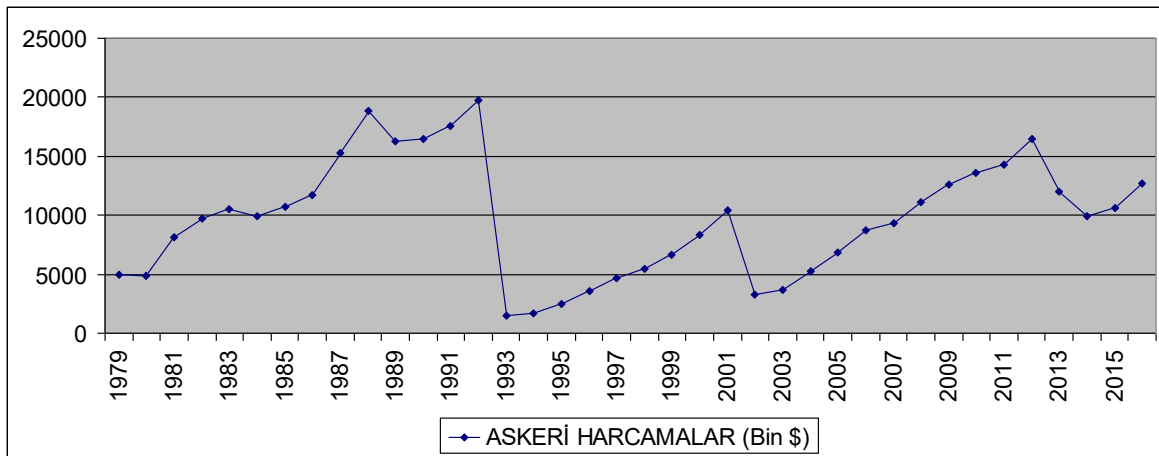
⁶⁰⁹ Cordesman, 2004, 213.

⁶¹⁰ Eisenstadt, 2001, 17.

Çizelge 2.10. İran'ın Askeri Harcamaları (1979-2016 / Bin \$)⁶¹¹

YIL	MİKTAR (\$)	YIL	MİKTAR (\$)
1979	4.994	1998	5.479
1980	4.875	1999	6.650
1981	8.122	2000	8.327
1982	9.704	2001	10.379
1983	10.550	2002	3.244
1984	9.926	2003	3.717
1985	10.706	2004	5.244
1986	11.741	2005	6.797
1987	15.263	2006	8.751
1988	18.889	2007	9.331
1989	16.302	2008	11.082
1990	16.474	2009	12.585
1991	17.550	2010	13.561
1992	19.773	2011	14.278
1993	1.448	2012	16.494
1994	1.703	2013	11.997
1995	2.502	2014	9.901
1996	3.551	2015	10.589
1997	4.652	2016	12.685

İran'ın 1979 yılından itibaren askeri harcamaları incelendiğinde, güvenlik kaygılarıyla doğru orantılı olarak artış gözlemlendiği, ancak ekonomik sorunların etkisiyle ortalama 10 yılda (1993, 2002 ve 2013-2014) bir sert bir düşüş yaşandığı, bu düşüşlerden sonra ise tekrar artmaya devam ettiği görülmüştür. (Şekil 2.12.)

Şekil 2.12. İran'ın Askeri Harcamaları (1979-2016 / Bin \$)⁶¹²

⁶¹¹ Veriler Stokholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü Askeri Harcamalar Veri Tabanı'ndan derlenerek düzenlenmiştir. <https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRI-Milex-data-1949-2016.xlsx> (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

İran Kara Kuvvetleri envanterinde: 1.616 adet tank, 1.315 adet zırhlı muharebe aracı, 320 adet kundağı motorlu top, 2.078 adet çekili top, 1.474 adet çok namlulu roketatar bulunmaktadır.⁶¹³ İran'ın tanklarının birçoğu Rus T-72 tankının bir versiyonu olan Zülfikar tankıdır. Ancak silah sistemleri modernizasyona tabi tutulmadığı için günümüz teknolojilerinin gerisinde bir envantere sahiptir.⁶¹⁴

İran Hava Kuvvetleri envanterinde: 137 adet avcı savaş uçağı, 137 adet bombardıman uçağı ve 203 adet nakliye uçağı olmak üzere toplam 477 uçak ile birlikte 79 adet eğitim uçağı bulunmaktadır. Ayrıca 12 adet taarruz helikopteri olmak üzere toplam 126 adet helikopter bulunmaktadır.⁶¹⁵ Hava Kuvvetleri'nde Şah döneminde temin edilen F-14, F-5 ve F-4 uçakları ile Rus yapımı Su-24, Su-25, Su-5, Mig-29, Fransız yapımı Mirage ve Çin yapımı F-7 uçakları bulunmaktadır.⁶¹⁶

İran Deniz Kuvvetleri envanterinde: 5 adet fırkateyn, 3 adet korvet, 33 adet denizaltı, 230 adet devriye gemisi ve 10 adet mayın gemisi bulunmaktadır.⁶¹⁷

İran, elindeki konvansiyonel silahların yanı sıra kısa ve orta menzilli balistik füzelere de sahiptir. Ayrıca İran, 2009 yılında Safir roketiyle Omid adlı uydusunu uzaya göndermiş ve yörüngeye oturtmuştur. İran'ın bu roketi daha da geliştirerek, 2020 yılına kadar kıtalar arası balistik füze yapabileceği değerlendirilmektedir.⁶¹⁸

⁶¹² Veriler Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü Askeri Harcamalar Veri Tabanı'ndan derlenerek düzenlenmiştir. <https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRI-Milex-data-1949-2016.xlsx> (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

⁶¹³ https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

⁶¹⁴ Yalçinkaya, 2016, 525.

⁶¹⁵ https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

⁶¹⁶ Yalçinkaya, 2016, 525.

⁶¹⁷ https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

⁶¹⁸ Yalçinkaya, 2016, 526.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN DIŞ POLİTİKASI

3.1. İran Dış Politikasının Temel İlkeleri

İran dış politikasında her devlette olduğu gibi, bazı temel hususlar esas alınmıştır. Bu hususlar arasında genel olarak: milli çıkarların ve haysiyetin korunması, ülkenin toprak bütünlüğünün, siyasi yapısının ve birliğinin korunması, milli güvenliğin desteklenmesi, ekonominin gelişmesine katkı sağlanması, bölgesel ve uluslararası alanda etkili ve nüfuz sahibi olunması gibi amaçları sayabiliriz. İran İslam Cumhuriyeti'nin bu temel hususların yanı sıra, rejiminden kaynaklı, emperyalizme ve büyük güçlerin hegemonyasına karşı durmak, ezilenleri desteklemek ve İslami değerleri teşvik etmek gibi öncelikleri de bulunmaktadır.⁶¹⁹

İran dış politikasının temel ilkeleri, İran Anayasası'nın 9'uncu, 11'inci, 152'nci, 153'üncü, 154'üncü ve 155'inci maddelerinde düzenlenmiştir. Bu kapsamda:

- "İran'ın dış siyaseti her türlü tahakkümün reddi, ülkenin her yönden bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması, tüm Müslümanların haklarının savunulması ve zorba güçlere karşı hiçbir taahhüt altına girmeme, savaş yanlısı olmayan devletlerle karşılıklı barışçı ilişkiler temeline dayanır."

- "Ülkenin doğal kaynakları ile iktisat, kültür, ordu ve diğer alanları üzerinde yabancı tahakküme yol açan her türlü anlaşmalar yasaktır."

- "İran, bütün insanlık düzeyinde insanın mutluluğunu ülkü bilir. Hürriyeti, hak ve adalet yönetimini, bütün insanlığın hakkı olarak tanır. Başka milletlerin içişlerine karışmaktan tamamen sakınmakla birlikte, mustaz'afaların müstekbirlere karşı hak arama savaşını yeryüzünün her noktasında destekler."⁶²⁰

⁶¹⁹ Sinkaya, B. (2017, Eylül-Ekim). "Yeni Ruhani Hükümeti'nin Dış Politikası". Ortadoğu Analiz, Cilt:9, Sayı:82, 24-27, 25.

⁶²⁰ Cenneti, 1996, 109-110.

İran Anayasası'nın ilgili maddeleri incelendiğinde, İran dış politikasının temelleri şu şekilde özetlenebilir:

- "Ülkenin bağımsızlığını siyasi, güvenlik, askeri, ekonomik ve kültürel alanlarda korumak;
- Yabancıların içişlerine müdahale etmelerini engellemek ve tüm ülkelerin self-determinasyon haklarına saygı göstermek;
- Bağımsızlık ve özgürlüğü tüm insanların hakkı olarak tanımak;
- İnsanların ve insanlık toplumunun saadetini kendi amacı olarak tanımlamak;
- Zalimliğe karşı direnen halk ve devletleri desteklemek, dünyada mazlumlara, yoksullara ve Müslümanlarını savunmak;
- Uluslararası antlaşmalara saygı göstermek;
- Milletlerin ve devletlerin eşitliğine inanmak;
- Sorunları barışçıl yollardan çözmek ve hak ve adalete dayalı yargılanmayı kabullenmek;
- Savaşçı ve saldırgan olmayan devletlerle barışçıl ve iyi ilişkiler kurmak;
- Uluslararası değişimlerde olumlu rol almak için işbirliği yapmak;
- Bölgesel ve evrensel çevre sorunlarına ilgi göstermek;
- Bilimsel ve teknolojik başarıların insanlığın ortak mirası olarak tüm milletlere ait olduğuna inanmak, bu yüzden herkesin rahatlık ve saadeti için bu başarıların barışçıl amaçlarla diğer milletlere verilmesini öngörmek;
- Yabancıların egemenliğini destekleyen antlaşmaları onaylamamak;
- Dış politikada prestij, bilgelik ve çıkarıcılığı göz önünde bulundurmak."⁶²¹

⁶²¹ Abdi, Z. (2014). "Arap Baharı Karşısında İran Dış Politikası". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul. Beta Yayıncılık, s.193-215.

Devrim sonrasında her alanda olduğu gibi dış politika alanında da Ayetullah Humeyni'nin görüşleri, İran dış politikasının oluşumunda ve bunun anayasal bir temele dayandırılmasında etkili olmuştur. Humeyni'nin liderliğindeki İran, temel olarak iki amaca yönelmiştir. Bir yandan "Ne Doğu, Ne Batı" sloganıyla bağımsız, tarafsız ve bağlantısız bir dış politika izlenmesi öngörülürken, diğer taraftan devrimin diğer İslam ülkelerine de yayılmasını sağlayarak, hem bölgesinin tek egemen gücü hem de İslam Dünyası'nın en güçlü ülkesi olmak amaçlanmıştır.⁶²²

Humeyni'ye göre İslam Devrimi, İran'a dış politika alanında şu sorumlulukları yüklemektedir:

- "Evrensel bir İslam yönetiminin kurulması;
- Ezenler karşısında ezilenleri korunması;
- İran'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması;
- Müslümanların haklarının savunulması;
- İran İslam Devrimi'nin ihraç edilmesi."⁶²³

Anayasa'nın dış politika ile ilgili maddeleri ve Humeyni'nin görüşleri dikkate alındığında, İran dış politikasının "tam bağımsızlık", "bağılantısızlık" ve "devrim ihracı" olmak üzere 3 temel strateji üzerine kurulduğu söylenebilecektir.

İran, devrim öncesine kadar yabancı müdahalesi altında kalmıştır. Coğrafi konumu, İran'a stratejik bir önem verirken, küresel güçlerin de mücadele alanı olmuştur. 1800'li yıllardan itibaren kuzeyi Ruslar, güneyi ise İngilizler tarafından sömürgeleştirilirken, İkinci Dünya savaşı'ndan sonra işgalci güçler İran'ı terk etmiş, ancak 1953 yılında yaşanan CIA destekli Musaddık darbesi sonrasında İran ABD'nin kontrolüne girmiş ve bu süreç bir taraftan İran milliyetçiliğini beslerken, diğer taraftan 1979'daki İslam Devrimi'nin temellerini atmıştır.⁶²⁴

⁶²² Arı, 2007, 359.

⁶²³ Humeyni, İmam. (1992). Mustaz'af Müstekbir. İstanbul: Objektif Yayınları.

⁶²⁴ Chatterji, C.N. (1987). History of Modern Middle East. New Delhi: Sterling Publishers Private Limited, 589.

İslam Devrimi sonrası İran, ABD etkisinden kurtulmayı, ancak iki kutuplu dünya düzeni içerisinde SSCB etkisine de girmeyi reddetmiştir. İran, "Ne Doğu, Ne Batı" sloganıyla ABD eksenli kapitalist batılı ülkelerin sömürü düzenine karşı çıkarken, SSCB'nin dinden soyutlanmış sosyalist düzenine de karşı çıkarak "tam bağımsız" bir dış politika izleme gayreti içerisine girmiştir.

Devrim sonrası Başbakan olan Mehdi Bazargan'a göre İran'ın yeni dış politikası, "tam bağımsızlık" ilkesinin yanı sıra "bağılantısızlık" temeli üzerine inşa edilecekti.⁶²⁵ Bağılantısızlık politikası kapsamında İran: CENTO'dan ayrıldığını, 1959 yılında imzalanan ABD-İran Savunma Anlaşması'nın feshedildiğini ve 1921 yılında imzalanan Sovyet-İran Dostluk Anlaşması'nın 5'inci ve 6'ncı maddelerinin tek taraflı iptal edildiğini açıklamıştır.⁶²⁶

Rehber Ayetullah Humeyni'ye göre İran'daki devrimin, diğer İslam ülkelerinde de gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu sayede İslam Dünyası'nın tekrar ayağa kalkması sağlanacaktır. İslam Dünyası'ndaki muhtemel devrimlere "Devrim İhracı" politikasıyla öncülük etmek isteyen İran, bünyesinde Şii nüfus barındıran Lübnan, Kuveyt, Bahreyn, Suudi Arabistan ve Irak'ta, kendisine müzahir çeşitli oluşumlar aracılığıyla aktif çabalar içerisine girmiştir.⁶²⁷ Devrim ihracı politikasıyla bir taraftan etki alanını genişletmeye çalışan İran, diğer taraftan çevre ülkelerden kendisine karşı gelişebilecek bir hamleyi, o ülkeyi istikrarsızlaştırarak engellemeyi ve bu yolla kendi güvenliğini daha düşük maliyetlerle karşılamayı amaçlamaktadır.

İran devrim ihracı politikasını barışçıl ve şiddete dayalı olmak üzere iki türlü yürütmektedir. Basın, yayın araçları ile yazılı ve görsel malzemeler kullanılarak yapılan propagandalar, devrim ihracının barışçıl araçları arasında sayılabilir. Şiddete dayalı araçlar ise, savaş dahil olmak üzere askeri müdahaleler, gizli operasyonlar, şiddet çağrısı yapan propagandalar ile şiddet uygulayan gruplara ve örgütlere yapılan mali ve askeri yardımlardır. İran, özellikle Şii nüfus barındıran Orta Doğu ülkelerinde bu araçların her ikisini de aktif olarak kullanmaktadır.⁶²⁸

⁶²⁵ Tülümen, T. (1998). İran Devrimi Hatıraları. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 92.

⁶²⁶ Arı, 2007, 357.

⁶²⁷ Koca, S.M. (2011). Ortadoğu Alt Sisteminde İran Dış Politikası. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 80-81.

⁶²⁸ Koca, 2011, 82.

İran'ın devrim sonrası izlediği devrim ihracı politikasının, yoğun Şii nüfus barındıran ülkelerdeki kısmi kıpırdanmaların haricinde, etkili olamadığını söylemek mümkündür. Bunun sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- İran İslam Devrimi'nin Şii ve Fars karakterli olması devrimin yayılmasını engellemiştir. Sünniler devrimin Şii karakteri, İran dışındaki Şiiler ise Fars karakteri yüzünden, devrime pek sıcak bakmamışlardır;
- İslam devletlerinin kurumsallaşmış yapıları, sahip oldukları tecrübe sayesinde, radikal İslami hareketlere karşı mücadelede başarılı olmuşlardır;
- İran'ın devrim ihracı politikasını başarıyla sürdürebilmesi için, yeteri kadar ekonomik ve askeri gücü bulunmamaktadır;
- İslam Devrimi'nin verdiği mesajların yerel düzeyde kalması, fikri olarak yayılmasını engellemiştir;
- ABD ve diğer batılı devletlerin, İran'a karşı uyguladığı siyasi ve ekonomik kuşatma politikaları önemli ölçüde başarılı olmuş ve İran'ın hareket alanını daraltmıştır;
- İran'ın dış politikada yaptığı yanlışlıklar, Müslümanlar nezdinde inandırıcılığını kaybetmesine sebep olmuştur. Şeytan olarak ilan ettiği ABD, SSCB ve İsrail ile devrim sonrasında da el altından ilişkilerini sürdürmüş ve Irak Savaşı sırasında İsrail aracılığıyla ABD'den silah almıştır. Suriye rejimi, 1983 yılında, Hama'da, Müslüman Kardeşler Örgütü'ne karşı girdiği harekatta 30.000 kişiyi öldürürken, Suriye ile sıcak ilişkiler kurmuştur. Irak Savaşı sırasında, Irak'ın işgal ettiği toprakları kurtarmasına ve İslam ülkelerinin barış çağrılarına rağmen savaşa devam etmiş ve yüzbinlerce Müslüman'ın ölümüne sebep olmuştur. Son olarak, Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1990'lı yıllarda başlayan çatışmalarda, İran'ın Ermenistan'ın yanında yer alması, Müslümanların İran'a karşı güveninin yok olmasına sebep olmuştur.⁶²⁹

⁶²⁹ Gündoğan, 2016, 188-191.

İran dış politikasında, Rehber, Cumhurbaşkanı, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi Başkanı ve Dışişleri Bakanı, karar mekanizması bakımından en önemli aktörler arasında yer almaktadır.⁶³⁰ İran'ın dış politikadaki karar alma aşamaları ise şu şekilde sıralanmıştır:

- "Sorunu tanımlamak;
- Sorunu sıralandırmak;
- Cevapları belirlemek;
- İslam koşulları altında hangi cevabın uygun olduğunu belirlemek;
- Sorunu çözmek için çözüm taslağı hazırlamak;
- Kararın etkilerini öngörmek ve onlara göre çare bulmak."⁶³¹

3.2. Devrim Öncesi İran Dış Politikası

İran, 1920'li yılların başında önemli bir değişim yaşamış ve Kaçar Hanedanlığı yıkılarak, İngiltere ve SSCB'nin de uzlaşmasıyla Rıza Han önderliğinde Pehlevi Hanedanlığı kurulmuştur. Rıza Şah, ilk yıllarında devleti yeniden yapılandırırken, Farslık merkezli yeni bir ulus inşa sürecine yönelmiştir. Rıza Şah, 1930'lu yıllar boyunca, İran'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumayı esas alan, güç dengesine dayalı bir dış politika izledi.⁶³² Bu dönemde Türkiye ile yakın ilişki kuran Rıza Şah, ülkesinde yaptığı reformlarda Türkiye'yi örnek alırken, dış politika alanında da Türkiye'nin öncülüğünde kurulan bir bölgesel ittifak teşkilatı olan Sadabad Paketi'ne katılmıştır.

Rıza Şah, İngiltere ve SSCB'yi dengeleyebilmek maksadıyla Almanya ile yakınlaşmış, ancak bu siyasetin sonu hem kendisi hem de İran için olumsuz sonuçlanmıştır. İngiliz Donanması, 25 Ağustos 1941 tarihinde, Basra Körfezi

⁶³⁰ Abdi, 2014, 203.

⁶³¹ Abdi, 2014, 202-203.

⁶³² Sarıkaya, Y. (2016). "Dış Politika ve Türkiye-İran İlişkileri". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 545.

üzerinden Hürremşehir'e çıkartma yaparken, Sovyet Kızıl Ordusu Güney Azerbaycan'ı işgal etmiştir. Bu işgaller karşısında, 127.000 mevcudu bulunan İran Ordusu etkisiz kalmış, İngiltere ve Rusya'nın Tahran'ı kuşatmasından sonra ise dağılmıştır. Tahran'ın da kontrol altına alınması sonrasında, Rıza Şah görevden uzaklaştırılarak, yerine oğlu Muhammed Rıza Şah getirilmiştir.⁶³³

Muhammed Rıza Şah, Ocak 1942'de, İngiltere ve SSCB ile Üçlü Pakt Anlaşmasını imzalamış ve böylece Pehlevi Hanedanlığı'nın devamı büyük devletler tarafından güvence altına alınmıştır. ABD, İngiltere, SSCB ve İran'ın katılımıyla, 1943 yılında toplanan Tahran Konferansı'nda, İran'a ekonomik yardım yapılmasının yanı sıra, savaş sonrasında Sovyet ve İngiliz ordularının, İran'dan çekilmesi hususları kararlaştırılmıştır.⁶³⁴ Savaş sonrasında ise İran'dan çekilmek istemeyen SSCB, işgalini bir süre daha devam ettirse de, ABD ve İngiltere'nin baskıları neticesinde çekilmek zorunda kalmıştır.

Savaş sonrasında, İran'daki batı etkisi, ekonomik sorunların da artmasıyla, ülkede milliyetçiliğin artmasına sebep olmuş ve Muhammed Musaddık ismi öne çıkmaya başlamıştır. Musaddık, İran'ın petrol kaynaklarının, 1933 yılında British Petroleum ile yapılan sözleşme ile sömürüldüğünü düşünüyordu. İran petrollerinin millileştirilmesi için Musaddık'ın hazırladığı yasa tasarısı, 8 Mart 1951 tarihinde Meclis'ten geçerek yasalaşmış ve bu gelişme sonrasında Şah, daha da güçlenen Musaddık'ı, 28 Nisan 1951 tarihinde Başbakanlığa getirmek zorunda kalmıştı.⁶³⁵ Şah'ın ülke yönetimindeki etkisi, Musaddık'ın güçlenmesiyle birlikte azalırken, İran petrollerinin millileştirilmesi sonucu başta ABD ve İngiltere olmak üzere, batılı devletler önemli kayıplar yaşamışlardı. Bu kayıpların telafi edilmesi maksadıyla, ABD ve İngiltere'nin organize ettiği Ajax Operasyonu ile Musaddık iktidardan devrilirken, bir süre İran dışına çıkmak zorunda kalan Şah, ülkesine tekrar dönerek görevine devam etmiştir.

⁶³³ Sarıkaya, 2016, 545-546.

⁶³⁴ Sarıkaya, 2016, 546.

⁶³⁵ Duran, D. (1974). Uluslararası Petrol Sorunları. (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: Gelişim Yayınları, 73.

Muhammed Rıza Şah'ın ikinci döneminde İran, ABD ile ilişkilerini daha da yakınlaştırırken, Türkiye ve Irak'ın kurduğu bölgesel bir ittifak olan Bağdat Pakti'na, 1955 yılında, İngiltere ve Pakistan ile birlikte katılım sağlamıştır. Bu dönemde İran'ın en önemli ticari partneri olan İsrail, petrol ihtiyacının %75'ini İran'dan karşılarken, aynı zamanda İran'ın en önemli silah tedarikçilerinden biri haline gelmiştir. İran-İsrail yakınlaşması, Arap ülkelerinin tepkisini çekerken, 1973 yılında yaşanan Arap-İsrail Savaşı sonrasında OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü / Organization of Petroleum Exporting Countries) üyesi ülkelerin petrol üretimini azaltma kararına uymayan İran, üretimini artırmış ve petrolünü yüksek fiyatlarla batılı ülkelere ihraç etmiştir. İran, bu şekilde ekonomisine önemli bir katkı sağlarken, İsrail'e karşı Arap ülkelerinin başlattığı bu ambargo beklenen etkiyi gösterememiştir. İran'ın bu hamlesi, İslam Dünyası'nda tepkiyle karşılanırken, ülke içindeki muhalefetin de elini güçlendirmiştir.

İran'ın artan petrol gelirlerine karşın, zenginliğin halka yayılmadan belli kesimlerde toplanması, kamuoyunun tepkisini çekiyordu. Ekonomik ve sosyal sorunların artması neticesinde muhalefet güçlenirken, ABD, artık Şah'ın ülkeyi yönetemediğini görmüştü. Bu dönemde SSCB'yi çevreleme politikası izleyen ABD, İran'da bir sol devrim yaşanmasını, kendi stratejisi açısından sakıncalı görmüş ve siyasal İslamcı bir devrimi daha kabul edilebilir bulmuştu. SSCB ise ABD yanlısı Şah'ın karşısında yaşanacak her türlü değişime sıcak bakıyordu. Nihayetinde başlayan olaylar neticesinde Şah, ailesiyle birlikte, 15 Ocak 1979 tarihinde ülkeyi terk etmiş, devrimin önderi kabul edilen Ayetullah Humeyni ise 1 Şubat 1979'da İran'a dönmüş ve 30-31 Mart 1979 tarihlerinde yapılan referandum neticesinde İran bir İslam Cumhuriyeti'ne dönüşmüştü.⁶³⁶

3.3. Devrim Sonrası İran Dış Politikası

Devrim sonrası İran dış politikası, diğer politikalarda olduğu gibi Rehber Humeyni'nin görüşleri doğrultusunda şekillenmiştir. Humeyni'nin yakın çevresindeki devrimci kadroların "idealist, ideolojik ve radikal" görüşleri, tam bağımsızlık ilkesi ve devrim ihracı ekseninde şekillenmiş, özellikle ABD ve İsrail karşıtlığı üzerine inşa edilmişti. Devrimin ilk zamanlarında tam bağımsızlık ilkesi

⁶³⁶ Sarıkaya, 2016, 547.

gereği ABD, SSCB, İsrail ve diğer batılı devletlerle ilişkiler gerilirken, bölge ülkelerine karşı da Şiilik üzerinden devrim ihracı politikası başlatılmıştır. Bu devrim ihracı politikası nedeniyle özellikle Şii nüfus barındıran Arap ülkeleri endişeye kapılmış ve devrimden bir yıl sonra İran-Irak Savaşı başlamıştır. Savaş süresince Suriye haricinde hiçbir Müslüman ülke İran'a destek vermezken, Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün ve Mısır, Irak'a askeri ve lojistik destek sağlamışlardır.⁶³⁷ Bu Savaş 8 yıl sürerken, neticesinde bir kazanan olmamış, ancak İran ciddi bir yıkım yaşamış, yüzbinlerce insanını kaybederken, ekonomisinin temeli olan petrol üretim tesislerinin çoğu imha edilmiş ve ordusunun silah envanteri büyük ölçüde tükenmiştir. Savaşın bitiminden bir yıl sonra Rehber Ayetullah Humeyni'nin ölümü ile dönemin Cumhurbaşkanı Ayetullah Ali Hamaney Rehber, dönemin Başbakanı Haşimi Rafsancani ise Cumhurbaşkanı olmuş, aynı yıl yapılan Anayasa değişikliği ile Başbakanlık kaldırılmıştır. Bu değişiklik ile birlikte İran dış politikası "idealist, ideolojik ve radikal" çizgiden, "realist, pragmatik ve ılımlı" bir çizgiye kaymaya başlamıştır.⁶³⁸

Devrimden sonra İran dış politikası, Anayasa'da da belirtildiği üzere, 4 temel ilke üzerine inşa edilmiştir. Bu ilkeler ana hatlarıyla: ülkenin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması, dünyadaki bütün Müslümanların haklarının korunması, hegemonik süper güçlere karşı tarafsızlık politikasının güdülmesi ve savaşılmayan ülkelerle karşılıklı barışçıl ilişkilerin sürdürülmesidir.⁶³⁹

İran, 1700'lü yıllara kadar Osmanlı Devleti ile rekabet ederken, bu mücadele Şii-Sünni eksenli sınır genişletme gayreti şeklinde yaşanmış ve iki ülke arasında 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla, kısmi değişiklikler olmakla birlikte bugüne kadar geçerliliğini koruyan sınırlar çizilmiştir.⁶⁴⁰ İran-Osmanlı mücadelesinin denge durumuna geldiği 1800'lü yıllarda ise, İran üzerinde Rusya ve İngiltere'nin hâkimiyet mücadelesi başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, ülkenin kuzeyi Rusların, güneyi ise İngilizlerin işgali altında kalmıştır. Şah

⁶³⁷ Başkan, B. (2012). "Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler". Akademik Orta Doğu, Cilt:7, Sayı:2, 39-63.

⁶³⁸ Kelkitli, A.F. (2014). "İdealizm ve Realizm Sarkacında Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Politikası". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul. Beta Yayıncılık, s.217-236.

⁶³⁹ Kelkitli, 2014, 218.

⁶⁴⁰ Erkan, S. (2010). "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)". Akademik Orta Doğu, Cilt:5, Sayı:1, 91-116.

Muhammed Rıza Pehlevi'nin 1953 yılındaki Musaddık darbesinden sonra tekrar yönetime gelmesiyle, İran'da çok kuvvetli bir ABD etkisi başlamış ve bu etki ülkenin bağımsızlığını sorgular hale getirirken, yabancı düşmanlığı üzerine şekillenen bir İran milliyetçiliği ortaya çıkmıştır.

Devrim sonrasında tam bağımsızlık politikasını esas alan İran, 1980-1988 yılları arasında yaşanan Irak Savaşı'ndan sonra ciddi bir askeri güç kaybı yaşamıştır. Bu gücünü toparlayabilmek için çaba sarf eden İran, kendi savunma sanayisini kurma gayreti içerisine girmiş, ancak mevcut kaynaklarıyla konvansiyonel silah envanterini istediği noktaya çıkaramayacağı düşüncesiyle başta nükleer silahlar olmak üzere çeşitli kitle imha silahları edinme arayışına girmiştir. İran'daki nükleer çalışmalar 1960'lı yıllarda başlarken, 1967'de ABD'den ilk nükleer reaktör temin edilmiştir.⁶⁴¹ 1974 yılında, İran Atom Enerjisi Kurumu kurulurken, devrimden sonra Humeyni'nin nükleer silahlara karşı olması nedeniyle duraksayan nükleer çalışmalar, 1990'lı yıllarda tekrar başlamıştır.⁶⁴² İran ile Rusya arasında 8 Ocak 1995 tarihinde Nükleer İşbirliği Anlaşması imzalanmış, Anlaşma kapsamında Rusya, Buşehr Nükleer Santrali'nin ilk bloğunun inşaatını tamamlamayı ve İran'a personel eğitimi vermeyi taahhüt etmişti.⁶⁴³ İlerleyen yıllarda nükleer araştırmalarda daha da derinleşen İran, nükleer silah yapacağı kaygısıyla İsrail ve batılı ülkelerle karşı karşıya gelmiştir. İran, nükleer çalışmaları nedeniyle uluslararası yaptırımlara maruz kalırken, yürütülen müzakereler neticesinde Kasım 2013'te Cenevre Anlaşması imzalanmış, 2015 yılında ise müzakereler mutabakatla sonuçlanmıştır. Varılan mutabakat neticesinde İran'a yönelik yaptırımlar gevşetilirken, İran da nükleer çalışmalarında daha şeffaf olmaya dair bazı taahhütlerde bulunmuştur.

İran, bütün Müslümanların haklarının korunması politikası kapsamında, Filistin sorununda daha aktif bir siyaset izlemeye başlamıştır. Devrimden hemen sonra İsrail ile ilişkilerini kesen İran, Tahran'da görevli 22 İsrailli diplomatı sınır dışı etmiş, Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) lideri Yaser Arafat'ı ise Tahran'da büyük bir

⁶⁴¹ Kibaroglu, M. (2006). "İran'ın Nükleer Güç Olma İddiası ve Batı'nın Tutumu: Şah'a Destek, Mollara Yasak". Akademik Orta Doğu, Cilt:1, Sayı:1, 76-110.

⁶⁴² Kelkitli, 2014, 220.

⁶⁴³ Eisenstadt, M. (1996). Iranian Military Power: Capabilities and Intentions. Washington DC: The Washington Institute for Near Policy, 106.

ilgiyle ağırlamıştı.⁶⁴⁴ İran ile FKÖ arasındaki bu sıcak ilişkiler kısa sürmüş, FKÖ'nün SSCB'ye yakın durması, İran-Irak Savaşı'nda Irak'tan yana olması, devrim karşıtı Halkın Mücahitleri Örgütü ile yakın ilişki kurması gibi sebeplerle, İran büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştı.⁶⁴⁵ İran, Filistin ve Arap-İsrail sorununa, FKÖ'nün yanı sıra çözüme karşı çıkan Hizbullah, Hamas ve İslami Cihad gibi örgütlere destek vererek, müdahil olma gayretlerini sürdürmüştür.⁶⁴⁶ İran, bu örgütlere destek vererek, bir taraftan Filistin davasını sahiplenirken, diğer taraftan ABD, İsrail ve Körfez ülkelerinin kendisine karşı yapabilecekleri hamlelere karşı ön alma kapasitesine ulaşmıştır.⁶⁴⁷

İran, Soğuk Savaş sonrasında dünyanın tek süper gücüne dönüşen ABD'ye karşı, diğer güç odakları olan Avrupa Birliği (AB), Rusya ve Çin ile ilişkilerini geliştirme gayreti içerisine girmiş ve bu sayede ABD'nin kendisine uyguladığı tecrit politikasını olabildiğince etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.⁶⁴⁸ İran, küresel aktörlerin yanı sıra Afrika ve Güney Amerika ülkeleriyle de ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Afrika ülkeleri barındırdığı önemli Müslüman nüfusun yanı sıra, zengin uranyum kaynakları ve yatırım olanaklarıyla İran'ın ilgi alanı haline gelmiştir. ABD'nin diplomatik ve ekonomik baskılarına karşı, anti Amerikancı iktidarlar tarafından yönetilen Güney Amerika ülkeleriyle de ilişkilerini geliştirmeye çalışan İran, ABD'yi az da olsa rahatsız edebilmektedir.⁶⁴⁹

3.3.1. Humeyni Dönemi (1979-1989)

Devrimden sonra yeniden yapılanan İran devlet teşkilatında, Cumhurbaşkanı ve Başbakan olmasına karşın, Devrim lideri olarak Humeyni, anayasal olarak Cumhurbaşkanı'nın da üzerinde bir konum alarak, gerçek devlet başkanı konumuna gelmiştir. İran için Humeyni döneminin en önemli olayı, hiç şüphesiz İran-Irak Savaşı idi. Devrimden sonra, devrim ihracı politikası izleyen ve çevre ülkelerdeki Şiileri ayaklanmaya teşvik eden İran, özellikle Arap devletlerini rahatsız

⁶⁴⁴ Tülümen, 1998, 70.

⁶⁴⁵ Turan, D. (2009). "Gazze Operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorunu'na Yaklaşımı". Ortadoğu Analiz, Cilt:1, Sayı:2, 49.

⁶⁴⁶ Kelkitli, 2014, 223.

⁶⁴⁷ Kelkitli, 2014, 225.

⁶⁴⁸ Kelkitli, 2014, 225.

⁶⁴⁹ Kelkitli, 2014, 232.

etmiş ve nihayetinde bu Arap devletlerinin desteğini alan Irak, İran'a savaş açmıştır. Ancak İran-Irak arasındaki sorunlar, Devrim sonrasında izlenen politikaların ortaya çıkardığı rahatsızlıktan daha derin bir boyuta sahipti.

Şatt-ül Arap Sorunu⁶⁵⁰, Irak'ın kuzeyindeki Kürtler ile güneyindeki Şiiilerin İran tarafından kışkırtılması, buna karşılık Irak'ın İran'daki Araplar üzerinde etkili olma gayreti, bu savaşın sebepleri arasındadır. Irak'ın savaşın başında üstünlük sağlamasına karşın, bir süre sonra İran toparlanmış ve inisiyatifi ele almıştı. Ancak İran'ın üstün konuma geçmesi, Irak'ın aldığı dış yardımlar sayesinde iki ülke arasındaki dengeyi değiştirememiş ve Humeyni'nin, Temmuz 1988'de ateşkesi kabul etmesiyle, savaş bitmiştir.

İran'ın devrim ihracı politikası, İslami dayanışmadan çok Şii-Sünni ayrımı üzerine kurulduğu için Lübnan, Bahreyn, Suudi Arabistan ve Afganistan'daki Şiiilerin haricinde destek bulamamıştır. Irak'taki Şiiiler ise İran-Irak Savaşı süresince, İran'ın beklentisinin aksine, devletlerine bağlı kalmışlardır.⁶⁵¹ Humeyni döneminde İran, Camp David görüşmeleri neticesinde İsrail ile barış anlaşması imzaladığı gerekçesiyle Mısır ile ilişkilerini koparmıştır. İran, Mısır'ın yanı sıra, Müslümanlara ihanet ettiği ve İsrail ile ABD uşaklığı yaptığı gerekçesiyle Suudi Arabistan'la da diplomatik ilişkilerini bitirmiş ve bu ülkedeki Şii grupları desteklemiştir. Diğer taraftan İsrail'e karşı, Lübnan'daki Hizbullah ve Filistin'deki Hamas gibi örgütler, İran tarafından desteklendi.⁶⁵² İran'ın bu siyaseti karşısında korkuya kapılan Körfez'deki Arap devletleri ise, ABD tarafından Suudi Arabistan merkezli olarak inşa edilen güvenlik yapılanmasına dahil oldular.⁶⁵³

İran'ın tüm Arap ülkeleri ile arasının bozulmasına karşın, Suriye, İran İslam Cumhuriyetini tanıyan ilk Arap devleti olmuş ve İran-Irak Savaşı'nda İran'ı

⁶⁵⁰ Şatt-ül Arap bölgesi Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşerek, Basra Körfezi'ne döküldüğü bölgedir. Bu bölgenin aidiyeti sorunu Osmanlı dönemine kadar dayanmaktadır. 20. yüzyılda İran ile Irak arasında bu sorun varlığını devam ettirmiş ve 1975 yılında imzalanan Cezayir Antlaşması ile çözüme kavuşturulmuştur. Söz konusu Antlaşma uyarınca: Şatt-ül Arap Nehri'nin doğusunun İran'a batısının ise Irak'a bağlanması kararlaştırılmıştır. Her iki ülkenin de nehrin diğer tarafını kendisine bağlama gayretleri Antlaşma sonrasında da devam etmiş ve bu sorun İran-Irak Savaşı'nın en önemli sebepleri arasında yer almıştır. Savaşın kazananının olmayışı, Cezayir Antlaşması'nın hükümlerinin günümüze kadar geçerliliğini korumasını sağlamıştır.

⁶⁵¹ Sarıkaya, 2016, 551.

⁶⁵² Halhalli, B. (2014, Güz). Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989). Birey ve Toplum, Cilt:4, Sayı:8, 75-96.

⁶⁵³ Sarıkaya, 2016, 551.

desteklemiştir.⁶⁵⁴ Türkiye ise, İran-Irak Savaşı'nda tarafsız kalmış ve İran'a yönelik uygulanan ambargoya katılmamıştır. Ayrıca PKK bölücü terör örgütüne karşı İran ile işbirliği yapmıştır. Ancak bu yakınlaşmaya rağmen, Türkiye'de 12 Eylül 1980 tarihinde yaşanan darbe ve sonrasında kurulan yönetim, İran tarafından Amerikancı bir darbe olarak tanımlanmıştır.⁶⁵⁵

Humeyni döneminde, tamamen Körfez'e ve Ortadoğu'ya odaklanan İran, kuzey sınırını güvende tutabilmek maksadıyla, SSCB ile ilişkilerini dengede tutma gayreti içerisine girmiştir. Humeyni tarafından, ABD "Büyük Şeytan" ilan edilirken, SSCB ise "Küçük Şeytan" ilan edilmişti. İran, SSCB'nin Afganistan işgalini kınamış, ancak kriz çıkartacak girişimlerden kaçınmıştır. Diğer taraftan Farsça konuşan Şii Hazara topluluğunu kontrol altında tutmaya çalışarak, Afganistan'daki nüfuz alanını koruma yönünde bir politika izlemiştir.⁶⁵⁶

3.3.2. Rafsancani Dönemi (1989-1997)

Humeyni'nin ölümüyle birlikte, cumhurbaşkanı olan Rafsancani, İran dış politikasında idealizmden realizme geçişin sembolü olmuştur. Rafsancani'nin göreve geldiği yıllarda, İran dış politikasının şekillenmesinde önemli etkileri olan gelişmeler yaşanmış: İran-Irak Savaşı bitmiş, SSCB Afganistan'dan çekilmiş ve SSCB'nin dağılma süreci başlamıştı. Uluslararası alanla yaşanan gelişmelerin yanı sıra, savaşın yol açtığı iç ekonomik sorunlar, İran'ı hem iç hem de dış politikasını gözden geçirmeye zorlamış ve eskiye nazaran daha pragmatik politikalar izlenmiştir.⁶⁵⁷ Rafsancani döneminde, genel olarak İran'ın savaş sonrasında toparlanmasına çalışılmış, dış dünya ile ilişkiler artırılmış, İslam Dünyası ile yeni ilişkiler kurulmaya çalışılmış, Suriye ile ilişkiler güçlendirilmiş, Lübnan'daki Hizbullah varlığı güçlendirilmiş ve İran'ı doğrudan bir çatışma ortamına çekmekten kaçınılmıştır.⁶⁵⁸

⁶⁵⁴ Sinkaya, B. (2011, Eylül). "İran-Suriye İlişkileri ve Suriye Halk İsyanı". Ortadoğu Analiz, Cilt:3, Sayı:33, 38-48.

⁶⁵⁵ Semiz, Y., Akgün, B. (2005). "Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri". Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt:5, Sayı:9, 163-181.

⁶⁵⁶ Sarıkaya, 2016, 552.

⁶⁵⁷ Sarıkaya, 2016, 553.

⁶⁵⁸ Sarıkaya, 2016, 556.

Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi ve arkasından ABD'nin başını çektiği koalisyon güçlerinin 17 Ocak 1991 tarihinde, Irak'a harekat başlatması, bölgedeki en önemli rakibinin devre dışı kalması yönüyle İran için başlangıçta olumlu olmuştur. Ancak Körfez bölgesine yerleşen ABD, bölge politikalarını üç temel hedef etrafında şekillendirmeye başlamıştır.⁶⁵⁹

- İkili çevreleme politikasıyla Irak'ı ve İran'ı zayıf bırakma;
- Barış sürecinin başarıya ulaşmasını sağlayarak, İsrail'in güvenliğini garanti altına alma;
- Bölgedeki ekonomik çıkarlarının korunması sağlama.

ABD'nin bölge politikaları, İran'ın güvenlik kaygılarını artırmış, karşı hamle olarak asimetrik güç unsurları olan terör örgütlerini destekleyerek, vekâleten savaş yürütmüş ve mücadeleyi kendi sınırlarının dışına taşımıştır.

SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya ile dengeli ilişkiler kuran İran, Kafkasya, Orta Asya ve Afganistan gibi sorunlu alanlarda Rusya ile uyumlu politikalar izleyerek, karşı karşıya gelmemeye çalışmıştır. Enerji ve güvenlik konularında da Rusya ile uyumlu politika izleyen İran, Hazar Havzası enerji kaynaklarının doğu-batı istikametinde değil, kuzey-güney istikametinde oluşmasını istemiş, Karabağ Savaşı'nda nüfusunun çoğunlu Şii olan Azerbaycan yerine Rusya'nın desteklediği Ermenistan'la ilişkilerini geliştirmiş, Taliban güçlerinin Eylül 1996'da Afganistan'ın kontrolünü ele almasıyla birlikte Rusya ile güvenlik ilişkilerini artırmıştır.⁶⁶⁰ SSCB'nin dağılması sonrasında, İran'ın kuzey sınırlarında yeni devletler ortaya çıkmış, ancak yönetimlerinin laik bir geleneğe sahip olmaları nedeniyle İran'da bu devletlere yönelik devrim ihracı yapılamayacağı algısı oluşmuş ve ilişkiler kültürel zemin üzerine kurulmaya gayret edilmiştir.⁶⁶¹

⁶⁵⁹ Kılınç, R. (2000, İlkbahar). "Soğuk Savaş Sonrası Basra Körfezi'nde Güvenlik: Yapılanma, Algılama, Politikalar". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:1, 6-27, 16.

⁶⁶⁰ Sarıkaya, 2016, 556-557.

⁶⁶¹ Freedman, R.O. (2001, Kış). "1990'larda Rusya-İran İlişkileri". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:4, 356-374, 362.

Rafsancani, Avrupa ülkeleriyle de ilişkilerini düzeltme çabası içerisine girmiş ve Avrupalı yetkilileri, Nisan 1991'de, Tahran'da ağırlayarak İran-Avrupa ticaretini geliştirmenin yollarını aramıştır. Bu girişimleriyle bilikte, ülkesine yabancı yatırımcıları çekmeye çalışan Rafsancani, diğer taraftan da, dış politika alanında ABD'nin çevreleme politikasını kırmaya çalışmıştır. Rafsancani'nin ekonomik işbirliği ve kalkınma söylemi üzerine kurduğu bu ilişkiler, Avrupa tarafından da olumlu karşılanmış ve kısmen başarılı olmuştur.⁶⁶²

Rafsancani dönemi, Irak Savaşı'nın etkilerini azaltmak ve karşı karşıya kaldığı izolasyon sorununu aşmak amacıyla dış dünya ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı bir dönemdir. Bu dönemde Rafsancani'nin dış politikadaki en önemli avantajı, 1981-1997 yılları arasında aynı kişinin (Ali Ekber Velayeti) Dışişleri Bakanlığı yapması ve diplomaside istikrarın sağlanmasıdır.

3.3.3. Hatemi Dönemi (1997-2005)

Hatemi, Anayasa tarafından yetkilerinin sınırlandığı, düşen petrol gelirlerinden kaynaklanan ekonomik sorunların bulunduğu ve ABD'nin ekonomik yaptırımlarının yaşandığı bir dönemde cumhurbaşkanı olmuştur. Hatemi, göreve geldiği yıllarda gündemde olan Samuel Huntington'ın "Medeniyetler Çatışması"⁶⁶³ tezine karşıt olarak, dinler, kültürler ve milletler arasında diyalogu ön plana çıkarmakta, toplumların, kültürlerin ve ekonomilerin karşılıklı bağımlılığına inanmakta ve daha aktif, istikrarlı bir dış politikayı savunmaktaydı. Din adamları sınıfına mensup olan Hatemi'nin barışçıl ve demokratik söylemleriyle, Rehber'in kılavuzluğunda "demokratik barış" olarak ifade edilen bir dış politika izleyeceği algısı oluşmuştur.⁶⁶⁴ Ancak Hatemi döneminde köklü değişimlerin yaşandığını söylemek zordur. Hatemi, genel olarak Rafsancani'nin başlattığı yumuşama ve yumuşatma politikalarına devam etmiştir.⁶⁶⁵

Hatemi, Cumhurbaşkanlığı devir teslim töreninde: "İran'ın dünya barışının önündeki temel engeller olarak gördüğü büyük güçlerin yayılmacı politikalarına

⁶⁶² Sarıkaya, 2016, 559-560.

⁶⁶³ Huntington, S. (2014). Medeniyetler Çatışması. (11. Baskı) (Çev. M. Yılmaz) İstanbul: Vadi Yayınları. (Eserin orijinali 1996 yılında yayımlanmıştır.).

⁶⁶⁴ Ramazani, R.K. (1998, Spring). "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?". Middle East Journal, Cilt:52, Sayı:2, 177-187, 180.

⁶⁶⁵ Sarıkaya, 2016, 561.

rağmen, barış ve güvenlik istediği, bunun bilgi, onur ve yarara dayandığı, bunları kabul eden tüm ülkelerle el sıkıştıkları" hususlarını belirtmiştir.⁶⁶⁶ Hatemi, daha sonra yaptığı konuşmalarda, medeniyetler arası çatışmanın olmayacağını, İslam'ın ve diğer kültürlerin birbirine öğretecekleri çok şey olduğunu ifade etmiştir. Nitekim, Birleşmiş Milletler (BM) 2001 yılını, Hatemi'nin önerisiyle, "Medeniyetler Arası Diyalog Yılı" ilan etmiştir.⁶⁶⁷

Yumuşak söylemleriyle dikkat çeken Hatemi, ABD ile temas kurma arayışına girmiş, ancak bu gayretlerinde teslimiyetçi ve ABD'nin üstünlüğünü tanıyan bir dilden de uzak durmuştur. Hatemi, CNN'e verdiği bir mülakatta: ABD Hükümeti'yle siyasi bir diyalog başlatmak için uygun bir zemin olmadığı, öncelikle uygarlıklar, ülkeler ve halklar arasında gayri resmi bir diyalog başlatılması gerektiği" hususlarını ifade etmiştir.⁶⁶⁸ ABD ise, Hatemi'nin ılımlı mesajlarını takdir etmekle birlikte, somut bir resmi diyalogdan yana görüş bildirmemesinden dolayı hayal kırıklığı yaşandığı, ABD-İran ilişkilerinin sadece İran Hükümeti'nin ne dediğine değil, ne yaptığına da bağlı olduğu yönünde bir açıklama yapmıştır.⁶⁶⁹

İran ve ABD arasındaki bu karşılıklı açıklamalardan sonra, her iki ülke arasında yakınlaşma başlamıştır. ABD-İran yakınlaşmasına ilişkin gelişmeler şu şekilde sıralanabilir:

- "İran'ın Kasım 1997'de, kimyasal silahları yasaklayan uluslararası sözleşmeyi onaylaması;
- İran'ın, Aralık 1997'de, Tahran'da yapılan İKÖ Zirvesi'nin Sonuç Bildirgesi'nde terörün kınanması ve kitle imha silahlarının yok edilmesi çağrısını kabul etmesi;
- Hatemi'nin, Ocak 1998'de, CNN'e verdiği mülakatta, rehineler krizini kınaması, ikili kültürel bağların geliştirilmesini istemesi, ABD'nin dinsel hoşgörüsünü överek, Amerikalılardan yüce bir halk diye söz etmesi;

⁶⁶⁶ Milliyet, 4 Ağustos 1997. Aktaran: Sarıkaya, 2016, 560.

⁶⁶⁷ Sarıkaya, 2016, 560.

⁶⁶⁸ Oğuz, S., Çakır, R., 2000, 11.

⁶⁶⁹ Sarıkaya, 2016, 561-562.

- ABD'nin Ulusal Güvenlik Danışmanı Sandy Berger'in İranlılara uygulanan vize kısıtlamasının gözden geçirileceğini bildirmesi;
- ABD'nin BM Büyükelçisi Richardson ile İran Dışişleri Bakanı Kharazzi'nin Şubat 1998'de, Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu'nda el sıkışması;
- İki olimpiyat şampiyonu beş ABD'li güreşçinin, Şubat 1998'de, Tahran'da mindere çıkması ve Azadi Stadı'na diğer 20 ülkeninkiyile beraber, ABD bayrağının da çekilmesi;
- ABD Başkanı Clinton'ın Mart 1998'de, Nevruz mesajı yayınlayarak, İranlıların yeni yılını kutlaması ve İran ile ABD arasında yeniden iyi ilişkilerin kurulabileceği günün yakında geleceği umudunu bildirmesi, bu mesajın ise İran Devlet Radyosu'nda yayınlanması;
- İran'ın BM temsilciliğinden bir diplomatın Nisan 1998'de, New York Columbia Üniversitesi'nde, iki ülke arasında kültürel ve akademik işbirliğinin geliştirilmesi konulu konferansta konuşma yapmasına, ABD'nin izin vermesi."⁶⁷⁰

Hatemi döneminde, ABD-İran ilişkilerinde damga vuran en önemli olay ise 11 Eylül 2001 tarihinde yaşanan ikiz kuleler saldırısıdır. Bu saldırılar, hem Rehber Hamaney hem de Cumhurbaşkanı Hatemi tarafından kınanmıştır. Bu saldırılar sonrasında, ABD'nin başlattığı Afganistan operasyonu ile İran'ı tehdit eden Taliban rejimi yıkılmış, Irak'ın ise 2003 yılında ABD tarafından işgal edilmesiyle, İran'ın 8 yıl savaştığı bölgedeki en büyük rakibi Irak risk olmaktan çıkmış ve Irak'ta İran'ın da desteklediği Şiiler etkin bir konuma gelmiştir.

Hatemi döneminde, Körfez ülkeleri başta olmak üzere Arap devletleri ile de sıcak ilişkiler kurma gayreti içerisine girilmiştir. Hatemi, Mayıs 1999'da, Suriye'den başlamak üzere bir Orta Doğu turu düzenlemiş, bu süreçte dönemin İran Dışişleri Bakanı Kharrazi ise, Arap ülkeleri ile yeni bir sayfa açmak, sıkı işbirliği ve ileri seviyede ilişkiler kurmak istediklerini belirtmiştir. Buna karşılık Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) Genel Sekreter Yardımcısı Hamad bin Ali El Sulayti, üye ülkelerin

⁶⁷⁰ Sarıkaya, 2016, 562-563.

ikili ilişkilerin güvene dayalı doğru bir rotaya konmasını beklediklerini belirtirken, Arap Birliği Genel Sekreter Yardımcısı Muhammed Zakeriya da, İran'ın Arapların dostu ve müttefiki olma yolunda güven kazandığını ifade etmiştir.⁶⁷¹

Hatemi döneminde İran, Lübnan Hizbullahı'na desteğini sürdürmüş ve İran-Suriye-Lübnan Hizbullahı çizgisindeki işbirliği aksamadan devam etmiştir.⁶⁷² İran'ın 21 Haziran 1999 tarihinde İsrail ile gizli bir diyalog kurduğu, bu gizli temasta İran'ın İsrail'e, karşılıklı saldırmazlık hususunun da yer aldığı işbirliği önerisinde bulunduğu iddia edilmiştir.⁶⁷³

Hatemi'den önce başlayan İran-Suudi Arabistan ilişkilerindeki yumuşama, karşılıklı ziyaretler ile devam etmiştir. Suudi Arabistan Petrol Bakanı Ali Al Naimi ile İran Petrol Bakanı Bican Zencani, Kasım 1997'de, Cakarta'da görüşmüş, Suudi Arabistan Veliaht Prensi Abdullah, Aralık 1997'de, Tahran'a gitmiş, İran eski Cumhurbaşkanı ve Düzenin Yararını Teşhis Konseyi Başkanı Rafsancani ise Şubat 1998'de, Riyad'a gitmiş ve burada Kral Fahd tarafından karşılanmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler, bu dönemde ortak bir petrol ve OPEC politikası geliştirme üzerine yoğunlaşmış, tam bir uzlaşya varamasalar da diyaloglarını sürdürmüşlerdir.⁶⁷⁴

İran, Hatemi'den önce Rusya ile özellikle savunma alanındaki ilişkilerini geliştirirken, Orta Asya ve Kafkasya bölgelerinde Rusya ile ters düşmeyen politikalar izlemiştir.⁶⁷⁵ Hatemi döneminde de bu politikalara devam eden İran'ın, 1999 yılında başlayan Çeçenistan Savaşı ile ilgili olarak, Rusya'nın toprak bütünlüğünün sorgulanmaması şartıyla siyasi çözüm aranması önerisi, ilişkilerin Rusya'yı rahatsız etmeden sürdürülmesi gayreti olarak yorumlanmıştır.⁶⁷⁶ Rusya Atom Enerjisi Bakanı Yevgeniy Adamov, Kasım 1998'de gittiği İran'da, Rus mühendislerin çalıştığı ve Mayıs 2003'te bitirilmesi planlanan Buşehr Nükleer Santrali ile ilgili bir anlaşma imzalamıştır. Hatemi'nin, 12 Mart 2001 tarihinde

⁶⁷¹ Aras, B., Okumuş, A. (2000, İlkbahar). "Basra Körfezi Güvenliği ve Hazar Zenginlikleri". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:1, 60-70, 64.

⁶⁷² Sarıkaya, 2016, 565.

⁶⁷³ Ünalın, B. (1999, Yaz). "İran-Afganistan Kronolojisi". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:2, 340.

⁶⁷⁴ Sarıkaya, 2016, 565-567.

⁶⁷⁵ Sarıkaya, 2016, 567.

⁶⁷⁶ Soltan, E. (2001, Nisan). "Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları". Stratejik Analiz, Cilt:1, Sayı:12, 6.

gerçekleştirdiği Rusya ziyaretinde, Rusya Devlet Başkanı Putin, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla kullanılması durumunda, İran ile işbirliğine devam edeceklerini ifade etmiştir.⁶⁷⁷

İran, enerji zengini Orta Asya ülkeleri ile de ilişkilerini geliştirme gayreti içerisinde girmiş, ancak hem ABD'nin karşı politikaları, hem de Orta Asya ülkelerinin laiklik temeli üzerine kurulan devlet sistemlerinin teokratik bir İran'a mesafeyle yaklaşmaları, İran'ın yakınlaşma siyasetinin sürdürülebilirliğini engellemiştir.

İran, bölgesel müttefiki Suriye ile birlikte PKK bölücü terör örgütünü desteklemekteydi. Türkiye ise PKK ile mücadelede hem ihtiyaç duyduğu silahları temin edebilmesi, hem de Suriye'yi dengeleyebilmesi açısından İsrail ile yakınlaşma siyaseti izlemiştir.⁶⁷⁸ Hatemi döneminde, Türkiye'ye karşı, Ermenistan'la yakın ilişki kuran İran, bu yakınlaşmaya Yunanistan'ı da dahil ederek, İsrail ile yakınlaşan Türkiye'ye karşı bölgesel ittifak kurma arayışına girmiştir. Ermenistan-İran yakınlaşmasından rahatsız olan Azerbaycan ise Türkiye ile var olan ilişkilerini daha da geliştirmiş, İsrail ile de temaslarını yoğunlaştırmıştır.

3.3.4. Ahmedinejad Dönemi (2005-2013)

Ahmedinejad, İran'daki radikal muhafazakar siyaset çizgisine mensup olup, seçim sürecinde Rehber'in yanı sıra Devrim Muhafızları ve Besic kuvvetleri tarafından desteklenmiştir. Ahmedinejad ile Devrim Muhafızları arasındaki güven ve siyasi fikirlerin birlikteliği neticesinde, bakanlık, valilik, büyükelçilik gibi üst düzey görevlere Devrim Muhafızları mensupları atandı.⁶⁷⁹ Radikal muhafazakarlar, uyumlu bir dış politika yerine güç gösterisine dayalı bir politikayı tercih etmekteydiler. Ahmedinejad ve çoğunlukla askerlerden oluşan ekibi, dış politikada, 1989'dan sonra izlenen pragmatist siyasetin, İran'ın güvenlik sorunlarını çözmede başarısız olduğunu ve bu pragmatik konseptin iflas ettiğini düşünmekteydiler. Bu nedenle, Ahmedinejad döneminde, 1989'da Rafsancani ile başlayan ve 2005 yılına kadar Hatemi ile devam eden "batıyla pragmatik uyum" geleneğinden uzaklaşmış

⁶⁷⁷ Sarıkaya, 2016, 569.

⁶⁷⁸ Öztürk, O.M. (1999, İlkbahar). "Türkiye-İsrail Askeri İşbirliği Üzerine". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:1, 256.

⁶⁷⁹ Keskin, A. (2006, Şubat). "Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikası: Saldırganlığın Rasyonelleşmesi". Stratejik Analiz, Cilt:6, Sayı:70, 72-77, 73.

ve Hatemi tarafından Batı'ya yaklaşabilmek için kavramsallaştırılan "medeniyetler diyalogu" tezi rafa kaldırılmıştır.⁶⁸⁰

Ahmedinejad'ın göreve geldiği yıllarda, İran çevresinde ABD'nin belirleyici olduğu değişimler yaşanmaktaydı. ABD, bu süreçte İran'ı olabildiğince dışlamayı ve İran etkisini en aza indirmeyi amaçlamaktaydı. Kendisini ABD ve İsrail'in hedefinde gören İran ise saldırganlığı ve krizi tırmandırmayı, en etkili caydırıcı faktörler olarak görmeye başladı.⁶⁸¹ Hatta Ahmedinejad, İsrail'in haritadan silinmesi yönünde yaptığı açıklamanın yanı sıra nükleer politikada da sert ve anlaşmaz bir tutum sergilemeye başladı. Ayrıca Ahmedinejad'ın şeriat rejimi içerisinde fundamentalist bir hükümet kurma isteği görülmeye başladı.⁶⁸² Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı olmasıyla, reformcuların ve muhafazakarların oluşturduğu ikili yönetim son bulmuş ve reformcular iktidar alanından dışlanmış. Yasama, yürütme ve yargı erkleri radikal muhafazakarların eline geçerken, dış politikada da radikal bir çizgi izleyecek kadrolaşmaya gidilmiştir. Önemli bir kısmı askerlerden oluşan Ahmedinejad Hükümeti, dış politikada diplomasiden çok askeri gücün etkili olduğuna inanıyordu.⁶⁸³

ABD ile bölgesel konulardaki sorunlara rağmen, Ahmedinejad, 2006 yılında, ABD Başkanı George W. Bush'a bir mektup yazarak, yeni bir başlangıç çağrısı yapmıştır. ABD, bu mektubu taktik bir adım olarak okumuş ve beklentileri karşılamaktan uzak bulmuş olsa da, bu dönemde iki ülke arasındaki gerginlik sıcak bir çatışmaya dönüşmemiştir. Ayrıca Ahmedinejad, 2008'de, ABD Başkanı Barack Obama'ya da bir tebrik mesajı yollayarak yeni bir başlangıç çağrısı yapmıştır.⁶⁸⁴

Ahmedinejad'ın Orta doğu politikası ise 1979'dan beri izlenen politikanın güçlendirilmesi ekseninde olmuştur. Ahmedinejad, bir taraftan Mısır ile yakınlaşma arayışına girerken, diğer taraftan da İran'ın Körfez İşbirliği Teşkilatı'na üye olması için girişimlerde bulunmuştur. İsrail ile Hizbullah arasında 2006 yılında yaşanan savaş, Suriye ile İran'ı daha da yakınlaştırırken, İsrail'in bu savaştan yıpranarak çıkması, her iki ülkede de sevinçle karşılanmıştır. İran'ın bu dönemdeki Kafkasya

⁶⁸⁰ Turan, D. (2007). "Ahmedinejad ve İran Dış Politikası". Dağcı, K., Sandıklı, A. (Editörler). Satranç Tahtasında İran "Nükleer Program". İstanbul: Tasam Yayınları, 259-272, 263.

⁶⁸¹ Turan, 2007, 263.

⁶⁸² Turan, 2007, 260.

⁶⁸³ Turan, 2007, 264.

⁶⁸⁴ Sarıkaya, 2016, 576.

politikası da değişikliğe uğramamış ve Ermenistan'la ilişkilere enerji boyutu da eklenirken, Azerbaycan'la ilişkiler aynı seviyede devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin girişimiyle Türkiye, İran ve Azerbaycan üçlü toplantıları yapılmıştır.⁶⁸⁵

Ahmedinejad, 2009 yılında tekrar cumhurbaşkanı seçilirken, ikinci dönemine damgasını vuran en önemli olay, Arap Baharı olmuştur. İran, Arap Baharı'nı Suriye'ye gelene kadar desteklemiş ve bunu bir tür "İslami Uyanış" ve "İran Devrimi'nin Tarihi Zaferi" olarak görmüştür. Ancak Arap Baharı sürecinde Suriye'de de gösteriler başladığı anda tavır değiştirerek, bunu kendisinin aleyhinde kurgulanan bir proje olarak görmeye başlamıştır.⁶⁸⁶ ABD işgalinden sonra Irak'ta Şiilerin daha etkin bir pozisyona gelmeleri, İran tarafından olumlu karşılanmış ve İran için batı sınırları daha güvenli hale gelmişti.

Ahmedinejad döneminde İran, Latin Amerika açılımı yapmış ve Brezilya, Venezuela, Bolivya, Küba, Nikaragua ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Ayrıca bu dönemde Afrika açılımı da yapılarak, Sierra Leone, Zambiya, Kenya, Tanzanya ve Senegal dahil birçok ülkeye resmi ziyaretler gerçekleştirilmiştir.⁶⁸⁷ Doğu komşusu Afganistan'la da yakın temaslar kuran İran, bu ilişkiler sayesinde Taliban'ın yeniden güçlenmesini engellemeyi, büyük bir göç hareketinin önüne geçmeyi, Afganistan merkezli uyuşturucu ticaretinin İran'a yayılmasını engellemeyi ve Pakistan'ı dengelemeyi amaçlamaktadır.⁶⁸⁸

3.3.5. Ruhani Dönemi (2013-....)

Ruhani'den önce Rehber ve Devrim Muhafızları'nın desteğiyle cumhurbaşkanı olan Ahmedinejad, iç ve dış tehditlere karşı güvenlik temelli bir dış politika izlemiş, ancak izlenen bu politikalar dışarıda şiddetli bir tepkiyle karşılanmış ve İran'ın uluslararası sistemden daha fazla izole olmasıyla sonuçlanmıştı. İçeride ise izlenen popülist politikalarla ekonomiyi teşvik edecek sübvansiyonlar azaltılmış, bunun yerine alt gelir grubundaki vatandaşlara doğrudan nakit yardımı yapılmıştı. İzlenen bu politikalar neticesinde; İran'ın petrol geliri düşmüş, İran milli para birimi Dolar karşısında üç kat değer kaybetmiş,

⁶⁸⁵ Sarıkaya, 2016, 576.

⁶⁸⁶ Sarıkaya, 2016, 577.

⁶⁸⁷ Sarıkaya, 2016, 578.

⁶⁸⁸ Sarıkaya, 2016, 578.

enflasyon oranı yükselirken devlet gelirleri azalmış ve azaltılan sübvansiyonlar nedeniyle işsizlik artmaya başlamıştı.⁶⁸⁹

Bu şartlar altında cumhurbaşkanlığına aday olan Ruhani, daha seçim sürecinde; itidalli değişim sağlama, ihtiyat ve umut hükümeti kurma, güvenlik devletini sona erdirmeye, iddialı ve yapıcı dış politika ile ekonomik darboğazı aşma, siyasi tutukluların serbest bırakılmalarını sağlama, yumuşama ve karşılıklı saygı siyaseti çerçevesinde İran'ın dünya ile olan ilişkilerini geliştirme, ifade, basın-yayın ve internet özgürlüğünü garanti altına alma, anayasal hak ve özgürlüklerin kullanılmasının önündeki engelleri kaldırma gibi vaatleri gündeme getirmişti.⁶⁹⁰

Ruhani, seçildikten sonra ülkedeki sorunların çözümü için önceliğini dış politikaya verdi. İran'a uygulanan yaptırımların sebebi olan nükleer meseleyi, batılı ülkelerle müzakere ederek, anlaşmayı ve bu şekilde bir taraftan ülkesine yönelik muhtemel bir saldırıyı bertaraf etmeyi, diğer taraftan da ekonomik durumu düzelterek halka nefes aldirmayı amaçlıyordu. Bu maksatla giriştiği müzakereler başarıyla sonuçlanmış ve 24 Kasım 2013 tarihinde, P5+1 ülkeleriyle, Cenevre Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma kapsamında: İran nükleer faaliyetlerini yavaşlatacak ve uluslararası denetime açık hale getirecekti. Buna karşılık, İran'a uygulanan para transferi, sivil havacılık ve sağlık alanlarındaki yaptırımların hafifletilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca İran'a 8 milyar Dolarlık para girişinin sağlanması ve yeni bir yaptırımın çıkarılmaması taahhüt edildi.⁶⁹¹ Cenevre Anlaşması'ndan sonra yürütülen müzakereler neticesinde, 2 Nisan 2015 tarihinde Çerçeve Anlaşması imzalandı, 14 Temmuz 2015 tarihinde ise Ortak Kapsamlı Eylem Planı oluşturuldu. Nihayetinde Anlaşma, 20 Temmuz 2015 tarihinde, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'nde oybirliğiyle kabul edildi.⁶⁹² BMGK tarafından kabul edilen anlaşma ise Ocak 2016'dan itibaren yürürlüğe girmiştir.⁶⁹³

⁶⁸⁹ Arıkan, P. (2014, Mart-Nisan). "Ruhani Hükümeti'nin İran Dış Politikasında Yarattığı Değişimin İç Siyasetteki Yansımalar". Ortadoğu Analiz, Cilt:6, Sayı:61, 26-29, 27.

⁶⁹⁰ Arıkan, 2014, 26.

⁶⁹¹ Arıkan, 2014, 27.

⁶⁹² Şen, G. (2017, Nisan). "Ruhani Döneminde İran-ABD İlişkileri". Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 9-10. https://www.iramcenter.org/d_hbanaliz/analiz-ruhani-doneminde-iran-abd-iliskileri_1.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2018)

⁶⁹³ Şen, 2017, 13.

Nükleer Anlaşma'nın yürürlüğe girmesinden sonra, İran ekonomisinde olumlu gelişmeler oldu. Ocak-Temmuz 2016 döneminde İran'ın petrol ihracatı iki katına çıkarken, ülkeye 3,5 milyar Dolarlık doğrudan yabancı yatırım girdi. Ayrıca İran, yaptırımlar nedeniyle dondurulan mali varlıklarından 30 milyar Dolara yakın bir meblağa erişim imkanı elde etti. Küresel finans sistemine entegrasyon için önemli bir engelin aşılmasıyla birlikte, İran 400'den fazla yabancı banka ile bağlantı kurdu. Bu süreçte İran'ın petrol üretimi ve ihracatı, yaptırımlar öncesi seviyeyi yakalarken, tarım, otomotiv, ticaret ve ulaşım gibi petrol dışı sektörlerde yaşanan olumlu gelişmelerle ekonomi güçlenmeye başlamıştı.⁶⁹⁴

Ahmedinejad dönemi ile Ruhani'nin ilk dönemi karşılaştırıldığında önemli farklılıklar olmakla birlikte, İran'ın devlet geleneği çerçevesinde, aslında süreklilik gösteren hususlar bulunmaktadır. Öncelikle İran'da rejim değişmemiş, sadece yumuşak bir söyleme sahip olan bir cumhurbaşkanı, Rehber'in izin verdiği ölçüde ülkeyi yönetme fırsatı yakalamıştır. İkinci olarak, güvenlik bürokrasisinden gelen Ruhani, Ahmedinejad dönemindeki güvenlik eksenli siyasete devam etmektedir. Diğer taraftan, önceki dönemde izlenen ve devlet politikası haline gelen nükleer politika, Ruhani döneminin de öncelikli gündem maddesi olmuştur. Ayrıca Ruhani de, Ahmedinejad gibi, uluslararası toplantılara bizzat katılarak, kendisini göstermeyi tercih etmiştir. Örneğin Ruhani, ilk yurtdışı ziyaretini Eylül 2013'te Bişkek'e yaparak, Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)'nün toplantısına katılmış, daha sonra Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'na katılmak üzere New York'a gitmiş, Ocak 2014'te ise Davos'a giderek, Dünya Ekonomik Forumu'na katılmıştır.⁶⁹⁵

Ruhani göreve geldikten sonra, Ahmedinejad döneminde görevlendirilen ve bir çoğu güvenlik bürokrasisinden gelen, ideolojik nitelikleri ağır basan yöneticileri, dış dünyaya açık pragmatist yöneticiler ile değiştirmiştir. Bu yöneticilerin bir kısmı Rafsancani ve Hatemi dönemlerinde de görev yaptıkları için tanınmış ve tecrübeli isimlerdi. Bu isimler arasında en dikkat çekeni Dışişleri Bakanlığı'na atanan ve bir uluslararası ilişkiler profesörü olan Cevad Zariftir. Ruhani dönemindeki diğer bir

⁶⁹⁴ Şen, 2017, 13.

⁶⁹⁵ Sinkaya, B. (2014, Mart-Nisan). "Ahmedinejad'dan Ruhani'ye İran Dış Politikasında Değişim: İtidalli Dış Politika". Ortadoğu Analiz, Cilt:61, Sayı:61, 30-33, 32.

değişim ise dış politikadaki yaklaşım farkı olup, itidal söyleminin ön plana çıkarılmasıdır.⁶⁹⁶

Ruhani'ye göre itidalli dış politikanın dört unsuru bulunmaktadır:

- "Birincisi, gerçeklik ile İran'ın çıkarları arasında denge kurulmasıdır. Yani İran'ın dış politika ilkeleri ve çıkarları takip edilecek, ama bunu yaparken gerçekçi olunacaktır;
- İkincisi, dış ilişkilerde aşırı yaklaşımların terk edilmesidir. Dış politika sloganlar ile yapılamamakta ve bu aşırı yaklaşımlar İran'ın itibarının zedelenmesine, dolayısıyla dış politikanın zarar görmesine sebep olmaktadır;
- Üçüncüsü, dış dünya ile etkili ve yapıcı bir etkileşim kurmaktır. İran'ın dış politikada karşılaştığı sorunların bir çoğu geçmişteki aşırı yaklaşımlar nedeniyle ortaya çıkan güvensizlikten kaynaklanmaktadır. Bu nedenle dış politikada güven inşasına önem verilmelidir;
- Dördüncüsü ise, dış politikada ekonomik kalkınmaya öncelik verilmesidir.⁶⁹⁷

Ruhani göreve geldiğinde nükleer sorunun yanı sıra, bölgesel sorunlarla da karşı karşıya kalmıştır. Irak ve Suriye'de devam eden istikrarsızlık ve Orta Doğu'da devam eden IŞİD (Irak Şam İslam Devleti) terörü, bir taraftan İran'ın güvenliğini ve çıkarlarını tehdit ederken, diğer taraftan Suriye ve Irak'ta kendisine bağlı Şii milislerle IŞİD'e karşı mücadele etmesi, kendisine dış politikada önemli bir alan açmıştır.

Nükleer müzakereler sürecinde ABD ile kısmen yakınlaşma sağlansa da, her iki ülke arasındaki güven bunalımı devam etmektedir. Bu güven bunalımına bölgesel sorunlar ve İsrail'in güvenliği gibi konular eklenince, ABD'nin İran karşıtı politikaları kaçınılmaz hale gelmektedir. ABD, İran'a karşı İsrail ve Suudi Arabistan ile birlikte hareket ederken, İran, AB, Rusya ve Çin gibi küresel aktörlerle ilişkilerini

⁶⁹⁶ Sinkaya, 2014, 32.

⁶⁹⁷ Sinkaya, 2014, 32.

geliştirmeye çalışmış, bunun yanı sıra bölge ülkeleriyle de üst düzey temaslar kurmayı ihmal etmemiştir.

Ruhani'nin önümüzdeki dönemde, hem ülkesinin güvenliği hem de ekonomisinin geleceği için çok önemli gördüğü nükleer anlaşmanın korunmasına gayret etmesi beklenmektedir. Ayrıca dış politikada ikinci önceliğini ekonomi diplomasisi üzerine yoğunlaştıracığı da tahmin edilmektedir.

Ruhani Hükümeti, devletçi ve korumacı ekonomi politikalarının terk edilerek, uluslararası ekonomi ve finans sistemine dahil olunmasını, ekonominin dışa açılmasını, kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesini ve piyasa ekonomisini savunmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde İran Dışişleri Bakanlığı'nın yeniden yapılandırılması, Bakanlık bünyesinde ekonomi diplomasisine yardımcı olmak için bir Ekonomi Bürosu kurulması ve Ekonomik İşlerden Sorumlu Bakan Yardımcısı atanması planlanmaktadır. Bu büronun: yabancı yatırımcı çekilmesi, teknoloji transferi, turizmin gelişmesi, ihracatın teşvik edilmesi, komşularla iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi, dışarıya işgücü gönderilmesi gibi konularda katkı yapması beklenmektedir. Ayrıca karar alma sürecini hızlandırmak maksadıyla, Siyasi İşlerden Sorumlu Bakan Yardımcılığı da oluşturularak, nükleer dosyanın bu birime devredilmesi düşünülmektedir.⁶⁹⁸

Ruhani Hükümeti genel olarak, iç ve dış sorunlar karşısında karar alma ve planlama süreçlerini merkezileştirmeyi, dış politika alanında ise kamuoyu algısını yönetmeyi istemektedir. Dış politika alanında ise, AB, Çin, Rusya ve Hindistan ile ilişkilerini geliştirmeyi, dünya ekonomisinde etkili ülkelerle ve kuruluşlarla etkin ilişki kurmayı hedeflemektedir. İranlı üst düzey yöneticilerin ise, bölge ülkeleriyle, hem ikili hem de çok taraflı işbirliği mekanizmaları düzeyinde, iktisadi, siyasi ve güvenlik bağları kurulması hususlarını öne çıkarması beklenmektedir.⁶⁹⁹

⁶⁹⁸ Sinkaya, 2017, 26-27.

⁶⁹⁹ Sinkaya, 2017, 27.

3.4. İran Dış Politikasının Araçları ve Temel Sorun Alanları

3.4.1. Enerji Politikası

İran, dünyadaki petrol ve doğalgaz rezervlerinin önemli bir kısmına sahiptir. Ekonomisi üzerinde de büyük bir ağırlığı bulunan bu kaynaklar, İran dış politikasının da en önemli araçlarıdır. Petrol ve doğalgaz kaynaklarının, çıkarılması, işlenmesi, pazarlanması ve pazarlara ulaştırılması ciddi bir diplomatik süreci gerektirirken, İran'ın dış politika tercihlerini ve güvenlik algılarını da bu kaynaklar belirlemektedir. Bu nedenle İran'ın petrol ve doğalgaz kaynakları incelenmeden, dış politikasının anlaşılması mümkün gözükmemektedir. Son yıllarda gündemi yoğun olarak meşgul eden nükleer mesele de, İran'ın en önemli dış politika gündemi haline gelmiştir.

İran'ın enerji kaynaklarına genel olarak bakıldığında, sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervleri ile dünyada ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Ancak yatırım eksikliği ve teknolojik yetersizlikler gibi sorunlar nedeniyle İran, yeterli fiziksel altyapıya, ileri teknolojiye teçhizata, yeterli kapasitedeki üretim tesislerine ve rafinerilere sahip değildir. Potansiyelinin altında bir seviyede elde ettiği enerji gelirlerini ise halka yayamamış ve ülkenin refah seviyesini artırıcı yatırımlar gerçekleştirilememiştir. Enerji gelirleri istihdam sağlayan ve doğal kaynaklar dışındaki sektörlerde üretimi artırmak yerine, genel olarak kamu harcamaları ile doğrudan halka aktarılması tercih edilmektedir.⁷⁰⁰ Bu da ülkede enflasyona sebep olurken, tüketim ürünleri ithalatını artırıcı etki yaptığı için ülkedeki mevcut üretimin düşmesine ve dolayısıyla işsizliğin artmasına sebep olmaktadır.

3.4.1.1. Petrol

İran'da, 20. yüzyıl öncesinde, petrol sızıntıları görülmüş, ancak bu madde hakkında yeterli bilgi bulunmadığı için o dönemde değeri anlaşılamamıştı. Petrolün, 1880'lerden itibaren ABD başta olmak üzere sanayileşmiş ülkelerde, aydınlatma dışında, sanayi ve ulaşımda kullanılmaya başlamasıyla birlikte, talebi artmış ve bu sanayileşmiş ülkeler petrol ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çeşitli arayışlara girmişlerdir.⁷⁰¹ Bu yıllarda Rusya ve İngiltere'nin rekabet alanı olan İran da, büyük güçlerin petrol yarışına sahne olmuştur.

⁷⁰⁰ Yesevi, Ç.G. (2015). "İran'ın Enerji Sektörü: İran'ın Yumuşak ve Akıllı Gücü". Çomak, H., Sancaktar, C., Yıldırım, Z. (Editörler). Enerji Diplomasisi. İstanbul: Beta Yayınları, 441-468.

⁷⁰¹ Horn, G.M. (2010). Coal, Oil and Natural Gas. New York: Chelsea Clubhouse, 15.

İran'da ilk resmi petrol çalışması, William Knox D'Arcy adlı bir İngiliz girişimcinin, 1901 yılında, İran Şahı'ndan İran'ın kuzeyindeki 5 vilayet haricinde, tamamında petrol arama, çıkarma ve ihraç etme imtiyazı elde etmesiyle başlamıştır.⁷⁰² Bu imtiyazın verilmesinden hemen sonra başlayan arama çalışmaları neticesinde, 26 Mayıs 1908 tarihinde petrol bulunmuş ve 1909 yılında İngiliz-Pers Petrol Şirketi (Anglo Persian Oil Company / APOC) kurulmuştur.⁷⁰³ Bu şirket, 1935 yılında, İngiliz-İran Petrol Şirketi (Anglo-İranian Oil Company / AIOC) adını almış, 1954 yılında ise tekrar isim değişikliğine giderek, The British Petroleum Company adını alarak bugün kısaca BP olarak bilinen şirketi oluşturmuştur.⁷⁰⁴ İngiltere, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında sahip olduğu petrol kaynaklarından önemli avantajlar elde etmiştir. Bu avantajlarını sürdürmek isteyen İngiltere, İran'ın petrol kaynakları üzerindeki çalışmalarını ve ülkeye hakim olma gayretlerini artırarak devam etmiştir. İngiltere'nin, İran'ın milli varlığı üzerindeki bu gayretleri, İran halkında tepkiyle karşılanmış ve 1950'lere kadar devam eden iç karışıklıklar ve önemli olaylar yaşanmıştır.⁷⁰⁵

Devam eden iç karışıklıklar neticesinde, 1951 yılında Başbakan olan Muhammed Musaddık, İran petrollerini millileştirme girişiminde bulunmuş ve İran Ulusal Petrol Şirketi'ni kurmuştur. Musaddık'ın bu hamlelerinden rahatsız olan ve petrolü tek başına İran'a bırakmak istemeyen İngiltere ve ABD, CIA tarafından düzenlenen bir darbe neticesinde, 1953 yılında Musaddık'ı devirmiş ve Şah'ın ülkedeki otoritesini güçlendirmiştir.⁷⁰⁶ İktidarını ABD desteğine borçlu olan Şah, izlediği Batı yanlısı politikalarla ülkedeki ABD etkisini artırmıştı. 1973 yılında yaşanan Arap-İsrail Savaşı neticesinde İran hem petrol üretimini artırmış, hem de artan petrol fiyatları nedeniyle bu alandaki gelirini katlamıştı. Ancak elde edilen gelir, ülkenin kalkınması yerine askeri harcamalarda kullanılınca, ciddi bir toplumsal tepkiyle karşılanmıştı. Bu tepki daha sonra kitlesel hareketlere dönüşmüş ve 1979 yılında, Şah'ın devrildiği bir devrim yaşanmıştır.

⁷⁰² Bahgat, G. (2003). American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea. Florida: University Press of Florida, 105.

⁷⁰³ Yergin, D. (2011). Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü. (Çev. K. Tuncay). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 142-143.

⁷⁰⁴ Çitak, E. (2014). "İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politika Aracı Olarak Enerji Politikası". Tamçelik, S. (Editör). İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri. Ankara: Gazi Kitabevi, 155-188, 161.

⁷⁰⁵ Karadağ, R. (2012). Petrol Fırtınası. İstanbul: Truva Yayınları.

⁷⁰⁶ Kinzer, S. (2004). Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri. (Çev: S. Önal). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Devrimden sonra, 5 Mart 1979 tarihinde İran petroleri millileştirilmiş ve daha sonra da İran Petrol Bakanlığı kurulmuştur. İran'ın yeni yöneticileri, İran ekonomisini bir an önce petrole bağımlı olmaktan kurtarmayı, üretimin ve dolayısıyla ihracatın kısılarak, az miktarda üretilen petrolü yüksek fiyata satıp, Batılı ülkelerin gelişmesine doğrudan hizmet etmemeyi planlıyorlardı. Bu şekilde elde edilen gelirin, başta tarım ve sanayi olmak üzere, İran ekonomisini kalkındıracak sektörlerle yatırılması amaçlanıyordu.⁷⁰⁷

İran'ın, 1980 yılında 58.296 milyon varil kanıtlanmış petrol rezervi bulunurken, yapılan araştırmalar neticesinde bu rakam 2016 yılında 157.200 milyon varile çıkmıştır. (Çizelge 3.1.)

Çizelge 3.1. İran'ın Kanıtlanmış Petrol Rezervi (milyon varil)⁷⁰⁸

YILLAR	MİKTAR	YILLAR	MİKTAR
1980	58.296	1999	93.100
1981	57.020	2000	99.530
1982	56.148	2001	99.080
1983	55.257	2002	130.690
1984	58.874	2003	133.250
1985	59.000	2004	132.460
1986	92.860	2005	136.270
1987	92.860	2006	138.400
1988	92.860	2007	136.150
1989	92.860	2008	137.620
1990	92.850	2009	137.010
1991	92.860	2010	151.170
1992	92.860	2011	154.580
1993	92.860	2012	157.300
1994	94.300	2013	157.800
1995	93.700	2014	157.530
1996	92.600	2015	158.400
1997	92.600	2016	157.200
1998	93.700		

⁷⁰⁷ Gündoğan, Ü. (2010). İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi. Ankara: Adres Yayınları, 385.

⁷⁰⁸ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

İran, 2016 yılı verilerine göre sahip olduğu 157.200 milyon varillik petrol rezervi ile Venezuela (302.250 milyon varil) ve Suudi Arabistan (266.208 milyon varil)'dan sonra 3. sırada yer alırken, İran'ı, Irak (148.766 milyon varil) ve Kuveyt (101.500 milyon varil) takip etmektedir. (Çizelge 3.2.)

Çizelge 3.2. Kanıtlanmış Petrol Rezervi (Ülkeler) (2016 / milyon varil)⁷⁰⁹

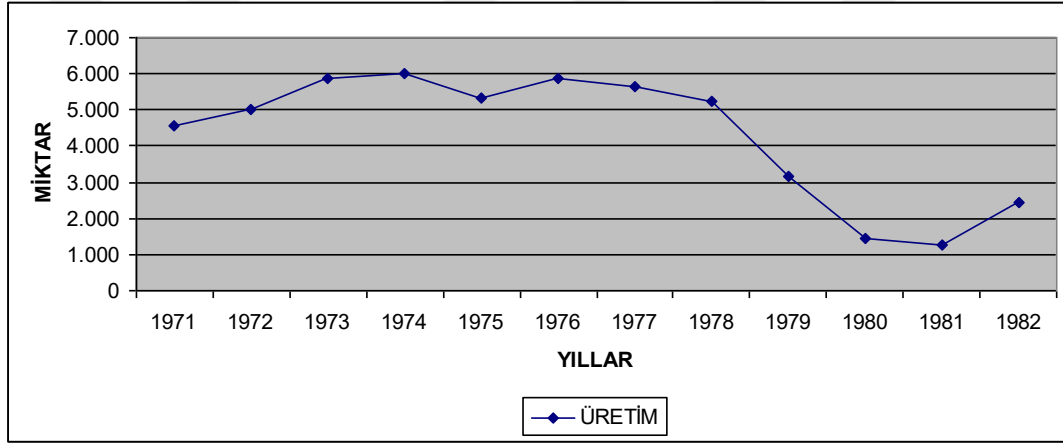
SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	Venezuela	302.250	16	Meksika	9.711
2	Suudi Arabistan	266.208	17	Angola	9.523
3	İran	157.200	18	Ekvator	8.273
4	Irak	148.766	19	Azerbaycan	7.000
5	Kuveyt	101.500	20	Norveç	6.610
6	BAE	97.800	21	Hindistan	5.749
7	Rusya	80.000	22	Umman	5.373
8	Libya	48.363	23	Sudan	5.000
9	Nijerya	37.453	24	Mısır	4.400
10	ABD	32.318	25	Vietnam	4.400
11	Kazakistan	30.000	26	Avustralya	3.985
12	Çin	25.620	27	Kanada	3.900
13	Katar	25.244	28	Malezya	3.600
14	Brezilya	12.910	29	Endonezya	3.230
15	Cezayir	12.200	30	Birleşik Krallık	2.564

İran'ın 1971 yılındaki günlük petrol üretimi 4,5 milyon varil düzeyindeydi. 1973 yılında yaşanan Arap-İsrail Savaşı nedeniyle Arap ülkeleri, petrol üretimlerini kısarak, petrol tüketicisi batı ülkelerine yaptırım uygulamayı ve İsrail'i baskı altına almayı denediler. Ancak bu dönemde, başta ABD ve İsrail olmak üzere, batılı ülkelerle yakın ilişkileri olan İran, petrol üretimini artırarak, bu girişimleri boşa çıkardı. İran'ın, 1973-1974 yıllarındaki günlük petrol üretimi 6 milyon varil düzeyine çıkarken, daha sonraki yıllarda günlük 5,5 milyon varil düzeyinde bir üretim gerçekleşmiştir. İran, devrimden hemen sonra petrol üretimini kısmış ve 1981 yılına gelindiğinde günlük 1,3 milyon varil düzeyinde bir üretim gerçekleştirmiştir. (Çizelge 3.3. ve Şekil 3.1.)

⁷⁰⁹ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.3. İran'ın Devrim Öncesi Petrol Üretimi (1.000 varil / gün)⁷¹⁰

YIL	ÜRETİM
1971	4.540
1972	5.023
1973	5.861
1974	6.022
1975	5.350
1976	5.883
1977	5.663
1978	5.242
1979	3.168
1980	1.467
1981	1.263
1982	2.421

Şekil 3.1. Devrim Öncesi İran'ın Petrol Üretimi (1.000 varil / gün)⁷¹¹

Devrimden sonra ideolojik sebeplerle petrol üretimini ve ihracatını azaltan İran, 1980-1988 arasında yaşanan İran-İrak Savaşı'nda yaşadığı mali sorunları aşabilmek için üretimi tekrar artırmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle 1981'de günlük 1,3 milyon varil düzeyinde olan petrol üretimi, 1982-1983 yıllarında günlük 2,4 milyon varil düzeyine çıkmıştır. Ancak savaş sırasında, İran'ı zor durumda bırakmak isteyen Irak'ın, İran'a ait bazı petrol üretim tesislerini vurmasıyla birlikte, üretim nispeten düşmüş ve savaş sonuna kadar günlük 2 milyon varil düzeyinde gerçekleşmiştir. Savaşın bitmesini müteakip petrol üretimini artıran İran'ın, 2016 itibariyle günlük 3,65 milyon varillik üretimi, günlük 1,92 milyon varillik ihracatı bulunmaktadır. Petrol üretimini artırma gayretleri devam eden İran, halen devrim öncesi seviyesine dönebilmiş değildir. (Çizelge 3.4. ve Şekil 3.2.)

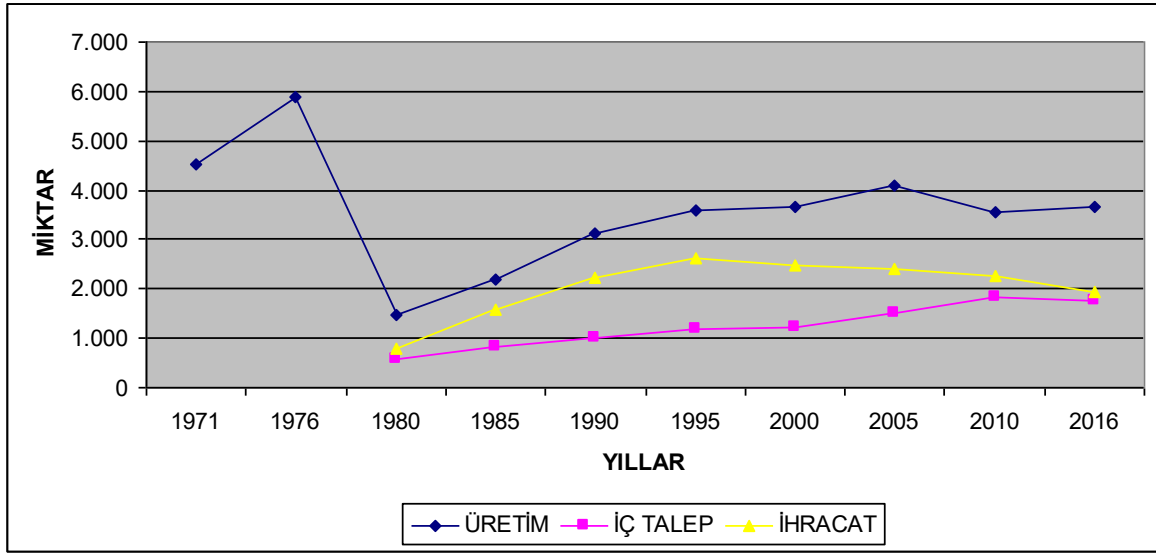
⁷¹⁰ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷¹¹ Grafik OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.4. İran'ın Petrol Verileri (1.000 varil / gün)⁷¹²

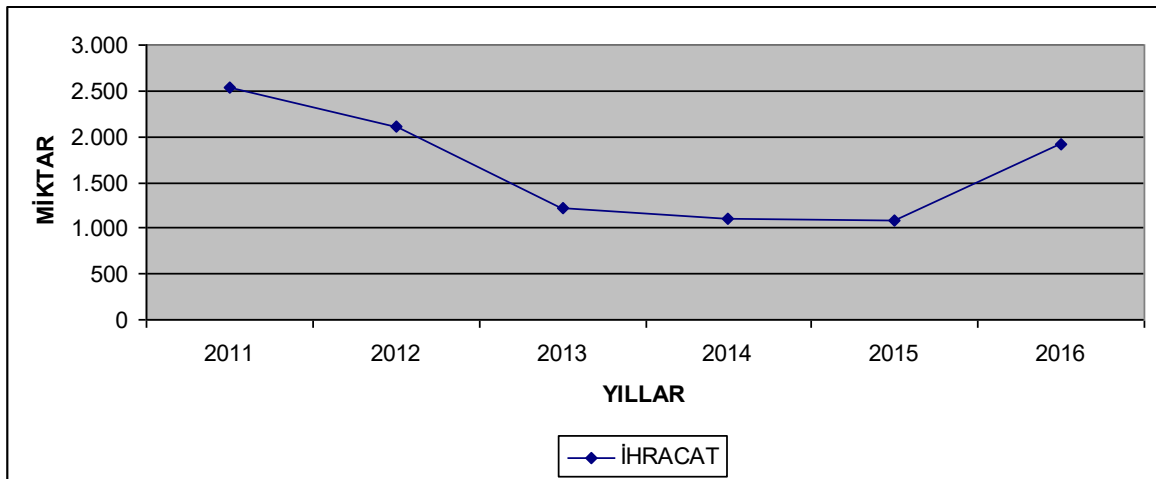
YIL	ÜRETİM	İÇ TALEP	İHRACAT
1980	1.467	586	796,7
1981	1.263	583	714,6
1982	2.421	595	1.623,2
1983	2.442	695	1.718,7
1984	2.032	807	1.521,8
1985	2.192	830	1.568,3
1986	2.037	869	1.454,0
1987	2.298	895	1.710,0
1988	2.479	897	1.696,0
1989	2.814	951	2.120,0
1990	3.135	1.022	2.220,0
1991	3.407	1.087	2.420,0
1992	3.432	1.086	2.528,0
1993	3.425	1.135	2.600,0
1994	3.596	1.159	2.650,0
1995	3.595	1.168	2.621,0
1996	3.596	1.193	2.630,0
1997	3.603	1.253	2.587,0
1998	3.714	1.246	2.512,0
1999	3.439	1.222	2.291,0
2000	3.661	1.220	2.492,2
2001	3.572	1.251	2.184,6
2002	3.248	1.286	2.093,6
2003	3.742	1.341	2.396,3
2004	3.834	1.402	2.684,1
2005	4.092	1.508	2.394,5
2006	4.073	1.629	2.561,0
2007	4.031	1.719	2.466,8
2008	4.056	1.814	2.431,4
2009	3.557	1.859	2.232,0
2010	3.544	1.820	2.247,7
2011	3.576	1.784	2.537,3
2012	3.740	1.765	2.102,0
2013	3.575	1.776	1.215,4
2014	3.117	1.846	1.109,2
2015	3.152	1.795	1.081,1
2016	3.651	1.742	1.921,7

⁷¹² Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Şekil 3.2. İran'ın Petrol Verileri (1.000 varil / gün)⁷¹³

İran'ın nükleer çalışmaları nedeniyle, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), 2011 yılında, İran'a yaptırım uygulama kararı almıştır. Bu karardan hemen sonra İran'ın petrol ihracatında önemli bir düşüş meydana gelmiştir. BMGK ve P5+1 ülkeleri ile İran'ın, 2015 yılında anlaşmaya varmalarıyla birlikte, yaptırımlar kısmen kaldırılmıştır. İran'ın petrol ihracatı, 2015 yılında günlük 1,1 milyon varil düzeyindeyken, anlaşma sonrasında bu rakam tekrar artmaya başlamış ve 2016 yılında günlük 1,92 milyon varil düzeyine ulaşmıştır. (Şekil 3.3.)

Şekil 3.3. İran'ın Petrol İhracatı (2011-2016) (1.000 varil / gün)⁷¹⁴

⁷¹³ Grafik OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷¹⁴ Grafik OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

İran, 2016 yılındaki günlük 3,65 milyon varillik günlük üretimiyle, Suudi Arabistan, Rusya, ABD, Irak ve Çin'in arkasından, 6. sırada yer almaktadır. İran'ı ise BAE, Kuveyt, Brezilya ve Venezuela takip etmektedir. (Çizelge 3.5.) İran, aynı yıl günlük 1,74 milyon varillik tüketimiyle, 11. sırada yer almaktadır. (Çizelge 3.6.)

Çizelge 3.5. Petrol Üretimi (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)⁷¹⁵

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	Suudi Arabistan	10.460	16	Kanada	1.186
2	Rusya	10.292	17	Cezayir	1.146
3	ABD	8.875	18	Birleşik Krallık	915
4	Irak	4.648	19	Umman	909
5	Çin	3.982	20	Kolombiya	883
6	İran	3.651	21	Azerbaycan	770
7	BAE	3.088	22	Endonezya	740
8	Kuveyt	2.954	23	Hindistan	721
9	Brezilya	2.510	24	Malezya	670
10	Venezuela	2.373	25	Katar	652
11	Meksika	2.153	26	Ekvator	549
12	Angola	1.722	27	Mısır	544
13	Norveç	1.615	28	Arjantin	512
14	Nijerya	1.427	29	Libya	390
15	Kazakistan	1.295	30	Kongo	306

Çizelge 3.6. Petrol Tüketimi (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)⁷¹⁶

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	ABD	19.730	16	Tayland	1.378
2	Çin	11.506	17	İspanya	1.289
3	Hindistan	4.387	18	İtalya	1.267
4	Japonya	3.993	19	Avustralya	1.122
5	Rusya	3.424	20	Hollanda	993
6	Suudi Arabistan	3.210	21	Mısır	872
7	Brezilya	3.072	22	BAE	799
8	Güney Kore	2.566	23	Irak	757
9	Kanada	2.428	24	Arjantin	720
10	Almanya	2.413	25	Güney Afrika	658
11	Meksika	1.952	26	Polonya	584
12	İran	1.742	27	Venezuela	566
13	Endonezya	1.684	28	Cezayir	399
14	Fransa	1.681	29	Nijerya	393
15	Birleşik Krallık	1.588	30	Kuveyt	350

⁷¹⁵ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷¹⁶ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.7. Petrol İhracatı (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)⁷¹⁷

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	Suudi Arabistan	7.463,4	16	Cezayir	668,3
2	Rusya	5.080,6	17	Azerbaycan	655,1
3	Irak	3.803,5	18	Birleşik Krallık	620,3
4	Kanada	2.742,1	19	Kolombiya	613,5
5	BAE	2.407,8	20	ABD	519,6
6	Kuveyt	2.128,2	21	Katar	503,4
7	İran	1.921,7	22	Ekvator	414,7
8	Venezuela	1.835,0	23	Malezya	390,0
9	Nijerya	1.738,0	24	Endonezya	334,5
10	Angola	1.670,1	25	Libya	254,7
11	Kazakistan	1.385,6	26	Kongo	254,3
12	Norveç	1.372,7	27	Gabon	205,2
13	Meksika	1.274,3	28	Avustralya	199,5
14	Brezilya	891,3	29	Mısır	164,6
15	Umman	887,5	30	Sudan	162,4

Çizelge 3.8. Petrol İthalatı (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)⁷¹⁸

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	ABD	7.877,0	16	Türkiye	503,8
2	Çin	7.625,4	17	Polonya	495,8
3	Hindistan	4.308,3	18	Yunanistan	474,7
4	Japonya	3.157,8	19	Güney Afrika	469,5
5	Güney Kore	2.938,0	20	İsveç	397,2
6	Almanya	1.843,0	21	Endonezya	366,1
7	İspanya	1.296,0	22	Beyaz Rusya	365,6
8	İtalya	1.228,8	23	Avustralya	333,6
9	Fransa	1.095,7	24	Malezya	223,8
10	Hollanda	1.095,1	25	Bahreyn	212,4
11	Singapur	895,1	26	Filipinler	212,0
12	Kanada	890,8	27	Şili	175,3
13	Tayland	852,6	28	Romanya	153,2
14	Birleşik Krallık	798,9	29	Brezilya	134,3
15	Belçika	644,2	30	Bulgaristan	124,2

⁷¹⁷ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷¹⁸ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

İran, 2016 yılındaki günlük 1,92 milyon varillik günlük ihracatıyla, Suudi Arabistan, Rusya, Irak, Kanada, BAE ve Kuveyt'ten sonra 7. sırada gelmektedir. İran'ı Venezuela, Nijerya ve Angola takip etmektedir. (Çizelge 3.7.) Petrol ithalatında ise dünya sıralamasında ABD, Çin, Hindistan, Japonya ve Güney Kore, ilk sıraları almaktadır. (Çizelge 3.8.) Özellikle Çin ve Hindistan, İran için önem taşımakta olup, petrol ihracatının önemli bir kısmını bu ülkelere yapmaktadır.

İran, devrimden hemen sonra günlük 1,32 milyon varil rafineri kapasitesine sahipken, İran-Irak Savaşı sırasında, Irak'ın İran'a ait rafinerileri vurması nedeniyle bu kapasite düşmüş ve savaşın bittiği 1988 yılında günlük 0,62 milyon varil düzeyine gerilemiştir. Savaşın sona eren toparlanmaya başlayan İran, rafineri kapasitesini artırmaya çalışmış ve 2016 yılı itibarıyla günlük 1,9 milyon varil kapasitesine ulaşmıştır. (Çizelge 3.9.) İran sahip olduğu bu rafineri kapasitesiyle, dünya sıralamasında 12. sırada yer almaktadır. (Çizelge 3.10.)

Çizelge 3.9. İran'ın Rafineri Kapasitesi (1.000 varil / gün)⁷¹⁹

YILLAR	MİKTAR	YILLAR	MİKTAR
1980	1.315	1999	1.368
1981	1.315	2000	1.368
1982	685	2001	1.368
1983	685	2002	1.368
1984	615	2003	1.368
1985	615	2004	1.368
1986	615	2005	1.368
1987	615	2006	1.368
1988	615	2007	1.368
1989	732	2008	1.368
1990	732	2009	1.368
1991	912	2010	1.715
1992	912	2011	1.715
1993	1.073	2012	1.715
1994	1.073	2013	1.715
1995	1.073	2014	1.781
1996	1.073	2015	1.781
1997	1.189	2016	1.901
1998	1.368		

⁷¹⁹ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.10. Rafineri Kapasitesi (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)⁷²⁰

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	ABD	18.401	16	İspanya	1.428
2	Çin	12.497	17	Birleşik Krallık	1.302
3	Rusya	6.086	18	Fransa	1.248
4	Hindistan	4.619	19	Hollanda	1.197
5	Japonya	3.790	20	Endonezya	1.157
6	Güney Kore	3.169	21	BAE	1.124
7	Suudi Arabistan	2.899	22	Kuveyt	936
8	Brezilya	2.278	23	Irak	900
9	Almanya	2.188	24	Ukrayna	880
10	İtalya	2.046	25	Belçika	740
11	Kanada	1.966	26	Mısır	726
12	İran	1.901	27	Cezayir	651
13	Venezuela	1.891	28	Arjantin	631
14	Meksika	1.690	29	Beyaz Rusya	517
15	Singapur	1.514	30	Polonya	493

Çizelge 3.11. İran'ın Petrol Ürünleri İhracatı (1.000 varil / gün)⁷²¹

YILLAR	MİKTAR	YILLAR	MİKTAR
1980	141,0	1999	362,9
1981	140,0	2000	347,3
1982	181,0	2001	307,7
1983	57,0	2002	328,0
1984	56,7	2003	333,2
1985	39,4	2004	339,6
1986	10,0	2005	402,1
1987	3,0	2006	461,6
1988	8,0	2007	388,3
1989	38,0	2008	9,9
1990	60,0	2009	300,8
1991	88,0	2010	367,7
1992	70,0	2011	441,3
1993	70,0	2012	456,0
1994	119,5	2013	394,0
1995	165,6	2014	469,9
1996	172,5	2015	514,3
1997	225,9	2016	897,9
1998	277,8		

⁷²⁰ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷²¹ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

İran, 2016 yılında, günlük 0,9 milyon varillik petrol ürünü ihracatı yaparken, dünya sıralamasında 9. sırada yer almıştır. (Çizelge 3.11 ve Çizelge 3.12)

Çizelge 3.12. Petrol Ürünleri İhracatı (Ülkeler / 2016) (1.000 varil / gün)⁷²²

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	ABD	4.668,0	16	Belçika	537,8
2	Rusya	2.501,7	17	Birleşik Krallık	523,1
3	Hollanda	2.303,5	18	Malezya	520,8
4	Singapur	2.008,7	19	Almanya	448,1
5	Suudi Arabistan	1.502,6	20	Kanada	435,9
6	Hindistan	1.401,7	21	Fransa	426,8
7	Güney Kore	1.312,9	22	İspanya	422,9
8	Çin	1.088,5	23	Norveç	351,8
9	İran	897,9	24	İsveç	312,6
10	Kuveyt	707,4	25	Venezuela	262,5
11	BAE	630,0	26	Bahreyn	230,3
12	Japonya	594,8	27	Meksika	183,1
13	İtalya	582,2	28	Brezilya	133,8
14	Katar	568,1	29	Trinidad & Tobago	121,0
15	Cezayir	541,1	30	Romanya	97,3

İran, petrol ihracatının önemli bir kısmını boru hatları ve karayolları üzerinden yapmaktadır. Ancak Çin ve Hindistan gibi kendisine deniz bağlantısı bulunan ve henüz boru hatlarıyla bağlanamadığı ülkelere tanker filolarıyla ihracat yapmaktadır. İran, 1980 yılında, toplam kapasitesi 1,2 milyon dwt olan 12 adet tankere sahipken, bu rakam 2016 yılında, 47 tankerden oluşan 11 milyon dwt kapasitesine ulaşmıştır. (Çizelge 3.13) Ayrıca İran'ın, 12.000 m³'lük 1 adet LPG tankeri de bulunmaktadır.⁷²³

⁷²² Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷²³ <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.13. İran'ın Tanker Filosu⁷²⁴

YILLAR	ADET	KAPASİTE (1.000 dwt)	YILLAR	ADET	KAPASİTE (1.000 dwt)
1980	12	1.181	1999	20	3.524
1981	11	1.146	2000	21	3.700
1982	14	1.651	2001	24	3.071
1983	16	1.731	2002	23	4.170
1984	15	1.713	2003	27	5.645
1985	15	1.713	2004	32	6.050
1986	30	4.940	2005	32	6.050
1987	28	4.684	2006	32	6.050
1988	34	6.007	2007	29	6.202
1989	35	6.257	2008	42	9.560
1990	35	6.257	2009	42	9.560
1991	35	6.257	2010	47	10.994
1992	34	5.946	2011	47	10.994
1993	32	5.631	2012	47	10.994
1994	28	5.536	2013	47	10.994
1995	14	2.083	2014	46	10.982
1996	12	3.301	2015	46	10.982
1997	25	3.996	2016	47	10.982
1998	17	2.999			

3.4.1.2. Doğalgaz

İran'ın diğer bir önemli yeraltı kaynağı olan doğalgaz, petrolün bulunduğu zamandan beri varlığı bilinmesine rağmen, üretimi çok eskilere dayanmamaktadır. İran ile SSCB arasında, 1960 yılında yapılan anlaşma gereği, İran'da petrolün yanında çıkan gazlar SSCB'ye aktarılacak, bunun karşılığında SSCB, İran'da bir çelik fabrikası yapacaktı. Bu anlaşma sonrasında İran'da doğalgaz sektörü kurulmaya başlamış ve bu kapsamda 1966 yılında İran Ulusal Gaz Şirketi (National Iranian Gas Company / NIGC) kurulmuştur. NIGC'nin kurulması ile birlikte, doğalgaz sahalarının araştırılması ve geliştirilmesi çalışmaları programlı bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır.⁷²⁵

⁷²⁴ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷²⁵ Çıtak, 2014, 163-164.

İran, SSCB ile yapılan anlaşma sonrasında devrime kadar yürüttüğü doğalgaz sahalarını araştırma ve geliştirme çalışmaları neticesinde, 1980 yılında 14 milyar m³'lük bir doğalgaz rezervine ulaşmıştır. İran-Irak Savaşı süresince rezervlerini geliştiremeyen İran, savaş sonrasında, bu alandaki yatırımlarını artırmaya başlamış ve 2016 yılında 33,7 milyar m³'lük bir rezerve ulaşmıştır. (Çizelge 3.14.)

Çizelge 3.14. İran'ın Kanıtlanmış Doğalgaz Rezervi (milyar m³)⁷²⁶

YILLAR	MİKTAR	YILLAR	MİKTAR
1980	14.101	1999	22.370
1981	14.085	2000	26.600
1982	14.069	2001	26.600
1983	14.045	2002	26.690
1984	14.016	2003	27.570
1985	13.986	2004	27.500
1986	13.955	2005	27.580
1987	13.922	2006	26.850
1988	14.200	2007	28.080
1989	17.000	2008	29.610
1990	17.003	2009	29.610
1991	19.800	2010	33.090
1992	20.700	2011	33.620
1993	20.700	2012	33.780
1994	20.764	2013	34.020
1995	19.350	2014	34.020
1996	23.000	2015	33.500
1997	23.000	2016	33.721
1998	24.100		

İran, 2016 yılı verilerine göre sahip olduğu 33,7 milyar m³'lük rezerviyle, dünya sıralamasında Rusya (50,5 milyar m³)'dan sonra 2. sırada yer alırken, İran'ı Katar (24 milyar m³), Türkmenistan (9,9 milyar m³) ve ABD (9,2 milyar m³) takip etmektedir. (Çizelge 3.15.)

⁷²⁶ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.15. Kanıtlanmış Doğalgaz Rezervi (Ülkeler) (2016 / milyar m³)⁷²⁷

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	Rusya	50.485	16	Norveç	2.362
2	İran	33.721	17	Kanada	2.181
3	Katar	24.073	18	Mısır	2.086
4	Türkmenistan	9.870	19	Kazakistan	1.907
5	ABD	9.184	20	Kuveyt	1.784
6	Suudi Arabistan	8.619	21	Özbekistan	1.585
7	BAE	6.091	22	Libya	1.505
8	Venezuela	5.740	23	Hindistan	1.458
9	Nijerya	5.475	24	Azerbaycan	1.284
10	Cezayir	4.504	25	Ukrayna	952
11	Irak	3.820	26	Umman	884
12	Çin	3.611	27	Hollanda	799
13	Avustralya	3.205	28	Pakistan	723
14	Endonezya	2.775	29	Brezilya	392
15	Malezya	2.740	30	Bangladeş	385

İran, 1980 yılında 7,1 milyar m³'lük doğalgaz üretimi yaparken, ilerleyen yıllarda gerçekleştirdiği yatırımlarla, 2016 yılında 226,9 milyar m³'lük bir üretim kapasitesine ulaşmıştır. (Çizelge 3.16.)

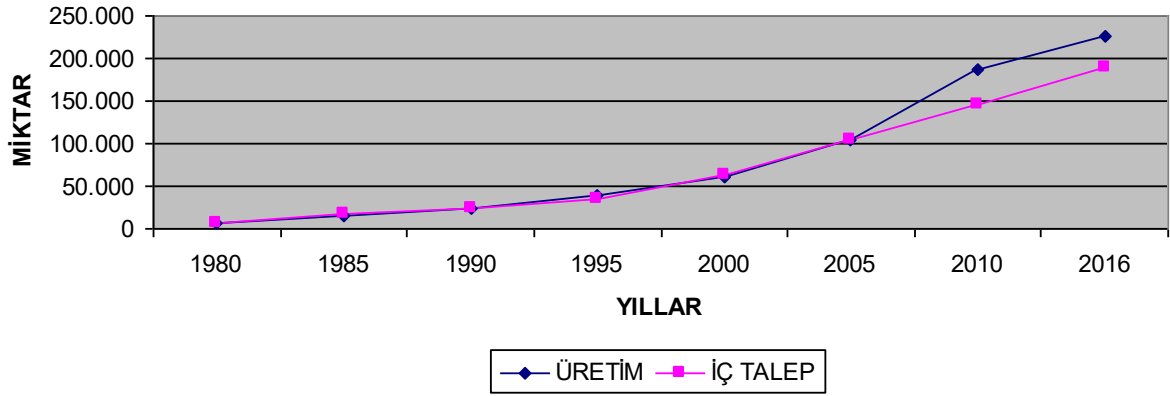
İran'ın doğalgaza yönelik iç talebi ise 1980 yılında 6,6 milyar m³ iken, hızlı nüfus artışı, iç göç ve hızlı kentleşme ile elektrik ihtiyacının doğalgaz santrallerinden karşılanması gibi sebeplerle, iç talep 2016 yılında 188,6 milyar m³ seviyesine ulaşmıştır. İran'ın doğalgaz üretimi artmasına karşın, uzun yıllar sadece iç talebi karşılayabilmiştir. 2009 yılından sonra üretim kapasitesinin, tüketimden daha fazla artması neticesinde denge üretim lehine dönmüştür. (Çizelge 3.16 ve Şekil 3.4.)

⁷²⁷ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.16. İran'ın Doğalgaz Verileri (milyon m³)⁷²⁸

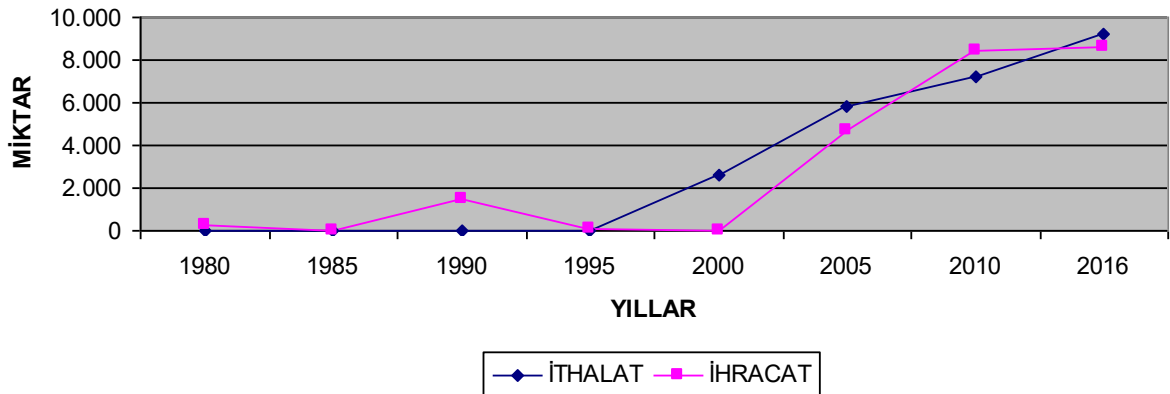
YIL	ÜRETİM	İÇ TALEP	İTHALAT	İHRACAT
1980	7.138	6.570	0	220
1981	5.950	4.390	0	0
1982	7.200	5.664	0	0
1983	11.000	8.779	0	0
1984	13.500	13.481	0	0
1985	14.600	16.992	0	0
1986	15.200	15.180	0	0
1987	16.000	16.001	0	0
1988	20.000	20.003	0	0
1989	22.200	22.203	0	0
1990	24.200	23.704	0	1.500
1991	32.200	22.968	0	3.010
1992	35.100	25.004	0	0
1993	36.900	26.574	0	500
1994	40.400	31.805	0	0
1995	38.600	35.205	0	100
1996	40.410	40.116	0	100
1997	47.000	47.107	100	0
1998	50.000	51.757	1.750	0
1999	56.755	59.808	2.000	0
2000	60.240	62.899	2.650	0
2001	66.000	70.190	4.200	358
2002	75.000	79.241	4.900	670
2003	81.500	82.412	4.920	3.413
2004	89.663	85.552	5.200	3.560
2005	103.500	104.995	5.800	4.735
2006	108.600	108.735	5.800	5.727
2007	111.900	113.056	7.300	6.160
2008	116.300	119.307	7.100	4.110
2009	175.742	141.417	5.800	5.670
2010	187.357	144.600	7.243	8.429
2011	188.753	153.362	11.659	9.114
2012	202.431	157.291	6.720	9.152
2013	199.293	157.337	5.329	9.307
2014	212.796	174.600	4.422	8.360
2015	226.673	184.900	9.015	8.541
2016	226.905	188.598	9.246	8.567

⁷²⁸ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Şekil 3.4. İran'ın Doğalgaz Üretimi ve İç Talebi (milyon m³)⁷²⁹

İran'ın doğalgaz üretimi genel olarak ancak iç talebi karşılayabildiğinden, 2003 yılına kadar doğalgaz ihracatı pek mümkün olamamıştır. Sadece 1990-1991 yıllarında 1,5-3 milyar m³, sonraki yıllarda ise ortalama 0,5 milyar m³ düzeyinde ihracat yapılmıştır. Bu süreçte bazı yıllarda (1998-2003) iç talebi karşılayamayan İran, ithalat yoluyla açığı kapatmayı tercih etmiştir. 2009 yılından itibaren ise iç talebin üstünde gerçekleştirilen üretim sayesinde, İran'ın ihracat rakamları da artmış, ancak ithalatın da artması nedeniyle dış ticaretinde önemli bir girdi sağlayamamıştır. (Çizelge 3.16 ve Şekil 3.5.)

Şekil 3.5. İran'ın Doğalgaz İthalatı ve İhracatı (milyon m³)⁷³⁰

⁷²⁹ Grafik OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷³⁰ Grafik OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

İran doğalgaz ticaretini genel olarak komşularıyla yapmaktadır. Ulaşım maliyetlerini düşürmek isteyen İran, doğu bölgelerindeki ihtiyacını karşılayabilmek için kendi kaynaklarını kullanmak yerine Türkmenistan'dan ikili anlaşmalar neticesinde daha ucuz doğalgaz ithal etmekte, kendi ürettiği doğalgazı ise nispeten daha yüksek fiyatla Türkiye ve Ermenistan'a ihraç etmektedir. Örnek olarak OPEC verilerinin haricindeki bir kaynağa göre İran, 2012 yılında, Türkiye'ye 6,92 milyar m³, Ermenistan'a 0,45 milyar m³ ve Azerbaycan'a 0,58 milyar m³ olmak üzere toplam 7,95 milyar m³ doğalgaz ihraç etmiştir. Yine aynı yıl 8,32 milyar m³ doğalgaz ithalatı yapan İran, bunun 7,95 milyar m³'ünü Türkmenistan'dan, 0,36 milyar m³'nü ise Azerbaycan'dan ithal etmiştir.⁷³¹

İran ile Pakistan, bir doğalgaz boru hattı inşa edilmesi yönünde anlaşmışlardır. İran, bu anlaşmayla birlikte, hem Pakistan pazarına hem de Pakistan'ı aşır Hindistan ve Çin pazarına ulaşmayı hedeflemektedir. Diğer taraftan Hindistanlı ve Çinli yatırımcıları İran'a çekerek, doğalgaz üretim kapasitesinin artırılması amaçlanmaktadır.

İran, 2016 yılında, 226,9 milyon m³'lük doğalgaz üretimi ile ABD (751 milyon m³) ve Rusya (642,2 milyon m³)'nin arkasından 3. sırada gelmektedir. İran'ı Katar (182,8 milyon m³), Kanada (174 milyon m³), Çin (136,6 milyon m³), Norveç (120,2 milyon m³), Suudi Arabistan (110,9 milyon m³), Cezayir (93,2 milyon m³) ve Türkmenistan (81,8 milyon m³) takip etmektedir. (Çizelge 3.17.) ABD, Kanada, Çin ve Norveç gibi ülkelerin nispeten daha düşük düzeyde doğalgaz rezervlerine sahip olmalarına karşın, teknoloji ve sermaye üstünlükleri sayesinde üretimde üst sıralara çıkmış olmaları dikkat çekmektedir.

⁷³¹ Carter, S.G. (2014, Spring). "Iran, Natural Gas and Asia's Energy needs: A Spoiler for Snactions?". Middle East Policy, Vol:21, No:1, 42-54.

Çizelge 3.17. Doğalgaz Üretimi (Ülkeler) (2016 / milyon m³)⁷³²

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	ABD	751.063	16	Hollanda	50.543
2	Rusya	642.242	17	Trinidad & Tobago	43.374
3	İran	226.905	18	Birleşik Krallık	43.022
4	Katar	182.830	19	Nijerya	42.562
5	Kanada	174.051	20	Pakistan	42.209
6	Çin	136.628	21	Mısır	42.102
7	Norveç	120.193	22	Meksika	41.227
8	Suudi Arabistan	110.860	23	Tayland	38.929
9	Cezayir	93.152	24	Arjantin	36.546
10	Türkmenistan	81.765	25	Umman	32.779
11	Endonezya	74.026	26	Hindistan	31.138
12	Malezya	64.428	27	Venezuela	27.718
13	BAE	61.084	28	Bangladeş	25.512
14	Özbekistan	57.700	29	Bolivya	23.501
15	Avustralya	56.293	30	Bahreyn	22.350

İran, 2016 yılında, 188,6 milyar m³'lük doğalgaz tüketimi ile ABD (779,3 milyon m³), Rusya (437,9 milyon m³) ve Çin (209 milyon m³)'den sonra 4. sırada gelmektedir. İran'ı ise Japonya (124,6 milyon m³), Kanada (113,8 milyon m³), Suudi Arabistan (106,9 milyon m³), Almanya (89,1 milyon m³), Birleşik Krallık (81,6 milyon m³) ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) (71,8 milyon m³) takip etmektedir. (Çizelge 3.18.)

⁷³² Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.18. Doğalgaz Talebi (Ülkeler) (2016 / milyon m³)⁷³³

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	ABD	779.347	16	Özbekistan	50.702
2	Rusya	437.863	17	Tayland	50.675
3	Çin	209.008	18	Endonezya	50.060
4	İran	188.598	19	Güney Kore	45.873
5	Japonya	124.644	20	Brezilya	44.313
6	Kanada	113.783	21	Fransa	42.699
7	Suudi Arabistan	106.852	22	Hollanda	42.032
8	Almanya	89.105	23	Pakistan	41.190
9	Birleşik Krallık	81.550	24	Cezayir	39.546
10	BAE	71.799	25	Katar	38.592
11	İtalya	70.914	26	Türkmenistan	37.996
12	Meksika	65.596	27	Ukrayna	31.221
13	Hindistan	52.448	28	Malezya	31.211
14	Mısır	51.082	29	Bangladeş	27.068
15	Arjantin	50.859	30	Avustralya	25.337

Ülkelerin üretim ve tüketim rakamları incelendiğinde;

- ABD ve Çin'in üretimde ilk sıralarda yer almalarına rağmen, iç talebi karşılamakta yetersiz kaldıkları;
- Rusya ve Kanada'nın yüksek iç talebine karşın, tüketimlerinin çok üzerinde üretim yapabildikleri;
- İran, Suudi Arabistan gibi doğalgaz zengini ülkelerin, ancak kendi iç talebini karşılayabilecek düzeyde üretim yapabildikleri, hatta BAE'nin üretiminin iç talebi karşıyamadığı;
- Katar, yüksek bir üretime sahipken, nüfusunun az olmasından dolayı düşük bir iç talebi olduğu;
- Birleşik Krallık ve Almanya'nın, doğalgaz konusunda net bir şekilde dışa bağımlı olduğu;

⁷³³ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

- Norveç'in doğalgaz üretiminde 7. sırada olmasına karşın, sahip olduğu yenilenebilir enerji tesisleri sayesinde neredeyse hiç doğalgaz tüketimi yapmadığı dikkat çekmektedir.

İran, 2016 yılındaki 8,6 m³'lük doğalgaz ihracatıyla dünya sıralamasında 23. sırada yer alırken, ilk 5 sırada Rusya (210 milyon m³), Katar (130,3 milyon m³), Norveç (114,8 milyon m³), Kanada (82,7 milyon m³) ve ABD (65,5 milyon m³) yer almaktadır. (Çizelge 3.19.)

Çizelge 3.19. Doğalgaz İhracatı (Ülkeler) (2016 / milyon m³)⁷³⁴

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	Rusya	210.001	16	Trinidad & Tobago	16.308
2	Katar	130.324	17	Myanmar	15.207
3	Norveç	114.837	18	BAE	13.200
4	Kanada	82.691	19	Özbekistan	12.965
5	ABD	65.542	20	Kazakistan	11.931
6	Hollanda	56.597	21	Birleşik Krallık	11.079
7	Cezayir	53.974	22	Umman	10.130
8	Türkmenistan	47.226	23	İran	8.567
9	Avustralya	42.854	24	Brunei	8.400
10	Malezya	35.363	25	Azerbaycan	7.894
11	Endonezya	29.394	26	Ekvator Ginesi	5.010
12	Almanya	26.887	27	Libya	4.664
13	Nijerya	25.147	28	İspanya	3.984
14	Bolivya	17.615	29	Mozambik	3.800
15	Belçika	17.222	30	Avusturya	3.634

İran, 2016 yılındaki 9,2 m³'lük doğalgaz ithalatıyla, dünya sıralamasında 24. sırada yer alırken, ilk 10 sırada Japonya (120,1 milyon m³), Almanya (109,2 milyon m³), ABD (84,7 milyon m³), İtalya (65,3 milyon m³), Çin (64,5 milyon m³), Birleşik Krallık (47,9 milyon m³), Fransa (46,4 milyon m³), Türkiye (46,3 milyon m³), Güney Kore (44 milyon m³) ve Belçika (35,4 milyon m³) yer almaktadır. (Çizelge 3.20.)

⁷³⁴ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.20. Doğalgaz İthalatı (Ülkeler) (2016 / milyon m³)⁷³⁵

SIRA	ÜLKELER	MİKTAR	SIRA	ÜLKELER	MİKTAR
1	Japonya	120.073	16	Hindistan	21.455
2	Almanya	109.222	17	Kanada	20.988
3	ABD	84.714	18	Brezilya	19.561
4	İtalya	65.285	19	Beyaz Rusya	18.640
5	Çin	64.494	20	Polonya	13.069
6	Birleşik Krallık	47.906	21	Tayland	12.978
7	Fransa	46.444	22	Arjantin	10.649
8	Türkiye	46.332	23	Ukrayna	10.602
9	Güney Kore	44.001	24	İran	9.246
10	Belçika	35.464	25	Çek Cumhuriyeti	8.610
11	İspanya	32.405	26	Avusturya	8.226
12	BAE	27.479	27	Macaristan	7.526
13	Hollanda	26.250	28	Portekiz	5.369
14	Meksika	24.519	29	Kazakistan	4.615
15	Rusya	24.458	30	Slovakya	4.477

Doğalgaz ithalatında ilk 10 sırada yer alan ülkeler incelendiğinde:

- ABD, Birleşik Krallık ve Çin'in doğalgaz üretimi yapmalarına karşın, iç talebi karşılamakta yetersiz kaldıkları için önemli miktarda ithalat yaptıkları;
- Almanya, Belçika, Fransa, Güney Kore, İtalya, Japonya ve Türkiye'nin, neredeyse hiç doğalgaz üretimi yapmadıkları, ancak yüksek nüfusları ve kentleşme oranları nedeniyle büyük bir iç talebe sahip oldukları, sonuç olarak doğalgazda dışa tam bağımlı ülkeler oldukları görülmektedir.

3.4.1.3. Nükleer Enerji

ABD Başkanı Dwight Eisenhower'ın 1953 yılında BM Genel Kurulu'nda yaptığı "Barış İçin Atom" konulu konuşmasından sonra ABD, dost ve müttefik olarak gördüğü ülkelerde küçük ölçekli araştırma reaktörleri kurmuş ve bu reaktörlerin çalışabilmesi için gerekli teknolojik ve bilimsel altyapıyı sağlamıştır. ABD ve İran arasında 1957 yılında "Barış İçin Atom Programı" kapsamında, nükleer enerjinin sivil amaçlı kullanımı yönünde bir işbirliği anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma sonrasında, 1959 yılında Tahran Nükleer Araştırma Merkezi

⁷³⁵ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

kurulmuştur. Ayrıca 1967 yılında, ABD desteğiyle, AMF (American Machine and Foundary) tarafından, Tahran Üniversitesi'nde 5 MW gücünde bir araştırma reaktörü kurulmuştur.⁷³⁶

İran, 1968 yılında, Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması (NPT)'ni imzalamış ve bu Antlaşma, 1970 yılında İran Meclisi'nde onaylanmıştır. Bu Antlaşma ile İran, hiçbir ayrıma takılmadan barışçıl amaçlarla nükleer faaliyetlerini yürütme, üretim ve araştırma yapma, gerekli malzemeleri ve teknolojiyi temin etme hakkını kazanmıştır.⁷³⁷ 1973 yılında yaşanan Arap-İsrail Savaşı ve sonrasında yaşanan petrol krizi nedeniyle İran ekonomisi çok büyük kazanımlar elde etti ve İran Şahı, nükleer programı genişleterek, 2000 yılına kadar, 23.000 MW kapasiteli nükleer güç kurulması kararı aldı. Bu süreci ivedilikle başlatabilmek içinse, 1974 yılında İran Atom Enerjisi Kurumu kuruldu.⁷³⁸

Şah, bu dönemde nükleer alanda bilim insanı ve teknik personel yetişmesi için yüzlerce öğrenciyi ABD, Fransa, İngiltere, Hindistan ve Almanya'ya gönderdi. İran, 1974'te: ABD ile 10 yıllık, nükleer yakıt temini, Alman Kraftwerk Union (Siemens'in yan kuruluşu) ile Buşehr'de, 1.200 MW kapasiteli 2 reaktör inşaatı, Fransız Framatome ile de Darkhovin'de 950 MW kapasiteli 2 reaktör inşaatı sözleşmeleri imzaladı. İran, 1975'te Fransa, Belçika, İspanya ve İtalya'nın ortak olduğu uranyum zenginleştirme şirketi Eurodif'in %10 hissesini satın aldı.⁷³⁹

ABD ile 1975'te, toplam kapasitesi 8.000 MW olan 8 reaktörün kurulması için, 15 milyar Dolarlık bir anlaşma imzalandı. Yine aynı yıl, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü ile İran Atom Enerjisi Kurumu arasında, İranlı mühendislerin yetiştirilmesi hususunda bir anlaşma imzalandı.⁷⁴⁰ Fransa, İsfahan Üniversitesi'nde Nükleer Teknoloji Merkezi, Belçika ise Karaj'da Nükleer Tıp Merkezi kurmuştur.⁷⁴¹

⁷³⁶ Ekinci, A.C. (2008). İran Nükleer Krizinde Avrupa Birliği'nin Rolü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 35.

⁷³⁷ Kibaroglu, M. (2007, March). "Iran's Nuclear Ambitions from a Historical Perspective and the Attitude of the West". Middle East Studies, Vol:43, No:2, 225-233.

⁷³⁸ Ekinci, 2008, 37.

⁷³⁹ Barnaby, F. (1993). How Nuclear Weapons Spread: Nuclear Weapon Proliferation in the 1990's. London: Routledge, 114-117.

⁷⁴⁰ Ekinci, 2008, 38.

⁷⁴¹ Kibaroglu, M. (1999, Sonbahar). "İran Nükleer Bir Güç Mü Olmak İstiyor?". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 271-282, 274.

Nükleer projeler konusunda hızlı adımlar atan İran, 1976 yılında, Almanya ile 6 adet nükleer güç santrali yapılması ve nükleer yakıt temini konularında anlaşmalar imzalanmış, İran'a nükleer teknoloji satılması konusunda görüşmeler yapılmış, İranlı nükleer bilimcilerin Almanya'da eğitim görmesine ilişkin geniş bir program hazırlanmıştır.⁷⁴² ABD ve İran arasında, 1977-1978 yıllarında da nükleer yakınlaşma devam etmiş ve nükleer teknoloji değişimi, nükleer güvenlikte işbirliği ve nükleer enerji anlaşmaları imzalanmıştır.⁷⁴³

Şah zamanında nükleer programda önemli adımlar atılmasına karşın, 1979 Devrimi'yle birlikte her şey tersine dönmüştür. Devrim Lideri Ruhullah Musavi Humeyni, Şah'ın nükleer programını şeytan Batı etkisinin kalıntıları olarak görerek, Almanlar ve Fransızlar ile yapılan anlaşmaları iptal etmiştir. Buşehr'deki santrallerden birinin neredeyse tamamı, diğerininse yarısı bitmiş olmasına rağmen buradaki ve Darkhovin'deki çalışmalar durdurulmuştur.⁷⁴⁴ İran-Irak Savaşı süresince de Irak tarafından 6 kez (24.03.1984, 12.02.1985, 04.03.1985, 12.07.1986, 12.07.1986, 17.11.1987, 19.11.1987) bombalanan Buşehr'deki nükleer tesislerde önemli bir tahribat meydana gelmiştir.⁷⁴⁵

İran-Irak Savaşı süresince yaşanan ağır ekonomik kayıplar ve İran'ın artan elektrik ihtiyacı, nükleer enerji konusundaki katı tavrının değişmesine sebep oldu. İran'ın savaş süresince petrol üretimi düşerken, iç tüketimi artmış, bu nedenle kendisine hedef olarak 20.000 MW nükleer elektrik kapasitesi kurma hedefi koyarak, yıllık 190 milyon varil petrol tasarruf etmeyi planlamıştır.⁷⁴⁶ İran'ın nükleer programının en önemli gerekçesi ise, ihraç edilecek ve ülkeye döviz geliri getirecek petrolün içeride kullanılmasının ülke çıkarlarını zedelemesiydi. Nükleer teknolojinin geliştirilmesiyle birlikte nükleer enerji üretilecek ve daha fazla petrol ve doğalgaz ihraç edilebilecekti.⁷⁴⁷

⁷⁴² Vaziri, H. (1986). "Iran's Nuclear Quest: Motivations and Consequences". Thomas, R.G.C. (Editor). The Nuclear Non-Proliferation Regime. Princeton: Princeton University Press, 311.

⁷⁴³ Ekinci, 2008, 40.

⁷⁴⁴ Jafarzadeh, A. (2007). The Iran Threat: President Ahmadinejad and the Coming Nuclear Crisis. New York: Palgrave Macmillan, 131.

⁷⁴⁵ Rajaei, F. (1993). The Iran-Iraq War: The Politics of Aggression. Gainesville: University Press of Florida, 225. Cordesman, A.H. (2000). Iran and Nuclear Weapons. Washington: Center for Strategic and International Studies, 7.

⁷⁴⁶ Zarif, M.J. (2007, Spring-Summer). "Tackling the Iran-US Crisis: The Need For a Paradigm Shift". Journal of International Affairs, Vol:60, No:2, 73-94, 78.

⁷⁴⁷ Stern, R. (2007, January). "The Iranian Petroleum Crisis and United States National Security". PNAS, Vol:104, No:1, 377-382.

Bu hedefle tavır değişikliğine giden İran, Almanya ve Fransa'dan yarım bıraktıkları tesisleri tamamlamalarını istemiş, ancak yeni İran yönetimiyle bağlarını koparan ABD'nin baskılarıyla, bu talep kabul edilmemiştir.⁷⁴⁸

Savaş süresince Irak'ı desteklemeleri nedeniyle Batı ülkeleriyle ilişkilerini azaltan İran, inşaatları yarım kalan nükleer tesislerin tamamlanması için Arjantin, Brezilya, Çekoslovakya, Çin, İspanya, Pakistan ve SSCB ile temasa geçmiştir. Girişilen temaslar sonucunda İran, 1987 yılında, Pakistan ile bir Nükleer İşbirliği Anlaşması imzaladı. Antlaşma uyarınca: 39 İranlı nükleer bilim insanı ve teknisyen, Pakistan'ın nükleer tesis, reaktör ve laboratuvarlarında bilgi ve becerilerini geliştireceklerdi. 1987 Mayıs ayında ise, Arjantin ile %20 oranında zenginleştirilmiş uranyum tedariki ve İranlı bilim insanlarının Jose Balaserio Nükleer Enstitüsü'nde eğitim görmeleri için, 5,5 milyon Dolarlık bir anlaşma imzalandı.⁷⁴⁹ 1991 yılında ise Çin ile anlaşmış, ancak ABD baskısı ile karşılaşan Çin, bu işbirliğini sürdürmeme kararı almıştır.⁷⁵⁰ İran, Çin'in yanı sıra, 1989 yılında, SSCB ile de nükleer işbirliği kararı almış, ancak SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte bu işbirliği bir süre ertelenmiş ve Rusya ile İran, 8 Ocak 1995 tarihinde, kapsamlı bir Nükleer İşbirliği Anlaşması imzalamışlardır.⁷⁵¹ Anlaşmaya göre;

- İran'dan her yıl 20-30 yüksek lisans ve doktora öğrencisinin uzmanlık eğitimi almak üzere, Rusya'ya gönderilmesi;
- Buşehr'de, Almanların yarım bıraktığı tesislerde, her biri 1.000 MW kapasiteli Rus teknoloji reaktörlerin kurulması;
- Bilimsel ve teknolojik konularda ileri düzeyli işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır.⁷⁵²

⁷⁴⁸ Ekinci, 2008, 44.

⁷⁴⁹ Kibaroglu, 2006, 106.

⁷⁵⁰ Ekinci, 2008, 45.

⁷⁵¹ Ekinci, 2008, 46.

⁷⁵² Eisenstadt, 1996, 106-107.

Anlaşma sonrasında, İranlı nükleer bilimciler ve uzmanlar, Rusya'nın önde gelen nükleer araştırma merkezlerinden biri olan Novovoronezh'de eğitim almaya başladılar.⁷⁵³ Buşehr'deki nükleer santralin yapımını sürdüren Rus Atomstroyeksport şirketinin Birinci Başkan Yardımcısı Aleksandr Gluhov, yaptığı bir açıklamada; Rusya'nın diğer ülkelerde gerçekleştireceği nükleer santrallerin inşasından 25 milyar Dolar kazanabileceği, 150 Rus şirketine ve 300-400 bin Rus vatandaşına iş imkanı sağlanabileceği, bu nedenle Rusya Hükümeti'nin nükleer alanda faaliyet gösteren şirketlerin çıkarlarını aktif olarak desteklemesi ve koruması gerektiği hususlarını ifade etmiştir.⁷⁵⁴

Ulusal Direniş Konseyi ve Halkın Mücahitleri Örgütü'nün eski bir üyesi olan Alireza Jafarzadeh, 14 Ağustos 2002'de Washington'da düzenlediği bir basın toplantısında, Natanz'daki uranyum zenginleştirme tesisi ile Arak'taki ağır su reaktörlerine ilişkin, iki gizli projeyi ifşa eden bir konuşma yapmıştır.⁷⁵⁵ ABD, bu açıklama sonrasında, İran'ı nükleer silah geliştirdiği gerekçesiyle Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA)'na şikâyet etti. Rusya ise, Buşehr'deki santrallerden haberi olduğunu, Natanz ve Arak'taki tesislerden haberi olmadığını açıkladı. İran'ın nükleer müzakerecisi Hasan Ruhani, Moskova'ya yaptığı ziyaretin ardından, Rusya'nın da telkinleriyle uranyum zenginleştirme programından vazgeçtiklerini ve IAEA'nin 1997 yılında hazırladığı ek protokolü imzalayacaklarını açıklamıştır. İran, daha sonraki süreçte bu protokolü imzalamış ve IAEA'nin haber vermeden yapacağı incelemeleri kabul etmiştir. Ancak protokol, İran Meclisi tarafından onaylanmaması sebebiyle, yürürlüğe girmemiştir. Rusya ise İran'ın IAEA'nin düzenlemelerine ve prensiplerine uyması durumunda, Buşehr'deki reaktörün yapımını sürdüreceklerini açıklamıştır.⁷⁵⁶

⁷⁵³ Wehling, F. (1999, Winter). "Russian Nuclear and Missile Exports to Iran". The Nonproliferation Review, Volume:6, Issue:2, 134-143.

⁷⁵⁴ Özbay, F. (2007). "Realpolitik, Pragmatizm, Ulusal Çıkarlar ve Nükleer Program Ekseninde Dünyadan Bugüne Rusya-İran İlişkileri". Dağcı, K., Sandıklı, A. (Editörler). Satranç Tahtasında İran "Nükleer Program". İstanbul: Tasam Yayınları, 151-218, 187.

⁷⁵⁵ Ekinci, 2008, 51.

⁷⁵⁶ Özkan, M.F., Baba, G. (2015, Ocak). "Unpredictable Power Broker: Russia's Role in Iran's Nuclear Capability Development". Ortadoğu Etütleri, Cilt:6, Sayı:2, 112-134, 119.

İran, 2004 yılında, uranyum zenginleştirme faaliyetlerini durdurduğunu açıklamış ve bunu UAEK'na bildirmiştir. Ancak İran'ın şeffaf olmayan uygulamaları şüpheyle karşılanmış ve UAEK, İran'a karşı yaptırım uygulanması çağrısında bulunmuştur. ABD ve Rusya ise, Temmuz 2006'da anlaşmışlar ve BMGK'nde, İran'ın tüm nükleer zenginleştirme ve plütonyum geliştirme faaliyetlerini bir ay içinde durdurmasını isteyen, aksi halde İran'a uluslararası yaptırımlar uygulanacağı uyarısını yapan 1696 sayılı karar alınmıştır. İran'ın bu gelişmeler karşısında adım atmaması nedeniyle, Aralık 2006'da, yaptırımlar başlamış, BMGK'nın, Mart 2007'de aldığı 1747 sayılı karar ile de İran'ın silah ve silah benzeri ürün ithalatına daha sıkı kısıtlamalar getirilmiştir. UAEK'nin Eylül 2008'de hazırladığı raporda, İran'ın uranyum zenginleştirme programına devam ettiği ifade edilmiş, bunun üzerine BMGK'nın 1835 sayılı kararında, bu programı durdurması gerektiği tekrar belirtilmiştir.⁷⁵⁷

ABD'de Barack Obama'nın Başkan seçilmesi sonrasında, İran'ın Batı ülkeleriyle ilişkileri yumuşama dönemine girmiş ve Obama'nın girişimleriyle Nisan 2009'da, BMGK'nun beş daimi üyesi (ABD, Çin, Fransa, İngiltere ve Rusya) ile Almanya'nın bir araya gelmesiyle oluşturulan P5+1 grubu ile İran arasında, Cenevre'de nükleer görüşmeler başlamıştır. Bu süreçte Rusya ile arası bozulan İran, Rusya'nın Buşehr reaktörünün yapımını ve hava savunma füzesi S-300'lerin teslimatını durdurduğunu açıklamıştır. İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, Şubat 2010'da, uranyumun %20 oranında zenginleştirildiğini açıklarken, UAEK Kasım 2011'de yayımladığı raporunda İran'ın nükleer silah yapımına ilişkin bazı şüpheler olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁸

ABD ve ABD, uranyum zenginleştirme programına devam ettiği gerekçesiyle, İran'a yaptırım uygulama kararı almışlardır. Bu kapsamda: ABD, İran ile iş yapan firmalara yaptırım uygulayacağını bildirirken, AB 1 Aralık 2011'de 143 İran şirketinin mal varlıklarını dondurmuş ve 37 İran vatandaşıyla seyahat yasağı getirmiştir. Ayrıca, ABD ve AB, 1 Temmuz 2012'den itibaren İran'a yönelik petrol ambargosu başlatmışlardır.⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ Yesevi, 2015, 448.

⁷⁵⁸ Özkan, 2015, 120-125.

⁷⁵⁹ Sandıklı, A., Emeklier, B. (2014). "İran Nükleer Krizinin Türkiye'ye Olası Etkileri". Sandıklı, A., Kaya, E. (Editörler). Orta Doğu'da Değişim ve Türkiye. İstanbul: Bilgesam Yayınları, 39-80, 62.

Bu süreçte İran'dan petrol ithalatını önemli oranda azaltan Türkiye, Hindistan, Güney Kore, Malezya, Güney Afrika, Sri Lanka ve Tayvan, mali yaptırımlardan muaf tutulmuşlardır.⁷⁶⁰

İran'ın eski nükleer müzakerecisi Hasan Ruhani'nin 14 Haziran 2013 tarihinde cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte, ilişkiler yumuşama sürecine girmiş ve müzakereler 15 Ekim 2013 tarihinde tekrar başlamıştır. P5+1 ülkeleri, petrol gelirleri üzerindeki sınırlamaların kaldırılması ve petrokimya ürünleri ihracatının önündeki engellerin hafifletilmesi karşılığında, İran'ın zenginleştirilmiş uranyum stokunu azaltması, geçici olarak uranyum zenginleştirme programını durdurması ve Arak'taki ağır su reaktörünün yapımını durdurmasını istemişlerdir.⁷⁶¹

İran ve P5+1 ülkeleri arasında, Mart 2015'te başlayan görüşmeler sonunda 2 Nisan 2015 tarihinde anlaşmaya varılmıştır. Anlaşma kapsamında İran'ın:

- 15 yıl boyunca elindeki uranyum stokunu %3,67'den fazla zenginleştirmemesi ve bundan 300 kg sahip olması, ayrıca elindeki 10.000 kg zenginleştirilmiş uranyumu azaltması;
- 15 yıl boyunca yeni nükleer tesis kurmaması, Fordo tesisini barışçıl bir tesise dönüştürmesi ve burada en az 15 yıl uranyum zenginleştirmemesi;
- Elindeki santrifüjleri 2/3 oranında azaltması ve 19.000'den 6.104'e indirmesi, 10 yıl boyunca bunların 5.060 tanesinde zenginleştirme yapması;
- Plütonyum üreten Arak'taki ağır su reaktörünü yeniden tasarlaması, Natanz dışındaki nükleer tesislerinde zenginleştirme faaliyeti yapmaması;
- Natanz tesisinde bulunan 1.000 adet 2. nesil santrifüjü sökmesi ve 10 yıl boyunca UAEK'nın gözetiminde tutması;
- Tüm nükleer tesislerine UAEK uzmanlarının düzenli erişimini ve denetimini sağlaması;

⁷⁶⁰ Yesevi, Ç.G., Tiftikçigil, B.Y. (2015). Türkiye'nin Enerji Görünümü: Stratejiler ve İlişkiler. İstanbul: Der Yayınları, 172.

⁷⁶¹ Sinkaya, B. (2015, Ocak). "Implications of the Arab Spring for Iran's Policy Towards the Middle East". Ortadoğu Etütleri, Cilt:6, Sayı:2, 54-78, 69.

- UAEK müfettişlerinin nükleer programının devamını sağlayan tedarik zincirine de erişimini sağlaması;
- UAEK'nun Ek Protokolü'nü de uygulanması kararlaştırılmıştır.⁷⁶²

İran'ın söz konusu mutabakata riayet etmesiyle birlikte, 14 Temmuz 2015'te ABD ve AB'nin uyguladığı yaptırımların kademeli olarak kaldırılmasını içeren Ortak Kapsamlı Eylem Planı oluşturuldu ve Anlaşma 20 Temmuz 2015'te BMGK'nde oybirliğiyle kabul edilerek, 1 Ocak 2016'dan itibaren yürürlüğe girdi.⁷⁶³ Anlaşmanın halen yürürlükte olmasına karşın, ABD'nin yeni Başkanı Donald Trump'ın İran karşıtı politikaları nedeniyle, bu konudaki gerilimler devam etmektedir.

3.4.2. Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı

Basra Körfezi, ismini Irak'ın güneyinde yer alan Basra vilayetinden almaktadır. Bu tanımlama Türkler tarafından kullanılırken, Basra Körfezi, Arap ülkeleri tarafından Arap Körfezi, İran tarafından ise Pers veya İran Körfezi olarak tanımlanmaktadır.⁷⁶⁴ Basra Körfezi'nden bahsedilirken genelde Körfez bölgesi diye ifade edilir ve bu bölge körfeze kıyısı olan Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, İran, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Umman'ı kapsamaktadır. (Harita 3.1.)

Harita 3.1. Basra Körfezi⁷⁶⁵

⁷⁶² Yesevi, 2015, 451-452.

⁷⁶³ Şen, 2017, 13.

⁷⁶⁴ Başkan, 2012, 42.

⁷⁶⁵ <https://www.google.com.tr/maps/place/Basra+Körfezi/@27.1056214,47.9508443,6z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x3e43baa0d01c0fd7:0x670637ef2b576d2e!8m2!3d26.7505337!4d51.6834275>

Kıyıdaş ülkelerin sahip olduğu doğal kaynaklar nedeniyle Körfez bölgesi, sadece bölge ülkelerinin değil, küresel aktörlerin de rekabet alanı haline gelmiştir. Körfez bölgesi, 802 milyar varil ile dünya petrol rezervlerinin %53,75'ine sahiptir. Günlük 26,5 milyon varillik üretimiyle de dünya petrol üretimindeki payı %35 civarındadır. Ayrıca dünya petrol ihracatının %43'ü, petrol yan ürünleri ihracatının ise %14,5'i bu bölgeden yapılmaktadır. (Çizelge 3.21.) Ayrıca son dönemde Bahreyn'de bulunmuş olan 80 milyar varillik petrol rezervi ile bölgenin dünya genelindeki payının daha da artması beklenmektedir.⁷⁶⁶

Çizelge 3.21. Basra Körfezi'nin Petrol Kaynakları (2016)⁷⁶⁷

SIRA	ÜLKELER	REZERV	ÜRETİM	İHRACAT	RAFİNERİ KAPASİTESİ	PETROL ÜRÜNÜ İHRACATI
		(milyon varil)	(1.000 varil / gün)			
1	Bahreyn	-	205	-	-	230,3
2	Birleşik Arap Emirlikleri	97.800	3.088	2.407,8	1.124	630,0
3	Irak	148.766	4.648	3.803,5	900	36,8
4	İran	157.200	3.651	1.921,7	1.901	897,9
5	Katar	25.244	652	503,4	429	568,1
6	Kuveyt	101.500	2.954	2.128,2	936	707,4
7	Suudi Arabistan	266.208	10.460	7.463,4	2.899	1.502,6
8	Umman	5.373	909	887,5	-	-
Toplam (Basra Körfezi)		802.091	26.567	19.115,6	8.189	4.342,8
Toplam (Dünya)		1.492.164	75.477	44.175,0	97.371	29.893,1
Oran (Basra / Dünya) (%)		53,75	35,19	43,27	8,41	14,53

Doğalgaz üretiminde de çok önemli bir yeri olan Körfez bölgesi, 79 milyar m³'lük doğalgaz rezervi ile dünya rezervlerinin yaklaşık %40'ına sahiptir. Dünya genelinde üretilen doğalgazın %18'i Körfez bölgesinde üretilirken, dünya pazarlarına yapılan ihracatın %14,6'sı buradan karşılanmaktadır. (Çizelge 3.22.)

⁷⁶⁶ Milliyet. (04.04.2018). "Bahreyn'de Rusya Kadar Petrol Bulundu!" <http://www.milliyet.com.tr/o-ulkede-rusya-kadar-petrol-dunya-2641039/>

⁷⁶⁷ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Çizelge 3.22. Basra Körfezi'nin Doğalgaz Kaynakları (2016)⁷⁶⁸

SIRA	ÜLKELER	REZERV	ÜRETİM	İHRACAT
		(milyar m ³)	(milyon m ³)	
1	Bahreyn	-	22.350	-
2	Birleşik Arap Emirlikleri	6.091	61.084	13.200
3	Irak	3.820	10.416	-
4	İran	33.721	226.905	8.567
5	Katar	24.073	182.830	130.324
6	Kuveyt	1.784	17.291	-
7	Suudi Arabistan	8.619	110.860	-
8	Umman	884	32.779	10.130
Toplam (Basra Körfezi)		78.992	664.516	162.221
Toplam (Dünya)		200.539	3.674.471	1.111.336
Oran (Basra / Dünya) (%)		39,39	18,08	14,6

Körfez bölgesi, sahip olduğu çok önemli petrol ve doğalgaz zenginlikleri sebebiyle, bölgedeki devletlerin yanı sıra, büyük devletlerin de çıkar çatışmalarına sahne olmuştur. Önümüzdeki yıllarda da bölgedeki kaynakların dünya ekonomisinde yerini koruyacağı düşünüldüğünde, bu çatışmaların devam etmesi beklenmektedir.⁷⁶⁹

Bölge ülkeleri için en önemli tehdit, 1979 İran Devrimi'nden sonra, devrim ihracı ve Şiicilik politikası izleyen İran olmuştur. Devrim sonrasında Körfez'deki Arap ülkelerinin ve Batı'nın desteğini alan Irak, İran'a saldırarak sonucu olmayan, ancak her iki taraf için de büyük bir yıkımla sonuçlanan bir savaşa girmiştir. Bu savaş sırasında, kara birliklerinin yanı sıra Basra Körfezi'ndeki deniz unsurları da aktif olarak kullanılmıştır.⁷⁷⁰

⁷⁶⁸ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷⁶⁹ Kılınc, R. (2000, İlkbahar). "Soğuk Savaş Sonrası Basra Körfezi". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:1, 6-27, 13.

⁷⁷⁰ İran-İrak Savaşı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cordesman, A.H., Wagner, A.R. (1990). The Lessons of Modern War. Volume II: The Iran-Iraq War. Boulder Colorado: Westview Press. Cordesman, A.H. (1987). The Iran-Iraq War and Western Security (1984-1987) Strategic Implications and Policy Options. New York: Jane's Publishing, 132-141. Murray, W., Woods, K. (2014). The Iran-Iraq War: A Military and Strategic History. Cambridge: Cambridge University Press. Razoux, P. (2015). The Iran-Iraq War. (Çev. Nicholas Elliott) Harvard: Harvard College. (Eserin orijinali 2013 yılında yayımlanmıştır.).

Savaşın ilerleyen aşamalarında İran'ın savaş direncini kırmak için İran'ın petrol üretim tesisleri ve petrol tankerleri vurulmuş, İran ise misilleme olarak Hürmüz Boğazı'nı kapatma tehdidinde bulunmuştur.⁷⁷¹ Bu süreçte küresel piyasalara petrol sevkiyatı aksamış ve Körfez'in güvenliği daha yoğun bir şekilde tartışılır hale gelmiştir.

İran-Irak Savaşı sırasında, kendini güvende hissetmeyen Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Bahreyn, Katar ve Umman, 1981 yılında bir araya gelerek Körfez İşbirliği Konseyi (KİK)'ni kurmuşlardır.⁷⁷² KİK'in kurulmasında, İran-Irak Savaşı'nın haricinde, İngiltere'nin 1971 yılında bölgeden çekilmesi sonucu oluşan siyasi boşluk, 1973 yılından itibaren petrol fiyatlarındaki istikrarsızlık, SSCB'nin 1979 yılında Afganistan'ı işgal etmesi gibi sebepler ön plana çıkmıştır.⁷⁷³

Konsey'i oluşturan ülkelerin sosyoekonomik ve siyasi yapılarındaki benzerliklere rağmen, beraber iş yapabilme kültürünün eksikliği, aralarındaki güvensizlik ve kendi içlerindeki ekonomik, etnik, dini konulardaki yapısal sorunlar, aralarındaki sınır sorunları⁷⁷⁴, ulus devlet olma süreçlerini tamamlayamamaları gibi sorunlar, bu ülkelerin birlik kurup ortak hareket etmelerini önemli ölçüde engellemektedir.⁷⁷⁵

Ayrıca bu Konsey, her ne kadar 6 eşit devletten bir araya gelmiş olsa da, güç dengesi bakımından Suudi Arabistan dışındaki devletler, Suudi Arabistan'ın politikalarına bağlılık gösteren devletçikler durumundadırlar.⁷⁷⁶

⁷⁷¹ Linabury, G. (1992). "Ayatollah Khomeini's Islamic Legacy". Amirahmadi, H., Entessar, N. (Editors). *Reconstruction and Regional Diplomacy in the Persian Gulf*. London: Routledge, 39.

⁷⁷² Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazani, R.K. (1988). *The Gulf Cooperation Council: Record and Analysis*. Charlottesville: University Press of Virginia.

⁷⁷³ Hamad, T. (1997). "Imperfect Alliances: Will the Gulf Monarchies Work Together?". *Middle Eastern Review of International Affairs*, Volume:1, No:2. <http://www.rubincenter.org/1997/07/hamad-1997-07-03/> (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

⁷⁷⁴ Schofield, R.N. (1997). "Border Disputes in the Persian Gulf: Past, Present and Future". Sick, G.G., Potter, L.G. (Editors). *The Persian Gulf at the Millenium: Essays in Politics, Economy, Security and Religion*. New York: The Tern Book Company Inc., 127-165.

⁷⁷⁵ Roshendal, J. "A New Plan for Cooperation in the Persian Gulf". *The Iranian Journal of International Affairs*, Vol:7, No:1, 535.

⁷⁷⁶ Walt, S. (1987). *The Origins of Alliances*. London: Cornell University Press, 173.

Savaştan sonra Irak tehdit haline gelmiş ve çeşitli sebepleri gerekçe göstererek, 2 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'i işgal etmiştir. Sonraki yıllarda da bölge ülkeleri için tehdit olma özelliğini sürdüren Irak'a karşı denge oluşturma arayışına giren Suudi Arabistan, Muhammed Hatemi'nin 1997 yılında İran cumhurbaşkanı olmasıyla, bu ülke ile bir yumuşama dönemine girmiştir.⁷⁷⁷

Suudi Arabistan ve İran arasında bir yumuşama süreci yaşanmasına karşın, Arap ülkeleri ile İran arasında, çözülmesi gereken önemli sorunlar bulunmaktaydı. Arapların bu dönemde İran'dan geçerliliği günümüzde de devam eden şu beklentileri vardı:

- İran'ın 1971 yılında aldığı Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)'nin üç adası ile ilgili olarak, ikili görüşmeler başlatılarak, sorunun çözülmesi veya sonuç alınamaması durumunda ise uluslararası hakeme başvurulması;
- Terörizmin her türlüyle mücadele için işbirliği yapılması, teröristlere siyasi sığınma hakkı verilmemesi ve suçluların kendi ülkelerinde yargılanmaları için iadeleri;
- İran'ın Arap ülkelerinin egemenliklerine ve güvenliklerine zarar veren "Devrim İhracı" politikasından vazgeçmesi.⁷⁷⁸

ABD'nin Soğuk Savaş sonrası Körfez politikası ise: ikili çevreleme politikası ile İran ve Irak'ı zayıflatma, barış sürecini başarıyla sonuçlandırarak, İsrail'in güvenliğini garanti altına alma ve bölgedeki ekonomik çıkarlarının korunması şeklinde üç temel hedef üzerine kurulmuştur.⁷⁷⁹ Ancak, ABD'nin İran'a yönelik izlediği çevreleme politikası ve yaptırımlar, ABD ekonomisine önemli bir yük getirirken, uluslararası destek bulamaması nedeniyle verimliliği tartışılır hale gelmiş ve İran'ın ekonomisi üzerinde olumsuz etkileri olsa bile, politikasını

⁷⁷⁷ Teitelbaum, J. (1998, September). "The Gulf States and the End of Dual Containment". Middle Eastern Review of International Affairs, Vol:2, No:3, 21-26. <http://www.rubincenter.org/meria/1998/09/teitelbaum.pdf> (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

⁷⁷⁸ Aras, Okumuş, 2000, 65.

⁷⁷⁹ Brzezinski, Z., Scowcroft, B., Murphy, R. (1997, May/June). "Differentiated Containment: Policy Toward Iran and Iraq". Foreign Affairs, Volume:76, Issue:3, 20. Mazidi, F. (1993). The Future of the Gulf: The Legacy of the War and the Challenges of the 1990's. London: I.B.Tauris, 14.

değiştirebilecek etkinliği olmamıştır.⁷⁸⁰ Hatta bu politikanın ABD'nin kendi kendisini izole ettiği ve İran'ı daha da radikalleştiirdiği yönünde yorumlar yapılmaktadır.⁷⁸¹

İran'ın Körfez bölgesine ilişkin politikası ise: uygulanan yaptırımların etkisini en aza indirerek, hareket alanını genişletme ve bölgesel bir güç olma üzerine kuruludur. Bu maksatla İran: ekonomisini düzeltmek için ticari partnerler bulmayı, bölgedeki silahlanma yarışında geri kalmamayı⁷⁸², bölgesel ittifaklar kurarak, bölge güvenliğinde inisiyatifi bölge dışı aktörlerin elinden almayı hedeflemektedir.⁷⁸³ İran, bölgesel ittifaklara yönelebilmek için Hatemi döneminde devrim ihracı politikasını gündeme getirmemiş ve Hatemi'nin "medeniyetler arası diyalog" söylemini ön plana çıkarmıştır.⁷⁸⁴ ABD'nin Körfez'deki askeri varlığı, İran için bir tehdit olarak algılandığından İran, ABD'nin bütün kuvvetleriyle bölgeden çekilmesi yönünde bir politika izlemiş ve bu maksatla bölge ülkeleriyle ikili ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.⁷⁸⁵ İran'ı 1990'lı yıllarda bu politikayı izlemeye iten sebeplerin arasında; ABD kamuoyunda İran'ın çevrelenmesine ve İran'a yönelik boykot uygulanmasına yönelik çağrılar yapılması, ABD'deki İran sermayesinin dondurulması, Körfez'deki ABD askeri varlığının tehdit olarak algılanması ve ABD'nin müttefiklerine İran ile ilişkilerini kesmeleri yönünde baskılar yapması sayılabilir.⁷⁸⁶

Basra Körfezi'nin sahip olduğu stratejik önemin yanı sıra, bu körfezin dışa açılan kapısı konumunda olan Hürmüz Boğazı da tamamlayıcı öneme sahiptir. Hürmüz Boğazı'ndan 2011 yılı verilerine göre, günde ortalama 17 milyon varil petrol geçmiş olup, bu miktar Körfez bölgesinden yapılan petrol ihracatının %90'ına, dünya petrol ticaretinin ise %20'sine karşılık gelmektedir. Ayrıca

⁷⁸⁰ Amuzegar, J. (1997, Spring). "Iran's Economy and the U.S. Sanctions". Middle East Journal, Vol:51, No:2, 185-199. Amuzegar, J. (1997, May-June). "Adjusting the Sanctions: The Toll in Iran". Foreign Affairs, Vol:76, No:3, 31-41.

⁷⁸¹ Brzezinski, Scowcroft, Murphy, 1997, 21.

⁷⁸² İran'ın silahlanma faaliyetleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cordesman, A. (1997). "Iranian Military Capabilities and Dual Containment". Sick, G.G., Potter, L.G. (Editors). The Persian Gulf at the Millenium: Essays in Politics, Economy, Security and Religion. New York: The Tern Book Company Inc., 189-229.

⁷⁸³ Kılınç, 2000, 19-20.

⁷⁸⁴ Hatemi'nin "medeniyetler arası diyalog" söylemi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hatemi, S:M. (1999, Sonbahar). "Hissin Doğusu ve Aklın Batısının Buluşmasına Bir Davet". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 356-359.

⁷⁸⁵ Kılınç, 2000, 20.

⁷⁸⁶ Green, J. (1997). "Iran and Gulf Security". Long, D.E., Koch, C. (Editors). Gulf Security in the Twenty First Century. Abu Dhabi: The Emirates Center for Strategic Studies and Research, 19.

Uzakdoğu'dan, Orta Doğu'ya gelen malların %60'ı, bu Boğaz'dan geçiş yapmaktadır.⁷⁸⁷

Hürmüz Boğazı'nın kuzeyinde İran, güneyinde Umman toprakları bulunmaktadır. Tanker ve nakliye yollarının, İran ana kıtasına çok yakın geçmesi ve İran'ın kontrolü altındaki Larak, Geşm ve Hürmüz adaları ile deniz üsleri sayesinde, İran, bu Boğaz üzerinde stratejik bir önem sağlamış olmaktadır.⁷⁸⁸

Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı'nın dünya ekonomisi ve siyaseti açısından önemini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Hürmüz Boğazı, 8 kıyıdaş Körfez ülkesinin uluslararası sulara açıldığı tek suyoludur;
- Hürmüz Boğazı'ndan ortalama 10 dakikada bir tanker veya ticari gemi geçerken, günlük ortalama 14 büyük petrol tankeri geçmektedir. Söz konusu petrol ihracatının %85'i Çin, Japonya, Hindistan ve Güney Kore gibi Asya ülkelerine gitmektedir;
- Japonya'nın petrol ithalatının %75'i, Çin'in petrol ithalatının ise %50'si, Hürmüz Boğazı'ndan geçmektedir;
- Dünya petrol talebinin yaklaşık %40'ı Basra Körfezi'nden karşılanmaktadır;
- Körfez'den çıkan petrolün yaklaşık olarak %90'ı Hürmüz Boğazı'ndan geçmektedir;
- Körfez'e kıyısı olan devletlerin ABD ve Avrupa ülkelerinden aldıkları silahlar, Hürmüz Boğazı'ndan transfer edilmektedir;

⁷⁸⁷ Ekinci, A.C. (2012). "İran'ın Stratejik Kartı Olarak Hürmüz Boğazı'nın Önemi". Akademik Orta Doğu, Cilt:6, Sayı:2, 21-39.

⁷⁸⁸ Cordesman, A.H. (2007, March). Iran, Oil and the Strait of Hormuz. Washington: Center for Strategic and International Studies (CSIS), 2.

- 2012 yılında günde ortalama 17 milyon varil petrolün geçtiği Hürmüz Boğazı'ndan, 2020 yılında günde ortalama 35 milyon varil petrolün taşınacağı tahmin edilmektedir.⁷⁸⁹

Stratejik açıdan bu kadar önemli olan Basra Körfezi ile Hürmüz Boğazı, İran açısından önemli bir dış politika aracıdır. Özellikle dış politika alanında sıkıştığı zamanlarda⁷⁹⁰, Hürmüz Boğazı'nı kapatma tehdidinde bulunan İran, özellikle deniz kuvvetleri alanında savunma stratejisini bunun üzerine kurmaktadır. Yüksek teknoloji ve büyük tonajlı konvansiyonel bir donanma kurmanın maliyetini karşılama imkânı bulunmayan İran, asimetrik güç ilişkisine göre kurulmuş, küçük ama hızlı ve yüksek ateş gücüne sahip deniz araçlarından oluşan bir donanma kurma gayreti içerisinde.

Basra Körfezi'ndeki petrol tesislerine yapılacak bir saldırı veya Hürmüz Boğazı'nın İran tarafından kapatılması ihtimali bile, küresel petrol piyasalarını tedirgin etmektedir. Bu riski göze alamayan, başta ABD olmak üzere çeşitli ülkeler, bu riski bertaraf edebilmek amacıyla, Körfez bölgesinde askeri üsler kurmaktadır. Bu kapsamda:

- ABD'nin Orta Doğu'nun 12 ülkesinde yaklaşık 54.000 askeri ve 7 ülkesinde çok sayıda askeri üssü bulunmaktadır. ABD'nin Körfez bölgesinde ise, Katar'da 11.000, Kuveyt'te 10.000, Birleşik Arap Emirlikleri'nde 5.000, Bahreyn'de 4.000 askeri bulunmaktadır;

- ABD'nin Orta Doğu'daki en büyük askeri üssü Katar'ın başkenti Doha'da yer alan El-Udeyd Hava Üssüdür. Bu üste yaklaşık 11.000 Amerikan askeri ve 120 hava aracı bulunmaktadır;

- Çok sayıda ABD askerine ve hava üssüne ev sahipliği yapan Kuveyt'te, 10.000'den fazla Amerikan askeri ile 1.000'den fazla tank, yüzlerce uçak ve helikopterin yer aldığı tahmin edilmektedir;

- Birleşik Arap Emirlikleri'nin Ez-Zufra Hava Üssü'nde, 5.000 civarında ABD askeri, yakıt ikmali ve keşif uçakları ile insansız hava araçları bulunmaktadır;

⁷⁸⁹ Ekinci, 2012, 26-27.

⁷⁹⁰ İran-İrak Savaşı ve Nükleer Müzakerelerin kesildiği 2011 yılı sonrasını örnek olarak verebiliriz.

- Bahreyn'de de ABD Donanması'nın 5. Filosu bulunmaktadır. Başkent Manama'da yer alan üstte ise 4.000'den fazla askerin görev yaptığı bir uçak gemisi, denizaltı ve çok sayıda savaş uçağının bulunduğu tahmin edilmektedir;
- Birden çok ABD üssünün bulunduğu Umman'daki Amerikan askerlerinin sayısının az olduğu ifade edilmektedir;
- Suudi Arabistan'da ise şu anda ABD'ye ait askeri üs bulunmamaktadır. Başkent Riyad'daki Prens Sultan Hava Üssü'nü 2003 yılında Katar'a taşıyan ABD, Suudi Arabistan'daki askeri varlığını sonlandırmıştı;
- Fransa, 2009 yılında BAE'nin başkenti Abu Dabi'de daimi askeri üs açmış olup, bu üste yaklaşık 700 Fransız askerinin bulunduğu tahmin edilmektedir;
- İngiltere, 2014 yılında, Bahreyn, BAE ve Umman'da askeri üs kurma girişimleri başlatmış ve Bahreyn'de ilk daimi askeri deniz üssünü açmıştır;
- Türkiye'nin de Katar'da bir askeri üssü bulunmaktadır.⁷⁹¹

Basra Körfezi'ndeki güç ilişkilerinin İran aleyhinde olmasına rağmen, muhtemel bir kriz durumunda İran'ın Hürmüz Boğazı'nı kapatmayı denemesi ihtimal dahilindedir. Ancak kendisi açısından ağır ve yıkıcı sonuçları olabilecek bir adım atmak yerine, tankerlerin geçişini yavaşlatmayı veya tankerleri bir süreliğine alıkoymayı denemesi daha mümkün gözükmemektedir. Bu şekilde ithalatçı ülkelerin maliyetleri artarken, petrol arzında yaşanacak daralma neticesinde artacak olan petrol fiyatlarından bizzat kendisi yararlanabilecektir. Ancak bu seçenekte bile sıcak bir çatışma ihtimali bulunmaktadır. ABD tarafından, İran'ın rafinerilerine ve güç santrallerine yönelik yapılması muhtemel saldırılar ile İran'ın zaten yetersiz olan altyapısının tahrip olması ve çok büyük ekonomik sıkıntılar yaşaması ile sonuçlanacaktır. Diğer taraftan İran'ın petrol satıcısı Körfez ülkeleri ile petrol alıcısı Çin, Japonya ve Hindistan gibi ülkelerle karşı karşıya gelmesine sebep olacaktır. İran'ın özellikle Hindistan ve Çin gibi büyük ülkelerle krize girmesi durumunda,

⁷⁹¹ Anadolu Ajansı. (15.04.2018). "Orta Doğu Yabancı Güçlerin Askeri Üssü Gibi". <https://aa.com.tr/tr/dunya/orta-dogu-yabanci-guclerin-askeri-ussu-gibi/1118894> (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

Batılı ülkeler karşısında zayıf düşecek ve direnme gücünü kaybedecektir. Özetle, İran'ın böylesi bir girişiminin bir bakıma “ekonomik intihar” olacağı söylenebilir.⁷⁹²

3.4.3. Hazar Denizi

SSCB'nin dağılması sonrasında Hazar Denizi'nin siyasi durumu değişmiş ve İran'ın yanı sıra Rusya, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan da bölgesel aktör olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Hazar Denizi'ne kıyısı olmasa da Orta Asya'nın önemli bir ülkesi olan ve komşuları gibi zengin kaynaklara sahip olan Özbekistan da, Hazar bölgesindeki gelişmelerden doğrudan etkilenmektedir. SSCB'nin dağılması sonrasında Hazar bölgesi sahip olduğu, ancak SSCB döneminde aktif olarak üretime geçmeyen, petrol ve doğalgaz zenginlikleriyle ön plana çıkmaktadır. Özellikle Çin ve Hindistan gibi hızlı gelişen ülkelerin enerji açığını kapatabilme potansiyeli bulunan Hazar bölgesi, SSCB sonrası rekabet alanı haline gelmiştir.

Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler ile Özbekistan, 2016 yılı verilerine göre, dünya petrol rezervinin %18'ine sahiptir. Ayrıca bu ülkelerde dünya petrol üretiminin %25'i, petrol ihracatının ise %20'si gerçekleştirilmektedir. (Çizelge 3.23.) Bölge ülkeleri, doğalgazda ise dünya rezervlerinin %49'una sahipken, dünya doğalgaz üretiminin %29'u, ihracatının ise %27'si bu bölgeden gerçekleştirilmektedir. (Çizelge 3.24.) Özellikle Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar Denizi üzerine kurduğu petrol platformlarıyla petrol ve doğalgaz üretimi yapmaktadır. Bu yönüyle, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü tartışma konusu olurken, üretim tesisleri ile nakil hatlarının güvenliği ayrı bir sorun haline gelmektedir.⁷⁹³

⁷⁹² Ekinci, 2012, 33.

⁷⁹³ Uğurlu, Ö. (2009). "Çevresel Güvenlik Bağlamında Uluslararası Enerji Politikalarında Türkiye'nin Yeri ve Önemi". Çomak, H. (Editör). Bölgesel Politikalar. Umuttepe Yayınları, 176.

Çizelge 3.23. Hazar Denizi'nin Petrol Kaynakları (2016)⁷⁹⁴

SIRA	ÜLKELER	REZERV	ÜRETİM	İHRACAT
		(milyon varil)	(1.000 varil / gün)	
1	Azerbaycan	7.000	770	655,1
2	İran	157.200	3.651	1.921,7
3	Kazakistan	30.000	1.295	1.385,6
4	Özbekistan*	594		
5	Rusya	80.000	10.292	5.080,6
6	Türkmenistan	600	190	
Toplam (Hazar Denizi)		275.394	16.198	9.043,0
Toplam (Dünya)		1.492.164	75.477	44.175,0
Oran (Hazar / Dünya) (%)		18,46	25,44	20,47
* Özbekistan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı olmasa bölge jeopolitiğinden doğrudan etkilendiği için bu listeye dahil edilmiştir.				

Çizelge 3.24. Hazar Denizi'nin Doğalgaz Kaynakları (2016)⁷⁹⁵

SIRA	ÜLKELER	REZERV	ÜRETİM	İHRACAT
		(milyar m ³)	(milyon m ³)	
1	Azerbaycan	1.284	18.773	7.894
2	İran	33.721	226.905	8.567
3	Kazakistan	1.907	22.004	11.931
4	Özbekistan*	1.585	57.700	12.965
5	Rusya	50.485	642.242	210.001
6	Türkmenistan	9.870	81.765	47.226
Toplam (Hazar Denizi)		98.852	1.049.389	298.584
Toplam (Dünya)		200.539	3.674.471	1.111.336
Oran (Hazar / Dünya) (%)		49,29	28,56	26,87
* Özbekistan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı olmasa bölge jeopolitiğinden doğrudan etkilendiği için bu listeye dahil edilmiştir.				

Bölgedeki enerji kaynakları konusundaki rekabet, hem özel hem de devlet şirketleri eliyle yürütülmektedir. Üretim tesisleri ile nakil hatlarının şirketler tarafından inşa edilmesi ve işletilmesi nedeniyle çokuluslu şirketlerin bazen devletlerden daha etkin oldukları gözlemlenmektedir.

⁷⁹⁴ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

⁷⁹⁵ Tablo OPEC verileri kullanılarak hazırlanmıştır. <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

Devletlerin ve şirketlerin yürüttükleri enerji politikalarında temel olarak: enerji kaynaklarının güvenliği, enerji iletim hatlarının güvenliği ve fiyat istikrarının korunması amaçlanmaktadır. Ayrıca, enerji maliyetlerinin düşürülmesi ve piyasalara talep edilen miktarda ve kalitede enerjinin arz edilmesi de hedeflenmektedir. Bu nedenlerle enerji talebi olan ülkeler ilgisini Hazar bölgesine kaydırmış ve Rusya, ABD, Çin, Türkiye ve İran arasında bölgesel rekabet başlamıştır.⁷⁹⁶

Hazar bölgesine artan ilginin bir başka sebebi ise, Orta Doğu'da zaman zaman yaşanan savaşlar ve gerginlikler neticesinde, enerji piyasasında yaşanan istikrarsızlıktır. Bu istikrarsızlığın önüne geçebilmek ve arz güvenliğini sağlayabilmek için Hazar bölgesindeki enerji kaynaklarının da sisteme dahil edilerek, arz çeşitliliğinin sağlanması amaçlanmaktadır.⁷⁹⁷ Hazar bölgesindeki rekabetin bir yönü enerji kaynaklarının üretimi olurken, diğer yönü de bu kaynakların tüketici ülkelere taşınmasıdır. Dolayısıyla bölge ile ilgili geliştirilecek projelerde, enerji kaynaklarının tüketici ülkelere doğrudan boru hatlarıyla taşınması veya tüketici ülkelere en yakın limana boru hatlarıyla taşınması, sonrasında ise denizyolunun kullanılması düşünülmektedir.⁷⁹⁸

SSCB'nin dağılması sonrasında Çin, artan enerji ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla, Kazakistan petrolünü ve Türkmenistan doğalgazını İran üzerinden kendisine aktarma girişimlerinde bulunmuştur.⁷⁹⁹ Bu seçeneğin ön plana çıkmasında İran içindeki boru hatlarının nispeten yaygınlığı ve gelişmişliği, İran'ın Hazar'a kıyıdaşlığı ve enerji üreticisi Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'a yakınlığı etkili olmuştur. İran boru hattı seçeneği için, 350 milyon Dolar maliyetli 100 km uzunluğunda ekstra bir boru hattı inşa edilmesi gerekmektedir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Turan, A.P. (2010, Bahar). "Hazar Havzası'nda Enerji Diplomasisi". Bilge Strateji, Cilt:2, Sayı:2, 43-72.

⁷⁹⁷ Bahgat, G. (2005). "Energy Security: The Caspian Sea". Minerals & Energy, Vol:20, No:2, 3-15, 5.

⁷⁹⁸ Aydal, D. (2009). Enerji Kan Kokuyor: Biyokimyasal Savaş ve Enerji Kartelleri. İstanbul: Timaş Yayınları, 47.

⁷⁹⁹ Caşın, M.H. (1999, Sonbahar). İran'ın İki deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 283-324, 303.

⁸⁰⁰ Miles, C. (1999, Fall). "The Caspian Pipeline Debate Continues: Why not Iran?". Journal of International Affairs, Vol:53, No:1, 325-346.

Rusya'nın da desteklediği bu seçeneğin gerçekleşmesi durumunda, Orta Asya ülkelerinin İran'a bağımlı hale gelmeleri ve İran'ın Basra Körfezi'ndeki konumunun daha güçlenmesi ile sonuçlanacaktı. Ayrıca İran'ın bölgedeki konumunun güçlenmesi, ABD ve bölgedeki müttefikleri tarafından kabul edilebilir bir durum değildi.⁸⁰¹ Bu nedenle, Hazar enerji kaynaklarının iletiminde Rusya, Çin ve İran'ın "Kuzey-Güney Enerji Koridoru" politikasına karşı, ABD "Doğu-Batı Enerji Koridoru" politikasını devreye koyarak, "Çok Seçenekli Boru Hatları Stratejisi" izlemiştir.⁸⁰²

ABD'nin "Doğu-Batı" stratejisi doğrultusunda atılan adımlar neticesinde, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı inşa edilerek, 4 Haziran 2006 tarihinde hizmete girmiştir. Kazakistan da bir süre sonra BTC Projesi'ne dahil olarak, 2008 yılından itibaren bu hatta petrol pompalamaya başlamıştır. Doğu-Batı Enerji Koridoru stratejisinde diğer bir proje de, 3 Temmuz 2007 tarihinde hizmete giren Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı'dır. Kazakistan ve Türkmenistan'ın da, Hazar Geçişli Doğalgaz Boru Hattı Projesi ile bu sisteme dahil olması planlanmaktadır. Çok Seçenekli Boru Hatları Stratejisi ile Avrupa'ya petrol ve doğalgaz taşınmasında terminal konumuna gelen Türkiye'nin stratejik önemi artmıştır. Bu kapsamda Türkiye, Yunanistan ve İtalya arasında, 26 Temmuz 2007 tarihinde Doğalgaz Ulaştırma Koridoru'nun Geliştirilmesi Anlaşması imzalanmıştır. Diğer bir enerji iletim proje ise, 13 Temmuz 2009 tarihinde hükümetler arası anlaşma şeklinde imzalanan ve Hazar doğalgazını, Gürcistan veya İran çıkışı olarak, Türkiye ve Bulgaristan üzerinden Avusturya'ya kadar taşımayı ve Avrupa'nın Rus doğalgazına bağımlılığını azaltmayı hedefleyen Nabucco Projesi'dir. Bu projelerin gerçekleşmesi durumunda Türkiye, Norveç, Rusya ve Cezayir'den sonra, Avrupa'nın en büyük dördüncü doğalgaz ana arteri olacaktı. Ancak Rusya'nın ağırlığını koyması ve Hazar'ın statüsü konusunda uzlaşma sağlanamaması nedeniyle, Trans Hazar Hattı inşa edilememiş ve bu projeler hayata geçirilememiştir.⁸⁰³

⁸⁰¹ Aras, Okumuş, 2000, 67-68.

⁸⁰² Nanay, J. (1998, October). "The US in the Caspian: The Divergence of Political and Commercial Interests". Middle East Policy, Volume:6, Issue:2, 150-157.

⁸⁰³ Turan, 2010, 62-63.

ABD askeri gücü, Batılı şirketlerin Hazar bölgesindeki yatırımlarının artmasıyla birlikte bu bölgeye kaydırılmıştır. ABD'nin NATO kanalıyla bölgeye girmesi ve Azerbaycan ile birlikte tatbikatlar yapması, Rusya'yı ürkütmüş ve Rusya'nın Hazar Donanması'nı güçlendirmesine sebep olmuştur. Rusya'nın güç artırımı nedeniyle de mevcut çıkarlarını korumak isteyen ve daha önce Hazar'da donanması bulunmayan Kazakistan ve Türkmenistan da deniz gücü oluşturmaya başlamıştır.⁸⁰⁴ Silahlanma yarışının hızlandığı süreçte, ABD'nin yaptırımlarıyla uğraşan ve Hazar'da güç yarışına girip Rusya'yı karşısına almak istemeyen İran ise, konuyu diplomatik olarak çözme girişimlerini sürdürmektedir. İran, SSCB ile 1921 ve 1940 yıllarında yaptığı anlaşmaların hala geçerli olduğunu, bu anlaşmalar uyarınca Hazar'daki kaynakların eşit paylaşılması gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁰⁵

İran ile Rusya arasında yapılan ilk anlaşma olan Reşt Anlaşması (1729) ile her iki devlete de Hazar üzerinde seyahat ve ticaret özgürlüğü verilmiştir. Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları ile Rusya, Hazar'da donanma bulundurma hakkını elde etmiştir.⁸⁰⁶ Moskova Dostluk Antlaşması (1921)'nda, Hazar'ın uluslararası hukuki statüsü ele alınarak, her iki tarafın da Hazar'da seyrüsefer konusunda eşit haklara sahip oldukları, SSCB'nin ise Hazar'da savaş gemisi bulundurma hakkı belirtilmiştir.⁸⁰⁷ 1935'te imzalanan Anlaşma ile seyir özgürlüğü teyit edilerek, 10 millik balıkçılık bölgesi tesis edilmesine karar verilmiştir.⁸⁰⁸ Tahran Anlaşması (1940) ile 1935'teki Anlaşma teyit edilmiştir.⁸⁰⁹ SSCB, 1970'te, Hazar'da idari bir yapılanmaya giderek, kendi yönetimindeki alanı, Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında bölmüştür.⁸¹⁰

⁸⁰⁴ Purtaş F. (2005). "Hazar Bölgesinde Rekabetin Yeni Boyutu: Silahlanma Yarışı". Öztürk, O.M., Sarıkaya, Y. (Editörler). Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz. Ankara: Platin Yayınları, 139-164.

⁸⁰⁵ Karaağaçlı, A. (2014). "İran'ın Hazar Denizi Politikası". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul: Beta Yayıncılık, s.237-248, 242.

⁸⁰⁶ Şir, A.Y. (2008). "Hazar'ın Statüsü, Jeopolitiği ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri". Global Strateji Enstitüsü, Yıl:3, Sayı:12, 120-130.

⁸⁰⁷ Dabiri, M.R. (1994, Spring-Summer). "A New Approach to the Legal regime of the Caspian Sea as a Basis for Peace and Development". The Iranian Journal of International Affairs, Vol:6, No:1-2, 28-46.

⁸⁰⁸ Croissant, C.M., Croissant, M.P. (1996). "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımalar". Avrasya Etüdları, Kış 1996/1997, Sayı:4, 23-49.

⁸⁰⁹ Çolakoğlu, S. (1998). "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:53, No:1-4, 109-122.

⁸¹⁰ Şir, 2008, 122.

SSCB sonrasında ise Hazar'ın statüsü belirsiz bir hal almıştır. Azerbaycan Milli Petrol Şirketi (State Oil Company of Azerbaijan Republic / SOCAR) ile Yabancı Petrol Şirketleri Konsorsiyumu (Foreign Oil Companies Consortium / FOCC) arasında, 20 Eylül 1994 tarihinde Bakü'de imzalanan Asrın Anlaşması ile Hazar'ın statüsü sorunu gündeme gelmeye başlamıştır.⁸¹¹ Bu tarihten sonra kıyıdaş ülkeler arasında ikili ve beşli toplantılar gerçekleştirilmiş, ancak bu toplantılarda nihai bir sonuca varılamamıştır.⁸¹²

Kıyıdaş ülkeler, Ekim 2007'de bir zirve toplantısı gerçekleştirmişlerdir. Zirve sonucunda yayımlanan bildiride: Hazar'ın egemenliğinin 5 kıyıdaş ülkede olması gerektiği, kaynakların da bu 5 ülke tarafından kullanılması gerektiği, kıyıdaş ülkelerin hiçbirinin topraklarını başka bir ülkenin Hazar'a kıyısı olan bir ülkeye saldırmaması için kullanmasına izin vermemesi hususları yer almış, ancak Hazar'ın statüsü hakkında bir uzlaşma sağlanamamış ve Hazar'ın statüsünün belirlenmesi için müzakerelere devam edilmesi, statü belirlenene kadar kıyıdaş ülkelerin gemilerine kendi bayraklarını asmaları kararlaştırılmıştır.⁸¹³ Kıyıdaş 5 ülkenin, 2010 yılında, Bakü'de yaptıkları toplantıda imzaladıkları bildiride ise: Hazar'a kıyıdaş ülkelerin birbirlerinin egemenliklerini tanıdıkları ve Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ile ilgili başlatılan görüşmelerin devam edileceği belirtilmiştir.⁸¹⁴

⁸¹¹ Gayıbov, A. (2005). Hazar Havzası'nın Doğal Statüsü ve Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın Ekonomik Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 23.

⁸¹² Bahgat, G. (2004). "The Caspian Sea: Potentials and Prospects". Governance: An International Journal of Policy, Administration and Institutions, Vol:17, No:1, 115-126.

⁸¹³ Terzioğlu, S. (2008). "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri". Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi, Cilt:3, Sayı:5, 26-47, 33.

⁸¹⁴ Yolcu, T. (2014). "Hazar Bölgesinin Hukuki Statüsü Sorunu ve Türkiye'nin Bölgeye Yönelik Siyaseti". ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, Cilt:1, Sayı:2, 11-30, 18.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şİİ JEOPOLİTİĞİ

4.1. Jeopolitik ve Şii Hilali Kavramları

Jeopolitik, devletlerin ulusal güçlerini ve dış politika davranışlarını, ülkelerin coğrafi konumu ve fiziksel çevre ile açıklamaya çalışan uluslararası ilişkiler yaklaşımıdır. Jeopolitik teorisyenleri, devletlerin doğal sınırlara ulaşmaları, önemli ulaşım güzergahlarını ve stratejik kara parçalarını denetim altında tutmaları gibi politikaların üzerinde durmuşlardır.⁸¹⁵

İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya ve ABD gibi devletlerin izledikleri dış politikalar çeşitli jeopolitik teoriler ile açıklanmaktadır. Bu teoriler: "Deniz Hâkimiyet Teorisi", "Kara Hâkimiyet Teorisi", "Karasal Blok ve Hayat Alanı Teorisi", "Hava Hâkimiyeti Teorisi" ve "Kenar Kuşak Teorisi"dir.⁸¹⁶

İngiltere'nin deniz gücüne dayanarak oluşturduğu sömürge imparatorluğu ve Fransa ile giriştiği rekabet, "Deniz Hâkimiyet Teorisi" ile açıklanmaktadır. Rusya'nın Avrasya coğrafyasında sahip olduğu kara sınırlarına dayanarak izlediği sıcak denizlere inme siyaseti, "Kara Hâkimiyet Teorisi" ile ilişkilendirilmektedir. Almanya ise, kendi şartlarına uygun bir strateji geliştirerek "Karasal Blok ve Hayat Alanı Teorisi"ni ortaya koymuş ve İkinci Dünya Savaşı sırasında bu teori doğrultusunda yayılmacı bir siyaset izlemiştir. İtalya ise, "Hava Hâkimiyet Teorisi"ne uygun bir yayılmacı strateji izlemeye çalışmıştır. ABD'nin Soğuk Savaş döneminde SSCB'yi çevreleyerek, etkisini azaltmaya çalışılması ise "Kenar Kuşak Teorisi" kapsamında değerlendirilmektedir.⁸¹⁷

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte iki kutuplu sistem sona ermiş ve 20. yüzyılda devletlerin dış politikalarını belirleyen jeopolitik teorileri gerilemeye başlamıştır. Yeni dünya düzeninde bölge politikaları ön plana çıkarken, tek süper

⁸¹⁵ Sönmezoğlu, F. (2017). Uluslararası İlişkiler Sözlüğü. (Editör: Özdağ, H.H.O.; Hazırlayanlar: Arıboğan, Ü., Ayman, G., Dedeoğlu, B.). İstanbul: Der Yayınları, 320-321.

⁸¹⁶ İlhan, S. (2003). Jeopolitik Duyarlılık. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 26-31.

⁸¹⁷ Hasanov, A. (2012). Jeopolitik. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 42-76.

güç olarak kalan ABD'de, jeopolitik teoriler hala geçerliliğini korumaya devam etmiştir.⁸¹⁸ Ünlü stratejist Zbigniew Brzezinski'nin "Büyük Satranç Tahtası" adlı eserinde: yeni güç merkezinin artık Avrasya coğrafyasına kaydığını, Avrasya'ya hakim olanın dünyaya hakim olacağını, bu nedenle ABD'nin sahip olduğu güçle bu bölgede hakim olması gerektiğini belirtmiştir.⁸¹⁹ ABD'nin 2000'li yıllarda izlediği dış politika göz önüne alındığında, Brzezinski'nin bu görüşlerinin ABD yönetici elitleri tarafından kabul gördüğü söylenebilecektir.

Avrasya coğrafyasının bir alt sistemi olan Orta Doğu'da ise dış politikanın belirlenmesinde ideolojiler ön plana çıkmaktadır. Arap olmayan Türkiye ve İsrail bölgenin güçlü devletleri arasında yer alırken, Arap milliyetçiliği ideolojisini öne çıkaran Mısır, Suriye ve Irak bölgesel hegemonya mücadelesi vermiştir. Sahip olduğu potansiyel dikkate alındığında Mısır, bölgenin doğal lideri olmuş, ancak 1975 yılında İsrail ile imzaladığı Camp David Anlaşması sonrasında Arap dünyasında ciddi prestij kaybına uğramış ve liderlik merkezi Irak'a doğru kaymıştır. 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi sonrasında İran'ın izlediği Şiiliği esas alan devrim ihracı politikası nedeniyle, başta Körfez'deki Arap monarşileri olmak üzere bölge ülkeleri paniğe kapılmış ve 1980-1988 yılları arasında yaşanan İran-İrak Savaşı'nda Irak'ı desteklemişlerdir. Ancak Irak'ın 1990 yılında Kuveyt'i işgal etmesi bölge ülkeleri tarafından kabul görmemiş ve hem Irak'a hem de İran'a karşı ABD'nin koruyuculuğunu ve desteğini istemişlerdir.⁸²⁰ Yaşanan gelişmeler neticesinde, "Şii Jeopolitiği ve Şii Hilali" kavramlarını, ABD'nin Avrasya Jeopolitiği Stratejisi'nin bir alt sistemi olarak düşünmek gerekmektedir.

Şii Hilali kavramı: coğrafi olarak İran'dan başlayarak, Orta Doğu'da Şii nüfusun yaşadığı bölgelerin bir kısmının harita üzerinde birleştirilmesiyle ortaya çıkan hilal biçimindeki yapı olarak ifade edilmektedir.⁸²¹ (Harita 4.1.) Şiiilerin yoğun olarak yaşadığı İran'ı merkeze alan, Irak, Suriye ve Lübnan'ı kapsayan, doğuya doğru da Afganistan ve Pakistan'a kadar uzanan coğrafya Şii Hilali olarak ifade

⁸¹⁸ Kuloğlu, A. (2002, Kış). "Değişen Küresel Jeopolitikte Türkiye". Avrasya Dosyası, Cilt:8, Sayı:4, 5-21.

⁸¹⁹ Brzezinski, Z. (2010). Büyük Satranç Tahtası. (4. Baskı). (Çev. Yelda Türedi). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Eserin orijinali 1997 yılında yayımlanmıştır.).

⁸²⁰ Rubin, B. (2002, Kış). "Jeopolitik ve Ortadoğu". Avrasya Dosyası, Cilt:8, Sayı:4, 40-50.

⁸²¹ Özbay, M.A. (2010). İran'ın Şii Hilali Projesi İddiası. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 53.

edilmektedir.⁸²² Şii Hilali bölgesi, Irak, Suriye ve Lübnan'ın yanı sıra Suudi Arabistan, Basra Körfezi ülkeleri ve Yemen'i de için alırken, kuzeyde Azerbaycan'a, doğuda ise Hindistan'a kadar genişleyebilmektedir.⁸²³

Harita 4.1. Şii Hilali⁸²⁴

Şii Hilali kavramının dünya gündemine oturması, ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesinden sonra Iraklı Şiilerin Kürtlerle birlikte yönetimde başat aktör olmalarıyla başlamıştır. Iraklı Şiilerin ülkenin yönetimini ele almalarıyla birlikte, önemli bir Şii nüfus barındıran Suudi Arabistan, Bahreyn ve Kuveyt gibi Arap ülkelerinde ciddi iç güvenlik sorunlarının başlayabileceği endişeleri yaşanmıştır.⁸²⁵ ABD müdahalesi sonrasında Irak'ta Şiilerin en güçlü siyasi oluşum olarak ortaya çıkmaları ve 2006 yılında Lübnan'da yaşanan Hizbullah-İsrail savaşından sonra İran destekli Şii Hizbullah'ın önemli bir güç kazanması, bölgede İran merkezli Şiilik kaygılarını artırmıştır.⁸²⁶

⁸²² Keskin, A. (2007). "Şii Jeopolitiği ve İran". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 65-100.

⁸²³ Özbay, 2010, 53.

⁸²⁴ <http://orsam.org.tr/orsam/gencorsam/11482?dil=tr> (Erişim Tarihi: 05.08.2018)

⁸²⁵ Marashi, İ. (2007). "Şii Hilali Mitini İnşa Etmek: İran Devrimi'nden 2003 Irak Savaşı'na". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 7-36.

⁸²⁶ Sandıklı, A., Salihi, E. (2011, Ağustos). "İran, Şii Hilali ve Arap Baharı". İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), Rapor No:35, 5.

Şii Hilali kavramı ilk olarak Ürdün Kralı Abdullah tarafından, 2004 Aralık ayında ifade edilmiştir. Kral, Wahington Post Gazetesi'ne verdiği bir demeçte; Sünni Arap ülkelerinin Şii Hilali tarafından kuşatıldığı, İran'dan başlayan, Irak'ı, Suriye'yi içine alan ve Lübnan'a kadar uzanan bir Şii hâkimiyet alanının oluştuğu hususlarını ifade etmiştir.⁸²⁷ Benzer bir açıklama da Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek tarafından 2006 Nisan ayında Dubai merkezli bir haber kanalı olan El Arabiya Televizyonu'na yapılmıştır. Mübarek yaptığı açıklamada: Arap ülkelerinde yaşayan Şiilerin kendi ülkelerinden çok İran'a bağlı olduklarını ve bu nedenle İran'ın Irak Şiileri üzerinde etkili olduğunu belirtmiştir.⁸²⁸ Bölgedeki Şii yayılcılığından rahatsız olan Suudi Arabistan da rahatsızlığını açıkça ifade etmiş ve Kral Abdullah'ın güvenlik danışmanı Nawaf Obaid, Washington Post Gazetesi'ne verdiği demeçte: Irak'taki gidişata oradaki Sünnilerle işbirliği yaparak, acilen bir Suudi müdahalesi gerektiğini belirtmiştir.⁸²⁹

Şii Hilali kavramını teorik olarak uluslararası ilişkiler literatüründe kavramsallaştırmaya çalışan isimlerin başında ABD Donanma Akademisi'nde profesör olan Vali Nasr gelmektedir.⁸³⁰ Nasr, genel olarak: yüzyıllardır Sünni hâkimiyetinde yaşayan Şiilerin İran Devrimi ve Irak'ta Saddam rejiminin devrilmesi sonrasında Orta Doğu'da Şii uyanışının ortaya çıktığı, bu Şii uyanışının Akdeniz'den Pakistan'a kadar olan bölgede önemli Şii nüfus barındıran ülkelerde siyasi gelişmeleri yakından etkileyeceği, bundan sonra Orta Doğu'da Sünniler ve Şiiler arasındaki mücadelenin belirleyici olacağı hususlarını ortaya koymaktadır.⁸³¹ Michigan Üniversitesi'nde tarih profesörü olan ve Modern Orta Doğu Tarihi ile ilgili çok sayıda çalışması olan Juan Cole de, Orta Doğu'nun geleceğinin Şii-Sünni

⁸²⁷ Wright, R., Baker, P. (2004). Iraq, Jordan See Threat To Election From Iran: Leaders Warn Against Forming Religious State. Washington Post (08.12.2018). <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html> ve http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7_2.html (Erişim Tarihi: 05.08.2018)

⁸²⁸ Gold, D. (2011). "Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad". Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad: A New Conflict Paradigm for the West (Editor: Daniel Dikar). Jerusalem: Jerusalem center For Public Affairs, 8.

⁸²⁹ Obaid, N. (2006). Stepping Into Iraq. Washington Post (29.11.2006). <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/11/28/AR2006112801277.html> (Erişim Tarihi: 05.08.2018)

⁸³⁰ Sinkaya, B. (2007). "Şii Ekseni Tartışmaları ve İran". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 37-63.

⁸³¹ Nasr, V. (2004, Yaz). "Regional Implications of Shi'a Revival in Iraq". The Washington Quarterly, Vol:27, No:3, 7-21. Nasr, V. (2006, Temmuz-Ağustos). "When the Shiites Rise". Foreign Affairs, Vol:85, No:11, 58-74. Nasr, V. (2006). The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future. New York: W. W. Norton Company, 15-253.

mücadelesi sonucunda belirleneceği tezine katılmakta ve bu gelişmelerin İran Devrimi'nin ikinci aşaması olduğunu değerlendirmektedir.⁸³²

İranlı yetkililer ise, Şii Hilali söylemlerine karşı çıkararak, bu iddiaları kabul etmemektedirler. Rehber Ayetullah Ali Hamaney: Şii Hilali'nin tamamen İsrail ve Batı söylemi olduğunu ve İslam anlayışı ile ümmetçi yapıyı yıkmayı amaçladığını belirtmektedir. İran'ın eski cumhurbaşkanlarından Ali Ekber Haşimi Rafsancani: Müslümanların kendi aralarında hiçbir ayrımcılığın doğru olmadığı ve bu kavramların Müslüman olmayan düşman ülkeler tarafından ortaya atıldığı, Mahmud Ahmedinejad ise: İslam'ın mezhepsel olarak ayrılmasının doğru olmadığı hususlarını ifade etmişlerdir.⁸³³

İranlı yetkililer Şii Hilali iddialarını reddetse de, 2003 yılındaki Irak Savaşı'ndan sonra Orta Doğu'da bir Şii ekseninin ortaya çıktığı ve İran'ın bundan faydalanmak istediği açıktır. İran, 1979'daki İslam Devrimi'nden sonra devrim ihracı politikasıyla Orta Doğu'daki Şiiler üzerinde etkinlik kurmaya çalışmış, bu nedenle Irak ve Körfez ülkelerindeki Şiiler kendi yönetimlerine karşı bazı hareketlerde bulunmuşlar, ancak İran bu politikadan beklediği sonucu alamamıştır. İran'ın Irak Savaşı sonrası oluşan yeni konjonktürde ise hem bölgesel hem de küresel kuşatılmışlığını Şii Hilali politikası ile aşmaya çalışması beklenmektedir.⁸³⁴

4.2. Şii Coğrafyası ve Siyasi Gelişmeler

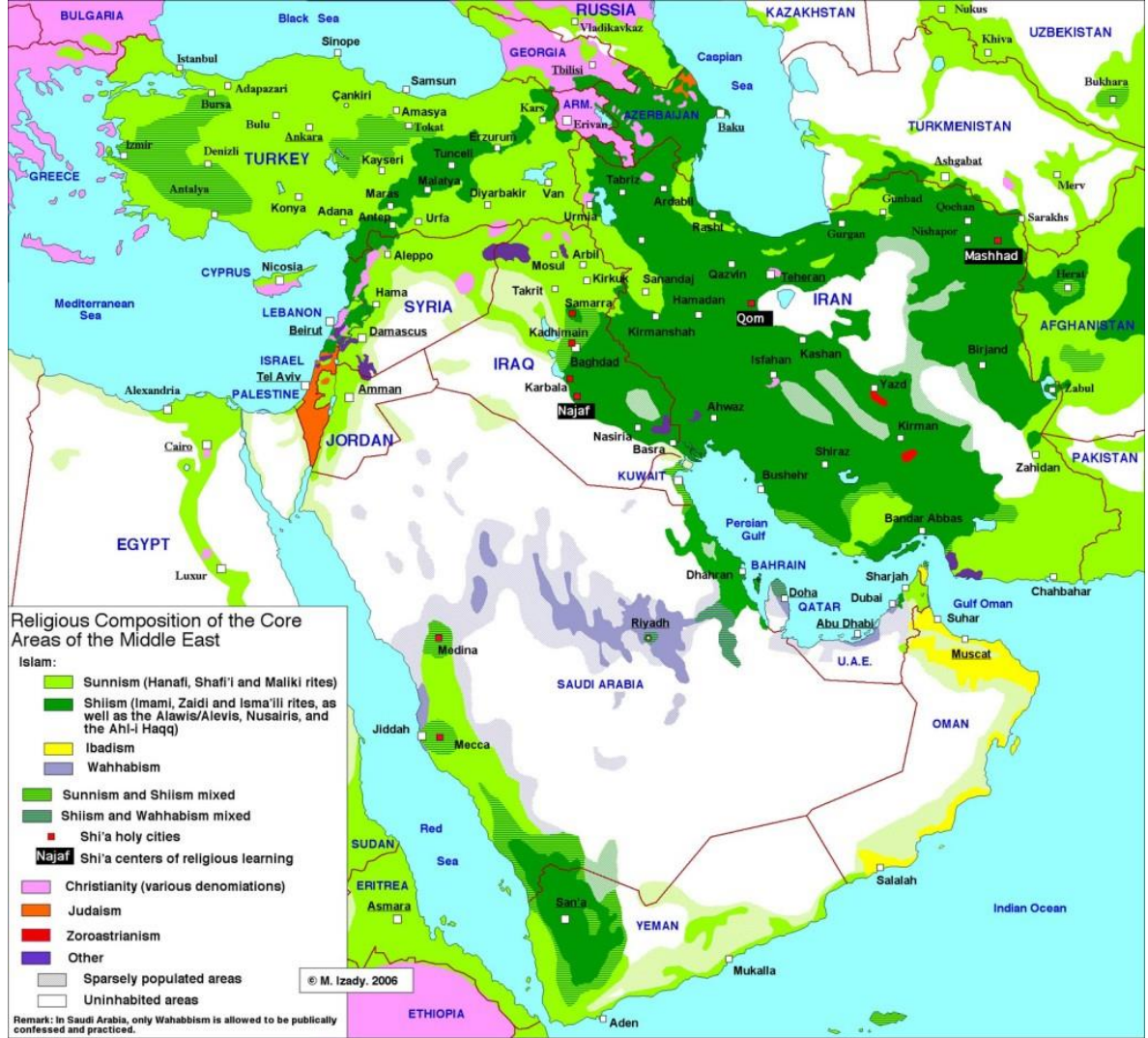
İslam Dünyası'nın yaklaşık %10'unu oluşturan Şiiler, başta İran olmak üzere Orta Doğu'nun çeşitli bölgelerine yayılmışlardır. İran'ın güneydoğusundaki Beluci bölgesi ile kuzeybatısındaki Kürt bölgesi haricinde neredeyse tamamı Şiilerden oluşmaktadır. Azerbaycan'ın neredeyse tamamı ile Irak'ın güney bölgesi, Lübnan'ın güney ve kuzey bölgeleri, Afganistan'ın Herat bölgesi, Yemen'in Sana bölgesi Şiilerin çoğunlukta oldukları bölgelerdir. Ayrıca Basra Körfezi'nin batı kıyılarında da önemli miktarda Şii nüfus yaşamaktadır. Suriye'nin batısında ise

⁸³² Cole, J. (2006, Ocak). "A Shiite Crescent? The Regional Impact of the Iraq War". Current History, Vol:105, No:693, 20-27.

⁸³³ Salihi, E. (2011, Bahar). "Ortadoğu'da Oluşan Yeni Dengeler ve "Şii Hilali" Söylemi". Bilge Strateji, Cilt:2, Sayı:4, 183-202. Humar, S. (2013). İslam Devrimi Sonrası Şii Hilali. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 88-89.

⁸³⁴ Şahin, M. (2006). "Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller". Akademik Orta Doğu, Cilt:1, Sayı:1, 38-54.

ülkenin yönetimini elinde bulunduran Nusayriler (Arap Alevileri) yaşamaktadırlar. Türkiye'de Iğdır ve Kars civarında Caferi Şiiler yaşarken, Hatay, Kahramanmaraş, Malatya, Tunceli, Erzincan ve Sivas'ın doğu bölgelerinde ise yoğun bir Alevi nüfusu bulunmaktadır. (Harita 4.2.)

Çizelge 4.1. Orta Doğu Ülkelerinin Dini / Mezhebi Dağılımları⁸³⁶

ÜLKE	NÜFUS (2017)	DİNİ / MEZHEBİ DAĞILIM (%)	Şii NÜFUS
İRAN *	83.768.456	Müslüman %99 (Şii %89, Sünni %10), Diğer %1	75.000.000
AZERBAYCAN * / ***	9.961.396	Müslüman %93,40 (Şii %85, Sünni %8,4), Rus Ortodoks %2,5, Ermeni Ortodoks %2,3, Diğer 1,8	8.500.000
BAHREYN *	1.410.942	Müslüman %100 (Şii %70, Sünni %30)	1.000.000
IRAK **	39.192.111	Müslüman %98 (Şii %67, Sünni %31), Hristiyan %1, Diğer %1	27.000.000
UMMAN **	4.613.241	Müslüman %86 (İbadi Şii %41, Sünni %40, Caferi Şii %5), Hristiyan 6,5, Hindu %5,5, Budist %1, Diğer %1	2.100.000
KUVEYT * / ***	2.875.422	Müslüman %85 (Sünni %45, Şii %40), Diğer %15	1.200.000
YEMEN **	28.036.829	Müslüman %99 (Sünni %65, Zeydi Şii %34), Diğer %1	9.500.000
LÜBNAN **	6.229.794	Müslüman %54 (Şii %27, Sünni %27), Hristiyan %40,5 (Maruni Katolik %21, Yunan Ortodoks %8, Yunan Katolik %5, Diğer Hristiyanlar %6,5), Dürzi %5,5	1.700.000
TÜRKİYE * / ***	84.273.192	Müslüman %99 (Sünni %78, Alevi %21), Diğer %1	18.000.000
BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ *	6.072.475	Müslüman %96 (Sünni %80, Şii %16), Hristiyan ve Hindu %4	1.000.000
AFGANİSTAN *	34.124.812	Müslüman %99 (Sünni %84, Şii %15), Diğer %1	5.100.000
SURİYE *	23.614.454	Müslüman %86 (Sünni %74, Alevi %12), Hristiyan %10, Dürzi %3, Yahudi %1	3.000.000
PAKİSTAN **	204.924.861	Müslüman %96 (Sünni %85, Şii %11), Diğer %4 (Hristiyan ve Hindu)	22.600.000
SUUDİ ARABİSTAN **	28.571.770	Müslüman %100 (Sünni %89, Şii %11)	3.200.000
KATAR * / ***	2.314.307	Müslüman %95 (Sünni %85, Şii %10), Diğer %5	250.000
TACİKİSTAN *	8.468.555	Müslüman %85 (Sünni %80, Şii %5), Diğer %15	450.000
ÜRDÜN * / ***	6.876.804	Müslüman %92 (Sünni), Hristiyan %6, Diğer %2	
			179.600.000

⁸³⁶ Tablo, aşağıdaki kaynaklarda yer alan veriler derlenerek hazırlanmıştır.

* <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

** <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

*** <http://aliyyenveliyullah.com/forum/showthread.php?t=2925> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

Şiiler, İran, Azerbaycan, Bahreyn ve Irak'ta nüfusun çoğunluğuna sahiptir. (Çizelge 4.1.) Ancak bunlardan sadece İran'da Şiilik ideolojisine uyumlu bir yönetim sistemi benimsenmiştir. Azerbaycan'da laik bir sistem benimsendiği için ülke yönetiminde mezhep faktörü etkili değildir.

Irak'ta 2003'teki ABD işgali sonrasında Şiiler yönetime aktif olarak katılmaya başlamış, ancak burada Iraklılık üst kimliği ön plandadır. Bahreyn'de nüfusun %70 Şiilerden oluşsa bile, yönetim Sünnilerin elindedir. Bahreyn'de uzun yıllar İran'ın desteklediği Şii hareket siyasal mücadelesine devam etmiştir. Suriye'de yönetimi elinde bulunduran Nusayri (Arap Alevisi) azınlık, İran'ın bölgedeki en önemli müttefiği konumundadır. Lübnan'da da Hizbullah eliyle Şiiler önemli bir siyasi aktör haline gelmişlerdir. Suudi Arabistan, doğu bölgesinde yaşayan Şiilerden endişe duyarken, Yemen'de Suudi Arabistan'ın desteklediği Sünniler ile İran'ın desteklediği Şiiler arasında bir nevi vekalet savaşı devam etmektedir.

Afganistan'daki Şiiler üzerinde önemli bir İran etkisi gözlemlenirken, Pakistan'daki Şiiler ülkenin geneline yayıldıkları için önemli bir siyasi etkileri bulunmamaktadır. Hindistan'ın Haydarabad bölgesinde önemli bir Şii nüfusu olsa da, buradaki Şiilerin ülke nüfusunun sadece %1'ini teşkil etmeleri ve ülke dışı Şiilerle temaslarının bulunmamaları, siyasi bir aktör olmalarını engellemektedir.

Şiiler, çoğunlukta oldukları ülkelerin haricinde, Umman'da nüfusun %46'sını, Kuveyt'te %40'ını, Yemen'de %34'ünü, Lübnan'da %27'sini oluşturmaktadırlar. Birleşik Arap Emirlikleri, Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan, Katar ve Tacikistan'da ise Şiiler nüfusun %20'sinden daha azını oluştururken, Türkiye'de %21, Suriye'de ise %12 oranında Alevi nüfus bulunmaktadır. (Çizelge 4.1.)

4.2.1. Irak Şiileri

Irak'ın nüfusu 2017 yılı verilerine göre 40 milyon civarındadır ve bu nüfusun %70'e yakını (27 milyon civarı) Şiilerden oluşmaktadır.⁸³⁷

⁸³⁷ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

Irak'ta Şiilerin büyük bölümü Bağdat ile Irak'ın güneyindeki Basra, Necef ve Kerbela şehirlerinde yaşamaktadırlar.⁸³⁸ Türkmen Şiiler ise çoğunlukla Irak kuzeyinde yer alan Tuzhurmatu ve Telafer şehirlerinde yaşamaktadırlar.⁸³⁹

Şiilerin Irak'ta çoğunluğu oluşturmaları, 19. yüzyılda Kerbela ve Necef'te bulunan göçebe Şii Arap kabilelerinin Sünni Araplara üstünlük sağlamaya başlamalarıyla gerçekleşmiştir.⁸⁴⁰ Osmanlı Devleti, Şiileri devletin bürokrat kadrolarından uzak tutarken, inançlarına büyük bir saygı göstermiştir. Özellikle Şiilerin Irak'taki önemli inanç merkezleri olan Necef ve Kerbela gibi şehirlere bir takım ayrıcalıklar sağlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Irak'ın güneyindeki göçebe Arap aşiretlerine yönelik tarıma dayalı yerleşik hayata geçirme politikası takip etmeye başlayan Osmanlı Devleti, 1869 yılında Arazi Kanunu'nu yürürlüğe koymuş, Fırat Nehri üzerinde Hüseyiniye ve Hindiye kanallarını inşa etmiştir. Sünni Arap aşiretlerinin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte aşiret içi otoriteleri sarsılan aşiret şeyhleri devlete karşı bazı isyanlara girişmişler, Şii din adamları ise devlet ile şeyhler arasında arabuluculuk yapmışlardır. Bu süreçte itibarları artan Şii din adamları, aşiretleri Şiiliğe davet etmiş ve Irak bölgesi hızla Şiileşmeye başlamıştır. 1930'larda Şiiler nüfusun %55'ine ulaşmışlardır.⁸⁴¹

Osmanlı hâkimiyeti sonrasında 1921 yılında Irak Krallığı kurulmuş, ancak Şiiler bu devlette de nüfuslarıyla orantılı bir temsiliyet elde edememişlerdir. Arap milliyetçiliği ideolojisi üzerine kurulan Irak Krallığı'nda, Şiiler devletin siyasi ve bürokratik kadrolarından uzak tutulmuşlardır. Sistemden dışlanan Şiiler arasında komünizm hızla yayılmış ve üyelerinin çoğu Şiilerden oluşan Irak Komünist Partisi, 1948 yılında hükümeti baskı altına alan pek çok protesto faaliyetine girişmiştir. Bunun üzerine Şiiler arasında etkili bir din adamı olan Muhammed Bakır Sadr, başbakanlığa getirilmiş ve 1949 yılında Irak Komünist Partisi'nin kurucusu Yusuf Salman Fahd idam edilmiştir.⁸⁴²

⁸³⁸ Cole, J. (2003, Autumn). "The United States and the Shi'ite Religious Faction in Post Ba'thist Iraq". Middle East Journal, Vol:57, No:4, 546-547.

⁸³⁹ Salihi, 2011, 188.

⁸⁴⁰ Nakash, Y. (2003, July, Autumn). "The Shi'ites and the Future of Iraq". Foreign Affairs, Vol:82, No:4, 17-26.

⁸⁴¹ Şükür, S. (2003, Temmuz). "Irak'ta Şii Faktörü". Stratejik Analiz, Cilt:4, Sayı:39, 31-46.

⁸⁴² Şükür, 2003, 33-34.

Şiiler, ilerleyen yıllarda nüfuslarıyla orantılı bir siyasal temsile ulaşamasa da, devlet yönetimiyle çatışmaya girmek yerine uzlaşmayı ve uyum içerisinde konumlarını korumayı tercih etmişlerdir. Bu süreçte dindar Şiiler, rejim yerine komünist Şiileri kendilerine tehdit olarak görmüşlerdir. Komünizmin gelişmesinden çekinen Şii mercileri, çözümü kendilerinin de partileşmesinde bulmuşlardır. Merkezi Mısır'da bulunan Müslüman Kardeşler Örgütü mensubu Iraklı Sünni din adamları ile Şii mercii mensubu din adamlarının işbirliğiyle, 2 Şubat 1960 tarihinde, Irak İslami Partisi kurulmuştur. Partinin başkanı Numan Abülrazzak olurken, ruhani lider olarak Muhsin El Hekim gösterilmekteydi. Muhsin El Hekim, partinin kurulmasından 10 gün sonra Komünist Parti'ye üye olmayı haram kılan bir fetva yayımlamıştır.⁸⁴³ Baas Partisi'nin, 1968 yılında gerçekleştirdiği hükümet darbesi sonrasında devletin üst düzeyi Sünnileşirken, Şiilere yönelik baskılar artmıştır. Bu süreçte Dava Partisi adını alan Irak İslami Partisi, Şiileşmeye başlamış ve Müslüman Kardeşler ideolojisinden uzaklaşmıştır. Muhsin El Hekim, 1970 yılında ölümüne kadar Dava Partisi'nin ruhani liderliğini yaparken, kendisinden sonra yerine yeni ayetullah olan Muhammed Bakır Sadr geçmiştir. İktidardaki Baas Partisi tarafından, 1970'li yıllarda Dava Partisi ve Şiilere yönelik çok yoğun bir baskı politikası uygulanmış, baskıların önüne geçmek isteyen Muhammed Bakır Sadr ise Dava Partisi'ne üye olmayı yasaklamıştır. Nitekim 1971-1980 yılları arasında 500'ün üzerinde Dava Partisi üyesi idam edilmiştir.⁸⁴⁴

Muhammed Bakır Sadr, 1979 yılında, İran'da yaşanan İslam Devrimi'ne tam destek vermiş, velayet-i fakih kurumuna daha olumlu bakmaya başlamış, Irak'ta da İslami esaslara dayanan bir devlet kurulmasını, hatta Irak ve İran'dan oluşan ortak bir Şii devleti kurulmasını savunmaya başlamıştı. Irak yönetimi, 1980 yılında, Bağdat'ta yaşanan patlamalardan Dava Partisi'ni sorumlu tutmuş, ilerleyen süreçte Muhammed Bakır Sadr idam edilmiş, 1981 yılında ise Dava Partisi'nin resmen kapatılmasına ve Parti üyelerinin idam edilmesine karar verilmiştir. Bu karardan sonra Dava Partisi'nin ileri gelenleri İran'a kaçarken, parti 1982 yılında önemli bir bölünme yaşamış ve Muhammed Bakır El Hekim ve grubu Parti'den ayrılarak, İslami Yüksek Devrim Konseyi'ni kurmuşlardır. Her iki siyasi oluşum da ABD'nin

⁸⁴³ Şükür, 2003, 37.

⁸⁴⁴ Şükür, 2003, 38.

2003 yılında Irak'ı işgal etmesine kadar siyaseten zayıf ve etkisiz kalmışlardır.⁸⁴⁵ Bu yıllarda bölge ülkeleri Iraklı Şiilere karşı mesafeli dururken, İran bu grupları himaye etmiştir. Ancak İran'ın bu grupları himaye etmesi, Iraklı Şiiler üzerinde tam hâkimiyet sağladığı anlamına gelmemektedir.⁸⁴⁶

ABD işgalinden sonra Irak'ın siyasi yapısı değişmiş ve Şii gruplar ön plana çıkmıştır. Iraklı Şiilerin Rehberi konumundaki Ayetullah Ali Sistani, siyasetten ve iktidardan uzak durma eğilimindedir. Iraklı Şiiler, Sistani'nin de etkisiyle, ABD'nin Irak'ta kalmasını istemeseler de, bu ülkeye karşı mezhepsel ve ideolojik bir kalkışmaya girişmemişlerdir. Şii din adamlarının bu anlayış doğrultusunda siyasete girmemeleri, ABD'nin işini kolaylaştırırken, Sistani seçimlere katılma çağrısı yaparak hem Şii grupların dışlanmasını engellemiş hem de Şiilerin ülke yönetiminde etkin bir konuma gelmelerini sağlamıştır.⁸⁴⁷

Irak'ta günümüzde aktif olarak siyaset sahnesinde yer alan Şii gruplar: Dava Partisi, Irak İslam Yüksek Konseyi ve Sadr Grubu'dur.⁸⁴⁸

Şii siyasal hareketinin en köklü oluşumlarından biri olan Dava Partisi, ABD işgali sonrasında tekrar aktif hale getirilmiş ve eski Başbakan Nuri El Maliki liderliğinde faaliyetlerine devam etmektedir. Dava Partisi'nin günümüzdeki ideolojisi laik Şii ve Irak milliyetçiliği çizgisindedir.⁸⁴⁹

Irak İslam Yüksek Konseyi, 1982'de Dava Partisi'nden ayrılan Muhammed Bakır El Hekim liderliğindeki gruptur. Muhammed Bakır El Hekim'in 2003 yılında, Necef'te düzenlenen bombalı saldırı sonucu ölmesinden sonra yerine kardeşi Abdülaziz El Hekim geçmiştir. El Hekim ailesinin İran ile yakın bağları bulunmakla birlikte, örgütün finansmanı İran tarafından sağlanan ve Devrim Muhafızları himayesinde yapılanan Bedir Tugayları adlı askeri kanadı bulunmaktadır.⁸⁵⁰

⁸⁴⁵ Şükür, 2003, 38.

⁸⁴⁶ Keskin, A. (2007, Şubat). "Irak'ta ABD-İran Savaşı". Stratejik Analiz, Cilt:8, Sayı:82, 43-50.

⁸⁴⁷ Keskin, A. (2004, Mayıs). "Iraklı Şiilerin Siyasal Davranışlarının Sosyo-Politik Temelleri". Stratejik Analiz, Cilt:5, Sayı:49, 21-26.

⁸⁴⁸ Keskin, A. (2008, Mayıs). "Iraklı Şiilerin Siyasal Davranışlarına Genel Bir Bakış". Stratejik Analiz, Cilt:9, Sayı:97, 5-12.

⁸⁴⁹ Keskin, 2008, 7.

⁸⁵⁰ Keskin, 2008, 8.

Sadr Grubu ise, Dava Partisi'nin 1980 yılında idam edilen eski ruhani lideri Muhammed Bakır Sadr geleneğinden gelen radikal İslamcı gruptur. Muhammed Bakır Sadr'dan sonra yerine kardeşi Muhammed Sadık Sadr geçmiş, ancak onun da 1999 yılında Baas rejimi tarafından öldürülmesiyle, grubun liderliğini oğlu Mukteda Es Sadr almıştır. Mukteda Es Sadr, ABD ile işbirliği yapılmasına ve İran'ın Irak üzerinde nüfuz sahibi olmasına karşı çıkmaktadır. İslamcı ve Irak milliyetçisi çizgisindeki Sadr Grubu'nun Mehdi Ordusu adlı silahlı yapılanması da bulunmaktadır. Sadr Grubu'nun yürüttüğü sertlik stratejisi, Iraklı Şiilerde taban bulurken, Şii din adamları tarafından desteklenmemektedir. Ayrıca Irak Hükümeti tarafından 25-31 Mart 2008 tarihleri arasında ülkenin siyasi bütünlüğüne zarar verdikleri gerekçesiyle, Basra'daki Mehdi Ordusu unsurlarına karşı hareket düzenlenmiş, ABD'nin de hava desteği verdiği harekatta 215 kişi ölmüş, 600 kişi yaralanmış, ancak Irak Hükümeti beklediği sonucu alamamıştır.⁸⁵¹ Bu hareket sonrasında daha da güçlenen Sadr Grubu, Irak'ın en önemli siyasi aktörü olmayı sürdürmüştü ve 2018 yılında düzenlenen genel seçimlerde birinci parti olarak hükümeti kurma hakkını elde etmiştir.

Irak'taki Şii partilerin aralarında önemli farklılıklar bulunmasına rağmen, siyaseten akılcı bir strateji izlemişlerdir. Şii partilerin etkin oldukları 2003 sonrası dönem incelendiğinde, izledikleri politikalarda şu hususlar öne çıkmaktadır:

- Birleşik bir cephe kurarak, siyaseti kontrol etme;
- Dini kaynaklardan beslenerek, siyasi meşruiyet sağlama;
- İran'dan güçlü bir destek alarak, bölgesel politikalarda kullanma, bununla beraber ABD ile yakın ilişkiler kurarak, iktidarı elde tutma.⁸⁵²

Irak Şiileri, ülkede çoğunluğu oluşturmalarına karşın, 2003 yılına kadar hep "ikinci vatandaş" durumunda kalmışlar ve ezilmişlik, dışlanmışlık ve şiddete maruz kalma duyguları içerisinde bir hayat sürdürmüşlerdir.⁸⁵³ Buna rağmen Şiiler, hiçbir

⁸⁵¹ Keskin, 2008, 10.

⁸⁵² Muratlı Bezirgan, İ. (2012). ABD ve Irak Şiileri Arasındaki İlişkiler: 2003-2010 Dönemi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 23.

⁸⁵³ Keskin, 2004, 21.

zaman Irak'ın bütünlüğünü hedef almamışlar ve özerklik veya self-determinasyon gibi taleplerde bulunmamışlardır.⁸⁵⁴ Diğer taraftan Irak'taki Şii muhalefetine, köktenci İslami söylemi ve İran'la kurduğu yakın ilişkiler nedeniyle, başta batılı ülkeler olmak üzere, dış dünya tarafından kuşkuyla bakılmıştır. Batılı ülkeler, Şiilerin Irak'taki durumu değiştiremeyeceklerini düşünmüşler ve Irak'ta İran gibi bir İslami rejim kurulmasından kaygılanmışlardır.⁸⁵⁵

4.2.2. Lübnan Şiileri

Lübnan'da devlet tarafından resmi olarak en son 1932 yılında nüfus sayımı yapılmış, ancak bu sayımın ayrıntılı sonuçları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu sayımda Hristiyan nüfusun, Müslümanlardan daha yüksek olduğu kabul edilmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda yaşanan iç savaş ve iç savaş sonucu yaşanan dış göçler ile etnik ve dini gruplar arasındaki farklı doğum oranları nüfus yapısını değiştirmiştir. Lübnan'da günümüzde devlet tarafından tanınan 18 ayrı dini grup bulunmaktadır. Ancak bu grupların genel nüfus içerisindeki oranları hakkında tahminlerin ötesine geçen net bir bilgi bulunmamaktadır.⁸⁵⁶

CIA'nın 2017 verilerine göre: Lübnan'ın nüfusu 6,3 milyon civarında olup, bu nüfusun %54'ü Müslümanlardan (Şii %27, Sünni %27), %40,5'i Hristiyanlardan (Maruni Katolik %21, Yunan Ortodoks %8, Yunan Katolik %5, Diğer Hristiyanlar %6,5), %5,5'i ise Dürzilerden oluşmaktadır.⁸⁵⁷ Bu oranlar dikkate alındığında, Lübnan'daki Şii nüfusunun 1,7 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Başta Hizbullah Lideri Hasan Nasrallah olmak üzere Şiiler, Lübnan'ın en kalabalık grubu olduklarını iddia etmektedirler. Lübnan'da Şiiler yoğun olarak, Lübnan'ın kuzeydoğusundaki Bekaa Vadisi bölgesinde, Lübnan'ın güneyinde ve Beyrut'un güneyinde yaşamaktadırlar. Şiiler gelir düzeyi bakımından Lübnan'ın en fakir kesimini oluşturmaktadırlar.⁸⁵⁸

⁸⁵⁴ Köse, H., H. (2015, October). "Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi: 2003-2012 Dönemi". The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies (JEMSOS), Volume:1, Issue:2, 53-89.

⁸⁵⁵ Bengio, O. (1996, İlkbahar). "Irak'ın Toprak Bütünlüğü Tehdit Altında". Avrasya Dosyası, Cilt:3, Sayı:1, 73.

⁸⁵⁶ Salihi, 2011, 191.

⁸⁵⁷ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁵⁸ Sandıklı, Salihi, 2011, 8.

Lübnan'ın bağımsızlığını kazandığı dönemde Şiileri temsil edebilecek ve bir arada tutabilecek bir siyasi oluşum kurulamamıştır. Irak'ta bir dönem başbakanlık yapmış olan ve 1970'li yıllarda Irak Dava Partisi'nin ruhani lideri olan Ayetullah Muhammed Bakır Sadr'ın uzaktan akrabası olan Musa Sadr, 1969 yılında, Yüksek Şii Konseyi'ni kurmuştur.⁸⁵⁹ Lübnan Şiileri arasında çok sayıda takipçisi olan Musa Sadr, bu örgütün kuruluşuyla Şiilerin kendi çıkarlarını savunmalarını ve ülkenin kalkınmasından en düşük payı alan Şiilerin durumunu düzelterek, ülkedeki sosyo-ekonomik eşitsizlikleri değiştirmeyi amaçlamıştır.⁸⁶⁰

Sadr'ın örgütü, 1975 yılında yaşanan Lübnan İç Savaşı'nda Emel Hareketi (Harakat al-Amal / Umut Hareketi) adını almış ve iç savaşın aktif bir tarafı haline gelmiştir.⁸⁶¹ Hizbullah, 1985 yılında Emel Hareketi'nden ayrılmış ve kuruluşunda kendisine İran Devrimi'ni örnek aldığını belirtmiştir. İlerleyen yıllarda Hizbullah'ın popülaritesi hızla artmış ve İsrail'e karşı mücadele etme beklentisiyle, Hizbullah'a 1989 yılında yapılan Taif Antlaşması ile Lübnan içinde yasal olarak silahlı güç bulundurma imtiyazı verilmiştir. Hizbullah, bu Antlaşma sonrasında İsrail karşıtı politikalar izleyen İran ve Suriye'den önemli bir destek görmüştür. İsrail'in 2000 yılında Güney Lübnan'dan çekilmesiyle birlikte Hizbullah, bölgede büyük bir güç elde etmiş, İsrail ile 2006 yılında yaşanan savaşta gösterdiği direniş sayesinde de başta Lübnanlı Hristiyanlar olmak üzere halk desteğini arttırmıştır.⁸⁶²

İran, Hizbullah üzerinden Lübnan Şiileri üzerinde etkili olma gayretlerini sürdürmektedir. İsrail karşıtlığı ekseninde Hizbullah'a hem maddi hem de askeri destek veren İran'ın bu politikası, bölgesel olarak kendince başarılı sonuçlar vermektedir. İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın Ekim 2010'da Lübnan ziyaretinde Hizbullah yanlısı gruplar kendisini İran bayraklarıyla karşılamış ve Güney Lübnan'da İsrail sınırına 5 km mesafede halka hitaben bir konuşma yapmıştır. Ahmedinejad'ın İran bayraklarıyla karşılanması ve İsrail sınırına 5 km mesafede bir konuşma yapması, İran'ın bölgedeki etkinliği ve İsrail'e verdiği mesaj bakımından önem taşımaktadır.⁸⁶³

⁸⁵⁹ Atacan, F. (2004). "Küçük Ülke Büyük Sorunlar: Lübnan". Atacan, F. (Editör). Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 297.

⁸⁶⁰ Marashi, 2007, 14-15.

⁸⁶¹ Marashi, 2007, 15.

⁸⁶² Salihi, 2011, 192.

⁸⁶³ Salihi, 2011, 192.

4.2.3. Suriye Şiileri (Nusayriler)

Suriye, 2017 yılı verilerine göre 24 milyona yakın bir nüfusa sahip olup, bu nüfusun %86'sı Müslümanlardan, %10'u Hristiyanlardan, %3'ü Dürzilerden⁸⁶⁴, %1'i ise Yahudilerden oluşmaktadır. Müslümanların ise %74'ü Sünnilerden, %12'si ise Şiiliğin bir alt kolu olan Nusayrilerden oluşmaktadır. Bu oranlar doğrultusunda Suriye'deki Nusayrilerin 3 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁶⁵

Nusayriler, günümüzde çoğunlukla Lazkiye bölgesi ile Halep ve Humus civarlarında yaşamaktadırlar.⁸⁶⁶ 1970'li yıllara kadar sahil şeridindeki yerleşim birimlerinde Sünniler ve Hristiyanlar çoğunlukta iken, Nusayriler Lazkiye'nin dağlık bölgelerinde yoksulluk içinde yaşamaktaydılar.⁸⁶⁷ Baas Partisi'nin 1963 yılında iktidarı ele geçirmesiyle birlikte Nusayrilerin sosyo-ekonomik durumlarında ciddi iyileşmeler yaşanmıştır. Siyasi iktidar tarafından desteklenen Nusayriler, sağlanan devlet burslarının da katkısıyla eğitime yönelmişler ve 1990'lı yıllara gelindiğinde çeşitli meslek grupları ile üst düzey devlet kadrolarında yoğun bir şekilde varlık gösterir hale gelmişlerdir.⁸⁶⁸ Nusayrilerin devlet yönetimindeki etkinlikleri, Nusayri kökenli Hafız Esad'ın 1970 yılında devlet başkanı olmasıyla başlamıştır. İktidarını pekiştirmek isteyen Esad, devletin kritik noktalarına Nusayrileri yerleştirmiştir. Özellikle ordusunun istihbarat ve özel kuvvetler birimleri ile komuta kademesine Nusayriler yerleştirilmiştir.⁸⁶⁹ Bu dönüşümün de etkisiyle, sosyo-ekonomik durumları iyileşen Nusayriler, Lazkiye'nin dağlık bölgelerinden sahil bölgelerine doğru göç etmişlerdir. 1970'li yıllarda Lazkiye, Tartus, Banyas ve Cebele gibi sahil şehirlerinde, nüfusun çoğunluğunu Sünniler oluştururken, yaşanan iç göç neticesinde 1990'lı yıllarda bu şehirlerin çoğunluğu Nusayrilere geçmiştir.⁸⁷⁰

⁸⁶⁴ Dürziler, İslamiyetin mezheplere bölünmeye başladığı dönemde Şiiliğin İsmailiye koluna mensubiyet göstermişler, ancak inanç sistemleri içerisindeki Batını unsurlar nedeniyle bir süre sonra İsmailiyeden de ayrılmışlardır. Dürzilerin inanç sistemi tarih boyunca muamma olarak kalmış ve bilinmezliğini korumuştur. Ancak bilinen boyutlarıyla hem Şii hem de Sünni İslam inanç sistemiyle ciddi farklılıkları bulunmaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1994). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 10). İstanbul: İSAM, 39-48.

⁸⁶⁵ <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁶⁶ Özbay, 2010, 81.

⁸⁶⁷ Dam, N.,V. (2000). Suriye'de İktidar Mücadelesi: Esad ve Baas Partisi Yönetiminde Siyaset ve Toplum. (Çev. S. İdiz, A. F. Çalkıvık). İstanbul: İletişim Yayınları, 27.

⁸⁶⁸ Rubin, B. (2007). The Truth About Syria. New York: Palgrave Macmillan, 62.

⁸⁶⁹ Sever, A. (2004). "Bağımsızlıktan Bugüne Suriye". Atacan, F. (Editör). Değişen Toplamlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 194-208.

⁸⁷⁰ Özbay, 2010, 81.

Hafız Esad, siyasi kimlik olarak "Arap Milliyetçiliği" ideolojisini ön plana çıkarsa da, ülkenin çıkarları söz konusu olduğunda pragmatik bir dış politika takip etmiştir. Irak ve İsrail ile sorunlar yaşayan Suriye, ortak çıkarları bulunması nedeniyle İran ile yakın bir ilişki yürütmüştür.⁸⁷¹ İran'ın ABD ve İsrail karşıtlığı nedeniyle Arap ülkeleri tarafından desteklenmesi gerektiğini düşünen Hafız Esad, bu görüşüne Arap ülkelerinden destek bulamayınca, İran konusunda yalnız kalmıştır. Ancak ABD ve İsrail konusunda İran ile ortak çıkarları olan Suriye, bu ülke ile yakın ilişkilerine devam etmiştir.⁸⁷² Diğer taraftan Arap Birliği üyesi olan Suriye, Arap ülkelerinin çıkarına bir durum olduğunda İran karşıtı kararları destekleyebilmektedir. Örneğin Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)'nin İran'dan toprak talebini desteklemiş ve bu kararıyla İran'ı kızdırmıştır.⁸⁷³ Hafız Esad'ın bu pragmatik dış politika anlayışı, kendisinden sonra devlet başkanı olan oğlu Beşar Esad tarafından da sürdürülmüştür. Ancak İran'a bu kadar bağımlı olmak Beşar Esad'ı rahatsız etmiştir. Bu nedenle Beşar Esad döneminin başlarında Suriye dış politikası değişiklik sinyalleri vermiş ve Türkiye ile yakınlaşma başlamıştır. Suriye'nin Türkiye ile yakınlaşmasında: İran'ı dengelemeyi, Arap ülkeleri arasındaki yalnızlığını aşmayı ve Batılı ülkelerin baskısını azaltmayı amaçladığı söylenebilir.⁸⁷⁴ Ancak Suriye iç savaşının başlamasıyla birlikte Türkiye ve diğer devletlerle arası bozulan Suriye'nin bu denge politikası sona ermiş ve iç savaşa doğrudan müdahil olan İran'ın himayesi altında varlık mücadelesi vermeye başlamıştır.

4.2.4. Suudi Arabistan Şiiileri

Suudi Arabistan'ın nüfusu, 2017 yılı verilerine göre, 28,5 milyon civarındadır. Nüfusun %89'u Sünni Müslümanlardan, %11'i ise Şii Müslümanlardan oluşmakta olup, ülkedeki Şii nüfusunun 3,2 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁷⁵ Şiiiler ülke içerisinde en yoğun olarak Doğu Vilayeti'nde, Kuveyt ve Katar sınırı ile Basra Körfezi kıyılarında yaşamaktadırlar. Ayrıca, ülkenin Yemen sınırındaki Asir ve Necran bölgesi, petrol rezervlerinin bulunduğu Hasa bölgesi ile Mekke ve Medine bölgesinde önemli miktarda Şii nüfusu vardır.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ Salihi, 2011, 190.

⁸⁷² Cleveland, 2008, 405-406.

⁸⁷³ Keskin, A. (2008, Ağustos). "İran-Suriye ilişkileri". Stratejik Analiz, Cilt:9, Sayı:100, 30-36.

⁸⁷⁴ Keskin, 2008, 31.

⁸⁷⁵ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁷⁶ Keskin, 2007, 77.

Arabistan Şiileri çoğunlukla Şiiliğin İmamiye koluna mensup olup, Yemen sınırına yakın bölgeler ile Mekke ve Medine bölgelerinde İsmaili ve Zeydi Şiilerin de bulunduğu ifade edilmektedir.⁸⁷⁷ Suudi Arabistan'daki Şiiler zengin petrol kaynaklarının bulunduğu bölgelerde yaşasalar da, bu zenginlikten paylarını alamamışlar ve fakirlik içinde bir hayat sürmektedirler.⁸⁷⁸

İran'daki devrimden sonra Ayetullah Humeyni, Suudi Şiilerine yönelik İslami devrim çağrısında bulunmuş, daha sonra da Doğu Vilayeti'nde Humeyni'nin broşürleri ve kasetleri dağıtılmaya başlamıştır. Şiiler, 28 Kasım 1979 tarihinde Mekke'de bir isyan girişimde bulunmuşlar, ancak bu isyan engellenmiştir. Bu gelişmeler sonrasında çeşitli Şii isyanları başlamış, Suudi Hükümeti ise, bu olaylara büyük çaplı tutuklamalar ve askeri güç ile karşılık vermiştir. Çıkan olaylarda 17 kişi ölürken, 600 kişi tutuklanmıştır. Bu baskı politikası, olayların daha büyümesiyle sonuçlanmıştır. İran-İrak Savaşı süresince devam eden bu olaylar, savaşın bitimiyle durulmaya başlamış ve taraflar arasında sıcak mesajlar verilmeye başlamıştır. Şii Reform Hareketi'nin lideri Şeyh Hassan El-Saffar, konuşmalarında ve makalelerinde Suudi Hükümeti'ne yönelik diyalog ve uzlaşma çağrılarını yaparken, Suudi Hükümeti de Şiilere yönelik olumlu adımlar atmaya başlamış ve Şiilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Vilayeti bölgesinde altyapının iyileştirilmesi için bir plan başlatılmıştır.⁸⁷⁹

Humeyni'nin ölümü ve ılımlı bir dış politika taraftarı olan Rafsancani'nin, cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte, Suudi Arabistan-İran ilişkileri yumuşamaya başlamıştır. 1991'de karşılıklı büyükelçilikler açılırken, Körfez Savaşı'nda her iki ülke de aynı safta yer almışlardır. Hatemi'nin 1997'de cumhurbaşkanı olmasından sonra da sıcak ilişkiler devam etmiş ve siyasi, ekonomik, kültürel ve dini alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ancak Irak Savaşı'ndan sonra konjonktürün Şiiler lehine değişmesi ve radikal söylemlere sahip Ahmedinejad'ın 2005'te cumhurbaşkanı olmasıyla, iki ülke ilişkileri tekrar gerilmeye başlamıştır.⁸⁸⁰

⁸⁷⁷ International Crisis Group (ICG). (2005). "The Shiite Question in Saudi Arabia". Middle East Report. Riyad, Amman, Brüksel: International Crisis Group (ICG), Report No:45, 19.09.2005, 1.

⁸⁷⁸ Keskin, 2007, 77.

⁸⁷⁹ Marashi, 2007, 21-22.

⁸⁸⁰ Keskin, 2007, 78-79.

İran'ın, Lübnan, Suriye ve Irak'ta Şiiler üzerinden etkinliğini arttırmasıyla, mezhepsel kaygıları tekrar artan Suudi Arabistan, güvenlik sorununu aşabilmek için ABD ile yakınlaşma politikası içerisine girmiştir. Günümüzde ABD'nin Orta Doğu'daki en önemli askeri ortağı haline gelen Suudi Arabistan, İran ve Şii endişesi nedeniyle İsrail'le de yakınlaşmıştır.

4.2.5. Yemen Şiileri

Yemen'in nüfusu 2017 verilerine göre, 28 milyon civarında olup, nüfusun %34'ü Şiilerden oluşmaktadır. Bu oranlar kapsamında Yemen'de 9,5 milyon civarında Şii yaşadığı tahmin edilmektedir.⁸⁸¹ Yemen'deki Sünniler, Sünniliğin Şafi koluna mensupken, Şiiler, Şiiliğin Zeydiyye koluna mensuptur. Zeydiyye Mezhebi, Sünniliğe en yakın Şii mezhebi olarak tanımlanmaktadır.⁸⁸² Diğer taraftan Yemenli Şiiler, Ayetullah Humeyni tarafından geliştirilen Velayet-i Fakih teorisini kabul etmemişler ve İmamet'in sadece Ehl-i Bey'te ait olduğunu benimsemişlerdir.⁸⁸³

Osmanlı Devleti, 1517 yılında Mısır'ı aldıktan sonra, Yemen'i de kendisine bağlamıştır. Ancak Zeydilerin başını çektiği isyanlar nedeniyle bölgede tam bir otorite kurulamamış ve 1635 yılında Yemen'den çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlılar, 1871 yılında Yemen'in kontrolünü tekrar sağlamış olsa da, Zeydi isyanları devam etmiştir. Osmanlılar ile İmam Yahya arasında 1911 yılında anlaşma yapılmış ve Osmanlı'ya bağlı kalması ve yabancı devletlerle anlaşma yapmaması karşılığında Yemen'in yönetimi İmam Yahya'ya bırakılmıştır. Bu anlaşma Mondros Mütarekesi'ne kadar devam etmiş olup, Osmanlı birlikleri 1919'da Yemen'den çekilirken, silah ve teçhizatlarını Zeydilere bırakmışlardır.⁸⁸⁴

Osmanlılar'ın çekilmesi sonrasında Yemen, Aden bölgesinde İngiliz himaye bölgesi, Sana ve çevresinde İmam Yahya yönetiminde Zeydi Emirliği ve Asir, Necran, Hudeyde bölgelerinde İdrisiler ve diğer kabileler olacak şekilde bölündü. İmam Yahya, 1925 yılında İdrisilerin elindeki bölgeleri almış, 1934 yılında ise

⁸⁸¹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁸² Fırlı, E.,R. (1996). Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri. (8. Baskı). İstanbul: Selçuk Yayınları, 123.

⁸⁸³ Fırlı, E.,R. (2007). "Şiiliğin Ortaya Çıkışı ve İran'da Din-Siyaset İlişkisi". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 191-229.

⁸⁸⁴ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2013). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 43). İstanbul: İSAM, 406-412.

İngilizlerle anlaşarak Aden bölgesindeki İngiliz himayesini kabul etmiştir. Bu şekilde Yemen, resmen Kuzey ve Güney diye bölünmüş oluyordu. Aynı yıl Suudi Arabistan ile Taif Antlaşması imzalanmış ve Antlaşma uyarınca Hudeyde kendisinde kalırken, Asir ve Necran Suudi Arabistan'a bırakılmıştır. Yemen'de 1962 yılında yaşanan askeri darbe ile Zeydilerin hâkimiyetindeki monarşi sona ermiş ve Mısır'ın da desteğiyle Yemen Arap Cumhuriyeti (Kuzey Yemen) kurulmuştur. Diğer taraftan, 1963 yılında Sana'da toplanan Arap Millî Hareketi, Milli Kurtuluş Cephesi'ni kurarak, Güney Yemen'in bağımsızlığı için İngilizlerle mücadeleye başlamıştır. Nihayetinde Aden merkezli Güney Yemen, 1967 yılında, İngiltere'den bağımsızlığını kazanmıştır. Bu tarihten sonra Kuzey-Güney arasında rekabet yaşanmış ve taraflar arasında 1972 ile 1979 yıllarında kısa süreli iki savaş yaşanmıştır. Tarafların 22 Mayıs 1990 tarihinde vardığı anlaşma neticesinde Kuzey Yemen ile Güney Yemen'in birleşmesi kararlaştırılmış ve 2,5 yıllık geçiş sürecinin sonunda birleşme tamamlanmıştır. Ancak ülkedeki ekonomik ve sosyal sorunlar nedeniyle iç karışıklıklar ve isyanlar halen devam etmektedir.⁸⁸⁵

Birleşme sonrasında Sünnilerin etkinliği artarken, bürokraside ve orduda Sünniler hakim olmaya başlamışlardır. Diğer taraftan, Suudi Arabistan'ın 1980'lerden itibaren yürüttüğü propagandalar neticesinde Yemen'de Vahhabiliğin de yayıldığı gözlemlenmektedir.⁸⁸⁶ Vahhabiliğin yayılmasına paralel olarak, İran Devrimi'nden sonra Şiilerin de siyasi eğilimleri radikalleşmeye başlamıştır. Ancak Şiilerin siyasi çıkışları 2000'li yıllarda hız kazanmış ve Mümin Gençler adıyla kurulan örgüt, devletle çatışmaya başlamıştır. 2003, 2005 ve 2007 yıllarında çıkan çatışmalarda binlerce kişi ölürken, Yemen Hükümeti bu ayaklanmaları İran ve Libya'nın desteklediğini öne sürmüştür.

Yemen'de yaşanan mezhep gerilimi, aslında İran ile Suudi Arabistan arasında yaşanan rekabetin bir parçası gibi görülebilir. Memlûklüler ve Osmanlılar zamanında da otoriteye isyan eden Zeydiler, Yemen'i yönetilemez bir noktaya getirmiştir. Zeydiler bağımsızlığını kazandığında da kendi aralarında rekabete girmiş ve siyasi birlik oluşturamamışlardır. Suudi Arabistan'ın güneybatı bölgesi (Necran ve Asir) aslında Kuzey Yemen toprakları olup, Şii yoğunluklu bir nüfusa

⁸⁸⁵ İSAM, 2013, 412-414.

⁸⁸⁶ Ayhan, V. (2010, Şubat). "Yemen Sorunu ve Suudi Arabistan'a Etkisi: Selefi-Şii Gerginliğinin Çatışmaya Dönüşmesi Olasılığı". Ortadoğu Analiz, Cilt:2, Sayı:14, 43.

sahiptir. İran'ın buradaki Şiiler üzerinde etkin olmasını engellemek için savunma hattını Yemen'de kuran Suudi Arabistan, bu ülkedeki Sünni yönetimi desteklemektedir. İran ise Basra Körfezi bölgesinde sorun yaşadığı Suudi Arabistan'ın ilgisini ve gücünü Yemen'e çekerek, Körfez bölgesinde rahatlamayı amaçlamaktadır. Suudi Arabistan, Yemen'deki güvenlik sorunlarının kendisini de tehdit etmeye başlamasıyla, son yıllarda bu ülkedeki isyancı hedeflere yönelik hava harekâtları yapmaya başlamıştır. Ancak İran'ın bu harekâtlara misilleme yapmasının önüne geçmek ve doğrudan kendisini hedef almasını engellemek isteyen Suudi Arabistan, ABD'nin desteğini almanın yanında, söz konusu harekâtlara diğer Arap ülkelerinin katılımını da sağlamaktadır.

Yemen'deki sorunun özü, bir taraftan devletin kötü yönetilmesi ve devlet kurumlarının sağlıklı çalışmaması, diğer taraftan da bu ülkedeki Şiilerin yönetime dengeli bir şekilde katılma talepleridir. Ancak soruna İran ve Suudi Arabistan'ın müdahil olmasıyla Yemen, radikal Şii ve Selefi grupların mücadele alanı haline gelmiştir. Yemen'in toplum yapısının tarihi özellikleri dikkate alındığında ne Sünnilerin ne de Şiilerin mutlak hâkim olması mümkün görünmektedir. Çözüm için Yemen'in tüm unsurlarının mutabık olacağı bir toplumsal uzlaşma sağlanması ve söz konusu ülkelerin kışkırtıcı tavırlarından vazgeçmeleri gerekmektedir.

4.2.6. Bahreyn Şiileri

Bahreyn, yüzölçümü sadece 690 km² olan ve 2017 yılı verilerine göre 1,4 milyon nüfusa sahip olan küçük bir ülkedir. Şiiler nüfusun %70'ini oluşturmakta ve bu oranlara göre Şii nüfusunun 1 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁸⁷

Şiilerin çoğunluğu oluşturmalarına karşın, ülkenin yönetimi Sünnilerin elindedir. Şiiler genellikle fakir işçi kesimini oluşturlarken, Sünniler zengin ve kentli elit tabakayı oluşturmaktadırlar. İranlılar, hem Bahreyn nüfusunun önemli bir kısmının İran'dan göç eden kitlelerden oluşturması hem de Safevilerden beri Bahreyn'in egemenlikleri altında olması gibi sebeplerden ötürü, bu ülkeyi kendi topraklarının bir parçası olarak görmektedir.⁸⁸⁸ Humeyni de devrimden sonra bu iddiaları gündeme getirmiş ve İran ile Bahreyn arasında sorunlar çıkmaya

⁸⁸⁷ <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁸⁸ Keskin, 2007, 70.

başlamıştır. Bahreynli Şiilerin önemli bir kısmı 1979 yılındaki İran İslam Devrimi'ni desteklemiş ve ayaklanmaya başlamışlardır. Bahreyn'de 1981 yılında başarısız bir darbe girişimi yaşanmış, alınan güvenlik tedbirleri neticesinde siyasi faaliyetler kısıtlanırken, Şiiler de 1994 yılına kadar siyasetten nispeten uzaklaşmışlardır. Şiiler, 1994 yılında daha fazla demokratik hak ve istihdam talepleriyle protesto gösterilerine başlamışlar, ancak bu gösteriler güç kullanılarak bastırılmıştır.⁸⁸⁹

Bahreyn'de 2002 yılından sonra demokratik reform süreci başlatılmış ve Ayetullah Ali Sistani'nin de isteğiyle Şiiler seçimlere katılarak, parlamentoda siyasal temsil imkanı elde etmişlerdir. Ancak Bahreyn'deki Şiiler siyasal açıdan bölünmüş bir yapıdadır. Şiilerin bir kısmı sistemle yakınlaşmayı savunurken, bir kısmı da radikal eğilimler sergilemekte, bazıları devlette köklü bir reforma gidilmesini isterken, Bahreyn'in İran ile birleşmesini isteyenler de bulunmaktadır.⁸⁹⁰

4.2.7. Kuveyt Şiileri

Kuveyt'in nüfusu 2017 verilerine göre 2,9 milyon civarındadır. Nüfusun %85'i İslam dinine mensup olup, %40'ı ise Şii mezhebine bağlıdır. Mevcut oranlar dikkate alındığında, Kuveyt'te 1,2 milyon Şii'nin yaşadığı tahmin edilmektedir.⁸⁹¹ Kuveyt Şiileri, ülkenin sistemiyle çatışmak yerine sistemin içinde yer edinmeye çalışmışlardır. Kuveyt'in bağımsızlığının öncesinde de, sonrasında da siyasette aktif rol almışlar ve kraliyet ailesini Sünni elitlerden daha fazla desteklemişlerdir.⁸⁹² İran Devrimi ve İran-İrak Savaşı'nın etkisiyle, 1980'li yıllarda, Şii ve Sünni unsurlar arasında gerilim tırmanmış olsa da, 1990'lı yıllarda durum sakinleşmiştir. Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinden sonra devlet ile Şiiler arasındaki bağ güçlenmiş ve Irak işgaline karşı çıkan Şiiler, Kuveyt'in direnişine katılmışlardır. İşgalden sonra ise seçim sürecinde aktif bir katılım sağlayıp ve Parlamento'da önemli bir temsil sağlamışlardır.⁸⁹³ Günümüzde Kuveyt Şiileri siyasetin yanı sıra finans ve ticaret alanlarında da önemli konumlarda bulunmaktadır.⁸⁹⁴

⁸⁸⁹ Marashi, 2007, 17-18.

⁸⁹⁰ Keskin, 2007, 70.

⁸⁹¹ <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018) ve <http://aliyyenveliyullah.com/forum/showthread.php?t=2925> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁹² Marashi, 2007, 15.

⁸⁹³ Marashi, 2007, 20.

⁸⁹⁴ Özbay, 2010, 125.

4.2.8. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) Şiileri

Birleşik Arap Emirlikleri'nin nüfusu 2017 yılı verilerine göre, 6,1 milyon civarındadır. Şiiler, nüfusun %16'sını teşkil etmekte ve sayılarının 1 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁹⁵ İran, Birleşik Arap Emirlikleri'nin önemli bir ticari ve ekonomik partneridir. Bu sayede diğer Körfez ülkelerinden farklı olarak, Birleşik Arap Emirlikleri Şiileri, ülkede etkin bir konuma sahiptirler.⁸⁹⁶

4.2.9. Katar Şiileri

Katar, 2017 verilerine göre 2,3 milyon civarında bir nüfusa sahiptir. Bu nüfusun %10'unu Şiiler oluşturmakta ve sayılarının 250.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁹⁷ Katar Şiileri, mezhepsel faaliyetlerini rahatlıkla gerçekleştirebilirken, siyasal alandaki etkileri yok denecek kadar azdır. Buna karşılık Şiiler ticari hayatta önemli bir güç ve etkinliğe sahiptirler. Diğer taraftan, İran'ın Katar ile yakın ticari ilişkileri bulunmaktadır.⁸⁹⁸

4.2.10. Umman Şiileri

Umman'ın nüfusu, 2017 verilerine göre 4,6 milyon civarındadır. Ülke nüfusun %80'i Araplardan, geri kalan %20'lik kısmı ise Beluci, Hindistanlı, Pakistanlı, Sri lankalı, Bangladeşli ve Afrikalı gibi diğer unsurlardan oluşmaktadır. Ülkenin %86'sı Müslüman, %6,5'i Hristiyan, %5,5'i Hindu, %1'i Budist iken, %1'i de diğer inanç mensuplarından oluşmaktadır. Nüfusun %40'ı Sünni, %41'i İbadi Şii, %5'i ise Caferi Şii mezhebine mensuptur. Bu oranlar dikkate alındığında Şiilerin 2,1 milyon civarında bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir.⁸⁹⁹

⁸⁹⁵ <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁹⁶ Keskin, 2007, 71.

⁸⁹⁷ <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018) ve <http://aliyyenveliyullah.com/forum/showthread.php?t=2925> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁸⁹⁸ Keskin, 2007, 71.

⁸⁹⁹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

Farklı etnik, dini ve mezhebi grupların bir arada yaşadığı Umman'da ülkenin önemli bir kısmı çöllerle kaplıdır. İklim ve coğrafyanın elverişsiz olmasından dolayı tarım imkânı sınırlı olan Umman'ın en önemli gelir kaynağı petrol ve doğalgaz gelirleridir. Sultanlıkla yönetilen Umman'da yürütülen siyasi ve ekonomik reformlar sayesinde, ülkedeki tüm gruplar kendini temsil imkanı bulmuş ve ülke güvenliğini zora sokacak olaylar yaşanmamıştır. Arap Baharı sürecinde olaylar Umman'a da sıçramış, ancak güvenlik tedbirleriyle olayları bastırmak yerine, taleplerin yerine getirilmesini tercih eden Umman Sultanı, ülkedeki istikrarı tekrar sağlamıştır.⁹⁰⁰

4.2.11. Afganistan Şiiileri

Afganistan, 2017 yılı verilerine göre 34 milyonun üzerinde bir nüfusa sahiptir. Ülke nüfusunun %84'ü Sünnilerden, %15'i ise Şiiilerden olmak üzere, %99 oranında Müslümanlardan oluşmaktadır. Mevcut oranlar dikkate alındığında Afganistan'da 5,1 milyon civarında Şii'nin yaşadığı tahmin edilmektedir. Ülkenin etnik dağılımı da çeşitlilik göstermektedir. Afganistan nüfusunun: %38'i Peştunlardan, %25,30'u Taciklerden, %19'u Hazaralardan, %6,9'u Belucilerden, %6,3'ü Özbeklerden, %2,5'i Türkmenlerden, %1'i Kızılbaşlardan, %1'i ise diğer etnik unsurlardan oluşmaktadır.⁹⁰¹ Şiiliğin Caferi koluna mensup olan ve Farsça konuşan Hazaralar, Afganistan'daki en büyük Şii gruptur. Hazaralar dışında Tacikler ve Türkmenler arasında da az sayıda Şii mevcuttur.⁹⁰² Şiiler, ağırlıklı olarak Afganistan'ın merkezindeki Bamyan ve Ghor vilayetleri ile doğusundaki Herat vilayetinde yaşamaktadırlar.⁹⁰³ (Harita 4.3.)

İran 19. yüzyılın ortalarına kadar kendi hâkimiyetinde olan Afganistan'ı, İngiltere ile giriştiği mücadele neticesinde kaybetmiş ve Paris Antlaşması (1857) ile Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.⁹⁰⁴ Bu nedenle İran, tarihi olarak Afganistan'ı kendi toprağı olarak görmektedir. Afganistan'da Farsça'nın resmi dil olması ve Hazaralar ile Taciklerin Farsça konuşmaları, İran'ın bu iddialarını güçlendirmektedir.⁹⁰⁵

⁹⁰⁰ <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-umman> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)

⁹⁰¹ <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁹⁰² Keskin, 2007, 80.

⁹⁰³ Cristiani, D. (2007, Eylül). "İran Dış Politikası'nda Afganistan'ın Rolü". Stratejik Analiz, Cilt:8, Sayı:89, 14-15.

⁹⁰⁴ İSAM, 2000, 401.

⁹⁰⁵ Keskin, 2007, 81.

Harita 4.3. Afganistan ve Pakistan'ın Etnik Dağılımı⁹⁰⁶

Hazarlar ile İran'ın çok boyutlu bir ilişkisi vardır. Afganistan toplumu içerisinde çok aşağılanan Hazaralar, özellikle Taliban yönetimi zamanında, hem Şii olmaları hem de İran'la yakın ilişki içerisinde olmaları nedeniyle ciddi sorunlar yaşamışlar, toplu katliamlar ve yaşam alanlarının tahrip edilmesi gibi olaylarla karşı karşıya kalmışlardır. Hazaralar, İran'ın desteğiyle çeşitli partiler kurmuşlardır. Birçok Şii grubun bir araya gelmesiyle 1989 yılında Tahran'da kurulan Birlik Partisi, bu partilerin en önemlisi sayılmaktadır. Taliban döneminde büyük darbe alan Birlik Partisi, Taliban sonrası kurulan yönetime aktif olarak katılmıştır. Taliban'ın devrilmesinden sonra Afganistan'daki etkinliğini arttıran İran için Hazaralar kadar, Tacikler de önemli bir iç müttefik olarak önemini korumaktadır.⁹⁰⁷

⁹⁰⁶ <https://www.monde-diplomatique.fr/cartes/asiecentralepeuples200111> (Erişim Tarihi: 31.08.2018)

⁹⁰⁷ Keskin, 2007, 80-83.

İran, kendi iç istikrarı ile ekonomik ve sosyal çıkarları için, istikrarlı bir Afganistan arzu etmektedir. İran'ın, Afganistan'daki nihai amacı ise bu ülkede sahip olduğu güçlü etkisinin devam etmesidir.⁹⁰⁸ Son yıllarda Afganistan'ın batısında inşa edilen barajlar, ABD'nin bu ülkedeki askeri faaliyetleri, Afganistan-Pakistan yakınlaşması ve IŞİD (Irak Şam İslam Devleti) terör örgütünün, son yıllarda artan bir şekilde Afganistan'daki Şiileri hedef alması, İran'ı rahatsız etmektedir. Bu nedenle İran'ın son dönemde eski düşmanı Taliban ile yakınlaştığı ve Taliban'ı askeri yönden desteklemeye başladığı yönünde iddialar mevcuttur.⁹⁰⁹ Ayrıca Afganistan'daki kötü şartlardan dolayı İran'a iltica eden başta Hazaralar olmak üzere Afganistanlı Şii mültecilerin, İran'da mülteci statüsü elde edebilmeleri, hatta İran vatandaşlığı verilmesi ve ailelerine maaş bağlanması gibi vaatlerle, İran Devrim Muhafızları Ordusu'na bağlı Fatimiyyun Tugayı adı altında silahlandırılıp, Suriye'de savaştırıldıkları kamuoyuna yansımış bilgiler arasındadır.⁹¹⁰

İran'ın Taliban'ı destekleyerek: Afganistan'dan İran'a doğru giden nehirler üzerinde başlattığı baraj projelerini engellemeyi, ABD'nin bu ülkedeki askeri faaliyetlerini kısıtlamayı, Şiilere yönelik saldırılarını yoğunlaştıran IŞİD'e karşı Taliban'ı destekleyerek radikal Sünnici iki örgütü birbirine vurdurmayı ve Türkmenistan-Pakistan arasındaki doğalgaz boru hattını güvensiz hale getirip, hem Pakistan ekonomisinin güçlenmesini engellemeyi hem Pakistan'ın Orta Asya'daki etkisini sınırlandırmayı hem de Pakistan'ın ihtiyacı olan doğalgazı İran'dan almak zorunda bırakarak, ekonomik kazanç elde etmeyi ve Pakistan'ı kendisine muhtaç bırakmayı amaçladığı değerlendirilmektedir.

4.2.12. Pakistan Şiileri

Pakistan'ın nüfusu 2017 yılı verilerine göre, 205 milyon civarındadır. Ülke nüfusu etnik dağılım olarak; %44,7'si Pencabilerden, %15,4'ü Peştunlardan, %14,1'i Sindilerden, %8,4'ü Sariakilerden, %7,6'sı Muhacirlerden, %3,6'sı Belucilerden ve %6,3'ü diğer unsurlardan oluşmaktadır. (Harita 4.3.) Nüfusun %96'sı Müslüman (%85 Sünni, %11 Şii) iken, kalan %4'lük kısım Hristiyan ve

⁹⁰⁸ Cristiani, 2007, 15.

⁹⁰⁹ Farzam, R. (2018, 04 Haziran). Pragmatik İttifak: Tahran'ın Taliban'la Taktik İşbirliği. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/pragmatist-ittifak-tahran-in-taliban-la-taktik-isbirligi/1165065> (Erişim Tarihi: 27.02.2018)

⁹¹⁰ Farzam, R., Türkoğlu, A. J. (2016, Aralık). "İran'ın Afgan Lejyonerleri: Fatimiyyun Tugayı." Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 6. <https://iramcenter.org/iran-in-afgan-lejyonerleri-fatimiyyun-tugayi/> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)

Hindu gibi diğer unsurlardan oluşmaktadır. Mevcut oranlar dikkate alındığında Pakistan'daki Şii nüfusunun 22,6 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁹¹¹

Pakistan bölgesinde eskiye dayanan Şii-Sünni ayrımı bulunmakla birlikte, bu ayrım hiçbir zaman çatışma noktasına gelmemiştir. Şiiler ve Sünniler, Pakistan'ın bağımsızlık mücadelesinde birlikte hareket etmişler, bağımsızlık sonrasında da aralarında ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Ancak 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi sonrasında ülkede Şii karşıtı Vahhabi hareketler güç kazanmaya başlamış, El Kaide ve Taliban gibi terör örgütleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Aynı yıl İran'da yaşanan İslam Devrimi de, Pakistan'daki Şiileri etkilemiş ve İslami radikalleşme hız kazanmıştır. İran Devrimi'nden hemen sonra siyasi örgütlenmeye giden Pakistan Şiileri, Caferi Fıkıh Hareketi ve Muhammed Ordusu gibi örgütler kurmuşlardır. Caferi Fıkıh Hareketi, siyasi bir hareket olarak faaliyet yürütürken, Muhammed Ordusu yasa dışı silahlı mücadele yöntemini tercih etmiştir.⁹¹² Bir taraftan Suudi Arabistan'ın desteklediği radikal Sünniler, diğer tarafta İran'ın desteklediği radikal Şiiler arasındaki gerilimin, ülkedeki mezhepsel çatışmanın temel sebebi olduğu değerlendirilmektedir.

Pakistan-İran ilişkileri dostluk çerçevesinde yürütülüyor olsa da, derin bir rekabet söz konusudur. Rekabetin en önemli ayağı ise, Afganistan'daki etkinlik mücadelesidir. SSCB'nin yıkılmasından sonra her iki devlet, Afganistan'da etkinlik mücadelesine girmiş ve Taliban'ın iktidara gelmesiyle birlikte Pakistan avantajlı konuma gelirken, Taliban'ın devrilmesi sonrasında avantaj İran'a geçmiştir.⁹¹³ Afganistan'daki etkinlik mücadelesinde İran, Şii Hazaraları ve Farsça konuşan Tacikleri desteklerken, Pakistan'ın en önemli müttefiği Peştunlardır.⁹¹⁴

Diğer taraftan Pakistan, Hindistan ile ciddi sorunlar yaşarken, İran'ın bu ülkeyle önemli ilişkileri vardır. İran-Hindistan ortaklığı, Afganistan'da da etkisini göstermiş, Pakistan ise İran'a karşı hem Suudi Arabistan'la hem de ABD ile ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Pakistan, Hindistan'a karşı Çin'le yakınlaşarak, bölgesel denge kurmayı amaçlamaktadır.⁹¹⁵

⁹¹¹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁹¹² Keskin, 2007, 83-84.

⁹¹³ Keskin, 2007, 84.

⁹¹⁴ Keskin, 2007, 81.

⁹¹⁵ Karim, U. (2017, Kasım). "İran-Pakistan İlişkilerinin Son Durumu". Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 7-8. <https://www.iramcenter.org/iran-pakistan-iliskilerinin-son-durumu/> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)

Pakistan-İran ilişkilerini olumsuz etkileyen başka bir konu ise, Beluci sorunudur. Afganistan, Pakistan ve İran sınır bölgesinde yaşayan Beluciler, her üç ülke için istikrarsızlık unsurudur. Ayrılıkçı Beluci örgütü Cundullah ve uzantısı Ceyşu'l Adl, Afganistan üzerinden Pakistan'a, Pakistan üzerinden de İran'a yönelik saldırılar düzenlemektedir. Pakistan Ordusu, bu örgüte karşı Güney Afganistan (Kuzey Belucistan)'a operasyon düzenlemiş, ancak Afgan Ordusu'nun da kayıplar vermesi nedeniyle İran'ın tepkisiyle karşılaşmıştır. Aynı örgüt Pakistan üzerinden İran'a saldırdığında da İran, Pakistan'ı tedbir almamakla suçlamış, Pakistan ise bu saldırıların sorumlusu olarak Hindistan'ı göstermiştir.⁹¹⁶ Ayrıca Pakistanlı Şiilerin, İran Devrim Muhafızları Ordusu'na bağlı Zeynebiyyun Tugayı altında Suriye iç savaşına katılmaları, Pakistan-İran ilişkilerini geren bir başka konudur.⁹¹⁷

4.2.13. Azerbaycan Şiileri

Azerbaycan'ın nüfusu 2017 yılı verilerine göre 10 milyon civarındadır. Nüfusun %90'ı Türk ve %85'i Şii olan Azerbaycan'da, 8,5 milyon civarında Şii'nin yaşadığı tahmin edilmektedir.⁹¹⁸ Azerbaycan'da Türk kimliğinin Şiiliğin önüne geçmesi ve laik bir din anlayışının bulunması, İran'ın bu ülkeye karşı daha farklı bir politika izlemesine yol açmıştır. Ayrıca Batı Azerbaycan ve Güney Azerbaycan vilayetlerinde çok önemli bir Türk nüfusunu barındıran İran, Birleşik Azerbaycan korkusu nedeniyle bu ülkeye mesafeli yaklaşmıştır. İran, bu korkuları nedeniyle Azerbaycan-Ermenistan meselesinde, söylemde Azerbaycan'ın yanında gibi gözükse de, uygulamada Ermenistan'a ciddi bir destek vermektedir.⁹¹⁹ İran'ın Ermenistan'la yakın ilişki kurmasından rahatsız olan Azerbaycan ise, bölgedeki en önemli müttefiği olan Türkiye ile birlikte hareket ederken, Suudi Arabistan ve İsrail ile de yakın ilişki geliştirmektedir.

⁹¹⁶ Karim, 2017, 7-8.

⁹¹⁷ Karim, 2017, 9.

⁹¹⁸ <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018) ve <http://aliyyenveliyullah.com/forum/showthread.php?t=2925> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

⁹¹⁹ Keskin, 2007, 84-86.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Şiilik, İslamiyet'in bir mezhebi olup, Müslümanların %10'u civarı bu mezhebe mensuptur. Çoğunlukla Orta Doğu Müslümanları arasında yaygın olan Şiilik, İran ve çevresinde önemli bir ağırlığa sahiptir. İran, Azerbaycan ve Bahreyn'de çoğunlukta olan Şiiler, Lübnan, Irak, Suriye, Yemen, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Afganistan gibi ülkelerde önemli bir orana sahiptirler. (Harita 4.2.) Şiiliğin İran ve etrafında yaygın olmasında, İslamiyet öncesindeki İran dinlerinin, Şii inancını etkilediğine dair görüşler mevcuttur.⁹²⁰ Şii coğrafyasının şekillenmesinde eski İran dinlerinin yanı sıra Pers Tarihi'nin de etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Persler İran'a hakim olduktan sonra batıya doğru ilerlemişler ve önce bugünkü Irak coğrafyasında yaşayan Babilleri ortadan kaldırmışlardır. Daha sonra batıya ilerlemeri devam etmiş ve bugünkü Suriye'de yaşayan Asurluları yıkmışlardır. Asurlulardan sonra ise bugünkü Lübnan bölgesinde yaşayan Fenikelileri himayeleri altına alarak, elde ettikleri deniz gücü ile Mısır, Kıbrıs ve Anadolu'yu ele geçirmişler, hatta Batı Anadolu'da kurdukları koloniler üzerinden Yunanistan'a ve Balkanlar'a seferler düzenlemişlerdir. İlerleyen yıllarda Yunanistan'dan ve Batı Anadolu'dan çekilmek zorunda kalsalar da, Orta ve Doğu Anadolu'da tutunmayı ve hâkimiyetlerini devam ettirmeyi başarmışlardır. Doğuda ise Afganistan'ı ele geçirmişler ve Afganistan üzerinden Hindistan'a seferler düzenlemişlerdir. Orta Asya ve Kafkasya üzerinden gelen Avar saldırılarına karşılık verseler de, Orta Asya derinliğine girmemişler, ancak bugünkü Azerbaycan bölgesini de kapsayan Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmuşlardır.

İslamiyet'in gelişinden sonra ise Hz. Ömer (634 - 644) zamanında yapılan Kadisiye (636) ve Nihavend (642) savaşlarında Sasaniler yenilerek, Araplar İran'da ilerlemeye başlamışlardır. Hz. Osman (644 - 656) döneminde de ilerleme devam etmiş ve 644'te Kum, 650'de İsfahan, 650'den sonra ise Horasan alınmıştır. Bu fetihlerden 50 yıl kadar sonra Maveraünnehir ve Toharistan, 100 yıl sonra ise Taberistan fethedilirken, Hazar Denizi'nin güneyindeki Deylem ve Gilan bölgeleri uzun bir süre alınamamıştır. Arap Orduları, İran'da ilerlerken kendilerine ciddi

⁹²⁰ İran dinlerinin Şiiliğe etkisi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Topaloğlu, F. (2010). Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

direnç gösterilmiş, fetihlerden sonra ise bu bölgeler İslamiyet'e geçmemek için direnmişler, İslamiyeti benimsedikleri zaman da Şii İslam'ı kabul etmişlerdir.

Şiiliği benimseyen Taberistan, Deylem ve Gilan bölgeleri, aynı zamanda da Şii yayılmacılığının da merkezi haline gelmiştir. Taberistan bölgesinde faaliyet gösteren Şii imamlar, ilk Şii devletlerinin temellerini atmışlardır. Deylem bölgesinde Şii Büveyhiler devleti kurulurken, Taberistan bölgesindeki Şii imamlar Mısır, Yemen ve Bahreyn ile Doğu Arabistan'a göç ederek, buralarda Şiiliğin yayılmasını sağlamışlardır. Mısır bölgesine giden imamlar ise, Şii Fatımiler devletinin temellerini atarlarken, bu devlet varlığını koruyabilmek için Haçlılarla işbirliği yapmış ve Kudüs'ün uzun bir süre Hristiyanların eline geçmesine sebep olmuşlardır. Şii Büveyhiler devleti Bağdat'ı ele geçirerek, Abbasi Halifesi'ni boyunduruk altına almışlar ve uzun süre İslamiyet'in yayılmasını engellemişlerdir. Selçukluların İran bölgesine egemen olmasından sonra Büveyhiler devletinin varlığına son verilmiş ve Abbasi Halifesi Selçuklu koruması altına girmiştir. Selçukluların uzantısı olan Eyyubiler devleti ise Fatımilerin varlığına son vermiş ve Mısır'daki Şii etkisi sonlandırılırken, Kudüs Haçlıların elinden kurtarılmıştır.

Diğer taraftan Sasaniler devletinin yıkılmasından sonra, İran coğrafyasına önce Araplar, sonrasında ise Türkler hakim olmuştur. İran'ın temelini teşkil eden Farslar ise kısa süreli ve küçük çaplı devletlerin haricinde, 1924 yılına kadar siyasi varlık gösterememişlerdir. Rıza Han'ın 1924 yılında Kaçar Hanedanlığı'na son vermesiyle, Pehlevi Hanedanlığı kurulmuş ve Farslar tekrar İran'ın yönetimini ele geçirmişlerdir. Rıza Han, İslamiyet öncesi İranlılık kimliğine atıf yapacak şekilde bir milli bilinç oluşturmaya çalışmıştır. Şii ulemanın öncülüğünde, 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra ülkede Şiiliği esas alan dini bir yönetim kurulmuş olsa da, Fars üst kimliğinden taviz verilmemiştir.

Şiiler, Büveyhiler ve Fatımiler gibi birkaç devlet hariç tutulursa, tarihleri boyunca genellikle devlet yönetiminden ve siyasetten uzak durmuşlardır. Bunda 12'nci İmam sonrasında başlayan gayb inancının önemli bir etkisi vardır. Gayb inancına göre İmam Mehdi gayba karışmış ve kıyamet zamanı dünyaya geri gelip, insanlığı huzura kavuşturacaktır. Dolayısıyla İmam Mehdi gelene kadar devlet işleri ve siyasetten uzak durulması gerekmektedir. Şiiliği resmi

inanç olarak kabul eden Safevilerden sonra, İran'da Şii din adamlarının etkisi gittikçe artmış ve yüzlerce yıllık bir süreç neticesinde 1979 yılındaki İslam Devrimi'nden sonra Şii ulema devlet yönetimini ele geçirmiştir.

İran, İslam Devrimi sonrasında devrim ihracı politikasını, temel dış politika stratejisi olarak kabul etmiştir. Devrim ihracı stratejisi ise hem sert güç hem de yumuşak güç unsurları kullanılarak yürütölmeye çalışılmıştır. İslam Devrimi sonrasında kurulan Devrim Muhafızları Ordusu bünyesinde Kudüs Gücü teşkil edilmiştir. Kudüs Gücü eliyle hedef ölkelerde milis güçleri oluşturan İran, silahlı bir devrimin altyapısını teşkil etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan başta propaganda gibi çeşitli yumuşak güç araçlarını aktif bir şekilde kullanan İran, hedef ölkelerde kendi taraftarı bir kamuoyu oluşturmaya ve nüfuz alanını genişletmeye çalışmıştır. Ancak bu politikalar tüm Müslömanları etkilemeyi hedeflerken, sadece Şiiilerin bir kısmında karşılık bulmuştur. İran, devrim ihracı politikasını İran-İrak Savaşı sürecinde aktif bir şekilde uygulamış, ancak savaş sırasında izlediği tutarsız siyaset (ABD ve İsrail karşıtı bir söylem geliştirmesine rağmen savaşta bu ölkelerden silah alması, Irak'ın ateşkes istemesine rağmen İran'ın savaşa devam etmesi, vs.) nedeniyle beklediği sonucu alamamıştır. Humeyni'nin 1989 yılında ölümünden sonra Rafsancani cumhurbaşkanı olmuş ve İran daha ılımlı bir dış politika izlemeye başlamıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Irak'a düzenlenen harekate destek veren İran, devrim ihracı politikasını gündemden düşörmeye çalışarak, komşularıyla daha yakın bir ilişki kurma gayreti içerisine girmiştir.

ABD'nin, 2003 yılında, Irak'ı işgal etmesinden sonra, Saddam Hüseyin devrilmiş ve yeni kurulan düzende Irak Şiiileri ölkö yönetiminde etkin bir konuma gelmişlerdir. Irak Şiiilerinin özellikle İran ile olan bağları nedeniyle, dünya kamuoyunda İran'ın etki alanını genişleteceği, bu durumun Orta Doğu'daki ölkelerin güvenliğine zarar vereceği yönünde görüşler ortaya atılmaya başlamıştır. Şii jeopolitiği olarak ifade edilen bu iddiaları, İran'lı yetkililerin, reddetmesine karşın, izledikleri siyaset nedeniyle kaygılar artarak devam etmiştir. Irak Savaşı ve Arap Baharı sonrasında, Orta Doğu'da oluşan yeni konjonktörde İran, Irak, Suriye ve Lübnan'da etkisini artırmıştır. Bu durum başta yoğun bir Şii nüfusu barındıran Suudi Arabistan, Yemen ve Bahreyn gibi ölkeleri kaygılandırırken, güçlü bir İran'ı temel bekaa sorunu olarak gören İsrail de, bazı arayışlara girişmiştir. ABD'nin de

etkisiyle İsrail, başta Suudi Arabistan olmak üzere çeşitli Arap ülkeleriyle yakınlaşmaya başlamıştır.

Şii jeopolitiği iddialarının geçerliliğini daha iyi anlayabilmek için konuyu çok boyutlu olarak analiz etmek gerekmektedir. Bu kapsamda:

- Şiiler kendi aralarında inançsal birliğe sahip değildir. İran ve Arap ülkelerindeki Şiiler, Şiiliğin Caferi koluna mensupken, Yemen'de Zeydiler, Umman'da İbadiler, Suriye'de ise Nusayriler bulunmaktadır. Caferiler, Şiiliğin %90'ını oluşturmasına karşın, geçmişten gelen Usuli-Ahbari ayrımı, günümüzde Necef-Kum ayrımı olarak devam etmektedir. İran'ın devrim sonrası kurduğu "Velayet-i Fakih" sistemine, Necef Havzası karşı çıkarken, Kum Havzası'nda da karşıt görüşler mevcuttur. Dolayısıyla Necef Havzası'na bağlı Arap ülkelerindeki Şiilerin, İran'ın öncülüğündeki bir yapıya bağlanmaları mümkün gözükmemektedir;

- Orta Doğu'da, derinliği çok eskilere dayanan Arap-Fars rekabeti nedeniyle Şii Araplar, İran'ın liderliğine sıcak bakmayacaklardır;

- İran, devrimden sonra ezilen Müslümanların yanında olduğunu iddia etse de, ulusal çıkarları söz konusu olduğunda bu söyleminin aksine hareket etmektedir. SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesine sessiz kalması, İran-İrak Savaşı'nı gereksiz yere uzatarak, daha fazla Müslüman'ın ölümüne sebep olması, Karabağ Sorunu'nda Ermenistan'dan yana tavır alması, Türkiye'ye karşı Yunanistan'la yakınlaşması ve "Büyük ve Küçük Şeytan" olarak tanımladığı "ABD ve İsrail" ile yeri geldiğinde işbirliği yapabilmesi, bu çelişkilerle örnek olarak verilebilir. İran'ın bu çelişkili tavırları ise İslam Dünyası'nda güvensizliğe sebep olmaktadır.

- İran'ın ekonomik kaynakları ve gelişmişlik düzeyi, bu denli büyük bir stratejiyi yürütebilecek imkana sahip değildir. Ayrıca İran'ın sahip olduğu dağınık etnik yapısı ve ülke içinde bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları, bu denli uzun vadeli bir strateji izlemeyi zorlaştırmaktadır. Nitekim son dönemde, ekonomik sorunlar nedeniyle İranlılar kitlesel gösterilere başlarken, farklı bölgelerdeki etnik gruplarda da hareketlenmeler başlamıştır. İran'ın mevcut ekonomik imkânlarıyla bu

politikayı sürdürmekte ısrar etmesi durumunda ciddi iç sorunlarla karşılaşması, hatta bir rejim değişikliği yaşanması kaçınılmaz olacaktır.

- İran'ın Şiiler üzerinde etkinlik gayretleri, Şii nüfus barındıran Sünni ülkeleri İran'a karşı birlik olmaya itecektir. Günümüzde Suudi Arabistan'ın başını çektiği Sünni Blok, ABD ve İsrail'in de desteğiyle bir denge kurma arayışına girmiştir. Suudi Arabistan ve İran arasındaki güç dengesi dikkate alındığında, şimdilik ortada İran'ı rahatsız eden bir durum bulunmamaktadır. Ancak Suudi Arabistan, İran ile arasındaki askeri güç farkını kapabilmek için yoğun bir silahlanma sürecine girmiştir. Diğer taraftan İran'ın Irak ve Suriye'deki faaliyetleri Türkiye'yi, Afganistan'daki faaliyetleri ise Pakistan'ı rahatsız etmektedir. İran'ın bu rahatsız edici politikalarının devam etmesi durumunda, Türkiye ve Pakistan'ın da, İran karşıtı Sünni Blok'a dahil olmaları gündeme gelebilecektir.

Yukarıda ifade edilen hususlar dikkate alındığında İran eksenli bir "Şii Jeopolitiği" yapılanmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Ancak bu stratejinin uygulanabilir olmamasına rağmen, hem İran hem Arap ülkeleri hem de İsrail ve ABD tarafından gündemde tutuluyor olması dikkat çekicidir. Bu nedenle konuyu, tüm aktörlerin hedefleri ve çıkarları açısından değerlendirmek gerekmektedir.

Konuyu İran açısından değerlendirdiğimizde, öncelikle "Şii Jeopolitiği" olarak ifade edilen kavramın, aslında "Pers Jeopolitiği" olduğunun ifade edilmesi gerekmektedir. Çünkü İran'ın etkili olmaya çalıştığı ve Şiilik argümanını kullandığı bölgeler, aslında Perslerin imparatorluk süreçlerinde (Ahameniş, Part, Sasani, vs.) hakim oldukları bölgelerdir.

İran, "Şii Ekseni" veya "Şii Jeopolitiği" iddialarını reddetse de, uygulamada bir ulusal güvenlik stratejisi veya savunma hattı olarak gördüğü bu politikayı etkin bir şekilde yürütmektedir. Köklü bir Pers imparatorluk geleneğinin yıkılmasını takiben önce Arap, sonra Türk hâkimiyetine giren İran'ın son 200 yılı da emperyalist devletlerin etkisi altında geçmiştir. İran, tam bağımsızlık şiarıyla gerçekleştirilen İslam Devrimi sonrasında izlediği politikalarda, dış etkiyi sınırlamak isterken, dış tehditlerini çoğaltmıştır. Özellikle İran'ın etrafındaki ABD askeri varlığı ve Şiiliğin siyasallaşması neticesinde radikalleşen Sünni Blok, İran için tehdit derecesine

varmıştır. İran'ın mevcut ekonomik ve askeri kaynakları dikkate alındığında, bu unsurlar ile denge kurması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle İran, ulusal güvenliği için sorun olarak gördüğü ölkelerde, kendisine müzahir Şii unsurları da kullanarak, bu ölkeleri istikrarsızlaştırmayı ve tehdit olmalarının önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Kendi iç sorunlarıyla uğraşan bu devletlerin, İran ile uğraşmaya fırsat bulamamaları hedeflenmektedir.

Demokratik olmayan usüllerle yönetilen Arap devletlerinin en önemli sorunu meşruiyet sorunudur. Halkın yönetime katılmadığı krallıklar şeklinde yönetilen Arap devletleri, yönetime karşı muhtemel bir başkaldırının önüne geçebilmek için halkı ortak bir düşman etrafında kenetlemeye çalışmaktadırlar. Arap ölkelerindeki Şiiler, İran ile temasta olsalar bile, İran'a bağlanmayı değil, ölkelerindeki zenginlikten adaletli bir şekilde paylarını almayı ve yönetim süreçlerine katılmayı talep etmektedirler. Ancak bu taleplerden rahatsız olan Arap monarşileri, talepleri yerine getirmek yerine, şüpheli bir tavırla dikkatleri başka tarafa çekmeye ve iktidarlarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar.

İsrail'in, kurulduğundan beri en önemli sorunu, varlığını devam ettirebilme mücadelesidir. Kurulmasından sonra Arap ölkeleri ile dört defa savaşan İsrail, 1975 yılında imzalanan Camp David Antlaşması ile rahat etmiştir. Ancak İran, İslam Devrimi'nden sonra İsrail'i küçük şeytan ilan ederek tehdit etmeye başlamış ve Lübnan'daki Hizbullah'ı destekleyerek, İsrail'de güvenlik zafiyetine sebep olmuştur. İran etkisinin, Irak Savaşı ve Arap Baharı'ndan sonra Irak, Suriye ve Lübnan üzerinden kesintisiz bir şekilde İsrail'e kadar ulaşması, diğer taraftan İran'ın nükleer silah üretme gayretleri, İsrail'i son derece rahatsız etmektedir. Şii jeopolitiği iddialarını gündemde tutmaya gayret eden İsrail, Sünni Arap ölkeleri ile İran'ı karşı karşıya getirerek, hem kendisinin doğrudan hedef olmasının önüne geçmeyi hem de İran korkusu yaşayan Arap ölkelerini yanına çekerek, Filistin meselesinde sorun olmalarını engellemeyi amaçlamaktadır.

ABD'nin Orta Doğu politikasında İsrail'in güvenliği ve enerji kaynaklarının sorunsuz bir şekilde üretilmesi ve taşınması olmak üzere iki temel önceliği bulunmaktadır. ABD, bu önceliklerini yerine getirebilmek maksadıyla Orta Doğu'da Arap ölkelerinin ev sahipliği yaptığı çok sayıda askeri üs açmıştır. ABD, Orta

Doğu'da İran tehdidini gündemde tutarak, hem bu üslerin varlığının devamını sağlamayı hem de İran korkusuyla ordusunu güçlendirmeye çalışan Arap ülkelerine silah satmayı amaçlamaktadır.

Türkiye-İran ilişkilerinde ise: "Büyük Selçuklu Modeli", "Çaldıranizm" ve "Kasr-ı Şirin Statükosu" olmak üzere üç temel evreden söz etmek mümkündür.⁹²¹ Büyük Selçuklu Devleti döneminde İran'a Türkler egemen olurken, Farslar da hem devlet yönetimine hem de bilim, kültür, sanat hayatına aktif bir şekilde katılmışlardır. Bu dönemdeki Türk-Fars İttifakı, güçlü bir medeniyet ortaya çıkarmış ve İslam Dünyası'nı o dönemde içinde bulunduğu olumsuz durumdan çıkartarak tekrar yükselişe geçirmiştir. Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 1514'te meydana gelen Çaldıran Savaşı sonrasında ise, her iki ülkenin rekabeti düşmanlık boyutuna varmış ve her iki taraf için de yıpratıcı bir süreç başlamıştır. Kasr-ı Şirin (1639) Antlaşması sonrasında ise, günümüze kadar devam eden bir huzur ortamı kurulmuştur. "Kasr-ı Şirin Statükosu" diye tanımlayabileceğimiz süreç, günümüzde de devam etmektedir. Ancak İran'ın devrim ihracı politikasına geri dönmesi veya Şiilik eksenli bir strateji benimsemesi durumunda, "Çaldıranizm" sürecinin geri gelmesi ihtimali yüksektir. Ancak hem Türkiye ve İran için hem tüm Orta Doğu'nun huzuru için hem de İslam Dünyası'nın geleceği için Türkiye ve İran'ın karşılıklı güven esasına dayanan güçlü bir ittifak sürecine girmesi gerekmektedir.

Orta Doğu'daki bu gergin siyasetin, her aktör için mevcut şartlarda kullanılabilirliği olsa da, orta ve uzun vadede sürdürülebilirliği mümkün değildir. Zengin petrol kaynakları bulunan Orta Doğu'nun kaynakları, insanların refahı ve mutluluğu için harcanacağına, bölge ülkeleri arasındaki husumetten dolayı askeri harcamalarda kullanılmaktadır. Diğer taraftan kurulduğundan beri hedef olan ve varlık mücadelesi veren İsrail de, varlığını korumak için sertlik politikası izlemekte ve bu sefer kendisi de başka ülkeler için tehdit haline gelerek şiddet sarmalını büyötmektedir. Bu nedenle İsrail ve İran'ın da dahil olacağı bölgesel bir ittifak sisteminin kurulması Orta Doğu'nun geleceği için önem arz etmektedir.

⁹²¹ <https://www.milligazete.com.tr/makale/1241441/prof-dr-m-seyfettin-erol/turkiye-iran-iliskilerinde-gelecek-arayislari> (Erişim Tarihi: 02.09.2018)

KAYNAKLAR

- Abdi, Z. (2014). "Arap Baharı Karşısında İran Dış Politikası". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul. Beta Yayıncılık, s.193-215.
- Abdülmecid, M. (2017, Mayıs). Ruhani'nin Dört Yıllık Performansı İkinci Bir Dönem İçin Yeterli Mi? Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- Abrahamian, E. (2014). Modern İran Tarihi. (3. Baskı). (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Kitabın orijinali 2008 yılında yayımlanmıştır.).
- Afacan, S. (2017, 22 Mayıs). Ruhani'nin Seçim Zaferi ve Müesses Nizam. Anadolu Ajansı. <http://aa.com.tr/tr/analiz-haber/ruhaninin-secim-zaferi-ve-muesses-nizam/823379> (Erişim Tarihi: 27.02.2018).
- Ahin, T. (2008). İran İslam Cumhuriyetinde Kamu Yönetimi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akay, A., Akdemir, M. (2016). "Yerel Yönetimler Sistemi". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE).
- Albayrak, D.Ö. (2014). "İran Ekonomisinin Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı". Tamçelik, S. (Editör). İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri. Ankara: Gazi Kitabevi, 131-153.
- Altı, F. (2013). Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altınbaş, D. (1999). "İran'ın Silahlanma Çabaları". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 250-271.
- Amuzegar, J. (1997, Spring). "Iran's Economy and the U.S. Sanctions". Middle East Journal, Vol:51, No:2, 185-199. Amuzegar, J. (1997, May-June). "Adjusting the Sanctions: The Toll in Iran". Foreign Affairs, Vol:76, No:3, 31-41.
- Anadolu Ajansı. (15.04.2018). "Orta Doğu Yabancı Güçlerin Askeri Üssü Gibi". <https://aa.com.tr/tr/dunya/orta-dogu-yabanci-guclerin-askeri-ussu-gibi/1118894> (Erişim Tarihi: 30.04.2018).
- Aras, B., Okumuş, A. (2000, İlkbahar). "Basra Körfezi Güvenliği ve Hazar Zenginlikleri". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:1, 60-70.

Arı, T. (2004). Irak, İran ve ABD, Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya. İstanbul: Alfa Yayınları.

Arı, T. (2007). Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi. (3. Baskı). Bursa: Alfa Yayınları.

Arıkan, P. (2006). Uneasy Coexistence: "Islamism v. Republicanism" Debate in the Islamic Republic of Iran. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Arıkan, P. (2014, Mart-Nisan). "Ruhani Hükümeti'nin İran Dış Politikasında Yaratdığı Değişimin İç Siyasetteki Yansımalar". Ortadoğu Analiz, Cilt:6, Sayı:61, 26-29.

Aslan, M. (2016, 23 Ağustos). İran'da Enflasyon Sorunu. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 16. <https://www.iramcenter.org/iran-da-enflasyon-sorunu/> (Erişim Tarihi: 09.03.2018).

Aslan, M. (2017, Ocak). Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığı Döneminde İran Ekonomisi. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).

Aslan, M., Çakır, M. (2017, Kasım). İran'da İşsizlik Sorunu. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).

Aslan, M., Nabizada, A.Z. (2017, Haziran). Ruhani'nin İkinci Dönem Ekonomi Politikaları. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).

Atacan, F. (2004). "Küçük Ülke Büyük Sorunlar: Lübnan". Atacan, F. (Editör). Değişen Toplamlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Ateşgede. <https://www.turkcebilgi.com/ate%C5%9Fgede#bilgi> (Erişim Tarihi: 30.09.2017)

Axworthy, M. (2008). A History of Iran: Empire of the Mind. New York: Basic Books, 277.

Aydal, D. (2009). Enerji Kan Kokuyor: Biyokimyasal Savaş ve Enerji Kartelleri. İstanbul: Timaş Yayınları.

Aydoğmuşoğlu, C. (2015). Safevi Devleti Tarihi. Ankara: Gece Kitaplığı.

Ayhan, V. (2010, Şubat). "Yemen Sorunu ve Suudi Arabistan'a Etkisi: Selefi-Şii Gerginliğinin Çatışmaya Dönüşmesi Olasılığı". Ortadoğu Analiz, Cilt:2, Sayı:14, 43.

- Bahgat, G. (2003). *American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea*. Florida: University Press of Florida.
- Bahgat, G. (2004). "The Caspian Sea: Potentials and Prospects". *Governance: An International Journal of Policy, Administration and Institutions*, Vol:17, No:1, 115-126.
- Bahgat, G. (2005). "Energy Security: The Caspian Sea". *Minerals & Energy*, Vol:20, No:2, 3-15.
- Barnaby, F. (1993). *How Nuclear Weapons Spread: Nuclear Weapon Proliferation in the 1990's*. London: Routledge.
- Başkan, B. (2012). "Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler". *Akademik Orta Doğu*, Cilt:7, Sayı:2, 39-63.
- Bengio, O. (1996, İlkbahar). "İrak'ın Toprak Bütünlüğü Tehdit Altında". *Avrasya Dosyası*, Cilt:3, Sayı:1, 73.
- Bengston, H. (1997). *The Greeks and the Persians*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Berk, O.T. (2006). *İran'ın Güvenlik Politikaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Beşiriye, H. (2009). *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset*. (Çev. Mehmet Koç). İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Brzezinski, Z. (2010). *Büyük Satranç Tahtası*. (4. Baskı). (Çev. Yelda Türedi). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Eserin orijinali 1997 yılında yayımlanmıştır.).
- Brzezinski, Z., Scowcroft, B., Murphy, R. (1997, May/June). "Differentiated Containment: Policy Toward Iran and Iraq". *Foreign Affairs*, Volume:76, Issue:3.
- Buchta, W. (2004, August). "Iran's Security Sector: An Overview". Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, Working Paper, No:146.
- Bulut, E., Kırmızıoğlu, H. (2011). "İran Ekonomisi". Yılmaz, T. ve Şahin, M. (Editörler). *Ortadoğu Siyasetinde İran*. Birinci Baskı. Ankara: Barış Kitap.
- Burn, R.A. (1984). *Persia and the Greeks: The Defence of the West*, C. 546-478 B.C. (2nd Ed.) Stanford: Stanford University Press.

Byman, D.L., Chubin, S., Ehteshami, A., Green, J. (2001). Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era. Santa Monica: RAND Corporation.

Cabbar, F. (2004). Irak'ta Şii Hareketi. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Carter, S.G. (2014, Spring). "Iran, Natural Gas and Asia's Energy needs: A Spoiler for Snactions?". Middle East Policy, Vol:21, No:1, 42-54.

Caşın, M.H. (1999, Sonbahar). İran'ın İki deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 283-324.

Celali-Naini, A.R. (2011). "İran'da Sermaye Birikimi, Mali Piyasa Reformu ve Büyüme: Geçmiş Tecrübeler ve Gelecek Beklentiler". Katouzian, H. ve Şahidi, H. (Editörler). 21. Yüzyılda İran. (Çev. Güven, P.) Birinci Baskı. Ankara: Sitare Yayınları. (Eserin orijinali 2008'de yayımlandı.).

Cenneti, M.A. (1996). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası. (Çeviri: İslâmi Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme Grubu). Tahran: Alhuda Matbaası.

Chatterji, C.N. (1987). History of Modern Middle East. New Delhi: Sterling Publishers Private Limited.

CIA. (2018). The World Factbook / Iran. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

Cleveland, W.L. (2008). Modern Ortadoğu Tarihi. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: Agora Kitaplığı. (Eserin orijinali 2004 yılında yayımlandı.).

Cole, J. (2003, Autumn). "The United States and the Shi'ite Religious Faction in Post Ba'thist Iraq". Middle East Journal, Vol:57, No:4, 546-547.

Cole, J. (2006, Ocak). "A Shiite Crescent? The Regional Impact of the Iraq War". Current History, Vol:105, No:693, 20-27.

Cordesman, A.H. (1987). The Iran-Iraq War and Western Security (1984-1987) Strategic Implications and Policy Options. New York: Jane's Publishing, 132-141.

Cordesman, A.H. (1997). "Iranian Military Capabilities and Dual Containment". Sick, G.G., Potter, L.G. (Editors). The Persian Gulf at the Millenium: Essays in Politics, Economy, Security and Religion. New York: The Tern Book Company Inc., 189-229.

Cordesman, A.H. (2000). Iran and Nuclear Weapons. Washington: Center for Strategic and International Studies.

- Cordesman, A.H. (2003, October). Iranian Threats and US Policy: Finding The Proper Response. Washington DC: Center for Strategic and International Studies (CSIS).
- Cordesman, A.H. (2004). The Military Balance in The Middle East, An Analytic Overview: Military Expenditures and Arms Transfers, Major Arms by Country and Zone and Qualitative Trends. Washington DC: Center for Strategic and International Studies (CSIS).
- Cordesman, A.H. (2007, March). Iran, Oil and the Strait of Hormuz. Washington: Center for Strategic and International Studies (CSIS).
- Cordesman, A.H., Wagner, A.R. (1990). The Lessons of Modern War. Volume II: The Iran-Iraq War. Boulder Colorado: Westview Press.
- Cristiani, D. (2007, Eylül). "İran Dış Politikası'nda Afganistan'ın Rolü". Stratejik Analiz, Cilt:8, Sayı:89, 14-15.
- Croissant, C.M., Croissant, M.P. (1996). "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımalar". Avrasya Etüdları, Kış 1996/1997, Sayı:4, 23-49.
- Çıtak, E. (2014). "İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politika Aracı Olarak Enerji Politikası". Tamçelik, S. (Editör). İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri. Ankara: Gazi Kitabevi, 155-188.
- Çolakoğlu, S. (1998). "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:53, No:1-4, 109-122.
- Dabiri, M.R. (1994, Spring-Summer). "A New Approach to the Legal regime of the Caspian Sea as a Basis for Peace and Development". The Iranian Journal of International Affairs, Vol:6, No:1-2, 28-46.
- Daftary, F. (2016). Şii İslam Tarihi. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Dam, N.,V. (2000). Suriye'de İktidar Mücadelesi: Esad ve Baas Partisi Yönetiminde Siyaset ve Toplum. (Çev. S. İdiz, A. F. Çalkıvık). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) ve Türkiye İhracatçılar Merkezi (TİM). (2016, Haziran). Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi. İstanbul: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) ve Türkiye İhracatçılar Merkezi (TİM).
- Diakov, V. Kovalev, S. (2010). İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, (1. Cilt), (Çev. Ö. İnce). (2. Baskı). İstanbul: Yordam Yayınevi.

- Dik, E. (2016). "Merkezi Devletin Oluşumu ve Anayasal Gelişmeler". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 69-137.
- Doğan, H. (2014). İran Siyasi Tarihi. Tamçelik, S. (Editör). İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri. Ankara: Gazi Kitabevi. 3-57.
- Duman, S. (2010). Modern Ortadoğu'nun Oluşumu. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Duran, D. (1974). Uluslararası Petrol Sorunları. (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Durmuş, İ. (1993). İskitler (Sakalar). Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Durmuş, İ. (2008). İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri. Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi, 1 (2), 199-214.
- Eisenstadt, M. (1996). Iranian Military Power: Capabilities and Intentions. Washington DC: The Washington Institute for Near Policy.
- Eisenstadt, M. (2001, March). "The Armed Forces of the Islamic Republic of Iran: An Assessment". The Middle East Review of international Affaires Journal, Volume:5, No:1.
- Ekinci, A.C. (2008). İran Nükleer Krizinde Avrupa Birliği'nin Rolü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ekinci, A.C. (2012). "İran'ın Stratejik Kartı Olarak Hürmüz Boğazı'nın Önemi". Akademik Orta Doğu, Cilt:6, Sayı:2, 21-39.
- Eliade, M. (2003). Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (1. Cilt). (1. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Er, A. (2008). Safevi Devleti'nin Yıkılış Sebepleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erdoğan, H. (2008). Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İran. (1. Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Erdurmaz, A.S. (2003). Orta Doğu'daki Kitle İmha Silahları, Silahların Kontrolü ve Türkiye. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Erkan, S. (2010). "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)". Akademik Orta Doğu, Cilt:5, Sayı:1, 91-116.

- Fanid, N.(E.)A. (2015, Haziran). "İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi". Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:7, Sayı:12, 283-296.
- Farzam, R. (2018, 04 Haziran). Pragmatik İttifak: Tahran'ın Taliban'la Taktik İşbirliği. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/pragmatist-ittifak-tahran-in-taliban-la-taktik-isbirligi/1165065> (Erişim Tarihi: 27.02.2018)
- Farzam, R., Türkoğlu, A. J. (2016, Aralık). "İran'ın Afgan Lejyonerleri: Fatimiyyun Tugayı." Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). <https://iramcenter.org/iran-in-afgan-lejyonerleri-fatimiyyun-tugayi/> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)
- Fırlı, E.,R. (1996). Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri. (8. Baskı). İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Fırlı, E.,R. (2007). "Şiiliğin Ortaya Çıkışı ve İran'da Din-Siyaset İlişkisi". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 191-229.
- Fırlı, E.R. (1975). Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt No: 20, 219-247.
- Fırlı, E.R. (1984). İmamiye Şiası. İstanbul: Selçuk Yayınları, 9. Onat, H. (1993). Emeviler Devri Şii Hareketleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Freedman, R.O. (2001, Kış). "1990'larda Rusya-İran İlişkileri". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:4, 356-374.
- Garthwaite, G.R. (2016). İran Tarihi. (Çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Kitabın orijinali 2005 yılında yayımlanmıştır.).
- Gayibov, A. (2005). Hazar Havzası'nın Doğal Statüsü ve Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın Ekonomik Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Gold, D. (2011). "Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad". Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad: A New Conflict Paradigm for the West (Editor: Daniel Dikar). Jerusalem: Jerusalem center For Public Affairs.
- Gölpınarlı, A. (2003). Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik. İstanbul: Der Yayınları.
- Green, J. (1997). "Iran and Gulf Security". Long, D.E., Koch, C. (Editors). Gulf Security in the Twenty First Century. Abu Dhabi: The Emirates Center for Strategic Studies and Research, 19.

- Günaltay, M.Ş. (1987). İran Tarihi (1. Cilt). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gündoğan, Ü. (2010). İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi. Ankara: Adres Yayınları.
- Gündoğan, Ü. (2016). İran ve Ortadoğu. (2. Baskı). Ankara: Adres Yayınları.
- Gürçan, M. (2012). "Savaşın Evrimi ve Teorik Yaklaşımlar". Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri. (Editör: Sandıklı, A.). İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Habibi, N. (2015, Winter). "How Ahmedinejad Changed Iran's Economy". The Journal of Developing Areas, Volume:49, No:1, 305-312.
- Halhalli, B. (2014, Güz). Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989). Birey ve Toplum, Cilt:4, Sayı:8, 75-96.
- Hamad, T. (1997). "Imperfect Alliances: Will the Gulf Monarchies Work Together?". Middle Eastern Review of International Affairs, Volume:1, No:2. <http://www.rubincenter.org/1997/07/hamad> -1997-07-03/ (Erişim Tarihi: 30.04.2018).
- Hasanov, A. (2012). Jeopolitik. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Hashim, A. (1994). "Iran's Military Situation". Iran's Strategic Intentions and Capabilities. (Ed. Clawson, P.). Washington DC: National Defense University, 153-221.
- Hatemi'nin "medeniyetler arası diyalog" söylemi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hatemi, S.M. (1999, Sonbahar). "Hissin Doğusu ve Aklın Batısının Buluşmasına Bir Davet". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 356-359.
- Herodotos. (2009) Tarih, (Birinci Kitap), (Çev. M. Ökmen). (5. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hilmi, A., Aksun, Z.N. (1982). İslam Tarihi Dini Düşünceler ve İslam. (Cilt: 2). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hizmetli, S. (1979). İslam Tarihi (İlk Dönem). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Horn, G.M. (2010). Coal, Oil and Natural Gas. New York: Chelsea Clubhouse.
- <http://aliyyenveliyullah.com/forum/showthread.php?t=2925> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)
- <http://civiliscultur.free.fr/?p=522> (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

<http://devridunya.blogspot.com.tr/2011/02/sasani-imparatorlugu.html> (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

<http://orsam.org.tr/orsam/gencorsam/11482?dil=tr> (Erişim Tarihi: 05.08.2018)

<https://tr.euronews.com/2016/01/17/iran-a-yonelik-uluslararası-yaptirimlar-kalkti> (Erişim Tarihi: 31.10.2018)

<http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-umman> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)

<http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

http://zakhor-online.com/?attachment_id=7932 (Erişim Tarihi: 09.08.2018)

<https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Erişim Tarihi: 10.08.2018)

<https://www.cia.gov/library/publicationss/the-world-factbook/geos/ir.html> (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=iran (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

<https://www.google.com.tr/maps/place/Basra+Körfezi/@27.1056214,47.9508443,6z/data=!3m1!4m5!3m4!1s0x3e43baa0d01c0fd7:0x670637ef2b576d2e!8m2!3d26.7505337!4d51.6834275>

<https://www.manaz.net/pdf-maps/stratejik-haritalar/iran-etnik-haritasi/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)

<https://www.milligazete.com.tr/makale/1241441/prof-dr-m-seyfettin-erol/turkiye-iran-iliskilerinde-gelecek-arayislari> (Erişim Tarihi: 02.09.2018)

<https://www.monde-diplomatique.fr/cartes/asiacentralepeuples200111> (Erişim Tarihi: 31.08.2018)

<https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRI-Milex-data-1949-2016.xlsx> (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

Humar, S. (2013). İşlam Devrimi Sonrası şii Hilali. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Humeyni, İmam. (1992). Mustaz'af Müstekbir. İstanbul: Objektif Yayınları.
- Hungtington, S. (2014). Medeniyetler Çatışması. (11. Baskı) (Çev. M. Yılmaz) İstanbul: Vadi Yayınları. (Eserin orijinali 1996 yılında yayımlanmıştır.).
- International Crisis Group (ICG). (2005). "The Shiite Question in Saudi Arabia". Middle East Report. Riyad, Amman, Brüksel: International Crisis Group (ICG), Report No:45, 19.09.2005.
- Işılak, H. (2015, Temmuz). "Merci-i Taklid- Velayet-i Fakih Anlayışı ve Irak Şiiliğinde Merci-i Taklidlerin Velayet-i Fakih Anlayışına Bakışı". International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS), Cilt:3, Sayı:3, 393-400.
- İlhan, S. (2003). Jeopolitik Duyarlılık. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). (2016, 25 Ekim). İran'da Direniş Ekonomisinin Genel Politikaları. (Çeviren: Koç, M., Editör: Şahin, Y.) Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). (2017, Haziran). Ruhani'nin Yeni Dönemi. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). Devrim Muhafızları Ordusunun (DMO) Ülke Ekonomisindeki Rolü. <https://www.iramcenter.org/devrim-muhafizlari-ordusunun-dmo-ulke-ekonomisindeki-rolu/> (Erişim Tarihi: 21.03.2018)
- İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). İran'da Eyaletlere Göre İşsizlik İstatistikleri. <https://www.iramcenter.org/irandaki-issizlik-oranlari/>.
- Jafarzadeh, A. (2007). The Iran Threat: President Ahmadinejad and the Coming Nuclear Crisis. New York: Palgrave Macmillian.
- Kamrava, M. (2004, October). "Suspended Equilibrium in Iran's Political System". The Muslim World, Volume:94, 495-524.
- Karaağaçlı, A. (2014). "İran'ın Hazar Denizi Politikası". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul. Beta Yayıncılık, s.237-248.
- Karadağ, R. (2012). Petrol Fırtınası. İstanbul: Truva Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2012). İran Tarihi (1700-1925). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karim, U. (2017, Kasım). "İran-Pakistan İlişkilerinin Son Durumu". Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). <https://www.iramcenter.org/iran-pakistan-iliskilerinin-son-durumu/> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)

- Kartal, F. (2016). "Toplumsal ve Demografik Yapı". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE).
- Katouzian, H. (2011). "Ekonomi Tarihinin Önemi ve İran'ın Ekonomi Tarihinin Temel Özellikleri". Katouzian, H. ve Şahidi, H. (Editörler). 21. Yüzyılda İran. (Çev. Güven, P.) Birinci Baskı. Ankara: Sitare Yayınları. (Eserin orijinali 2008'de yayımlandı.).
- Keddie, N.R. (2003). Modern Iran: Roots and Results of Revolution. New Haven: Yale University Press.
- Kelkitli, A.F. (2014). "İdealizm ve Realizm Sarkacında Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Politikası". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul. Beta Yayıncılık, s.217-236.
- Keskin, A. (2004, Mayıs). "İraklı Şiilerin Siyasal Davranışlarının Sosyo-Politik Temelleri". Stratejik Analiz, Cilt:5, Sayı:49, 21-26.
- Keskin, A. (2006, Şubat). "Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikası: Saldırganlığın Rasyonelleşmesi". Stratejik Analiz, Cilt:6, Sayı:70, 72-77.
- Keskin, A. (2007). "Şii Jeopolitiği ve İran". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 65-100.
- Keskin, A. (2007, Şubat). "İrak'ta ABD-İran Savaşı". Stratejik Analiz, Cilt:8, Sayı:82, 43-50.
- Keskin, A. (2008, Ağustos). "İran-Suriye İlişkileri". Stratejik Analiz, Cilt:9, Sayı:100, 30-36.
- Keskin, A. (2008, Mayıs). "İraklı Şiilerin Siyasal Davranışlarına Genel Bir Bakış". Stratejik Analiz, Cilt:9, Sayı:97, 5-12.
- Kılınç, R. (2000, İlkbahar). "Soğuk Savaş Sonrası Basra Körfezi". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:1, 6-27.
- Kılınç, R. (2000, İlkbahar). "Soğuk Savaş Sonrası Basra Körfezi'nde Güvenlik: Yapılanma, Algılama, Politikalar". Avrasya Dosyası, Cilt:6, Sayı:1, 6-27.
- Kınal, F. (1983). Eski Mezopotamya Tarihi. Ankara: Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kıbaroğlu, M. (1999, Sonbahar). "İran Nükleer Bir Güç Mü Olmak İstiyor?". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, 271-282.

- Kibaroğlu, M. (2006). "İran'ın Nükleer Güç Olma İddiası ve Batı'nın Tutumu: Şah'a Destek, Mollara Yasak". Akademik Orta Doğu, Cilt:1, Sayı:1, 76-110.
- Kibaroğlu, M. (2007, March). "Iran's Nuclear Ambitions from a Historical Perspective and the Attitude of the West". Middle East Studies, Vol:43, No:2, 225-233.
- Kinzer, S. (2004). Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri. (Çev: S. Önal). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Koca, S.M. (2011). Ortadoğu Alt Sisteminde İran Dış Politikası. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Koç, M. (2017, 14 Ocak). Rafsancani Sonrası İran: Belirsiz Bir Gelecek. Star. <http://www.star.com.tr/acik-gorus/rafsancani-sonrasi-iran-belirsiz-bir-gelecek-haber-1176377/Rafsancani> (Erişim Tarihi: 27.02.2018)
- Koç, M. (2017, 27 Mayıs). Ruhani'nin Yeni Dönemi: 2. Döneminde Ruhani'yi Bekleyen İç ve Dış Sorunlar Üzerine. Star. <http://www.star.com.tr/acik-gorus/ruhaninin-yeni-donemi-haber-1221699/> (Erişim Tarihi: 27.02.2018).
- Koç, M. (2017, Ekim). İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-1 Devrim Rehberliği. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- Koç, M. (2017, Mayıs). İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Adaylar. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- Konya Ticaret Odası (KTO). (2008, Mart). İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu. Konya: Konya Ticaret Odası (KTO).
- Köse, H., H. (2015, October). "Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi: 2003-2012 Dönemi". The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies (JEMSOS), Volume:1, Issue:2, 53-89.
- Ksenophon. (1998). Anabasis (Onbinlerin Dönüşü). (Çev. Tanju Gökçöl). (2. Baskı). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Kuloğlu, A. (2002, Kış). "Değişen Küresel Jeopolitikte Türkiye". Avrasya Dosyası, Cilt:8, Sayı:4, 5-21.
- Kunt, M. (2011). Osmanlılar ve Safeviler (Devletler, Devlet Yönetimi ve Toplamlar, 1500-1800). Choueiri, Y.M., Davis, S. (Editörler). Ortadoğu Tarihi. (Çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi. (Eserin orijinali 2005 yılında yayımlandı.), s.227-246.

- Lapidus, I.M. (2003). İslam Toplamları Tarihi (Cilt: 1) (2. Baskı). (Çev. Y. Aktay). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1997 yılında yayımlandı.).
- Linabury, G. (1992). "Ayatollah Khomeini's Islamic Legacy". Amirahmadi, H., Entessar, N. (Editors). Reconstruction and Regional Diplomacy in the Persian Gulf. London: Rouledge.
- Mansel, A.M. (1988). Ege ve Yunan Tarihi. (5. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mansfield, P. (2012). Ortadoğu Tarihi (1. Baskı). (Çev. Ü.H. Yolsal). İstanbul: Say Yayınları. (Eserin orijinali 1991 yılında yayımlandı.).
- Marashi, İ. (2007). "Şii Hilali Mitini İnşa Etmek: İran Devrimi'nden 2003 Irak Savaşı'na". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 7-36.
- Mazidi, F. (1993). The Future of the Gulf: The Legacy of the War and the Challenges of the 1990's. London: I.B.Tauris.
- McNeill, W.H. (2007). Dünya Tarihi, (Çev. A. Şenel). (12. Baskı). Ankara: İmge Yayınevi.
- Memiş, E. (2001). Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi. (2. Baskı). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Mieroop, M.V. (2004). Antik Yakındoğu'nun Tarihi. Ankara: Dost Yayınevi.
- Milani, M.M. (2004). "Humeyni'den Hamaney'e Velayet-i Fakih Kurumunun Değişimi". (Çev. Topaloğlu, F.). Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:19, 189-210. (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1992).
- Miles, C. (1999, Fall). "The Caspian Pipeline Debate Continues: Why not Iran?". Journal of International Affairs, Vol:53, No:1, 325-346.
- Milliyet, 4 Ağustos 1997.
- Milliyet. (04.04.2018). "Bahreyn'de Rusya Kadar Petrol Bulundu!" <http://www.milliyet.com.tr/o-ulkede-rusya-kadar-petrol-dunya-2641039/>
- Moghadam, V. (1989). One Revolution or Two? The Iranian Revolution and the Islamic Republic. Miliband, R., Panitch, L., Saville, J. (Editörler). Revolution Today: Aspirations and Realities. Socialist Register. Vol.25, ss.74-101.
- Mohammadalirezai, E. (2012). İran İslam Cumhuriyetinde Özelleştirme. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- MokhtarPour, A. (2012). İran Devlet Modeli. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Muratlı Bezirgan, İ. (2012). ABD ve Irak Şiileri Arasındaki İlişkiler: 2003-2010 Dönemi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Murray, W., Woods, K. (2014). The Iran-Iraq War: A Military and Strategic History. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mutlu, İ. (1998). Dört Halife Devri. İstanbul: Mutlu Yayıncılık.
- Nakash, Y. (2003, July, Autumn). "The Shi'ites and the Future of Iraq". Foreign Affairs, Vol:82, No:4, 17-26.
- Nanay, J. (1998, October). "The US in the Caspian: The Divergence of Political and Commercial Interests". Middle East Policy, Volume:6, Issue:2, 150-157.
- Nasr, V. (2004, Yaz). "Regional Implications of Shi'a Revival in Iraq". The Washington Quarterly, Vol:27, No:3, 7-21.
- Nasr, V. (2006). The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future. New York: W. W. Norton Company.
- Nasr, V. (2006, Temmuz-Ağustos). "When the Shiites Rise". Foreign Affairs, Vol:85, No:11, 58-74.
- Nauman & Göbel, Hürriyet. (1993). Grosser Weltatlas Ansiklopedik Büyük Dünya Atlası. İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş.
- Obaid, N. (2006). Stepping Into Iraq. Washington Post (29.11.2006). <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/11/28/AR2006112801277.html> (Erişim Tarihi: 05.08.2018)
- Oğuz, S., Çakır, R. (2000). Hatemi'nin İran'ı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Olmstead, A.T. (1968). History of the Persian Empire. Chicago: University of Chicago Press.
- Olson, R. (2010). Birinci Dünya Savaşı'ndan 1998'e Kürt Meselesi ve Türkiye-İran İlişkileri. (1. Baskı). (Çev. Hikmet İlhan). İstanbul: Avesta Yayınları, 14. (Kitabın orijinali 1998 yılında yayımlanmıştır.).
- Onat, H. (1996). 20. Asırda Şiilik ve İran Devrimi. Ankara: Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı.

Onat, H., Kutlu, S. (Editörler). (2013). İslam Mezhepleri Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları.

OPEC <https://asb.opec.org/index.php/data-download> (Erişim Tarihi: 13.04.2018)

ORSAM. (2017, Eylül-Ekim). İran Temel Ekonomik Göstergeleri (İnfografik). Ortadoğu Analiz (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi / ORSAM), Cilt:9, Sayı:82.

Özbay, F. (2007). "Realpolitik, Pragmatizm, Ulusal Çıkarlar ve Nükleer Program Ekseninde Düünden Bugüne Rusya-İran İlişkileri". Dağcı, K., Sandıklı, A. (Editörler). Satranç Tahtasında İran "Nükleer Program". İstanbul: Tasam Yayınları, 151-218.

Özbay, M.A. (2010). İran'ın Şii Hilali Projesi İddiası. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özgüdenli, O.G. (2006). Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları. İstanbul: Kaknüs Yayınevi.

Özkan, M.F., Baba, G. (2015, Ocak). "Unpredictable Power Broker: Russia's Role in Iran's Nuclear Capability Development". Ortadoğu Etütleri, Cilt:6, Sayı:2, 112-134.

Öztürk, O.M. (1999, İlkbahar). "Türkiye-İsrail Askeri İşbirliği Üzerine". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:1.

Öztürkler, H. (2012, Nisan). İran Ekonomisinin Genel Özellikleri. Ortadoğu Analiz (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi / ORSAM), Cilt:4, Sayı:40, 86-92.

Özyer, N.V. (2014). "İran Ekonomisi ve Uluslararası Yaptırımlar". Çomak, H. ve Sancaktar, C. (Editörler). Ortadoğu Analizi İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı. İstanbul. Beta Yayıncılık, s.291-320.

Plutarkhos. (2001). Büyük İskender: Hayatı ve Savaşları. (Çev. Vahdet Gültekin). İstanbul: Kastaş Yayınları.

Purtaş F. (2005). "Hazar Bölgesinde Rekabetin Yeni Boyutu: Silahlanma Yarışı". Öztürk, O.M., Sarıkaya, Y. (Editörler). Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz. Ankara: Platin Yayınları, 139-164.

Rajaei, F. (1993). The Iran-Iraq War: The Politics of Aggression. Gainesville: University Press of Florida.

Ramazani, R.K. (1988). The Gulf Cooperation Council: Record and Analysis. Charlottesville: University Press of Virginia.

- Ramazani, R.K. (1998, Spring). "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?". *Middle East Journal*, Cilt:52, Sayı:2, 177-187.
- Razoux, P. (2015). *The Iran-Iraq War*. (Çev. Nicholas Elliott) Harvard: Harvard College. (Eserin orijinali 2013 yılında yayımlandı.).
- Rollinger, R. (2007). *Hayalet İmparatorluk: Medler*. *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, Sayı: 6, 8-18.
- Roshendal, J. "A New Plan for Cooperation in the Persian Gulf". *The Iranian Journal of International Affairs*, Vol:7, No:1.
- Rubin, B. (2002, Kış). "Jeopolitik ve Ortadoğu". *Avrasya Dosyası*, Cilt:8, Sayı:4, 40-50.
- Rubin, B. (2007). *The Truth About Syria*. New York: Palgrave Macmillan.
- Salihi, E. (2011, Bahar). "Ortadoğu'da Oluşan Yeni Dengeler ve "Şii Hilali" Söylemi". *Bilge Strateji*, Cilt:2, Sayı:4, 183-202.
- Sandıklı, A., Emeklier, B. (2014). "İran Nükleer Krizinin Türkiye'ye Olası Etkileri". Sandıklı, A., Kaya, E. (Editörler). *Orta Doğu'da Değişim ve Türkiye*. İstanbul: Bilgesam Yayınları, 39-80.
- Sandıklı, A., Salihi, E. (2011, Ağustos). "İran, Şii Hilali ve Arap Baharı". İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), Rapor No:35.
- Saray, M. (1990). *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Sarı, İ. (2017, 11 Ocak). *Rafsanjani'nin İran'ı Karar*. <http://www.karar.com/gorusler/dr-ismail-sari-yazdi-rafsancaninin-irani-367726#> (Erişim Tarihi: 27.02.2018)
- Sarıkaya, M.S. (1993, Temmuz). *Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri*. *Türk Kültürü*, Cilt:31, Sayı:363, 409-410.
- Sarıkaya, Y. (2008). *İran'da Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Sarıkaya, Y. (2016). "Dış Politika ve Türkiye-İran İlişkileri". Tangör, B. (Editör). *İran Toplum, Devlet ve Siyaset*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE).
- Schake, K.N., Yaphe, J.S. (2001). *The Strategic Implications of a Nuclear-Armed Iran*. Washington D.C.: McNair Paper 64.

- Schofield, R.N. (1997). "Border Disputes in the Persian Gulf: Past, Present and Future". Sick, G.G., Potter, L.G. (Editors). The Persian Gulf at the Millenium: Essays in Politics, Economy, Security and Religion. New York: The Tern Book Company Inc., 127-165.
- Semiz, Y., Akgün, B. (2005). "Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri". Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt:5, Sayı:9, 163-181.
- Sever, A. (2004). "Bağımsızlıktan Bugüne Suriye". Atacan, F. (Editör). Değişen Toplamlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Sinkaya, B. (2007). "Şii Eksenli Tartışmaları ve İran". Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:3, 37-63.
- Sinkaya, B. (2011). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim". Yılmaz, T. ve Şahin, M. (Editörler). Ortadoğu Siyasetinde İran. Birinci Baskı. Ankara: Barış Kitap.
- Sinkaya, B. (2011). "İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi". Yılmaz, T. ve Şahin, M. (Editörler). Ortadoğu Siyasetinde İran. Birinci Baskı. Ankara: Barış Kitap.
- Sinkaya, B. (2011, Eylül). "İran-Suriye İlişkileri ve Suriye Halk İsyanı". Ortadoğu Analiz, Cilt:3, Sayı:33, 38-48.
- Sinkaya, B. (2014, Mart-Nisan). "Ahmedinejad'dan Ruhani'ye İran Dış Politikasında Değişim: İtidalli Dış Politika". Ortadoğu Analiz, Cilt:6, Sayı:61, 30-33.
- Sinkaya, B. (2015, Ocak). "Implications of the Arab Spring for Iran's Policy Towards the Middle East". Ortadoğu Etütleri, Cilt:6, Sayı:2, 54-78.
- Sinkaya, B. (2017, Eylül-Ekim). "Yeni Ruhani Hükümeti'nin Dış Politikası". Ortadoğu Analiz, Cilt:9, Sayı:82, 24-27.
- Soltan, E. (2001, Nisan). "Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları". Stratejik Analiz, Cilt:1, Sayı:12.
- Sönmezoğlu, F. (2017). Uluslararası İlişkiler Sözlüğü. (Editör: Özdağ, H.H.O.; Hazırlayanlar: Arıboğan, Ü., Ayman, G., Dedeoğlu, B.). İstanbul: Der Yayınları.
- Statistical Centre of Iran. (1394 / 2015). Iran Statistical Yearbook 1392 (March 2013-March 2014). Tahran: Statistical Centre of Iran, Management and Planning Organization.

- Stern, R. (2007, January). "The Iranian Petroleum Crisis and United States National Security". PNAS, Vol:104, No:1, 377-382.
- Şahin, M. (2006). "Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller". Akademik Orta Doğu, Cilt:1, Sayı:1, 38-54.
- Şen, G. (2017, Nisan). "Ruhani Döneminde İran-ABD İlişkileri". Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), 9-10. https://www.iramcenter.org/d_hbanaliz/analiz-ruhani-doneminde-iran-abd-iliskileri_1.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2018).
- Şir, A.Y. (2008). "Hazar'ın Statüsü, Jeopolitiği ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri". Global Strateji Enstitüsü, Yıl:3, Sayı:12, 120-130.
- Şükür, S. (2003, Temmuz). "Irak'ta Şii Faktörü". Stratejik Analiz, Cilt:4, Sayı:39, 31-46.
- Taflıoğlu, M.S. (2013). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşrûiyet Kaynağı Velâyet-İ Fakih". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:68, Sayı: Özel Sayı-3, 95-112.
- Teitelbaum, J. (1998, September). "The Gulf States and the End of Dual Containment". Middle Eastern Review of International Affairs, Vol:2, No:3, 21-26. <http://www.rubincenter.org/meria/1998/09/teitelbaum.pdf> (Erişim Tarihi: 30.04.2018).
- Tekin, O. (2008). Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2012). Satraplar Anadolu'su. N. Karul (Editör). Son Tunç Çağı'ndan Helenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji Atlası 2. (2012/ 01). İstanbul: Doğan Burda Yayınları, 226-237.
- Terzioğlu, S. (2008). "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri". Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi, Cilt:3, Sayı:5, 26-47.
- Tezcür, G.M. (2010). Muslim Reformers in Iran and Turkey, The Paradox of Moderation. Austin: University of Texas Press.
- Teziç, E. (1998). Anayasa Hukuku. İstanbul: Beta Yayınları.
- Topaloğlu, F. (2010). Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Turan, A.P. (2010, Bahar). "Hazar Havzası'nda Enerji Diplomasisi". Bilge Strateji, Cilt:2, Sayı:2, 43-72.

- Turan, D. (2007). "Ahmedinejad ve İran Dış Politikası". Dağcı, K., Sandıklı, A. (Editörler). Satranç Tahtasında İran "Nükleer Program". İstanbul: Tasam Yayınları, 259-272.
- Turan, D. (2009). "Gazze Operasyonu Işığında İran'ın İsrail-Filistin Sorunu'na Yaklaşımı". Ortadoğu Analiz, Cilt:1, Sayı:2.
- Tülümen, T. (1998). İran Devrimi Hatıraları. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1989). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 2). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1991). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 4). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1992). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 5). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1992). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 6). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1994). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 10). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1995). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 11). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1995). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 12). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1996). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 13). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (1997). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 16). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2000). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 22). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2001). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 24). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2004). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 29). İstanbul: İSAM.

- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2005). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 30). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2007). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 33). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2008). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 35). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2009). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 36). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2010). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 39). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2012). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 41). İstanbul: İSAM.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM). (2013). İslam Ansiklopedisi (Cilt: 43). İstanbul: İSAM.
- Uğurlu, Ö. (2009). "Çevresel Güvenlik Bağlamında Uluslararası Enerji Politikalarında Türkiye'nin Yeri ve Önemi". Çomak, H. (Editör). Bölgesel Politikalar. Umuttepe Yayınları.
- Unat, F.R. (2016) Tarih Atlası. (Yeni Basım). İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Uygur, H. (2017, 10 Ocak). Rafsancani'nin Ölümü ve İran'da Değişen Dengeler. Anadolu Ajansı. <http://aa.com.tr/tr/analiz-haber/rafsancaninin-olumu-ve-iranda-degisen-dengeler/723935> (Erişim Tarihi: 27.02.2018).
- Ünalın, B. (1999, Yaz). "İran-Afganistan Kronolojisi". Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:2.
- Üstün, İ.S. (1999). Humeyni'den Hamaney'e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Vaziri, H. (1986). "Iran's Nuclear Quest: Motivations and Consequences". Thomas, R.G.C. (Editor). The Nuclear Non-Proliferation Regime. Princeton: Princeton University Press.
- Walt, S. (1987). The Origins of Alliances. London: Cornell University Press.
- Wehling, F. (1999, Winter). "Russian Nuclear and Missile Exports to Iran". The Nonproliferation Review, Volume:6, Issue:2, 134-143.

- Weiskopf, M. (1989). *Grealt Satraps Revolt 366-360 B.C.: Concerning Local Instability in the Achaemenid far West*. Stuttgart: Franz Steiner, 94-99.
- Worldometers.info. (2018, 1 Mart). Iran Population. Dover, Delaware, ABD. <http://www.worldometers.info/world-population/iran-population/> (Erişim Tarihi: 01.03.2018).
- Wright, R., Baker, P. (2004). Iraq, Jordan See Threat To Election From Iran: Leaders Warn Against Forming Religious State. Washington Post (08.12.2018). <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7.html> ve http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A43980-2004Dec7_2.html (Erişim Tarihi: 05.08.2018)
- Yalçinkaya, H. (2016). "Güvenlik Yapısı ve Başlıca Uluslararası Güvenlik Sorunları". Tangör, B. (Editör). İran Toplum, Devlet ve Siyaset. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 515-542.
- Yavuz, C. (2005, Mart). "İran hakkında Stratejik Düşünceler". Panaroma Dergisi. Sayı:10.
- Yergin, D. (2011). Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü. (Çev. K. Tuncay). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yesevi, Ç.G. (2015). "İran'ın Enerji Sektörü: İran'ın Yumuşak ve Akıllı Gücü". Çomak, H., Sancaktar, C., Yıldırım, Z. (Editörler). Enerji Diplomasisi. İstanbul: Beta Yayınları, 441-468.
- Yesevi, Ç.G., Tiftikçigil, B.Y. (2015). Türkiye'nin Enerji Görünümü: Stratejiler ve İlişkiler. İstanbul: Der Yayınları.
- Yıldırım, N. (2012). İran Mitolojisi. (1. Baskı). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Yolcu, T. (2014). "Hazar Bölgesinin Hukuki Statüsü Sorunu ve Türkiye'nin Bölgeye Yönelik Siyaseti". ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, Cilt:1, Sayı:2, 11-30.
- Youngblood-Coleman, D. (2016). Country Review: Iran (Electronic Version). <http://www.countrywatch.com/Intelligence/CountryReviews?CountryId=80> (Erişim Tarihi: 01.03.2018)
- Zabih, S. (1982). *Iran Since the Revolution*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Zarif, M.J. (2007, Spring-Summer). "Tackling the Iran-US Crisis: The Need For a Paradigm Shift". Journal of International Affairs, Vol:60, No:2, 73-94.
- Zournatzi, A. (2005). *Persian Rule in Cyprus: Sources, Problems, Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Soyadı, Adı : Mehmet Bora SANYÜREK
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum Tarihi : 23.04.1981
Doğum Yeri : İzmir
Medeni Hali : Evli
e-posta : sanyurekbora@hotmail.com

EĞİTİM DERECEİ

Doktora : Gazi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2018.
Yüksek Lisans : Atılım Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2012
Lisans : Dokuz Eylül Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, 2004.
Lise : İzmir Buca Anadolu Lisesi, 1999.

İŞ DENEYİMİ

Munzur Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, 2011-Devam Ediyor.

YABANCI DİL

İngilizce (Orta)
 Fransızca (Orta)
 Farsça (Başlangıç)

YAYINLAR

Sertel, S., Sanyürek, M.B. (2017). Elazığ'da Meydana Gelen Afetler (1931-1980). Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS Journal), Yıl:5, Sayı:49, s.132-162.

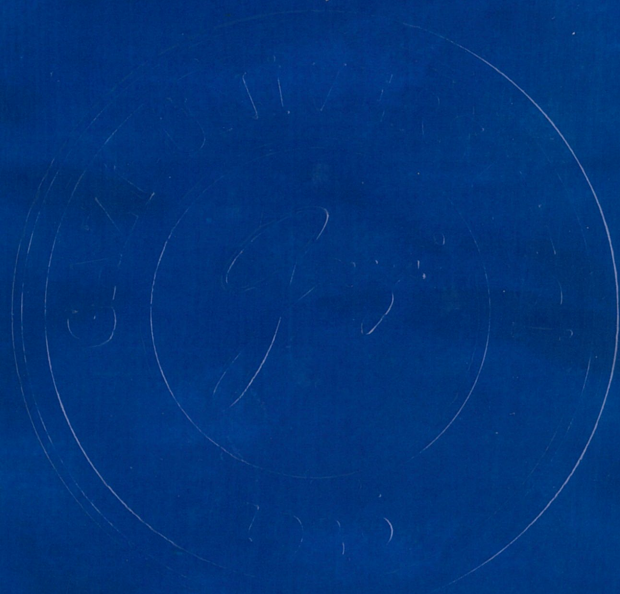
Sertel, S., Sanyürek, M.B. (2017). Cumhuriyet Dönemi'nde Malatya'da Meydana Gelen Afetler (1929-1974). The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), Number:61, p.383-411.

Sertel, S., Sanyürek, M.B. (2018). Bingöl'de Meydana Gelen Afetler Ve Alınan Tedbirler (1934-1972). Social Mentality And Researcher Thinkers Journal, Vol:4, Issue:11, pp:363-388.

Sertel, S., Kurtuluş, Ş., Sanyürek, M.B. (2018). Irak Halkının İngiliz İşgaline Karşı 1919-1920 Yıllarındaki Direnişinin İrade-İ Milliye Ve Hâkimiyet-İ Milliye Gazetelerine Yansıması. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS Journal), Yıl:6, Sayı:68, s.29-38.

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

Gazili olmak ayıcalıktır

